

EN PLATS – TVÅ LANDSKAP

MOLNBY OCH SNAPPTUNA UNDER
BRONSÅLDER OCH HISTORISK TID

ANNA HED JAKOBSSON & ANNA LAGERSTEDT

Rapporter från Arkeologikonsult 2023:2996

EN PLATS – TVÅ LANDSKAP

MOLNBY OCH SNAPPTUNA UNDER BRONSÅLDER OCH HISTORISK TID

VETENSKAPLIG FÖRDJUPNING AV RESULTAT FRÅN
ARKEOLOGISK UNDERSÖKNING INOM FASTIGHET MOLNBY 1:5,
VALLENTUNA SOCKEN OCH KOMMUN, STOCKHOLMS LÄN

ANNA HED JAKOBSSON & ANNA LAGERSTEDT
Rapporter från Arkeologikonsult 2023:2996

ARKEOLOGIKONSULT
Karins väg 5
194 61 Upplands Väsby
Tel: 08-590 840 41
www.arkeologikonsult.se

OMSLAGSBILD:

Framsida (ovanifrån): **1.** Stensättning 410 i Molnby med utsikt mot landskapet i nordöst och Roslagsbanan. Foto: Arkeologikonsult. **2.** Folk på husförhör i Odenslunda i Frösunda socken. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr 1150. Fotograf: okänd, år 1908. **3.** Glasögonspännet av brons är från yngre bronsålder, hittat på Gotland. Källa: Statens historiska museum, föremålsnummer 273778_HST (CC BY 4.0). **4.** Den ornerade lergodsbiten (F4157:11041:1) är en del av en gjutform för tillverkning av glasögonspännen, från Molnby. Skala 2:1. Foto: Arkeologikonsult.

Baksida: Fingerborg i kopparlegering (F1517:2493:1) från 1600-talets Snapptuna torp. Skala 2:1.
Keramikskärvorna (F3119:9782:1) är ett litet urval från skärvstenshög 355 i Molnby. Skala 1:1.
Foton: Arkeologikonsult.

ALLMÄNT KARTMATERIAL:

Fastighetskartan: © Lantmäteriet

Höjddata (Laserdata nedladdning skog): Lantmäteriet (CC0)

Terrängkartan: Lantmäteriet (CC0)

Drönarbild: Spridningstillstånd från Lantmäteriet, ärendenummer LM2021/015599

TRYCK: LaserTryck.se AB, Stockholm 2023

©Arkeologikonsult 2023

ISBN TRYCK: 978-91-987745-2-8

ISBN PDF: 978-91-987745-3-5

Svanmärkt trycksak
541-826 LaserTryck.se

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
Villkor finns tillgängliga på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

INNEHÅLL

FÖRORD: EN PLATS – TVÅ LANDSKAP	7
---------------------------------------	---

BRONSÅLDER I MOLNBY

INTRODUKTION	11
DET TIDSMÄSSIGA RAMVERKET	15
Utvecklingen i undersökningsområdet från fas 1 till fas 4	17
BOSÄTTNINGARNAS LANDSKAP	29
Landskapskaraktär och livsstil	29
Landskapsförändringars konsekvenser	30
Höjdskillnaders betydelse	32
Bebyggelsehierarkier och levnadsförhållanden	34
Sammanfattning	77
HANTERING AV DE DÖDAS BEN	79
Hantering av människoben i Molnby cirka 1500–200 f.Kr.	82
Anläggningar med ben	83
Placeringen av ben inom stenkonstruktionerna	84
Vilka var människorna?	90
Får och hundar	93
Föremål och människoben	94
Sammanfattning, tolkningsförslag och lite om solens reinkarnation	94

MEDELTID OCH TIDIGMODERN TID I SNAPPTUNA

INTRODUKTION	103
SNAPPTUNAS MEDELTIDA FÖREGÅNGARE	105
Arkeologiska spår av Snapptunas medeltida föregångare	106
Medeltida byggnadslämningar: hus, grophus och smedja	108
Medeltida glas, keramik, sporrar och armborstpilar	112
Medeltid i Snapptuna – sammanfattning av arkeologin	116
Spåren av det tidiga 1500-talet	116
Medeltid och tidigt 1500-tal i Snapptuna – diskussion	120
TORPENS LANDSKAP DEL 1 – EN KARTERING	125
Västra delen av Vallentuna socken	127
Centrala Vallentuna	142
Nordöstra Vallentuna	160
Vallentunas utkanter	162
Slutsats och tillbaka till Snapptuna	175

TORPENS LANDSKAP DEL 2 – UPPKOMST OCH ORSAKER	177
Torpare och andra obesuttna i Snapptuna – en utgångspunkt	178
De obesuttnas bebyggelse	180
Torpen i de skriftliga källorna	182
Bebyggelsehistorisk bakgrund	183
Torp under 1600-talet	184
Torp under 1700-talet	188
Lagar och förordningar – orsaken till torpens upp- och nedgång?.....	195
TORPARE, LANDBOR OCH STATARE I SNAPPTUNA	
– FÖREMÅLEN BERÄTTAR.....	199
Snapptuna – det goda exemplet.....	200
Snapptuna torp – en 1600-talsmiljö	201
Snapptuna gård – en 1700-talsmiljö	212
Smedstorpet – en bebyggelseenhet från 1700-talet	228
Smedjan – med verksamhet under 1600- och 1700-talen	230
Avslutning	233
TORPARNAS MATERIELLA KULTUR – EN UTBLICK	237
Torparnas materiella kultur	238
Källmaterialet	240
Snapptuna torp och andra torpmiljöer från 1600-talet	241
Snapptuna gård och andra torpmiljöer från 1700-talet	244
Fattiga torpare eller livaktiga marknadskonsumenter?	260
Sociala sammanhang, klassificering och jordnatur	260
Generella resultat och diskussion	261

SAMMANFATTNING OCH UTVÄRDERING

BRONSÅLDERNS MOLNBY OCH DEN HISTORISKA TIDENS SNAPPTUNA ..	263
Det tidsmässiga ramverket	263
Bosättningarnas landskap	264
Hantering av de dödas ben.....	265
Snapptunas medeltida föregångare	266
Torpens landskap del 1 – en kartering	267
Torpens landskap del 2 – uppkomst och orsaker	268
Torpare, landbor och statare i Snapptuna – föremålen berättar.....	270
Torparnas materiella kultur – en utblick	272

ÖVRIGT

REFERENSER.....	275
Litteratur	275
Digitala källor	290
Arkiv	292
Personliga meddelanden.....	294
Kartor	294

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER.....	299
BILAGOR.....	301
Bilaga 1. Dateringsunderlag för fasindelning av Molnbys bronsålderslämningar	303
Bilaga 2. Historisk keramik – Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser	309
Bilaga 3. Lämningsnummer för kontexter och kontextgrupper	337

Vinjettbilder

FÖRORD

EN PLATS – TVÅ LANDSKAP

Vy från norra gravfältet österut. Bakom röse-graven syns Roslagsbanans blå tåg. Det var en ny tågdepå, Vallentunadepån, som var anledningen till utgrävningarna (s. 6).

BRONSÅLDER I MOLNBY

INTRODUKTION

På klippan syns en välbevarad skärvestenshög vid Molnbys södra bronsåldersbosättning. Foto mot sydväst (s. 10).

DET TIDSMÄSSIGA RAMVERKET

Den inledande framrensningen av grav 258 pågår. Graven är daterad till 1210–980 f.Kr. Bortom grav 258 syns grav 265 (400–200 f.Kr.) och framför syns blockkonstruktion 260 som förmodas vara anlagd under yngsta bronsålder/äldsta järnålder. Till vänster syns grav 261 (810–540 f.Kr.). Foto från väster (s. 14).

BOSÄTTNINGARNAS LANDSKAP

De rekonstruerade bronsåldershusen i Tanum i Bohuslän får ge en känsla av hur Molnby-bosättningarnas hus kan ha sett ut. Foto: Anna Hed Jakobsson (s. 28).

HANTERING AV DE DÖDAS BEN

Lodfoto över, från norr till söder, den röseliknande stensättningen grav 461, grav 462, samt brobyhuset på en av grav- och kultplatserna i söder. Norr är uppåt i bild (s. 78).

MEDELTID OCH TIDIGMODERN TID I SNAPPTUNA

INTRODUKTION

Landskapet kring Molnby gård. Utsnitt ur Ekonomiska kartan från 1954, skala 1:10 000 (s. 102).

SNAPPTUNAS MEDELTIDA FÖREGÅNGARE

Smeden arbetar vid sitt städ. Ur Book of Hours, 1320–1330. London, British Library, Harley 6563 f. 68v. (Public domain) (s. 104).

TORPENS LANDSKAP DEL I – EN KARTERING

Soldattorpet Björnboda i Vallentuna. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr 6381. Fotograf: Porträttateljé Studio, år 1925 (s. 124).

TORPENS LANDSKAP DEL 2

– UPPKOMST OCH ORSAKER

Den sista draken i Vallentuna, Johan August Rönn, hans hustru Margareta Lovisa och sonen Ruben Rönn framför torpet Sjöberg, som låg under Ubby. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr 307. Fotograf: okänd, år 1905 (s. 176).

TORPARE, LANDBOR OCH STATARE

I SNAPPTUNA – FÖREMÅLEN BERÄTTAR

Linberedning på Södra gården i Lia, Frövi. Källa: Örebro stadsarkiv, Id-nr PS-010-K2b-9-00028. Fotograf: okänd, 1920-tal (CC-BY) (s. 198).

TORPARNAS MATERIELLA KULTUR – EN UTBLICK

Systrarna Hanna och Augusta Malmgren framför backstugan Lovisedal i Bällsta, Vallentuna. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr 4736. Fotograf: okänd, år 1920 (s. 236).

SAMMANFATTNING OCH UTVÄRDERING

BRONSÅLDERNS MOLNBY OCH

DEN HISTORISKA TIDENS SNAPPTUNA

Den grävande bonden från Byggningabalken (1400-tal) får representera forna Molnby- och Snapptunabor, och kanske arkeologerna också. Källa: 7:e illustrationen i handskriften Magnus Erikssons landslag, bildsök-id 7181, Alvin-record 88784 (Public domain) (s. 262).

ÖVRIGT

REFERENSER

Utsnitt av karta över alla ägor till säteriet Molnby 1850 (s. 274).

EN PLATS – TVÅ LANDSKAP

Sommaren 2016 klev vi förväntansfulla ut på undersökningsytan vid Molnby, strax norr om Vallentuna. Den utgrävning vi skulle påbörja var till ytan, komplexiteten och tidsomfånget mycket stor. Vi visste också efter tidigare förundersökningar att vi antagligen skulle få möjlighet att undersöka ovanligt kompletta miljöer nästan oavsett tidsperiod.

När vi väl klivit in i landskapet med grävmaskiner, spadar och skärslivar och efter många månaders arbete blottlagt vad som fanns kvar efter forna tider visade det sig mycket riktigt att platsen hade bebotts och brukats under lång tid. I området fanns det lämningar från den sena stenåldern ända fram till 1800-talet. Snarare än ett kontinuerligt bruk av platsen handlade det emellertid om flera mer eller mindre åtskilda brukningsfaser. Det inspirerade oss att ge vår första rapport om undersökningen titeln *Återbruk*, som anspelade på den fluktuerande närvaron av människor i området. Vi förklarade detta förhållande med att området hade utgjort en randbygd till de rikare jordbruksbygderna Vallentuna och Lindholmen-Orkesta, söder respektive norr om undersökningsområdet. Enkelt formulerat hade området vid Molnby påverkats mer av variationer mellan godare och sämre tider än de centralare delarna.

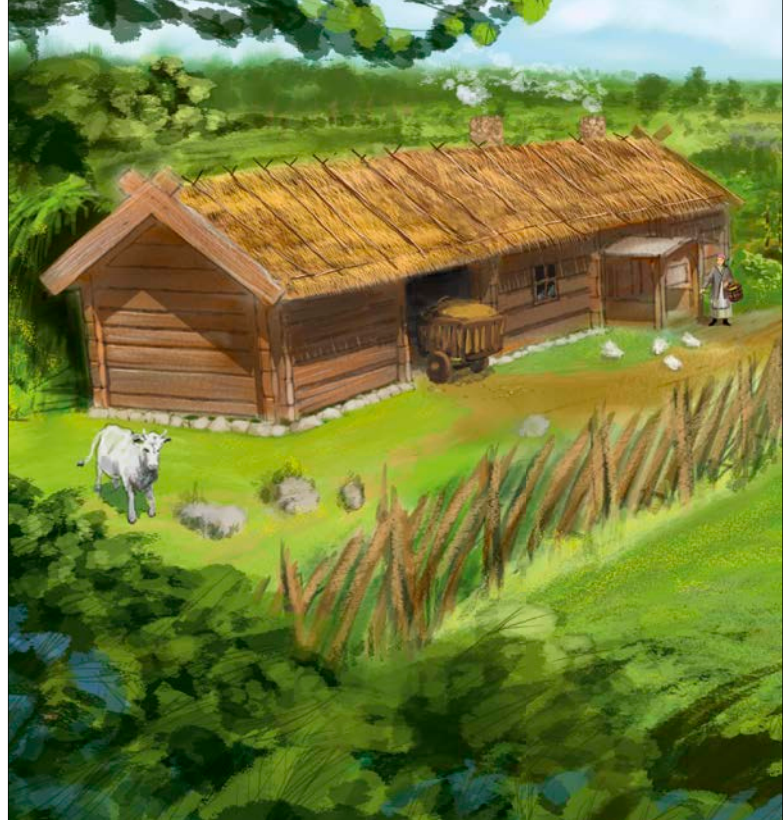
Randbygdsmodellen lämpar sig bäst för att beskriva områdets karaktär från järnåldern och framåt. För de människor som verkade i sten- och bronsålderns föränderliga landhöjnings- och skärgårdslandskap är det knappast relevant att resonera i termer av randbygd och centralbygd. Eller? Studerar man utbredningskartor över bronsålderns skärvstenshögar, hällristningar eller metallfynd så framstår vårt område även då som något av en utkant.

Trots det var bronsåldern en av de tidsperioder som var särskilt intensivt närvarande i vårt under-

sökningsområde. En annan livligt närvarande epok var 1600- och 1700-talen, när platsen gick under namnet Snapptuna. Bronsålderns Molnby och den historiska tidens Snapptuna är därför vad denna bok handlar om. Den handlar också en del om upptakten till den senare perioden, det vill säga hög- och senmedeltiden. Om läsaren blir nyfiken på övriga tidsperioder får vi hänvisa till ovan nämnda rapport, som publicerades 2021.

Det finns fler skäl till att studera just dessa perioder närmare än antalet undersökta lämningar. Det är till exempel sällan det ges tillfälle att undersöka så pass kompletta bronsåldersmiljöer som i Molnby, med grav- och kultplatser, skärvstenshögar och boplatser, odlingsspår och bronslantverk. Det ger oss möjligheter att jämföra Molnby med andra välundersökta bronsåldersmiljöer i östra Mellansverige, och på så vis fördjupa bilden av denna tid. Det speciella med lämningarna från historisk tid är att vi kunde undersöka flera mer eller mindre samtida bebyggelser, där invånarna dessutom tillhörde en arkeologiskt underrepresenterad befolkningsgrupp, de obesuttna, torparna och landborna. Undersökningen har genererat ett material som kan ge oss en fylligare bild av hur tillvaron såg ut för denna grupp, och hur deras livsvillkor kunde variera över tid och från gård till gård. Spåren av en hög- och senmedeltida bebyggelseenhet med järnsmedja ger oss dessutom möjlighet att fördjupa bilden av den medeltida landsbygden.

Vi kommer i den här boken sålunda att beskriva en plats, men beroende av tidsperiod mycket olika landskap och samhällen. Genom att trots det samla studierna i en och samma volym vill vi betona det lokala perspektivet och belysa vilken enorm historisk förändring man kan finna på en och samma plats, när människor under så lång tid har valt att bruka och återbruka den.

Figur 1. En bronsgjutare i Molnby (bilden till vänster) och Snapptuna gård (bilden till höger) får illustrera bokens två delar. Illustrationer Sverker Holmqvist, Arkeologikonsult.

Bokens disposition och innehåll

En plats, men olika landskap och skilda samhällen. Vi har valt att klyva boken i två delar. Bronsålderns lämningar diskuteras i bokens första del. Den andra delen inleds med ett kapitel om medeltidens bebyggelse och invånare. Detta får bilda upptakt till studierna av 1600- och 1700-talens torpare och landbor.

Studien om bronsåldern är i tre delar. Efter en kort introduktion inleds studien med kapitlet *Bronsålder i Molnby – det tidsmässiga ramverket*, där vi sätter in platsens bronsålderslämningar i ett kronologiskt sammanhang och beskriver utvecklingen i undersökningsområdet. Vi gör en fasindelning, diskuterar dateringsproblematik och relaterar utvecklingen i området till landskapets förändringar i form av landhöjning och vegetation.

I nästa kapitel, *Bronsålder i Molnby – bosättningarnas landskap*, konstaterar vi att den arkeologiska undersökningen i Molnby bekräftar bilden av bronsålderns bosättningar som vidsträckt område, där landskapets naturliga formationer och höjdskillnader lade grunden för hur man arrangerade såväl profan bebyggelse som rituella komplex och gravar. Men vi kan också nyansera bilden, för det fanns en del skillnader mellan Molnby och andra platser. Genom

att beskriva och analysera en lång rad olika lämningar kan vi till bilden av långhusboplatser med tillhörande grav- och kultplatser foga boskapsskötseln och åkerbruket, och visa hur integrerade med varandra dessa olika praktiker och miljöer varit. Vi visar hur äldre lämningar, framför allt områdets stora röseliknande stensättningar, under lång tid påverkade hur människorna organiserade landskapet med bosättningar, åkermarker, nya gravar och ceremonier. Molnby som helhet placerar vi en bit upp i en boplatshierarki, men vi kan också se skillnader mellan bosättningarna inom området som kan ha handlat om såväl specialisering som social position.

Det tredje och avslutande bronsålderskapitlet har vi kallat *Hantering av de dödas ben*. Mänskliga ben har deponerats i området under i stort sett hela bronsåldern och, som titeln beskriver, utgår vi i denna delstudie från benfynden snarare än olika former av möjliga gravar. Syftet är att inte fastna i diskussionen om ”bentomma gravar” eller gravbegreppet som sådant. De ben vi hittat representerar trots allt människor, som vi vill försöka komma närmare. Olika gravformer berör vi emellertid också, och vi avslutar kapitlet med en tolkning av områdets mest spektakulära bronsålderslämningar, de stora röseliknande stensättningarna, deras plats i landskapet och betydelse över tid.

Bokens andra del, som behandlar den historiska perioden, inleds efter en kort introduktion med kapitlet *Snapptunas medeltida föregångare*. I området fanns spår av medeltida bebyggelse och en järnsmedja från 1200- och 1300-talen. Om enheten redan då hette Snapptuna vet vi inte, för den nämns ingenstans i några källor. Den medeltida bebyggelsen försvann under senmedeltiden, men man återvände igen till området i början av 1500-talet. Då vet vi genom de skriftliga källorna att platsen kallades Snapptuna och brukades av torpare. Men hur var det med den medeltida bebyggelsen? Var den ett torp eller en självständig gård? Vilken aktör låg i så fall bakom torpetableringen? Vilken roll spelade järnsmedjan?

Därefter ger vi oss in i torplandskapet i fyra kapitel. Utgångspunkten är vår undersökning av ett flertal husgrunder från 1600- och 1700-talen. Lämningarna kan kopplas till ett eller flera hushåll vars invånare i de skriftliga källorna omväxlande benämns som torpare, fräselandbor och statorpare. Vi inleder med kapitlet *Torpens landskap del 1 – en kartering*. I syfte att sätta in Snapptuna i ett större sammanhang kartlägger vi det torplandskap som fanns i Vallentuna socken under denna period, utifrån belägg för torp i historiska kartor och skriftliga källor. Vi diskuterar också hur torpen kan identifieras i källmaterial av olika typ och som har tillkommit under skilda förutsättningar, och hur de olika källmaterialen kompletterar varandra. I nästa kapitel, *Torpens landskap del 2 – uppkomst och orsaker*, fördjupar vi diskussionen om den information om torpens invånare som de skriftliga källorna kan bidra med. Vi tar upp centrala begrepp som torp och obesutten, den skiftande terminologi med vilken enheten Snapptuna benämns i källorna, och att snapptunaborna under bebyggelsens hela existens saknade kameral rådighet över sin jord och därmed (huvudsakligen) kan definieras som en del av samhällets obesuttna. Några områden som undersöks i avsnittet är torpens antal jämfört med övriga bebyggelseenheter i Vallentuna socken, hushållens storlek och sammansättning på individnivå, vilken jordnatur som torpen var anlagda på och möjliga orsaker bakom torpetableringen i relation till de lagar och förordningar som fanns kring torpens anläggande och existens. Studien är uppdelad på 1600-talets respektive 1700-talets förhållanden, vilket också har en bakgrund i dateringarna av de arkeologiskt undersökta lämningarna i Snapptuna.

I kapitlet *Torpare, landbor och statare i Snapptuna – föremålen berättar* vill vi lyfta fram Snapptuna som det goda exemplet, en undersökning där den historiska bebyggelsen har fått samma prioritet som de förhistoriska lämningarna och där utgrävningsmetod och fyndinsamling skett med hög ambitionsnivå. I avsnittet presenteras och diskuteras bebyggelselämningarna och föremålen från tre hushåll (kallade Snapptuna torp, Snapptuna gård och Smedstorpet). Syftet är att klarlägga torparnas materiella kultur och diskutera bland annat konsumtionsmönster och statusindikatorer. Till en av enheterna hörde en järnsmedja vars produktion vi ser närmare på.

I det avslutande kapitlet *Torparnas materiella kultur – en utblick* jämförs resultaten från Snapptuna med några andra torpmiljöer. Syftet är att undersöka om det fanns variationer i bebyggelsen och torparnas föremålsuppsättningar som kan säga något om de socioekonomiska sammanhang som torparna var en del av. Jämförelsen omfattar torparnas fysiska miljö, deras hus och gårdar, och vilken jordnatur torpen var anlagda på. Vi fokuserar särskilt på förekomsten av marknadsprodukter, föremål som torparna köpt eller bytt till sig på lokala eller regionala marknader. Snapptuna torp jämförs med två andra 1600-talsbebyggelser, Snapptuna gård och Smedstorpet jämförs med sju andra torpmiljöer från Mellansverige med dateringar till 1700-talet. Både fyndmängd och bebyggelsens innehåll är varierande i dessa torpmiljöer. Sammanställningar som denna kan ändå ge en bättre insikt i vad som är en fattig respektive välmående miljö. Vi kan också visa att torparnas livsmiljö generellt präglades av att de på olika sätt hade mer kontakter och utbyte med det omgivande samhället, och möjligen ett större rörelsemönster kopplat till detta, än de självförsörjande bondehushållen under samma tid.

I bokens sista del, *Bronsålderns Molnby och den historiska tidens Snapptuna*, återfinns en sammanfattning och utvärdering av resultaten i bokens båda delar. I slutet återfinns referenser och bilagor. Bilaga 1 redovisar grunden för fasindelningen av bronsåldersmiljöerna i Molnby. Bilaga 2 är Mikael Johanssons analys av den historiska tidens keramikfynd. Bilaga 3 redovisar omnämnda kontexter, kontextgrupper och lämningsnummer.

INTRODUKTION

Vår kunskap om livet under bronsåldern i östra Mellansverige har ökat rejält de senaste två decennierna. När matjorden banats av från stora arealer i samband med omfattande arkeologiska exploateringsundersökningar har likaledes ystora bosättningsområden blottlagts, som visat sig vara både komplexa och informationsrika. Till dessa undersökningar kan vi nu lägga Molnby.

Undersökningen är viktig inte minst för att exploateringsstrycket har varierat i regionen och de största utgrävningarna tidigare främst har ägt rum norr om Mälaren i trakterna kring Enköping och Uppsala. Bland välkända bronsålderslokaler som gett spännande resultat kan nämnas Ryssgården i Tensta socken (Eriksson & Östling 2005; Hjärthner-Holdar m. fl. 2008), Sommaränge Skog i Viksta (Forsman & Victor 2007), Nibble i Tillinge (Karlenby 2011; Artursson m. fl. 2011), Björkgården och Skeke i Rasbo (Larsson 2014; Artursson m. fl. 2017). Ett tidigare viktigt projekt beläget närmare Molnby är Skärgårdsstad i Österåker socken (Äijä 1994) och från Södermanland kan nämnas Åbrunna i Österhaninge (Strucke & Holback 2006). Kännedomen om dessa komplexa miljöer har även kastat nytt ljus över lokaler som Apalle i Övergran socken (Ullén 2003), Hallunda i Botkyrka (Jaanusson m. fl. 1975a–b, 1978; Jaanusson 1981) och Vrå i Knivsta (Karlenby 1997; Göthberg m. fl. 2002), vilket bland annat har utvecklats i avhandlingar av Leif Karlenby (2011) och Anna Sörman (2018).

De undersökta bronsålderslokalerna har visat sig ha många gemensamma drag. En likhet som har framhållits är hur bosättningsområdenas olika verksamheter har förlagts till bestämda landskapsavsnitt. Gravar och kulthus placerades på höjderna, kult-

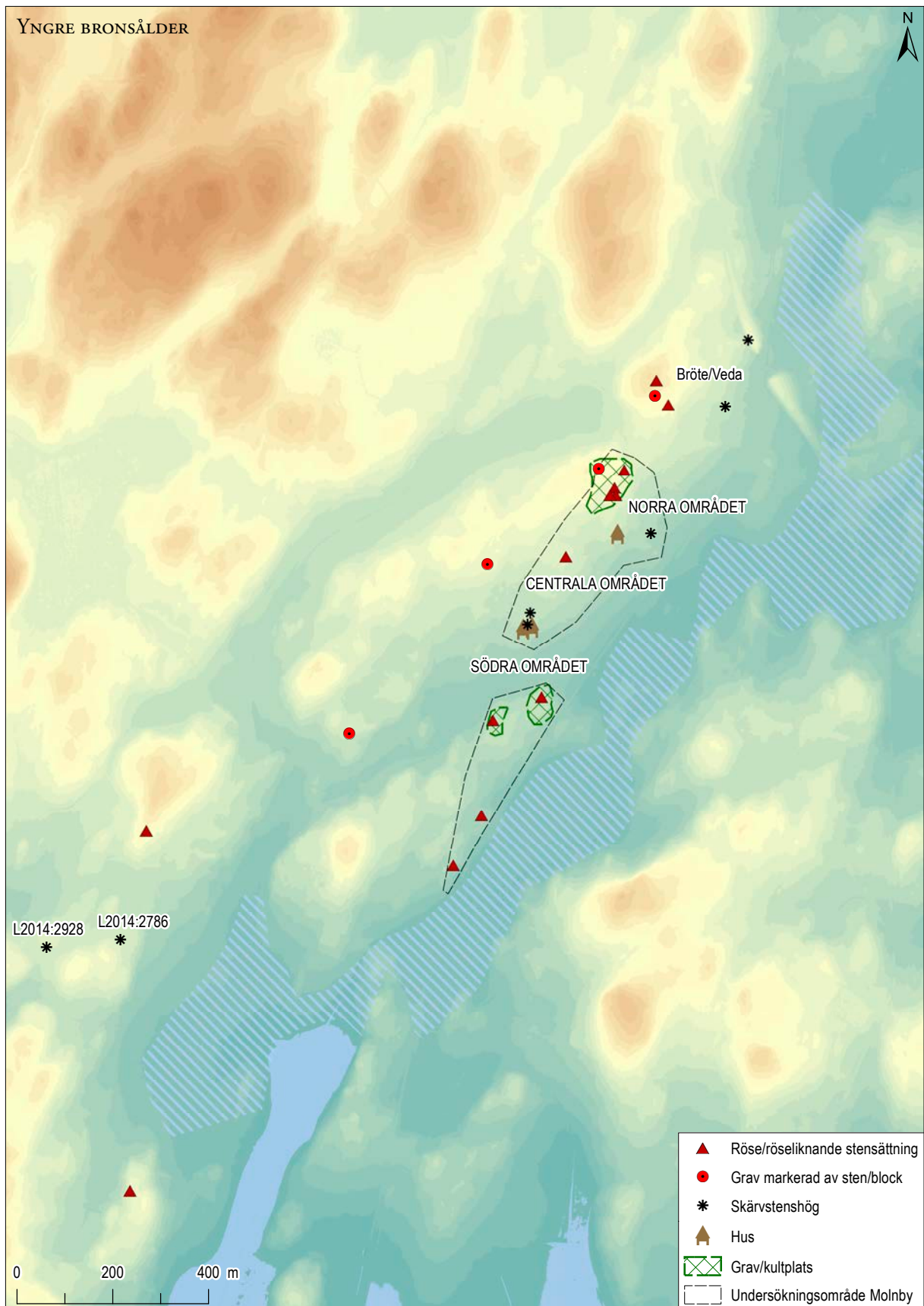
husen något lägre än gravarna, medan bostadshus och ekonomibyggnader lades längre ner i terrängen. I flera studier har denna arrangering tolkats som uttryck för en specifik vertikal kosmologi (Artelius 2008; Karlenby 2011, s. 231ff; Larsson 2014, s. 103; Artursson m. fl. 2017, s. 33), vilket i och för sig är en idé som funnits länge inom bronsåldersforskningen (till exempel Kjellén & Hyenstrand 1977; Johansen 1993; Gerdin 1999; Runcis 1999; Goldhahn 2003, 2006). En annan egenskap hos de undersökta lokalerna som betonats är spår av omfattande matlagning och ”ceremoniellt festande” vid gravar och kulthus, vilket har föreslagits varit delar av en utbredd förfaders- eller fruktbarhetskult. Ett tredje gemensamt drag för dessa bosättningskomplex är att gravarna alltid är ”för få” i förhållande till befolkningens storlek. Det var uppenbarligen bara ett fåtal utvalda individer som begravdes på ett sätt som vi kan upptäcka. Gravarna innehåller som regel ytterst lite ben och tycks ofta vara resultatet av utdragna ritualer där man hanterat både ben och stenkonstruktioner under ibland lång tid (Karlenby 2011; Röst 2016). De gemensamma dragen till trots förmodas allmänt att samhällsorganisationen varit hierarkisk och att det fört med sig att olika bosättningar kan ha befunnit sig på skilda nivåer i en socioekonomisk och politisk hierarki (till exempel Kjellén & Hyenstrand 1977, s. 107f; Lindström 2011, s. 517f; Artursson, Björck & Larsson 2017).

Molnby visade sig i många avseenden likna de ovan nämnda bosättningarna. Molnbyborna föredrog samma typ av landskap, en inre fjärdmiljö (figur 2). De förlade gravarna till höjderna och placerade boningshusen längre ned. De byggde långhus och precis som alla andra lade de husen orienterade i nordväst – sydöst (figur 3). De hanterade sina döda på liknande vis: kremerade dem, tvättade och krossade de brända benen, och begravde ett urval av benfragmenten under stensättningar. De uppförde skärvtenshögar, och försörjde sig på boskapsskötsel och åkerbruk. Men vid närmare betraktande framgår också att det fanns skillnader. Ovan nämnda

platser och de tolkningar som de gett upphov till är inte alltid överförbara på Molnby. Vissa olikheter kan kanske tillskrivas en särart specifik för platsen, men vi vet inte i vilken utsträckning det är så. Trots många undersökningar i regionen är det få andra som är av denna storlek och ingen annan som har gjorts i närheten. Kanske är det i vissa avseenden i stället den generella bilden som behöver korrigeras? På den frågan har vi inget färdigt svar, men vi hoppas att det vi presenterar i kommande kapitel kan bredda kunskaperna om bronsåldern i östra Mellansverige och leda till mer forskning framöver.

Figur 2. Östra Mälardalen under yngre bronsålder med bronsålderslokaler nämnda i texten. Havsnivån i kartan visar 18 m ö.h. Mot bakgrund av höjddata (strandförsjutningsmodell) från Sveriges geologiska undersökning (SGU) och marktytor från Terrängkartan, skala 1:800 000.

Figur 3. Läget för de lämningar som diskuteras i texten. För uppgifter om lämningsnummer jämför med bilaga 3. Havsnivån är i kartan 15 m ö.h. vilket motsvarar sen bronsålder. De skrafferade ytorna var relativt nyligen uppgrundaade våtmarker under denna period. Höjddata (Laserdata nedladdning skog) hämtad från Lantmäteriet, skala 1:12 000.

DET TIDSMÄSSIGA RAMVERKET

Vi börjar med att sätta in Molnbys bronsålderslämningar i ett kronologiskt sammanhang. Tiden vi talar om sträcker sig från slutet av stenåldern, över hela bronsåldern och in i förromersk järnålder. Det är en hisnande tidsrymd. Självklart har saker och ting förändrats under denna långa period. Fascinerande nog kan vi ändå se att vissa bruk och traditioner återupprepades i över tusen år, kanske rentav kontinuerligt. Andra lämningar representerar kortare episoder. Skarpa brytpunkter kan knappast identifieras men det är fullt möjligt att, genom vissa tidsbundna förändringar och särdrag, dela in den långa perioden i faser som gör utvecklingen tydligare.

För att göra utvecklingen från sen stenålder och in i förromersk järnålder mera greppbar har vi gjort en indelning av tiden i överskådligare faser, närmare bestämt fyra stycken (se figur 4). Grunden för denna fasindelning utgörs av de lämningar som vi har kunnat datera med hjälp av ¹⁴C-analyser, daterande fyndmaterial och stratigrafiska relationer. En närmare presentation av de dateringar vi använt finns i bilaga 1, *Dateringsunderlag för fasindelning av Molnbys bronsålderslämningar*. Det ska direkt sägas att en hel del anläggningar, lager och konstruktioner saknade dateringsmöjligheter. Det beror främst på en osedvanligt liten mängd bevarade fynd av alla kategorier: såväl artefakter som benmaterial och växtmakrofossil. Den ringa fyndmängden har flera orsaker, så som dåliga bevaringsförhållanden på grund av genomsläpplig morän, få nedgrävda anläggningar och få och tunna kulturlager. Till det kommer effekterna av alla senare verksamheter i Molnby. Vi har ändå hypotetiskt

kunnat knyta många av de odaterade lämningarna till en viss fas utifrån deras kontextuella sammanhang. De daterande fynden består till allra största delen av keramik, men vi har även använt stenartefakter och gjutformar till bronsföremål av tidsbestämda typer för att datera de olika lämningarna.

Att de dryga tusen åren av bronsålder och äldsta järnålder i Molnby inte har delats in i fler än fyra delperioder (se figur 4) innebär förstås att även de föreslagna faserna handlar om långa tidsrymder. Det är svårt att komma mycket närmare utan att börja tangera det ovetenskapliga. Svårigheterna att bryta ner perioden i kortare faser beror framför allt på problemen med ¹⁴C-datering under bronsåldern. Särskilt period V–VI är problematisk på grund av den så kallade Hallstatt-platån, som gör att ¹⁴C-resultat omkring 2450 BP kalibreras till den ansevärliga perioden 800–400 f.Kr.

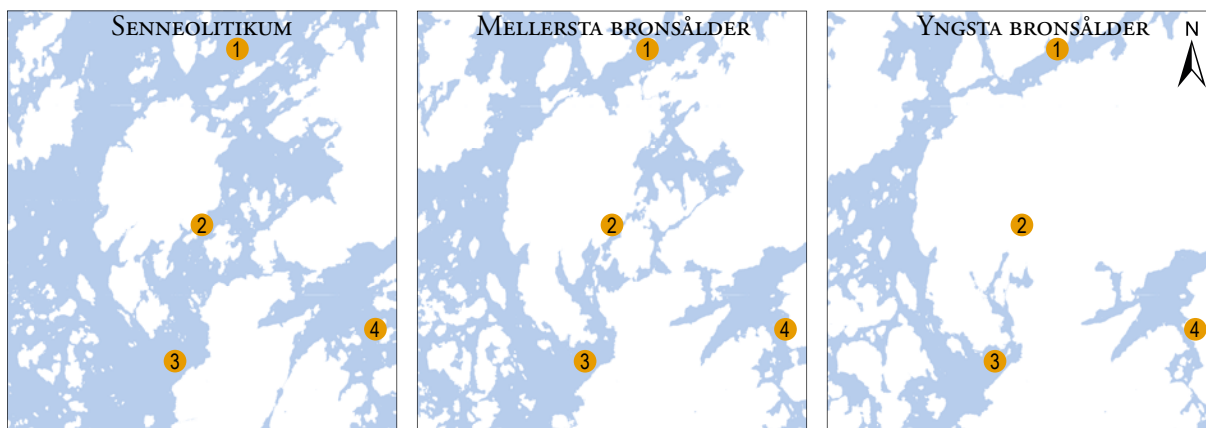
Fas	Period	Datering (2 sigma)	Södra området	Centrala området	Norra området	Bröte/Veda
SN	-	-	Lösfynd/omdeponerade fynd (flinta, kvarts, stenyxor)	Keramikkärl i grop	Lösfynd (flinta, kvarts)	Stolphål (Veda) Lösfynd (Bröte) (flinta, kvarts)
1	I-II	1700–1400 f.Kr.	-	Röseliknande stensättning (grav 10)	-	Sotfläck (Veda)
1	II-III	1410–1230 f.Kr.	Härd	-	-	-
2a	III-IV	1260–930 f.Kr.	Röseliknande stensättning (grav 461). Gravar 490, 494, 462. Brobyhus.	-	Röseliknande stensättning (grav 258)	-
2b	IV-V	1110–820 f.Kr.	Röseliknande stensättning (grav 410). Grav 440.	-	Röseliknande stensättning (grav 251). Blockgrav 266. Gravar 257, 2161	Gravar K4, K5 (Bröte)
3	V-VI, FR	840–370 f.Kr.	Bosättning med hus och skärvstenshögar. Bronsdépå. Keramikdepå i röseliknande stensättning 461. Stenkonstruktioner på grav- och kultplats. Sekundärgrav i stensättning 410. Bronsgjutning på boplats samt grav- och kultplats.	Grav 14 (påbyggd på röseliknande stensättning 10). Skärvstens- och stenkonstruktioner 15, 11, 532. Odling, röjningsrösen.	Bosättning med hus och skärvstenshög. Röseliknande stensättning (grav 261). Små stensättningar, sten- och blockkonstruktioner, spår av skärvstensbruk och matoffer på grav- och kultplats.	Skärvstenslager, blockstensättning, skärvstenshög (Veda)
4	FR	430–10 f.Kr.	Forts. stenkonstruktioner på grav- och kultplats? Småstensmatta? Städning/övertäckning? Lågtemperaturugn på boplats.	Forts. odling, stenröjning	Röseliknande stensättning (grav 265). Fler gravar och stenkonstruktioner (256, 263) på grav- och kultplats. Fortsatt verksamhet på boplats, kokgrop, skärvstenslager, ränna (hus?).	Härdgrop vid Veda

Figur 4. Sammanställning av de daterade lämningar och företeelser som använts för att dela in Molnby bronsålder och äldsta järnålder i faser. För norra, centrala och södra området samt Bröte/Veda se figur 3. Fler uppgifter om dateringar etc. återfinns i bilaga 1.

Med ovan nämnda period V–VI avses en av de sex perioder om vardera tvåhundra år som Oscar Montelius delade in bronsåldern i, utifrån bronsföremålens utformning och dekor. Dessa sex perioder är fortfarande ryggraden i tolkningen av bronsåldern eftersom de både är bra att tänka med och dessutom har kunnat bekräftas av moderna typologiska och naturvetenskapliga studier (Hornstrup m. fl. 2012). Däremot ska man självklart inte förväxla dessa skapade periodgränser med verkliga och

omvälvande samhällsförändringar. Vår lokala fasindelning, som alltså utgår från daterade lämningar inom undersökningsområdet i Molnby, innebär andra gränsdragningar och överlappar Montelius periodgränser. Vi menar att våra faser bättre speglar utvecklingen i just vårt område. Montelius perioder I–VI och vad de representerar fungerar ändå mycket bra som en slags kulturhistorisk fond och kommer därför också att användas.

Utvecklingen i undersökningsområdet från fas 1 till fas 4

Figur 5. Strandlinjen vid senneolitikum (23 m ö.h.), mellersta (18 m ö.h.) respektive yngsta bronsålder (15 m ö.h.). Platser för orientering: 1. Orkesta kyrka, 2. Molnby, 3. Vallentuna kyrka, 4. Angarns kyrka. Mot bakgrund av höjddata (Laserdata nedladdning skog) hämtad från Lantmäteriet, skala 1:200 000.

Fas 1. Senneolitikum och bronsålderns äldsta perioder (I–II)

De första mänskliga spåren i undersökningsområdet är daterade till senneolitisk tid och äldsta bronsålder. Under denna första fas låg undersökningsområdet i sydöstra kanten av en ö som var ungefär lika stor som dagens Möja i Stockholms skärgård, eller närmare bestämt omkring 6,5 kilometer från norr till söder och upp till 3 kilometer bred. Vidsträckt havsfjärdar öppnade sig runt ön, särskilt västerut. På västra sidan var ön också ganska brant och otillgänglig, vilket avspeglar sig i en total brist på fornlämningar. De äldsta spåren av mänsklig närvaro finner vi i sydöst, innanför lugnare vatten med mindre fjärdar och gott om öar och smala sund. Tidigare hade man kunnat paddla långt österut via dessa vatten, men vid den här tiden grundade ett viktigt sund upp och stängde vattenvägen mot de fjärdar som så småningom skulle bli Angarnsjön, och mot den bronsåldersbygd som fanns där.

De spridda lämningarna från denna tid är svårtolkade men ändå tillräckligt omfattande för att vi kan ana en stadigvarande aktivitet i området, troligen en bosättning. Spåren består av en deponerad lerkruka, två trasiga skafthålsyxor av porfyr (figur 6), en flintskrapa, en syl/borr och några rester av neolitiska mejslar eller yxor. Stenyxorna var deponerade i två skärvstenschögar från yngre bronsålder i områdets

södra del, ett intressant exempel på återbruk, medan flintföremålen påträffades i undersökningsområdets högre belägna nordvästra del. På samma plats daterades träkol från ett mindre stolphål till senneolitisk tid. Inte långt därifrån har ett antal senneolitiska stenartefakter hittats vid torpet Bröte (Appelgren m. fl. 2018, s. 17) och 150 meter nordöst om Bröte har en sotfläck och ett stolphål daterats till senneolitikum och äldsta bronsålder (Schützler 2000, s. 17).

Figur 6. En av två trasiga skafthålsyxor av porfyr. De hade lagts ned i varsin skärvstenschög under yngre bronsålder och utgjorde två av många exempel på återbruk i Molnby.

Figur 7. Kartan visar området under sen stenålder med strandlinje 23 m ö.h. Fynd och dateringar utanför Molnby är uppgifter ur arkiv och litteratur. Mot bakgrund av höjddata (Laserdata nedladdning skog) från Lantmäteriet och sankmark från Fastighetskartan, skala 1:60 000.

En pollenanalys från Molnby sjön visar att landskapet under äldre bronsålder var föga påverkat av människan. Det fanns små öppna gräsmarker men den dominerande växtligheten var ädellövskog (Gustafsson 2021). Pollenprover från Angarnsjöängen tyder däremot på markröjning med sädesodling och bete redan under senneolitisk tid (Ran-

heden 1995; Olausson 1995, s. 172). Det betyder kanske att de två områdena hade lite olika karaktär.

I övergången mellan period I och II (1610–1410 f.Kr. med 2 sigma) hände något i vårt område. En stor röseliknande stensättning, 19 meter i diameter,

Figur 8. Grav 10, L2012:270, var en 19 meter stor men flack stensättning från äldre bronsålder, period I–II. Då var här ett skärgårdslandskap och bakgrunden hade utgjorts av havssund och öar. Foto från väster.

uppfördes och fick trona ensam på en flack bergsavsats strax ovanför öns sydöstra strand (figur 8, se även figur 9). Från stensättningen (kallad grav 10) kunde man se ut över det 250 meter breda sund som följde öns nordsydliga kustlinje, och som sannolikt fungerade som farled. Sundet öppnade upp mot en mindre fjärd i nordöst, och åt andra hållet i sydväst fanns också öppet vatten även om det möjligen började grunda upp där nu. Bara mot norr och väster höjde sig terrängen något mer än på den här platsen. Stensättningen vände sig därför synbarligen mot himlen och vattnet i öster, på ett för rösen typiskt vis. Det var ändå knappast menat att stensättningen skulle synas utifrån vattnet då den förvisso var omfångsrik, men mycket flack. I stället var det nog det närmaste landskapsrummet som bestämde var man skulle bygga den. Mot bakgrund av de senneolitiska spåren är en möjlighet att stensättningen lades i närheten av befintliga stigar utmed öns stränder. En mer "kosmologisk" eller religiös tolkning kan vara att stensättningen uppfördes för att förstärka en helighet som man redan uppfattade hos platsen, en

hierofani. Berget med bara himlen ovanför och den fria sikten mot fjärdarna och öarna i öster var nog av betydelse.

Eftersom andra lämningar saknas från denna tid vet vi inte om man bodde stadigvarande i närheten, men mot bakgrund av att man länge hade vistats i området är det ganska troligt. När den stora röseliknande stensättningen uppfördes måste det hursomhelst ha inneburit att man från och med nu hade gett sitt livsrum en stationär markering, en plats eller nod av ett nytt slag, och något att orientera sig utifrån. Som vi ska se längre fram kom den stora graven under lång tid att påverka hur man betraktade landskapet, rörde sig i det och organiserade det.

I det samtida skärgårdslandskapet omkring Molnby fanns säkerligen andra bosättningar. Lösfynd av skafthålsyxor har gjorts på flera platser, bland annat strax väster och öster om centrala Vallentuna och i Olhamra (mis.historiska; jämför figur 7). Lämningar med möjlig bronsåldersdatering

finns i spridda kluster utmed fjärdarna och farlederna, men få av dem är undersökta och daterade. Rösen i markanta höjdlägen kan antas tillhöra den äldre bronsåldern (figur 9). Skärvtenshögar, stensättningar och skålgropslokaler kan generellt antas tillhöra en längre framskriden del av perioden men återfinns på en övergripande nivå i samma områden som rösen, om än oftast i lägre terräng. Det mönster som bildas är ett av förtätning och intensifiering

under loppet av bronsåldern, snarare än expansion till nya platser. Att man byggde vidare på äldre strukturer kan vi se i Molnby, vilket vi redogör för längre fram.

Den stora stensättningen fick inga efterföljare i när-tid. Enligt ¹⁴C-dateringarna hann minst 200 år, kanske så mycket som närmare 400 år, passera innan någon ny manifest aktivitet ägde rum. Det finns

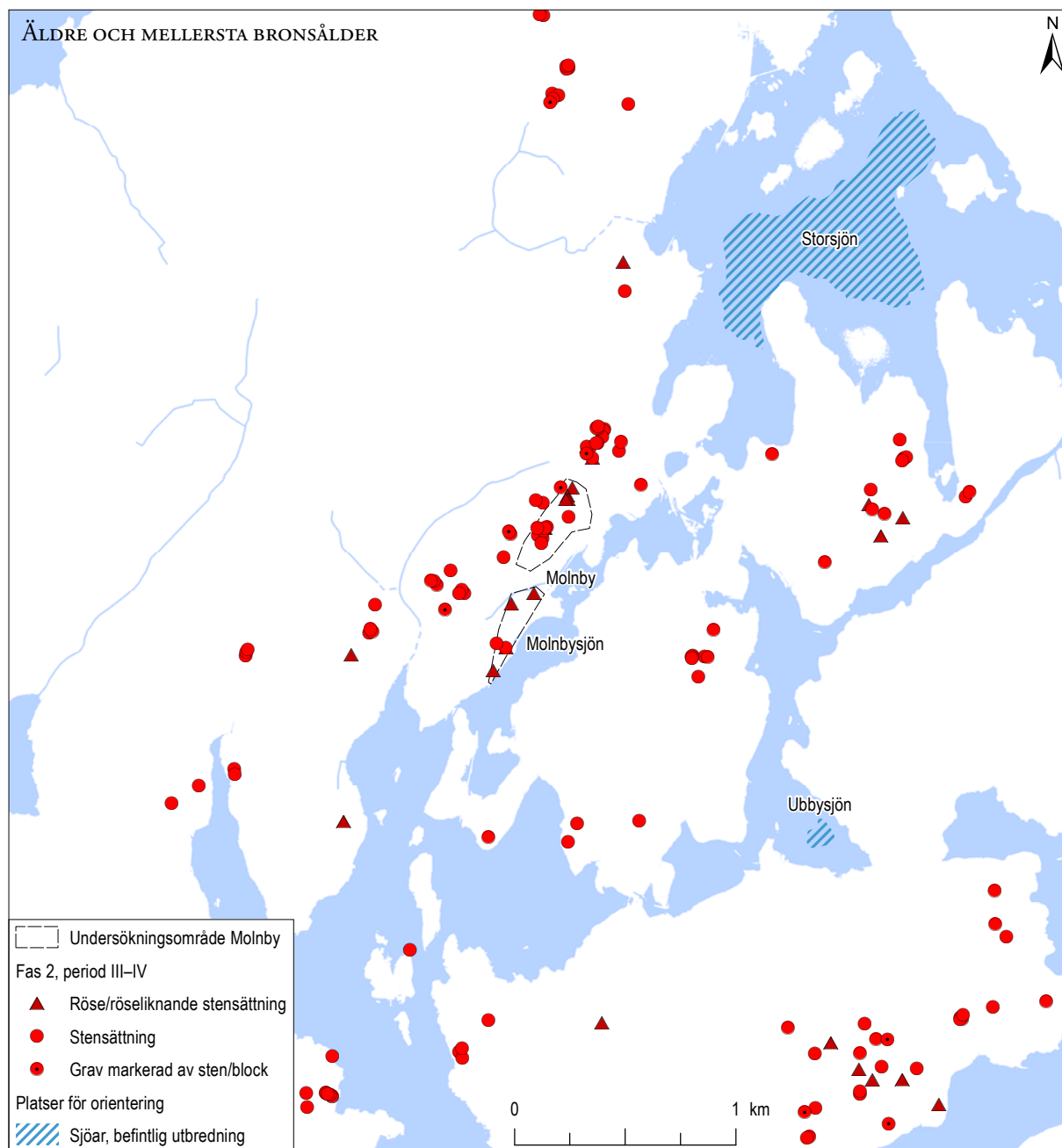

Figur 9. Kartan visar området med strandlinje 20 m ö.h. vilket ungefär motsvarar 1700–1300 f.Kr. Fornlämningsbilden är ett urval bestående av rösen med sannolik datering till äldre bronsålder. Mot bakgrund av höjddata (Laserdata nedladdning skog) från Lantmäteriet, markytor (urval vattenyta) från Terrängkartan samt sankmark från Fastighetskartan, skala 1:60 000.

heller inga kända lämningar i närheten av undersökningsområdet som skulle kunna fylla detta glapp. Tre rösen som möjligen skulle kunna vara från denna period finns på vad som vid den här tiden var en mindre ö 1,5 kilometer österut, vid Veda. En härd med en delvis överlappande tidsställning, 1420–1230 f.Kr, låg längre söderut i undersökningsområdet. Den saknade samband med graven och skulle kunna tolkas som en så kallad herdehärd.

Fas 2. 1200–800 f.Kr. Period III–IV

Den närmaste havsfjärden i öster grundade upp under mellersta bronsålder (figur 10). I dess ställe växte det fram ett vattensystem där bland annat Storsjön, Molnbysjön och Ubbysjön ingick. Förmodligen fanns det förbindelser mellan sjöarna ännu under en stor del av järnåldern, och marken nedanför vårt bosättningsområde blev nog aldrig riktigt torrlagd;

Figur 10. Kartan visar ett urval lämningar som bedöms höra till äldre och mellersta bronsålder. Lämningarna i Molnby tillkom successivt under fas 2, och bilden kan därmed sägas representera en framskriden del av fasen. Mot bakgrund av höjddata 18 m ö.h. (Laserdata nedladdning skog) från Lantmäteriet samt hydrografifiliner och markytor (urval vattenyta) från Terrängkartan, skala 1:30 000.

vid tidigare utredning berättade markbrukaren att Molnby sjön regelbundet svämmade över och lade ängs- och åkermarker under vatten långt in på 1900-talet (Svensson Hennius 2011, s. 6).

Under fas 2 etablerades vad som skulle komma att bli stadigvarande verksamhetsområden i undersökningsområdets norra respektive södra del. I norr fanns den höglänta terräng där senneolitiska aktiviteter avsatt spår. Området i söder hade tidigare varit en obrukad liten ö, bara några hundra meter stor. Däremellan, i undersökningsområdets mittersta del, verkar nu ingenting hända. Där låg den stora röseliknande stensättningen från fas 1 kvar, gammal nu och kanske överväxt. Den kan förstås ha utgjort ett landmärke för människor som vistades i området, men andra aktiviteter har vi inte träffat på. Detta sagt med reservation för att alla lämningar inte har daterats. Det fanns bland annat några härdar i närheten som inte kan uteslutas vara från denna period.

Det som under den här fasen uppfördes i norr och i söder var gravar. Ingenting tyder på bosättningar eller andra aktiviteter.

Gravarnas datering tillåter ingen säker kronologisk sekvens. Teoretiskt sett kan samtliga anläggningar som beskrivs nedan ha uppförts omkring år 1000 f.Kr. Med det sagt har fas 2 ändå delats in två underfaser, dels utifrån hur ¹⁴C-värdena grupperar sig, dels utifrån lämningarnas placering i området och stratigrafiska relationer dem emellan.

Fas 2a, 1200–1000 f.Kr. (mellersta bronsålder eller övergången period III–IV)

Under denna fas (en samlad bedömning av ¹⁴C-värdena kan tala för att det mesta sker i början av period IV; bilaga 1) uppförs två stora röseliknande stensättningar i undersökningsområdet. De måste ha varit arbetskrävande företag, placerades väl synliga och var kvalificerade byggnadsverk med uppbyggda nivellerande plåtar och terrasserings, kraftiga kantkedjor och brätten av stora mängder sten. Den ena stensättningen, grav 461, placerades på ett höjdparti som till ganska nyligen utgjort en liten ö i områdets södra del. Stensättningen var stor och manifest, och lades på ett bergskrön strax ovanför en brant mot norr och med fri sikt åt alla håll.

Kring den stora stensättningen skapades en sammansatt rituell miljö med andra konstruktioner också, bland annat en mindre stensättning och ett kulthus av stengrundstyp. Kulthuset har inte kunnat dateras men har utifrån sammanhanget förts till den här fasen, vilket vi diskuterar längre fram (s. 54).

Den andra manifesta röseliknande stensättningen, grav 258, byggdes en halv kilometer norrut utmed öns kust, i den höglänta terräng där man vistats under senneolitisk tid. Anläggningen verkar till en början ha legat ensam på platsen. Trots avståndet om drygt femhundra meter och en dalgång mellan de två stora gravarna verkar de ha varit relaterade. ¹⁴C-dateringarna 1210–980 f.Kr. respektive 1210–1000 f.Kr. (med 2 sigma) innebär teoretiskt att det skulle kunna skilja upp till tvåhundra år mellan dem, men påtagliga likheter mellan konstruktionerna även på detaljnivå talar för att de uppfördes nära varandra i tid.

Det byggdes även två stora stensättningar (grav 490 och 494) i områdets sydligaste del. De hade ett annat uttryck och liknade mer den äldsta stensättningen från fas 1, till exempel genom att de saknade nivellerande terrasserings. Den ena graven överlagrade en härd men stensättningens mycket strandnära läge gör att härden inte kan ha varit särskilt mycket äldre än graven.

Fas 2b, 1100–800 f.Kr. (period IV och början av period V)

I norra området uppfördes nu ytterligare en stor röseliknande stensättning, grav 251, daterad till 1110–900 f.Kr. Som synes finns det en överlappning om 130 år som öppnar för möjligheten att de stora stensättningarna var mer eller mindre samtida, trots vår fasindelning.

I söder byggdes också en ny stor röseliknande stensättning, grav 410, daterad till 1110–820 f.Kr. Överlappningen med grav 461 i närheten är med andra ord tvåhundra år och det kan inte uteslutas en högre grad av samtidighet än vad vi föreslår. Grav 410 hade även många drag gemensamt med grav 258 som var den först uppförda i det norra området, både avseende konstruktion och fyndinnehåll, samt en rejäl dateringsmässig överlappning som öppnar för en samtidighet. En skillnad gentemot den norra

Figur 11. Grav 251, och dess stora terrassering i slänten, syns till vänster. Till höger ligger en fin stensättning (250) som i sitt form-
språk liknade de större röseliknande stensättningarna men som var helt fyndtom och inte har kunnat dateras. Foto från nordöst.

graven är att grav 410 kom att användas och byggas på under en längre period.

Under denna fas tillkom också en annan sorts monumental anläggning, en stor blockgrav daterad 1000–820 f.Kr. Denna grav hade ett annat uttryck än de flackare stensättningarna, och den uppfördes på områdets absolut högsta punkt i nordväst. Denna blockgrav måste ha synts från flera platser och även på långt håll. Till skillnad från de andra stora stensättningarna skulle man här kunna tala om en markering som vände sig utåt. Stod man intill den kunde man, förstås, också se utåt i alla riktningar. Såg man norrut kan man möjligen ha sett ännu en stor röseliknande stensättning. Vid Bröte ligger det

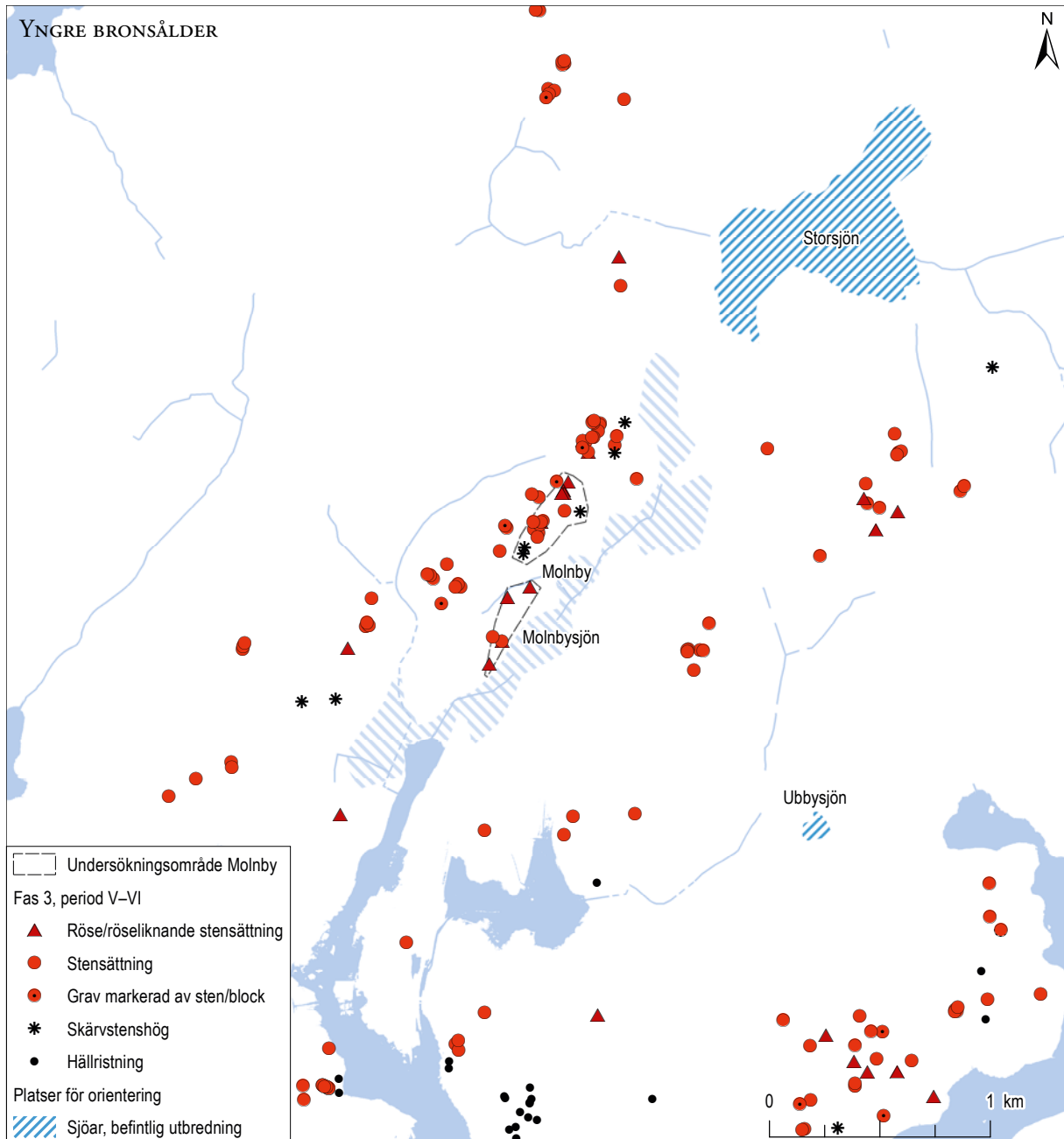
fortfarande kvar en (L2014:2953), som inte har undersökts men som helt klart ingår i samma tradition som de andra. Troligen hör den samman med att antal mindre gravar och stenkonstruktioner som undersökts ytterligare lite längre norrut, däribland en mindre blockgrav som daterats till period IV (Appelgren m. fl. 2018, s. 54).

Alla aktiviteter vi daterat under denna fas var gravanknutna. Både grav 251 i norr (figur 11) och grav 410 i söder fick tillskott i form av mindre påbyggnader, med respektive utan ben, och bredvid grav 410 placerades en liten blockgrav (440) som inte bara var samtida med, utan även på flera andra sätt liknade den lilla blockgraven vid Bröte.

Fas 3. 800–400 f.Kr. Period V–VI

Landskapet förändrades märkbart under perioden 1000 f.Kr. till 500 f.Kr. Vårt område övergick från att vara beläget i kanten av en mindre skärgårdsö till att ligga mera indraget på en större ö eller halvö (figur 12). Det var ändå inte särskilt långt till havet och i

närheten fanns gott om vattendrag, våtmarker och småsjöar. Landskapsförändringen påverkade utvecklingen och tiden omkring 800 f.Kr. blev en innovativ tid. De existerande gravområdena ändrade karaktär, fler platser togs i bruk och nya aktiviteter etablerades. Den största förändringen var att man bosatte sig permanent i området, dels i norr, dels i söder.

Figur 12. Kartan visar ett urval lämningar som bedöms höra till yngre bronsålder. Strandlinjen har förskjutits till 15 m ö.h. Mot bakgrund av höjddata (Laserdata nedladdning skog) från Lantmäteriet samt hydrografilinjer och marktytor (urval vattenyta) från Terrängkartan, skala 1:30 000.

Figur 13. Grav 410 före undersökningen 2017. Graven låg majestätiskt utblickande mot vad som under mellersta bronsålder var vatten, sund och öar. Snett i bakgrunden till vänster anas dumphögarna från 2016 års undersökningar, och bygget av Vallentunadepån. Foto från sydväst.

Den norra bosättningen låg strax nedanför gravarna på höjden, nedanför den stora blockgraven och de två stora runda stensättningarna. Bredvid dessa tre anläggningar fortsatte man även nu med traditionen att bygga stora röseliknande stensättningar och uppförde ännu en, grav 261. Men platsen utvecklades också i en ny riktning genom att man runt omkring den nya stensättningen började anlägga små flacka och otydliga stensättningar med deponeringar av brända människoben. Flera typer av andra stenkonstruktioner anlades också: blockstensättningar utan ben, stenpackningar, stenrader och stenmattor. Många av dessa stenkonstruktioner är svårtolkade men vi antar att de var knutna till kulthandlingar kring gravarna och livet i området. Vi bör också nämna att många inte kunde dateras eftersom de var fyndtomma, men likheter med daterade anläggningar, lägena och stratigrafien, samt analogier med andra lokaler talar för att även dessa fyndtomma anläggningar tillhörde fas 3, eller period V–VI.

Bosättningen i söder låg inte på samma impediment som gravarna. Bosättningen låg 150 meter norrut med ett uppgrundat sund emellan, som förmodligen fortfarande utgjorde fuktig mark. Trots det verkar platserna ha hört ihop. Det avspeglades bland annat i fyndmaterialet, vilket vi återkommer till i kapitlet om *Bosättningarnas landskap*. Gravområdet i söder utvecklades delvis annorlunda än det som låg i norr. Här byggde man inte längre några stora röseliknande stensättningar, och inga andra gravar heller. Man verkar däremot ha fortsatt att använda den stora grav 410 (figur 13), och den verkar även ha fungerat som nav för nya aktiviteter, bland annat bronsgjutning. Man byggde även om platsen med olika slags stenkonstruktioner som var både lika och olika dem på gravfältet i norr.

De båda bosättningarna skiljde sig något åt. Inom den norra bosättningen har vi identifierat ett långhus och en skärvstenshöj samt rikligt med anläggningar i form av kokgropar och härdar – flertalet av dessa saknar datering och det är ett antagande att många av dem (men antagligen inte alla) ska kopplas till bronsåldersbosättningen. Inom den södra bosättningen har vi identifierat två hus och två skärvstenshögar på en ganska begränsad yta. Möjligen var de inte samtida, men det kan inte uteslutas, och de kan ha haft olika funktioner då det ena huset verkar ha varit av mer ceremoniell art.

I norr fanns alltså under denna fas en bosättning och ett gravfält, där traditionen med stora röseliknande stensättningar fortsatte. I söder fanns en bosättning och en gravfältliknande miljö invid en äldre röseliknande stensättning, där gravtraditionen emellertid inte fortsatte. En annan intressant skillnad är att man i söder ägnade sig åt bronsgjutning. Gjutformsfragment visar på framställning av halsringar och exklusiva glasögonspännen. Bronsgjutningen har ägt rum både vid husen och intill stenkonstruktionerna på gravplatsen.

En annan förändring under fas 3 är att man började nyttja den mellersta delen av området igen. I närheten av den gamla, ensamliggande storgraven från fas 1 började man nu stenröja för en kringflyttande odling. Ett system av små stenröjda åkrar och spridda låga röjningsrösen började växa fram, och det går hand i hand med att pollen- och makrofossilproverna visar en ökande andel odlade växter. Särskilt ökade skal-kornet och det betyder att man sannolikt gödslade åkrarna i viss utsträckning. Vi kan också se i proverna att gräsmarkerna tog allt större plats vilket betyder att den betande boskapen ökade i antal. Växtfossil i huset på norra bosättningen visar att man samlade in foder från fuktängarna i närheten. Både djur och människor verkar ha blivit mer stationära än tidigare.

De två bosättningarna, eller gårdarna, var inte de enda. 150–200 meter norrut, i höjd med Bröte/

Veda, har ännu en delundersökts. Några hus har inte identifierats bland de spridda stolphålen, härdarna och groparna, men det beror antagligen på att undersökningen gjordes i utkanten av bosättningen (Schützler 2000). Samtidigt gav flera av de undersökta lämningarna intryck av en rituellt miljö. På den undersökta ytan fanns en skärvstenshöj, en blockstensättning och ett skärvstenslager invid stora stenblock där man deponerat keramik. Keramiken från skärvstenslagret uppgick till elva kilo och daterar aktiviteterna till yngre bronsålder – äldsta järnålder. En ¹⁴C-datering från skärvstenslagret gav resultatet 790–330 f.Kr. och en härd har daterats till förromersk järnålder, 390–110 f.Kr. Den stora röseliknande stensättning som ligger väster om dessa lämningar har som sagt inte undersökts, men vi ser här förmodligen spår av en bosättning som utvecklats intill delvis äldre gravar, i likhet med vad som skedde i vårt undersökningsområde.

Fas 4. 400–200 f.Kr. Äldre förromersk järnålder

Under äldre förromersk järnålder avvecklades den södra bosättningen och verksamheterna i det intilliggande grav- och kultområdet upphörde. En möjlig förklaring är att denna bronsgjutarbosättning påverkades av att det vid den här tiden skedde stora förändringar när det gällde framställning, användning och offerande av bronsföremål.

Den norra bosättningen, och aktiviteterna på gravfältet intill, levde däremot vidare. Det var rentav så att det uppfördes ännu en ny stor röseliknande stensättning så sent som mellan 400 och 200 f.Kr. (figur 14). Här höll man fast vid urgamla traditioner! Vi kan på goda grunder anta att även den nordligaste bosättningen vid Bröte, med tillhörande gravar och rituella anläggningar, levde vidare en bit in i förromersk järnålder. Någon allmän nedgång orsakad av en klimatförsämring (Eriksson 2009) kan inte spåras i vårt material. Stenröjningen och odlingen i den centrala delen av undersökningsområdet verkar

Figur 14. De två stora stensättningarna grav 258 (till höger) och grav 265 såg likadana ut men tillhörde helt olika tidsperioder, mellersta bronsålder period III–IV respektive förromersk järnålder. Foto från norr.

ha fortsatt. Pollenanalysen visar inte på några stora förändringar under förromersk järnålder. Under en kort period minskade andelen odlade växter samtidigt som ogräs och ruderaler ökade. Det kan antagligen förstås som att boskapshållningen under en tid tog över i förhållande till odlingen. Kanske ledde periodens kallare och fuktigare klimat till sämre förutsättningar för åkerbruk.

Med denna skissade utveckling som bakgrund ska vi nu gräva oss djupare in i bronsåldersmiljön i Molnby. Vi kommer framför allt att se närmare på situationen under yngre bronsålder. Det är, som redovisats, först då som vi kan se fler aktiviteter än gravbyggande i området. Gravarna ser vi närmare på i det avslutande kapitlet om *Hantering av de dödas ben*.

BOSÄTTNINGARNAS LANDSKAP

Bronsålderns bosättningar kan numera beskrivas som vidsträckta områden där landskapets naturliga formationer och höjdskillnader lade grunden för hur man arrangerade såväl profan bebyggelse som avancerade ceremoniella och rituella komplex och gravar. Undersökningarna av bronsålderns Molnby bekräftar denna bild på ett generellt plan. Men det fanns också skillnader mellan Molnby och andra platser, som nyanserar bilden av östra Mellansveriges bebyggelseområden och gör den mera detaljrik.

Molnby's bronsåldersmiljöer faller väl in i en struktur som verkar generell för östra Mellansveriges bronsåldersbygd. Man lade sina bosättningar i inre fjärdmiljöer och gärna i övergången mellan låglänta lermarker och högre moränmarker (Eriksson 1997, s. 39). I dessa delar av landskapet fanns det goda möjligheter till försörjning, och samtidigt var det lätt att via farbara vatten upprätthålla förbindelser med andra områden. Det fanns gott om vikar där man kunde starta sin resa eller dra upp båtarna. På strandängarna kunde man ge nötboskapen frodigt bete, jaga fågel och samla in växter. Lite högre upp fanns lätta jordar som kunde odlas och mark där betande får och getter trivdes. I ännu högre men fortfarande närbelägen terräng fanns skogsmarkerna där man kunde jaga vilt eller hämta virke, ved och andra råvaror. Alla dessa förutsättningar för ett gott liv fanns i Molnby.

Landskapskaraktär och livsstil

Betoningen på inlandsfjärdmiljöerna har kritiserats för att glömma bort den rika bronsålderskulturen i skärgården öster om Mälaren (Wikell & Pettersson 2012). Påpekandet kan vara viktigt att ha med sig när Molnby studeras. Jämfört med de uppländska lokalerna kring Enköping och Uppsala ligger Molnby långt österut (se figur 2 och 3). Här ute närmare kusten var lermarkerna ännu under yngre bronsålder av begränsad omfattning och landskapet i högre grad en skärgård, om man jämför med

trakter där strandförskjutningen mycket tidigare frilade omfattande lerslättsområden (se till exempel Karlenby 2011, s. 81; Artursson m. fl. 2017, s. 65f).

Det kan vara intressant att ställa bosättningarnas naturgeografiska läge och försörjningsstrategier mot deras kulturella uttryck. Har försörjningen och livsbetingelserna färgat de religiösa eller ideologiska manifestationerna (och vice versa)? Forskningen kring de senare betonenar numera starkt sambandet mellan jordbrukets ökande betydelse under bronsåldern och den samtidiga framgången för en indoeuropeisk ideologi och kosmologi. Idéer spreds som band samman död och fruktbarhet, och som omsattes i ritualer som till exempel inkluderade människoben, säd och malstenar (senast Oestigaard 2022; Kaliff & Oestigaard 2022; även till exempel Kaliff 1997, 2007; Ericsson 2000; Karlenby 2011; Artursson m. fl. 2011; Kaliff & Østigaard 2013). Jordbrukets stora kulturella och ideologiska betydelse har emellertid utmanats av ett maritimt perspektiv, som innebär att man framhållit hur sjöfärder, navigationskunskaper, långväga kontakter, varuutbyten och mötesplatser gav upphov till en ideologi som bland annat manifesterades i skeppen på hällristningarna och skeppssättningar i gravritualen (Ling 2008; Wehlin 2013; Eriksson 2022).

Skepp och skeppssymboler förekommer (under bronsåldern) främst i kustområdena (Wehlin 2013, s. 194). Som vi ska redogöra för längre fram låg Molnby förvisso långt österut, men från den tid när

man etablerade bosättningarna under yngre bronsålder hade direktkontakten med de stora farlederna förlorats. Man tycks i första hand ha försörjt sig på boskapsskötsel och jordbruk, och som vi ska se verkar det ha satt spår i de kulturella och religiösa uttrycken. Vi kan jämföra med Skärgårdsstad knappt två mil mot sydöst och närmare öppet hav. Där fanns några mindre bosättningar som var samtida med dem i Molnby, men den pollenanalys som gjordes i samband med undersökningarna visade varken på åkerbruk eller betesgång. Tolkningen blev att de som levde där nära havet i huvudsak hade försörjt sig på marina resurser (Äijä 1994, s. 60). Intressant nog framgår det av den osteologiska rapporten att det faktiskt fanns fårben i några av gravarna. Det kan förstås diskuteras hur det ska tolkas, om det betyder att man också bedrev fårskötsel (det behöver ju inte betyda det). Närheten till havet och en maritim livsstil uttrycktes av Skärgårdsstadsborna i alla fall tydligt i två större skeppssättningar, daterade till yngre bronsålder (period IV–V). Denna gravform lyste helt med sin frånvaro i Molnby. Att bilden är komplex och att man ska vara försiktig med att dra paralleller mellan försörjning och ideologi visar emellertid ett exempel från Ornö i Stockholms södra skärgård. En skärvtenshögt från yngsta bronsålder på en ö i den tidens uppsplittrade arkipelag, alldeles vid öppna havet, visade sig vara uppbyggd kring jordbruksrelaterade objekt som malstenslöpare, keramik och sädeskorn (Wikell & Pettersson 2010). Här ute på öarna var havet sannolikt den viktigaste försörjningsbasen, men det var ändå odlingen Ornöborna valde att ritualisera i skärvtenshögen.

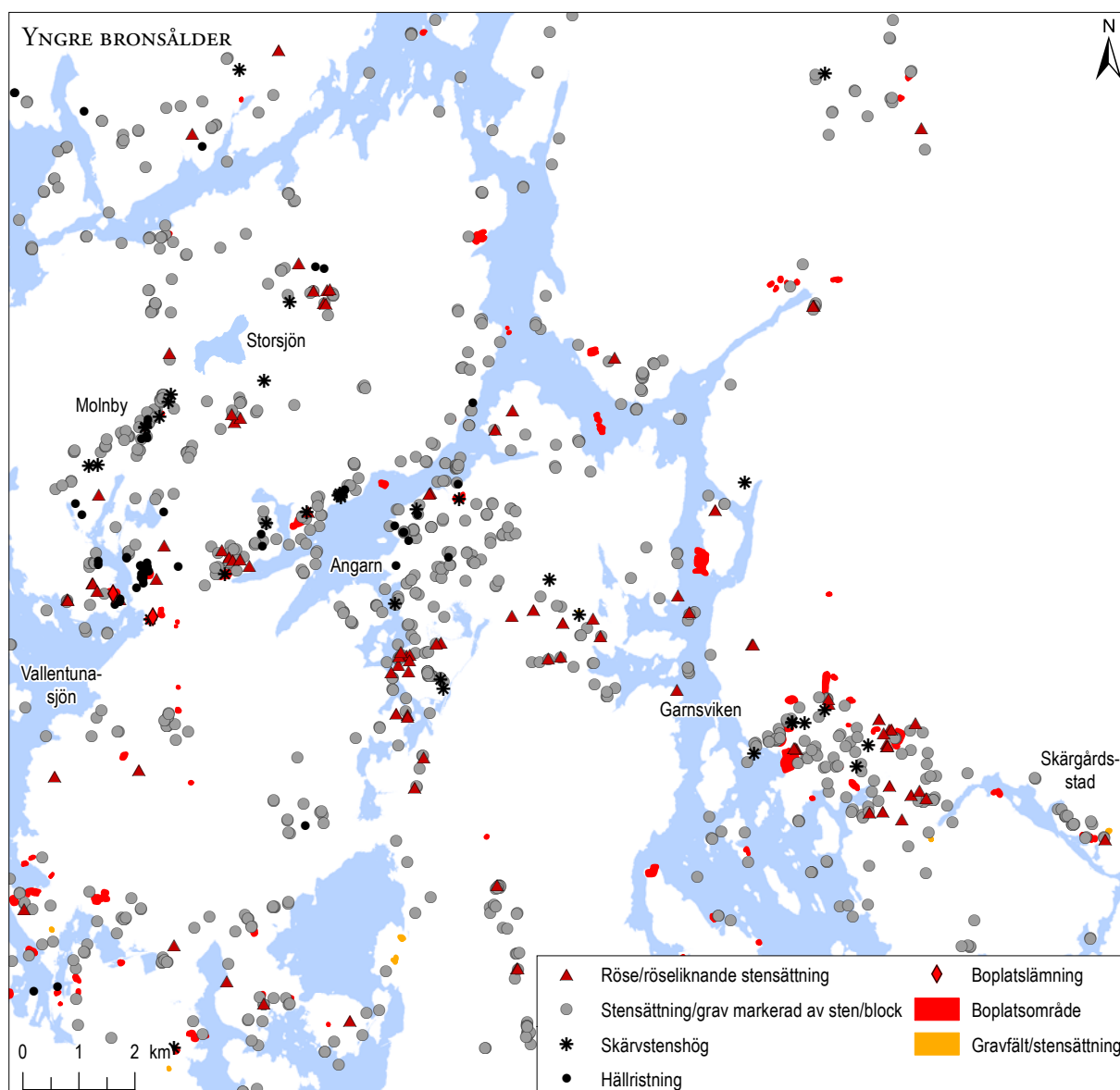
Landskapsförändringars konsekvenser

I Molnby är också tidsfaktorn avgörande för hur vi ska förstå Molnbybornas organisation av sin närmiljö. De stora röseliknande stensättningarna i vårt undersökningsområde låg placerade som ett pärlband utmed kusten, men de hade tillkommit efterhand under lång tid och i mycket olika landskap. Den äldsta stora graven, grav 10 från period I–II, uppfördes i ett betydligt mer maritimt landskap än den yngsta från

förromersk tid (se figur 9–12). Stora förändringar ägde rum under mellersta och yngre bronsålder när havet drog sig undan och ersattes av strandängar.

I det kustnära bronsålderslandskap som idag utgör Vallentuna med omnejd kan man urskilja särskilt rikliga spår av bronsåldersbygd i tre områden (figur 15). De består av koncentrationer av skärvtenshögar, rösen och skålgropar som är tydligt knutna till tre olika sjö- eller fjärdsystem med kringliggande vattenleder. Molnby ingår i en större bronsåldersbygd vid Storsjön och Vallentunasjön. Österut finner vi bygden kring Angarnsjön, och vidare österut finns en förtätning av bronsålderslämningar vid Garnsviken i Österåker. Fler täta bronsåldersbygder finns utanför kartan i söder, vid södra Vallentunasjön, Rönningesjön och Ullnasjön i Täby. Rösen och röseliknande stensättningar ligger som tydliga markörer ut mot farlederna och i något fall även ut mot landpassager mellan viktiga vatten, och kring dessa rösen samlar sig de andra lämningarna. Eftersom rösen generellt antagligen är äldre än övriga lämningar kan denna bild tolkas som att det har skett en förtätning och/eller stabilisering av bebyggelsen, betesmarkerna och odlingsytorna i anslutning till dessa monument under loppet av yngre bronsålder och äldsta järnålder. Möjligen kan man tolka mönstret som ett antal samfälligheter som har växt fram över tid.

Rösen har ofta setts som revirmarkeringar (till exempel Artursson m. fl. 2017, s. 8, 17) eller farledsmarkeringar (Thedéen 2004, s. 33ff; Lindström 2011; Eriksson 2022) och utifrån hur de ligger placerade i landskapet är båda förslagen rimliga tolkningar. Men, som Michael Olausson har föreslagit och som vi tycker kan bekräftas av resultaten från Molnby, kan rösen även förstås som symboler för härstamning och olika grupperns anknytning till brukade markområden (Olausson 1995, s. 176). Som redan påtalats uppfördes nya stora och särpräglade röseliknande stensättningar under mycket lång tid i Molnby, ända in i förromersk järnålder. Stensättningarna var förvisso inte monumentala i meningen att de skulle eller kunde synas på långt håll, men det fanns en tydlig koppling till vattnet utanför. Den övriga fornlämning bilden tyder på att det fanns en farled här under senneolitisk tid och äldre bronsålder, och kanske

Figur 15. Fornlämningarna visar på förtätade miljöer vid Storsjön – Vallentunasjön, Angarn-området och vid Garnsviken samt i Skärgårdsstad längre ut vid kusten. Bilden baseras på Kulturmiljöregistret (KMR) samt uppgifter ur rapporter och litteratur, men gör inte anspråk på en fullständig redovisning. Mot bakgrund av höjddata 15 m ö.h. (Laserdata nedladdning skog) från Lantmäteriet, skala 1:125 000.

fungerade den ännu under mellersta bronsålder men då med mycket trånga (lättbevakade?) passager både söder och norr om Molnby (se s. 17–20). I slutet av bronsåldern hade man tappat all direkt kontakt med havet även om Molnbysjön och dess vattensystem fanns kvar. Möjligheterna för en maritim livsföring och försörjning hade försämrats och ersatts av bättre förutsättningar för odling och i synnerhet boskaps-

skötsel. Trots att livsbetingelserna således ändrades var det kulturella, religiösa/ideologiska uttrycket i form av dessa stora stensättningar tämligen konstant. Människorna i Molnby kan förstås ha tillskrivit dem olika innebörd över tid. Kanske uppfattades kopplingen till vattnet som viktigare i början av perioden, och de växande betes- och odlingsmarkerna i slutet. Detta kommer vi att diskutera längre fram också.

Höjdskillnaders betydelse

Molnbyns bronsålderslämningar bekräftar att bosättningarna i östra Mellansverige kunde vara både vidsträckta och komplexa. De bestod av boplatser eller boplatserna med hus, härdar, kokgropar, skärvtenshögar och mindre odlingar, men också av i högre grad rituellt präglade miljöer med gravar, kulthus, ceremoniell matlagning eller bronsgjutning. Man använde sig genomgående av landskapets höjdskillnader och förlade gravar och kulthus i högre terräng än boningshusen. Som vi redan beskrivit inledningsvis har denna övergripande tudelade struktur iakttagits på flera håll i Uppland (till exempel Eriksson & Östling 2005; Hjärthner-Holdar m. fl. 2008; Artursson m. fl. 2011; Karlenby 2011; Larsson m. fl. 2014; Sörman 2018: kapitel 3 ger en god sammanfattning). Att man separerade bebyggelse och kultområden bör inte förstås som att man delade in dem i profant och rituellt, en sådan distinktion gjorde man nog inte (jfr Nordberg 2011, s. 223f). Men helt klart fanns det bestämda uppfattningar om var i landskapet det var riktigt och bäst att förlägga olika aktiviteter. I Molnby kan vi som sagt också se att landskapsrummets organisation växte fram efterhand, och att placeringen av äldre element påverkade lokaliseringen av yngre.

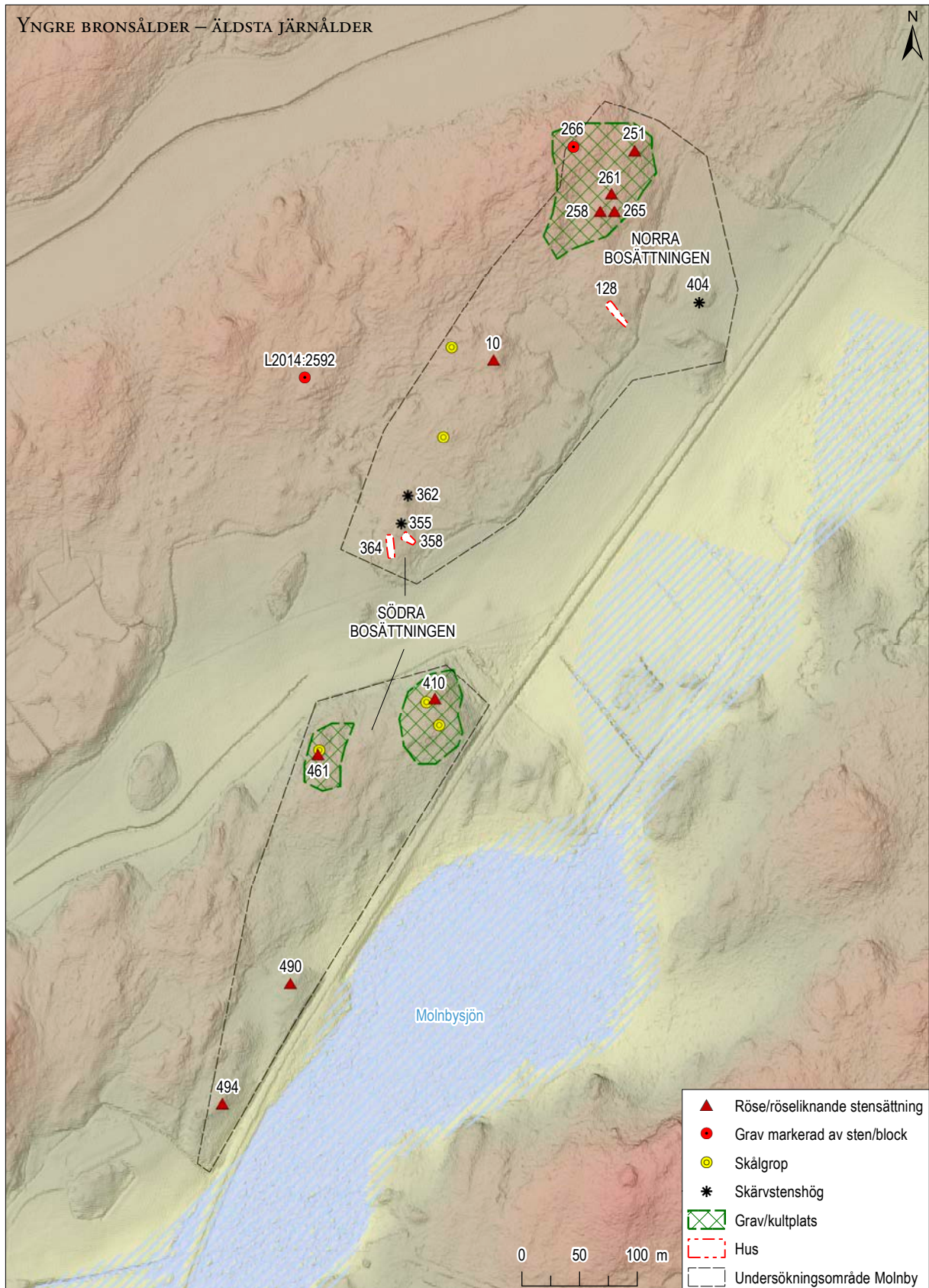
Det är ett viktigt resultat från Molnbyundersökningen att dessa komplexa lokaler kan ha genomgått ganska betydande förändringar över tid. I Molnby saknades bosättningarna till en början, eller låg möjligen betydligt längre bort från de gravar som uppfördes. Det är först under sen yngre bronsålder fram till och med äldre förromersk järnålder som vi kan se den tudelade strukturen med bosättning respektive grav- och kultområden, lik den som iakttagits på de inledningsvis uppräknade lokalerna.

De två boplatser vi hittade spår av i Molnby låg båda relativt lågt i terrängen, men tätt inpå högre steniga och bergiga partier där det bland kala och rundslipade hållar låg stora och väl synliga röseliknande stensättningar. Gravarnas placering hade emellertid, som redan påpekats, inte bestämts av närheten till (fast) bebyggelse. Förhållandet tycks snarare ha varit det omvända. Men det skedde en intressant växelverkan. I Molnby verkar det som att det var de äldre, redan uppförda gravarna som lockade till sig bebyggelsen, och när sedan gårdarna väl

var etablerade så fortsatte Molnbyborna att uppföra fler gravar i anslutning till de äldre monumentala stensättningarna. Slutresultatet blev som om man hade använt sig av en slags mall, lik den ovan beskrivna tudelade strukturen. Höjderna fick förbli reserverade för gravar och bostadshusen lades längre ner i anslutning till odlings- och betesmarkerna. Detta sätt att ordna den fysiska tillvaron var förstås praktisk, men kan också ha förklarats i religiösa och kosmologiska termer.

Bronsålderslämningarnas distribution i landskapet har på ett övertygande sätt satts i relation till ett vertikalt arrangerat kosmos som även kan anas av hållristningarnas motiv (till exempel Johansen 1993; Gerdin 1999; Runcis 1999; Goldhahn 2003, 2006; Thedéen 2004; Artelius 2008). Gravarna, och då i synnerhet rösen och stora runda stensättningar, uppfördes på bergen nära himlen. Möjligen var det just exponeringen mot himlen och makterna där som eftersträvades; berget som en världsaxel vars kala krön synliggjorde mötet mellan himmel och jord, och graven på berget som en manifestation av och öppning till det hinsides (Artelius 2008, s. 488; Nordberg 2008, s. 252ff). Man har också tänkt sig att horisonten, som man såg från gravarna, eller goda möjligheter att observera sol och måne från dessa platser var väsentliga (till exempel Gerdin 1999). Höjdsträckningarna som gravarna låg på i Molnby var förhållandevis beskedliga och odramatiska. Varför man initialt lade gravarna just på dessa höjder är inte helt lätt att förstå bara utifrån terrängen, även om det fanns pregnanta kala hållar och några branter som kan ha dragit till sig intresse. Utsikten mot vattnet förutsätter att det inte fanns skog, men åtminstone i början av perioden tyder pollenanalysen på ett landskap med stort inslag av ädellövskog. Färdleden utanför och minnen av en äldre senneolitisk närvaro kanske spelade roll.

Förutom praktiska skäl som närhet till stränder och betesmarker kan en förklaring till att bosättningarna lades längre ner i terrängen vara att, i alla fall i Molnby, de stora gravarna redan fanns där utmed höjdstråken. De befintliga gravarna kan av skäl som respekt för de döda eller gravarnas särskilda funktion i kulten ha gjort det omöjligt att bygga hus på samma plats. (Det var annars utmärkta platser att bygga på, vilket man också gjorde 2 300 år senare, se del 2). Samtidigt hade man alltid de stora gravarna i

Figur 16. Kartan visar var bosättningarna i Molnby sannolikt fanns, utifrån läget för kända eller undersökta skärvstenshögar och undersökta hus (norra och södra bosättningen). Även större gravanläggningar (flertalet äldre än bosättningarna) är markerade. Terrängmodell baserad på höjddata (laserdata) från Lantmäteriet, skala 1:5 000.

synfältet när man vistades nere bland husen, eller i alla fall höjden där man visste att gravarna låg, och det är väl sannolikt att man kunde känna en samhörighet med dem som handlade om härstamning, reell eller inte. Andra föreställningar är också möjliga, som förfäders positiva inverkan på fruktbarhet och välstånd. De närmare föreställningarna kan vi bara spekulera kring, men uppenbart är att man knöt an till de äldre gravarna. Under den tid bosättningarna var aktiva fortsatte Molnbyns invånare att använda äldre gravar, anlägga nya gravar intill gamla, och bruka gravplatserna för ceremonier. Vi återkommer till dessa frågor längre fram.

Bebyggelsehierarkier och levnadsförhållanden

Bronsålderns bebyggelse tycks ha bestått av allt från små gårdar med ett ensamt eller ett fåtal långhus till stora bosättningar med väldigt många hus, som exempelvis Apalleboplatsen och Ryssgården (Ullén 2003, s. 54; Eriksson & Östling 2005; Hjærtner-Holdar, Eriksson & Östling 2008). Variationerna i bosättningarnas storlek och funktioner gör det möjligt att tala om en bebyggelsehierarki som kan tolkas i sociala termer (jfr Artursson 2009, s. 149f). Hur de olika bosättningarna samverkade och förhöll sig till varandra är emellertid ganska outrett. I ett förslag har man målat upp bilden av ett starkt hierarkiskt och välorganiserat samhälle med politisk centralisering och en ledungsliknande militär organisation redan under yngre bronsålder (Lindström 2011; Artursson m. fl. 2017, s. 44f). Modellen kan kritiseras för att alltför långtgående tillbakaprojicera yngre perioders organisationsformer (Evertsson, Lagerstedt & Sörman 2021, s. 147f). Som alternativ finns bilden av ett rörligare och mer dynamiskt, heterarkiskt, samhälle där maktpositioner och inflytande ständigt omförhandlades (Sörman 2018, s. 209; Eriksson 2022, s. 102). Trots det fanns en tröghet i systemet som bland annat yttrade sig i att vissa av de större och rikare bosättningarna existerade under mycket lång tid. Möjligen kan trögheten tillskrivas att vissa områden under lång tid haft bättre förutsättningar än andra, ett slags centralbygd/randbygd-fenomen (jfr Artursson 2009, s. 149).

Det är möjligt att urskilja tre grupper eller nivåer av bosättningar i östra Mellansverige under yngre bronsålder (jfr Evertsson, Lagerstedt & Sörman 2021, s. 147ff):

- Den första nivån är bosättningar med ett eller ett fåtal långhus och få omgivande anläggningar som gravar och skärvstenshögar. Bosättningarna har varit aktiva en kortare tid (några århundraden). De kan ha fungerat självständigt eller i samverkan med liknande enheter. Möjligen har det funnits fler gårdar av denna typ än vad som har undersökts, eftersom deras begränsade ytstorlek och ringa antal olika lämningstyper gör dem svåra att identifiera.
- En andra grupp bosättningar har sannolikt haft vissa central- eller ledarfunktioner. De karaktäriseras av ytstora boplatser med en- eller flerkärnig bebyggelse och/eller någon form av anslutande grav- och kultplatser samt rikare fynd. Ett exempel på denna typ av bosättning är Åbrunnaboplatsen i Södermanland med vidsträckt boplatssyta, kulthus och tidig järnhantering (Strucke & Holback 2006), eller de uppländska grav- och boplatsområdena vid Nibble (Artursson m. fl. 2011) och Skeke (Larsson m. fl. 2014).
- En tredje grupp, eller nivå, är de långvariga, komplexa och fyndrika bosättningar som breder ut sig över stora arealer och har påträffats i till exempel Hallunda och Apalle. Få sådana stora boplatser har undersökts i sin helhet. I Hallunda är kännedomen mindre om själva långhusbebyggelsen och i Apalle saknas kunskap om större delen av kult- och gravplatserna. Trots delundersökningarna är det tydligt att denna grupp bosättningar kännetecknas av många skärvstenshögar, stor ytmässig utbredning, lång kontinuitet, flerkärnig bebyggelse, rikare och mer exklusivt fyndmaterial och en stor komplexitet i samtida lämningar, till exempel med kulthusmiljöer och många eller rika gravar. Det handlar om platser med mer resurser och större invånarantal än i de andra grupperna. Hågakomplexet med en unik och mycket rik gravhöj, flera kulthus och gravfältsområden är ytterligare en variant av en sådan centralplats (se Zachrisson, Ullén & Olausson red. 2022; Ojala & Østgård red. 2022).

Vi kommer i det följande att undersöka hur Molnby's bronsåldersbosättningar passar in i denna möjliga boplatshierarki genom att karaktärisera dem med en del av de kriterier som kan belysa en bosättnings status, till exempel:

- En- eller flerkärnig bebyggelse (flera samtida långhus, många byggnader).
- Antal skärvstenshögar på och i anslutning till boplatser.
- Komplexiteten och omfattningen på anslutande rituella aktivitetsytor, ceremoniella festplatser med kulthus och/eller gravar.
- Specialiserat metallhantverk, bronsgjutning särskilt av en mer exklusiv eller omfattande karaktär, järnframställning.
- Ovanliga råmaterial och fyndtyper (guld, bronsföremål, fina keramikkräml).
- Karaktären på metallfynd i anslutande gravar och (i sällsynta fall) i närliggande depåfynd.
- Förekomst av hållkonst och dess karaktär.

Vi kan direkt se att Molnby kan placeras ovanför den första nivån. I Molnby fanns minst två samtida bosättningar med anslutande kultplatser och gravområden, förmodligen tre bosättningar om vi räknar med ytterligare en strax norr om undersökningsområdet vid Bröte/Veda. Här fanns minst fem skärvstenshögar (varav två vid Bröte/Veda), bronsgjutning av delvis exklusiv karaktär, och bronsföremål som antagligen representerar ett splittrat depåfynd. Men vi ska se lite närmare på hur det såg ut. Längs vägen kommer vi studera en rad olika lämningar och diskutera dem mot bakgrund av tidigare formulerade forskningsfrågor och tolkningsförslag, som inte bara handlar om status och social position utan även om hur olika slags mer eller mindre märkliga lämningar kan tolkas, om försörjningsstrategier, kulturella uttryck och ritualer – bland annat. Vi kommer börja med att se närmare på hur Molnbybornas gårdar såg ut. Därefter ser vi närmare på odling och boskapsskötsel, skärvstenshögar betydelse, grav- och kultplatsernas utformning och

förändring över tid, vad stenblock kan ha betytt för Molnbyborna och varför de gjorde (så få) skålgropar. Vi tittar också på spåren av bronsgjutning, keramikfynden och vad de kan berätta och, avslutningsvis, vad som hände i slutet av bronsåldersbosättningarnas tid.

Bosättningarnas hus och gårdar

Tre långhus identifierades i Molnby och det ska ses som ett lägsta antal möjliga hus. De äldsta bebyggelseämningarna var dåligt bevarade på grund av alla senare aktiviteter under järnålder, medeltid och historisk tid, och en del av de bevarade stolphålen kan ha tillhört ytterligare bronsåldersbyggnader. De kan i så fall ha varit av andra typer än långhus. De välbevarade huslämningarna i Apalle (Ullén 2003), eller Pryssgården i Östergötland (Borna-Ahlkvist 2002), visar att en bronsåldersby kunde rymma flera olika byggnadstyper. Vi kan dock säkert säga att det aldrig handlade om något större antal bronsåldershus i Molnby. Det fanns även få andra bebyggelserelaterade spår som hägnader (i och för sig generellt ovanliga under bronsåldern), brunnar, kokgropar eller härdområden, och det blir därför svårt att ge en mer högupplöst bild av hur gårdsmiljöerna såg ut. Flest härdar och kokgropar fanns på den norra boplatser och där kan man ana en aktivitetsyta norr om långhuset. Det var bara enstaka av dessa anläggningar som vi kunde datera och alla behöver inte ha varit samtida med huset även om de, baserat på stratigrafiska förhållanden, bör ha tillkommit under yngre bronsålder eller äldsta järnålder. I söder ingick ett par skärvstenshögar i den närmaste gårdsmiljön.

Husens datering och graden av samtidighet

För att avgöra om det handlade om en flerkärnig bebyggelse i bronsålderns Molnby måste vi undersöka samtidigheten mellan de två bosättningarna. Den tredje bosättningen vid Bröte/Veda får vi undanta eftersom den inte har grävts ut, men bara sannolikheten för att den fanns där ökar ju även möjligheten för en flerkärnig bebyggelse. Det kan också vara relevant att se på samtidigheten mellan de två hus som identifierades inom den södra bosättningen. Vi kan förvisso säga att samtliga hus fungerade under yngsta bronsålder, men det är en lång period.

Långhuset i den norra bosättningen är ¹⁴C-daterat till 800–550 f.Kr. I den södra bosättningen är det ena långhuset likaledes daterat till 800–550 f.Kr. Det är ett brett intervall men likheter i storleken, båda var 19 x 6 meter, och utformningen, ökar sannolikheten för samtidighet mellan de två husen och därmed bosättningarna. Det tredje och något mindre huset, 14 x 5 meter, i den södra bosättningen är daterat till 740–380 f.Kr. Inom detta spann är sannolikheten störst (90 %) för en datering till cirka 550–370 f.Kr., med andra ord i övergången mot förromersk järnålder, och möjligen var detta hus yngre än det andra men det kan likväl ha existerat samtidigt.

Skärvestenshögen vid den norra bosättningen är daterad med den keramik som fanns i högen. Keramikens olika ytbehandlings tyder på att keramiken deponerats under period IV–V (Stilborg 2021, s. 1058). Det är något tidigare än husdateringen, men överlappningen kan tolkas som att bosättningen etablerades under period V. Keramikmaterialet vid huset var mycket litet men antyder att bosättningen levde vidare in i äldsta förromersk järnålder (a.a., s. 1059). Detsamma visar utvecklingen på grav- och kultplatsen ovanför huset. Gravsederna ändrade delvis karaktär under period V, när gården etablerades, och man fortsatte sedan att anlägga gravar in i förromersk järnålder.

Skärvestenshögar vid den södra bosättningen kan utifrån keramiken också dateras till period V, med fortsättning in i period VI och äldsta förromersk järnålder. Den ena högen är enligt två ¹⁴C-dateringar anlagd under perioden 750–450 f.Kr. vilket överensstämmer med husens datering. Det är med andra ord sannolikt att även denna bosättning etablerades under period V och fortlevde in i äldsta förromersk järnålder. En lågtemperaturugn har varit i bruk någon gång under perioden 520–370 f.Kr. och tillhörde bosättningens yngsta skede, och var kanske samtidig med det möjligen yngre huset.

Den antagna bosättningen vid Bröte/Veda kan genom tillvaratagen keramik och ¹⁴C-dateringar också tidfästas till yngre bronsålder och äldsta järnålder (Schützler 2000). Mellan den och de bosättningar vi undersökte ligger en skärvestenshög kvar som tyder på ytterligare en gård. Minst en bosättning verkar också ha funnits en halv kilometer längre söderut

utmed samma bronsålderskust. Bosättningen indikeras av två skärvestenshögar (L2014:2786 och L2014:2928, se figur 3).

Sammanfattar vi det hela så kan vi konstatera att yngre bronsålderns Molnby bestod av minst två, förmodligen tre eller fyra (och kanske fler) samtida bosättningar, gårdar, utspridda parallellt med den dåtida strandlinjen. Avstånden mellan dem varierade mellan 170 och 300 meter och man skulle kunna tala om en utspridd by eller samfällighet med flera gårdar. Det skulle betyda att området utifrån ovan uppställda kriterier åtminstone befann sig en bit upp i bebyggelsehierarkin. Så hur ser det ut med tidsdjupet?

Räknar man in de gravar som fanns på platsen innan det finns belägg för boplatser blir tidsdjupet i Molnby mycket stort. Håller vi oss till de faktiska bosättningarna blir perioden kortare. Det går ändå att tala om en viss varaktighet, från period V fram till och med äldre förromersk järnålder. Det motsvarar inte de riktigt långvariga bosättningsområdena högst upp i hierarkin, men platsen kan nog utifrån detta kriterium ändå sägas ha varit av en viss dignitet i regionen. Det var många generationer som kände till och kunde relatera till människorna i Molnby, eller vad nu platsen hette för omkring 2800 år sedan. Så hur såg då Molnbybornas bosättningar ut? Var det något som var unikt här eller delade man livsstil med de flesta?

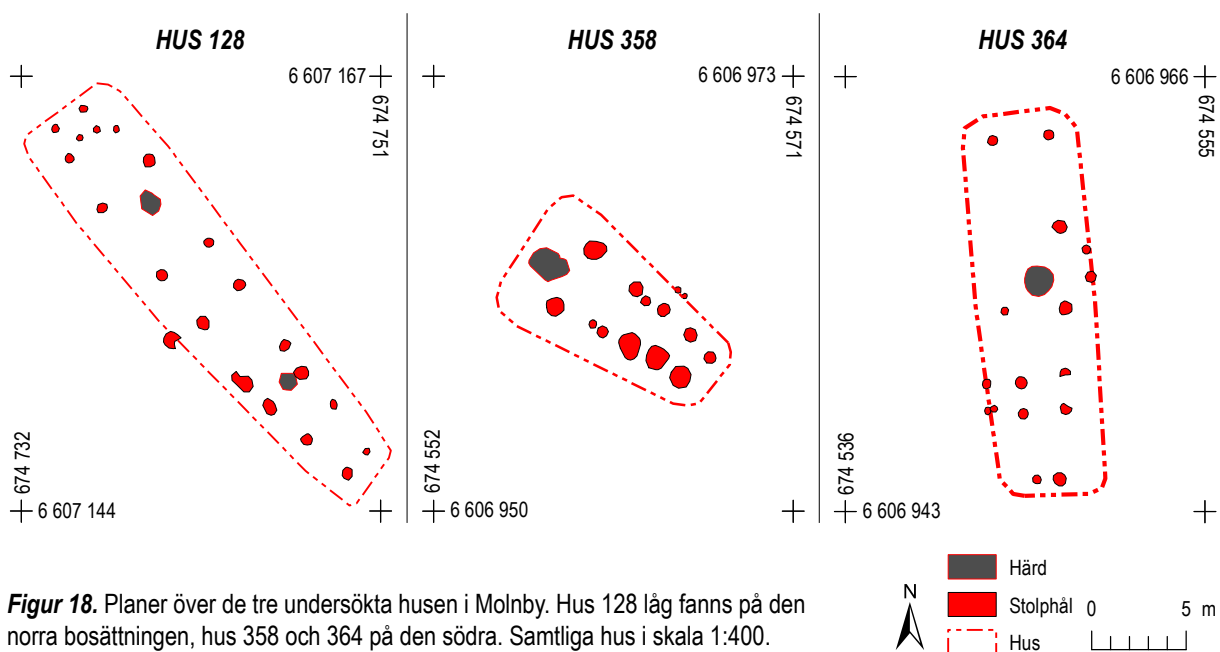
Treskeppiga trapetsoida långhus och en möjlig ceremoniell byggnad

Husen i Molnby var treskeppiga. Att bygga hus på detta sätt var en tradition som hade dominerat sedan bronsålderns äldsta perioder (Artursson 2009). Man har också följt den utbredda och mycket fasta traditionen att placera långhuset med längdaxeln orienterad i nordväst – sydöst (Björhem & Säfvestad 1993, s. 114; Bornha-Ahlkvist 2002, s. 57; Victor 2002, s. 58).

Husen hade också en mer eller mindre trapetsoid takbärande konstruktion (figur 17 och 18). Även det var en stark tradition i Mälardalen och Östergötland under yngre bronsålder, med enstaka trapetsoida hus även daterade till förromersk järnålder (Artursson 2009, s. 90; Magnusson 2016, s. 165). De takbärande bockparen i byggnaderna var alltså smalare

Hus	Datering	Konstruktion	Storlek (m)	Funktion	Växter och djur	Övrigt
128	820–550 f.Kr. (2 sigma)	Treskeppigt långhus, trapetsoid form. Orienterat i NV–SÖ.	19–23 x 6–7	Flerfunktionellt. Huset hade ev. ett avskilt förråd i den nordvästra gaveln och därefter följde mot sydost bostadsdel och kök samt i sydöstra änden en fädel alternativt ett foderupplag.	Fynd av starmötter och frö från smörblommor visar att fodret kom från fuktäng. Det fanns få ogräsfrön i huset men de som ändå fanns tyder på att åkrarna var gödslade. Säd i form av skalkorn och i mindre omfattning bröd-/kubbvete samt emmer-/speltvete. Odlad havre eller ogräset flyghavre.	Husoffer av får/getkranium och keramik i stolphål. Löpare i stolphål. Huset har eldhärjats.
358	740–370 f.Kr. (2 sigma) 511–389 f.Kr. (1 sigma)	Treskeppigt långhus, trapetsoid form, ev. med öppen gavel mot nordväst, kraftiga takstolpar, högt tak, inga innerväggar. Orienterat i NV–SÖ.	14 x 5	Bostadshus eller ceremoniell funktion.	Kranium och tand av nöt i lager. Skalkorn och bröd-/kubbvete.	Keramik, löpare i lager.
364	820–540 f.Kr. (2 sigma)	Treskeppigt långhus, trapetsoid form. Orienterat i NNW–SSÖ.	19 x 6	Bostadshus. Södra delen har varit avskild med en innervägg och fungerat som förråd. Resterande del av huset saknade innerväggar. Härdplats centralt i huset. I husets mitt fanns rester av golvtäckning i form av förkolnade granbarr.	Ben i form av ej närmare bestämt däggdjur. Skalkorn. Odlad havre eller ogräset flyghavre. Av insamlade växter ett par enbär i husets norra del.	Keramik i lager.

Figur 17. Sammanställning av de undersökta husen i Molnby, daterade till yngre bronsålder – äldsta järnålder.

i ena änden av husen, och denna smalare ände låg alltid i sydöst (Magnusson 2016, s. 162; Harrysson, Magnusson & Nelson 2017, s. 57). I husens nordvästra del tillät den trapetsoida huskonstruktionen en stor öppen yta med högt i tak kring härden. Man kan säga att den sociala delen av huset var öppen upp i nock, precis som många väljer att bygga idag.

De sydöstra smalare bockparen med tätare spann bar sannolikt upp förrådsloft. I långhuset på den norra bosättningen i Molnby innehöll denna del av huset makrofossil från insamlade foderväxter vilket verkar bekräfta att man hade förråd här. Foderväxterna tyder också på att huset kan ha haft en stalldel. Långhuset låg i en sluttning med den södra gaveln drygt

två meter lägre än den norra. En sådan placering skulle varit praktisk om man stallade djur i huset, för att underlätta dräneringen av gödselvattnet (Olausson 1998, s. 43; Petersson 2006, s. 71; Göthberg 2007, s. 415). Däremot kan man fundera över hur bostadsdelen kunde fungera i en sådan sluttning. Några golvlager var inte bevarade men på något sätt bör man ha motverkat marklutningen, kanske med ett avjämnande jordgolv eller ett trägolv.

Det finns funderingar om huruvida den trapetsoida formen verkligen syntes på husens utsida. När väggstolpar har funnits kvar verkar det oftast som om väggarna varit parallella trots att takkonstruktionen varit trapetsoid, menar Reidar Magnusson (2016, s. 164). I våra Molnbyhus fanns det ett antal stolphål som vi tolkat som spår av ytterväggar parallella med takstolparna, och det betyder att husen hade trapetsoid form även på utsidan. Det är inte unikt, ett hus med trapetsoida ytterväggar har även undersökts i Björkgärdet i Rasbo socken (Björk red. 2014, s. 102, 105f). I synnerhet ett av husen i Molnby:s södra bosättning, det möjligen något yngre, hade en klart trapetsoid form. Huset hade dessutom kraftiga takstolpar och täta spann vilket talar för en ansenlig takhöjd. Här påträffades inte mycket makrofossil och husets härd verkar inte ha använts till matlagning. Det fanns mer makrofossil i det andra huset. Nu kan vi inte säga att de två husen var samtida, men om de tillhörde samma tid är det tänkbart att ena huset var ett bostadshus medan det kraftigt trapetsoida och höga huset hade en mer ceremoniell karaktär. Om de inte var samtida skulle ett alternativ kunna vara att platsen under en tid fungerade som något annat än en vanlig boplatz, med aktiviteter centrerade kring en ceremoniell byggnad. Möjligen kan man dra en parallell till ett hus undersökt i Nibble (Artursson m. fl. 2011). Nibblehuset är daterat till period V och har haft en bred västgavel som varit avsevärt mycket högre än den östra. Leif Karlenby jämför huset med byggnader redovisade i etnografiskt material där trapetsoida hus med överdrivet utformade och ofta mycket dekorerade gavlar har haft en speciell funktion som hövdingens eller förfädernas hus (Karlenby 2011, s. 93). Måhända har huset i Molnby haft en sådan funktion? Hade man ett särskilt hus här för någon prominent person, eller för särskilda ceremoniella evenemang? Det skulle i så fall kunna placera bosättningen lite högre upp i en boplatshierarki.

Sammanfattning

Man kan beskriva Molnby under yngre bronsålder som en utspridd by eller samfällighet med minst två, men sannolikt tre eller fyra samtida bosättningar, gårdar, som låg med ett par tre hundra meters avstånd från varandra längs den dåtida strandlinjen. De tre undersökta långhusen var 15–20 meter långa med trapetsoid takbärande konstruktion. Två var mycket lika, och tycks ha varit flerfunktionella med bostäder, förråd och eventuellt fåhus, ett kan ha haft en mer ceremoniell funktion. Kring husen fanns skärvstenshögar, härdar, kokgropar och andra aktivitetsspår. Bosättningarna tycks ha etablerats i period V och existerat fram till och med äldre förromersk järnålder.

Boskapsskötsel och odling

Den huvudsakliga försörjningen under bronsåldern var boskapsskötsel, och med all sannolikhet var det så i Molnby också. Under yngre bronsålder rymde området såväl vidsträckta strandängar som torrare moränmarker och båda marktyperna kan ha använts för bete, beroende på vilka djur det handlade om. Benmaterialet från bronsålderskontexterna i Molnby är ytterst litet men vi kan se att man hade både får och nötboskap. (Den osteologiska analysen särskiljer inte får och get men ”får/get” är otympligt att använda så vi skriver får eftersom fåren dessutom var vanligast, se Welinder 1998, s. 81.) Inom betesmarkerna bör det ha funnits ställen där herdarna vilade, värmda mat och tände eldar för att skydda djuren från insekter och hålla dem borta från odlingarna, och platser där man mjölkade djuren (Petersson 2006, s. 123f). De ensamliggande härdar och spridda keramikfynd som fanns i området kan vara spår av detta.

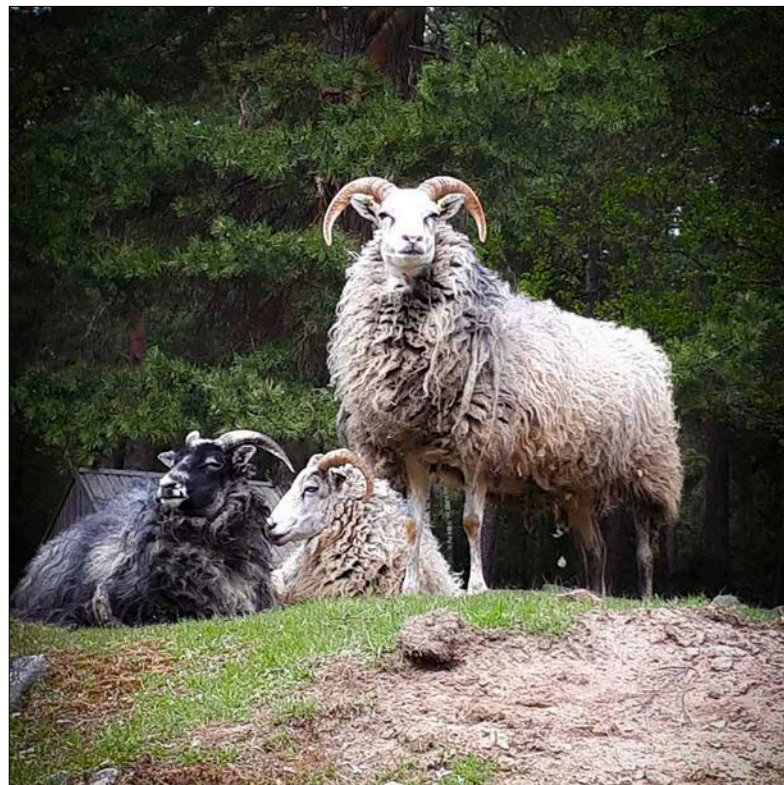
Fårskötsel och fårens kulturella betydelse

Fåren hade stor ekonomisk såväl som kulturell betydelse under bronsåldern. Under större delen av perioden tycks fåren framför allt ha hållits för mjölken och köttet och i mindre utsträckning för ull. Det är i alla fall slutsatserna av ett nyligen genomfört projekt kring ull, garn och vävda textilier i ekonomin och handeln under europeisk bronsålder (Sabatini & Bergerbrant 2020). I projektpublikationen argumenteras för att yllet i Norden inte varit lokalt producerat utan att både råvaran och färdiga plagg som kjolar och mantlar importerades. Möjliga exportörer har funnits i alperna eller dagens Ungern. Först i

slutet av bronsåldern började människor i Norden att använda de egna fårens ull i större skala. Eftersom våra bosättningar i Molnby omfattar denna period är det alltså fullt möjligt att man även höll får för ullens skull. Vi har dock inga säkra belägg för det, bland annat för att det osteologiska materialet var så begränsat. Det hade annars kunnat användas för att avgöra om får hållits för köttet eller ullen genom att studera slaktåldrar, vilket har prövats i till exempel Ryssgårdet och Apalle. I Ryssgårdet var slaktåldern låg vilket tyder på att man hållit fåren för köttets skull (Wigh 2008, s. 385) medan man i Apalle låtit en del får uppnå högre ålder vilket kan betyda att man även hållit dem för ullen (Ericson m. fl. 2003, s. 255, 272f).

Fårens kulturella signifikans visar sig genom upprepede fynd av kremerade får i bronsålderns offerdepåer och gravar. I till exempel Nibble hade fårbenen bränts och deponerats på samma sätt som människobenen och sannolikt varit viktig offermaterial (Karlenby 2011, s. 172, 234). Vid den rituella hägnadsanläggningen vid Odensala Prästgård i Odensala socken fanns nedgrävda djurbensdepåer (Olausson 1995, s. 212 benämner dem ”djurgravar”), som antingen innehöll enbart kremerade får eller flera arter tillsammans som gris, nöt och häst. Det tyder på att fåret tillmättes en särskild betydelse, vilket länge har påtalats (Olausson 1995, s. 213; 1999, med referens till bland andra Gejvall 1961). Fårens centrala roll märktes även i Molnby. Det yttrade sig genom att man hade kremerat får och lagt ner djurens förbrända ben i gravar tillsammans med människoben under både mellersta och yngre bronsålder (se kapitel *Hantering av de dödas ben*). Får hade även offrats. En fårskalle hade placerats tillsammans med en större krukskärva vid en av de takbärande stolparna i den norra bosättningens långhus. Ett får hade bränts helt där en av den södra bosättningens skärvtenshögar sedan byggdes upp. De begravda och offrade fåren tyder på att detta djur hade en specifik symbolisk innebörd. Betydelsen var antagligen kopplad till att dessa djur var ekonomiskt värdefulla för Molnbyborna, väsentliga för bosättningens försörjning. Därav kan även ha följt, vilket vi återkommer till i kapitlet om gravarna (s. 79), att fåren också definierade vem man var.

Övrigt bestämbar djurbensmaterial var mycket litet och kom främst från samma välbevarade skärvtens-

Figur 19. Fåren tycks ha haft stor betydelse för bronsålderns Molnbybor. Troligen liknade fåren de här gutfefåren, fotograferade av Viggo Lundberg vid vikingagården Gunnes gård i Upplands Väsby.

hög som byggts över det kremerade fåret. Benen i högen kom från nöt, gris och häst. Benen utgjordes framför allt av obrända tänder. Det är en direkt parallell till benmaterialet i Nibble där det bara var fårbenen som var kremerade medan övriga arter representerades av obrända ben. Fynd av just obrända tänder har upprepede gånger gjorts i skärvtenshögar och gravkontexter (till exempel Fagerlund 1997, s. 83; Björk red. 2014, s. 320 med referenser till flera undersökningar i östra Mellansverige). Ofta är det tänder från nötdjur eller häst vars skallar har fått förmultna obrända i, eller placerade ovanpå, bland annat skärvtenshögar. I Björkgårdet låg det i flera fall obrända tänder vid stolphål vilket tolkades som att man satt djurhuvuden eller djurkranier på resta stolpar (Björk a.a.). Uppenbarligen fanns det särskilda föreställningar som krävde att huvudet skulle hanteras enligt vissa regler. Det gällde även människor (se kapitel *Hantering av de dödas ben*). Invånarna i Molnby verkar ha delat övertygelser med stora delar av östra Mellansverige både vad gäller fårens särställning och huvudets betydelse.

Jordbruket

Spår av jordbruket hittar vi bland annat i pollen- och makrofossilanalyserna. De visar att det under äldre och mellersta bronsålder någonstans i området har odlats skalkorn och ett par vetesorter. Odlingen tycks ha varit av begränsad omfattning och har sannolikt bedrivits i närheten av en bebyggelse, som vi emellertid inte känner till var den låg vid denna tid. Pollenanalysen visar att både odlingsmarker och betesmarker utökades under yngre bronsålder och förromersk järnålder, vilket sammanfaller med bosättningarnas etablering i området.

Makrofossil från de undersökta husen visar att Molnbyns invånare alltmer övergick till skalkorn men att de också fortsatte att odla vissa vetesorter. Ett annat spännande odlingsinslag i Molnby är linet. Linfrö hittades i skärvstenshögen vid den norra bosättningen. Skärvstenshögen har samma datering som de äldsta dateringarna vi har av odlat lin i Sverige, omkring 800 f.Kr. (Viklund 2012). Linfrön är rika på olja och man brukar vanligen anta att det var anledningen till linodling vid den här tiden. Karin Viklund menar emellertid att det finns goda indicier för att man använde linet även för att spinna garn redan under yngre bronsålder (Viklund 2012, s. 160, 162). Som med ullen har vi inga belegg i Molnby för textilproduktion, som till exempel sländtrissor som man hittade i Apalle, men spinning och vävning kan självfallet inte uteslutas. Vi återkommer till skärvstenshögen och dess innehåll längre fram (s. 44ff).

Linodling kan ske utan gödsling men skalkornet var beroende av näringsrika jordar (Gustafsson 1995, 2021) så på något sätt måste man ha undvikit att utarma jorden. Det är omdiskuterat huruvida man stallade boskap och använde gödsel på åkrarna under bronsåldern. De tveksamma har bland annat framfört att det i Mälardalen finns få exempel på byggnadstekniska lösningar som kan tyda på stallning, såsom båsindelning, rännor och liknande. Man har också påtalat att det fanns betydande nackdelar med stallning inomhus, till exempel stor risk för sjukdomar hos både djur och människor (Petersson 2006, s. 61). Den betydande arbetsbörda det skulle innebära för en familj att samla in de fodermängder som krävdes, vattna djuren och flytta ut all gödsel från husen till åkrarna har också anförts som argument mot stallning (Carlie 1999, s. 68). De åkerytor

i Molnby som vi har uppfattat tillhörde den här perioden var emellertid små och gödsel har inte behövt samlas in i alltför stora mängder.

Som beskrevs ovan tror vi att långhuset på den norra bosättningen i Molnby inrymde en fåhusdel. I den sydöstra smalare delen av huset fanns makrofossil från bland annat starrnötter och frö från smörblommor som tyder på att man har samlat in och härbärgerat foderväxter från fuktängarna som bredde ut sig nedanför boplatsen. Den smalare delen av huset låg dessutom längre ner i en påtaglig sluttning vilket kan ha varit ett sätt att ordna en god dränering. Det behöver inte betyda att man bedrev någon omfattande stallning, utan det kan ha handlat om att man stallade ett urval djur som var särskilt värdefulla eller tillfälligt behövde tas in (jfr Carlie 1999, s. 129). Stallning är heller ingen förutsättning för tillgång på dynga utan gödseln kan ha anskaffats (även) på andra sätt. Man kan ha låtit djuren beta på åkrar som låg i träda eller periodvis hållit djuren i hägn nära åkern. De två husen på den södra bosättningen verkar inte ha inrymt några stalldelar. Makrofossilt frö av åkerogräset snärjmåra hittades i det ena huset tillsammans med skördad säd och kan vara spår av att även denna bosättning arbetade med gödslande åkrar, men det är inte något entydigt bevis.

Åkerbruk, stenröjning och gravar

Det är generellt svårt att datera åkersystem men det finns indicier, utöver pollen- och makrofossilresultaten, att det var i yngre bronsålder som röjningsröseområden började växa fram på moränmarken i Molnby. Där kunde skalkornet ge rätt god avkastning även utan gödsling om man lät åkrarna flytta runt i annars betade marker (Welinder 1998, s. 194). Det finns goda skäl att tro att det var ett sådant rörligt odlingsystem vi hade spår av i Molnby, synligt genom små och låga röjningsrösen spridda inom förhållandevis stora arealer. På några ställen inom dessa marker visade fragmenterat träkol att jorden hade bearbetats. Röjningsrösen var som sagt små och låga, vanligen en till tre meter i diameter och en- till tvåskiktade. I röjningsrösen med två lager sten noterades att stenlagren ofta skiljdes åt av ett lager silt, i andra fall fanns i stället en horisont med silt mellan röjningsstenen och moränen. I några av dessa siltlager, både i rösen och under dem, fanns sliten keramik med datering till yngre bronsålder – äldre järnålder. Vi har tolkat de olika stratigrafiska

Figur 20. De stenröjda ytorna låg på sina ställen som terrasser i slutningen, omgivna av bortröjd sten som samlats vid block och hällar. Bild mot nordöst från undersökningsområdets centrala del.

positionerna för siltagren och keramikförekomsterna som spår av en kringflyttande odling där åkrarna periodvis legat i träda. Under trädesperioderna har man låtit boskapen beta på åkrarna både för att tillföra gödsel och för att åkrarna inte skulle växa igen. Keramiken liksom några spridda härदार är inte spår av bosättning utan boskapsskötare som vistades i området för att valla eller mjölka djuren. Ett odlingsområde från yngre bronsålder – äldre järnålder i Hugelsta i Södermanland har flera gemensamma drag med våra åkersystem i Molnby, och har getts en liknande tolkning (Ericsson 2000, s. 34). De överlagrade och slitna keramikskärvorna kan också en gång ha hamnat i området genom att de följt med kompostjord från boplatserna, som man har spritt ut på åkern i syfte att fördröja utarmningen av jorden (Ericsson 2002, s. 64).

Röjningsrösen låg intill berghällar eller markfasta block, eller bara i moränen (figur 20). Särskilt när stenen var lagd vid stenblock kunde de vara mycket lika små blockgravar, men de flesta saknade distinkt form och markerad avgränsning, och i stort sett alla var fyndtomma. Samtliga undersöktes med hög ambitionsnivå, som om de varit gravar, vilket vi var beredda på att betrakta dem som. De har emellertid bedömts som i första hand ett resultat av stenröjning för odling. Det är troligt att man ändå associerade stenkonstruktionerna till gravar eller i alla fall gravanknutna ritualer, för inom grav- och kultplatserna på höjderna runt om fanns det stenkonstruktioner som var påfallande lika röjningsrösen, och precis lika fyndtomma. Skillnaden mellan stenkonstruktionerna låg framför allt i avståndet till odlingsbar och stenröjd mark. Om det fanns

sådana associationer kan man undra om det var röjningsrösena i odlingsmarken som inspirerade till stenkonstruktionerna på gravplatserna eller tvärtom, men ett faktum är att det var när bosättningarna började odla upp marken som dessa anläggningar också kom till på gravlokalerna. Vi kommer längre fram diskutera de anläggningar som utgjordes av stenpackningar vid block (figur 21). Vi tänker oss att de kan ha haft en symbolisk, rituellt betydelse knuten till föreställningar om fruktbarhet eller återfödelse. Jordbrukets betydelse bör ha avspeglats i årstidsbundna ritualer och dessa anläggningar kan vara spår av det.

Bland de låga och formlösa röjningsrösena i undersökningsområdets centrala åkermark fanns även två brandgravar. De var distinkt utformade och daterades till romersk järnålder. Ett kraniefragment (typiskt nog ett skalltak) i ett mindre röjningsröse intill ett stenblock daterades också till romersk järnålder. De romerska bendepåerna utplacerade i åkermarken visar att kremerade benrester och de döda gavs en särskild betydelse inom jordbruket under denna period. De visar antagligen också att åkermarkerna som började odlas under yngre bronsålder fortsatte att brukas under lång tid, eller togs upp på nytt under romersk tid.

Det fanns inga spår av kremerade ben, varken från djur eller människa, från yngre bronsålder eller förromersk järnålder bland odlingslämningarna. Däre-

mot låg flera av de stenröjda odlingsområdena i anslutning till stora röseliknande stensättningar som var äldre än odlingen. Särskilt tydligt var det hur undersökningsområdets mest centrala odlingsmark hade brett ut sig kring den stora röseliknande stensättningen, grav 10, från äldre bronsålder (figur 22). När detta röse uppfördes bör marken runt omkring ha tömts på sten och gjort den väl lämpad för odling, och det är väl inte otänkbart att den enorma ansamlingen av sten, eller de förfäder vars ben man förstod fanns i röset, kom att tillskrivas en särskild betydelse för jordens fruktbarhet när man började praktisera sådd och skörd runt omkring det (jfr Ericson & Runcis 1995; Goldhahn 2005; Østingård 2022). De romartida gravarna verkade också genom sin placering relatera till den stora stensättningen från bronsåldern som även då, på nytt, verkar ha tillmätts en väsentlig betydelse för odlingsresultaten.

Bland odlingsspåren fanns även två avvikande anläggningar med skärvsten vid stenblock. Liknande gravlika blockanläggningar, utan människoben men med skärvsten och keramik, har även påträffats i odlingsmark bland annat i ovan nämnda Hugelsta, så det är inget unikt fenomen. Den ena (stenkonstruktion 15, figur 23) var relativt komplex och bestod av en rundad kantkedja ansluten till ett stenblock. Inom kantkedjan på östra sidan av blocket fanns en stenpackning som täckte ett tjockt skärvstenslager som med råge fyllde en flack nedgrävning.

Figur 21. Två blockkonstruktioner i Molnby. Uttrycket är helt detsamma, men sammanhanget skiljer dem åt. Blockkonstruktionen (550) till vänster låg bland stenröjda odlingsytor, den till höger (2068) på grav- och kultplatsen i norr. Båda var fyndtomma. Foton från söder (t.v.) respektive norr (t.h.).

Figur 22. Bronsålderns och äldre järnålderns odlingsmarker hade brett ut sig kring den stora röseliknande stensättningen, grav 10, från äldre bronsålder. I skogen utanför undersökningsområdet finns ytterligare fossila åkermarker. Foto mot norr.

Figur 23. Stenkonstruktion 15 återfanns i anslutning till odlingsspåren och var en gravlik, eller kanske altarlik, blockanläggning med depositioner av skärvsten och keramik från period V–VI. Foto från öster.

I skärvstenslagret påträffades sammanlagt drygt ett halvt kilo spridda keramikskärvor från flera olika kärl, glättade, rabbade och strimmiga, med datering till period V–VI. Det fanns inga spår av säd eller annan växtmakrofossil i anläggningen men i botten av gropen en sot- och kollins som lakats ur skärvstenslagret. Den täckande stenpackningen saknades i mitten av anläggningen och där påträffades en halv, gul, tunnformig pärla av yngre järnålderstyp. I vår basrapport hölls därför öppet för att skärvstenslagret kunde vara ditflyttat under järnåldern, men den störda stenpackningen gör det mer sannolikt att pärlan var sekundärt deponerad. Kanske har man odlat i området även under yngre järnålder och då uppmärksammat bronsåldersanläggningen. Drygt tjugo meter ifrån fanns en liknande stenkonstruktion (572), med en stenpackning och en ofullständig kantkedja nordöst om ett stenblock, och i anslutning till blocket ett skärvstenslager som innehöll skörbränd sten, sot, kol samt skärvor av glättad keramik. Någon bosättning fanns inte i detta område. Det innebär att skärvstenen och keramiken flyttats från någon annan plats, och med tanke på keramikens sammansättning och det ringa avståndet antagligen från den södra bosättningen. Stenkonstruktion 572 låg bara 45 meter från boplatsens norra skärvstenshö. I anslutning till konstruktionen fanns även en stensträng som sträckte sig i riktning mot boplatsen. Vi vill gärna tolka dessa anläggningar som rituella med syfte att förstärka eller återskapa åkerjordens fruktbarhet. Stensträngen var kanske även en manifestation av sambandet mellan bosättningens invånare och odlingsmarken.

Sammanfattning

Bronsålderns Molnbybor livnärde sig på boskapskötsel och jordbruk. Man hade nötdjur, hästar och grisar, men den art som syntes mest i det bevarade benmaterialet var fåren. Det beror på att fåren särbehandlades i offer- och gravritualer, vilket sannolikt speglar att fårskötseln var särskilt viktig för invånarnas försörjning. Även de andra djuren förekom i rituella sammanhang, men på andra sätt. Boskapskötseln kompletterades av åkerbruk. Man odlade skalkorn, vete och lin. Särskilt kornet odlades sannolikt i ett rörligt system integrerat med boskapskötseln där åkrarna periodvis lades i träda och kunde gödslas av betande djur. Det finns även indikationer på att man kan ha stallat en del djur och på så vis kompletterat trädesbruket med gödsling.

Åkerbruket omgavs av ritualer och man verkar ha associerat gravar med åkrar. Vi har inte kunnat se att kremerade mänskliga ben spritts på åkrarna, förän möjligen under romersk järnålder, men det var stora formmässiga likheter mellan röjningsrösen i åkermarken och stenkonstruktionerna på grav- och kultplatserna. Flera av de stenröjda odlingsmarkerna låg även i anslutning till områdets stora röseliknande stensättningar. Ett annat rituellt uttryck var block där man deponerade skärvsten och keramik. Sådana anläggningar förekom vid stenröjda odlingsytor, men handlingarna upprepades även på grav- och kultplatserna.

Så för att skörda? Om skärvstenshögar och skärvstensbruk i Molnby

Vad vi vet om skärvstenshögar

De fyra undersökta skärvstenshögar i Molnby, medräknat den som undersöktes vid Veda 1997, har byggts under yngre bronsålder. Majoriteten skärvstenshögar i Uppland anses annars anlagda under äldre och mellersta bronsålder (över 60 %, Victor 2007, s. 241). Övervikten för de äldre delarna av perioden skulle kunna bero på att skärvstenshögar framför allt finns i de delar av Uppland som till följd av landhöjningen grundade upp och därmed bebyggdes tidigare. Siffran, över 60 %, kan också vara inaktuell då många undersökta skärvstenshögar även i de äldre bebyggelseområdena har daterats till yngre bronsålder och äldsta järnålder under senare år. Skärvstenshögar har dock producerats under lång tid, från senneolitikum och in i äldre järnålder. De återfinns också i ett stort geografiskt område och rimligen har syftet med dem varierat i tid och rum. Variationerna omfattar emellertid även skärvstenshögar som anlagts samtidigt och på samma lokal, vilket har framgått genom de undersökningar som gjorts under 2000-talet i främst Uppland (Forsman & Victor 2007, s. 299f; Victor 2007; Kaliff 2008, s. 471; Larsson 2014, s. 125ff). Det var även fallet i Molnby, som vi ska se.

Många skärvstenshögar har haft en komplicerad uppbyggnad med inre stenkrepsar eller stenspiraler, yttre kantkedjor och deponeringar av ben och föremål i olika lager. Andra har varit betydligt enklare, saknat inre konstruktioner och bestått i stort sett bara av skärvstenar uppkastade i en hög. Variationerna var emellertid inte slumpartade utan skärv-

stenshögar förefaller ha varit ganska strikt formaliserade vad gäller innehåll, utformning och storlek. Det tyder på att de var resultatet av specifika idéer och regelstyrda handlingar.

Omkring 30 % av skärvstenshögar i Mälardalen har även innehållit kremerade ben av människor, antingen som spridda fragment eller i form av mer regelrätta depåer (Rundqvist 1994; Nøge 2009). Detta har föranlett en uppdelning mellan skärvstenshögar med respektive utan människoben. De med människoben har benämnts skärvstensgravar av Helena Victor (2007) som exemplifierar skillnaderna med undersökta skärvstenshögar i Sommaränge skog (Forsman & Victor 2007) och Ryssgårdet (Eriksson & Östling 2005).

På Sommaränge skog fanns det flera skärvstenshögar. En av de största och äldsta, kallad A6092, låg centralt i området. Skärvstenshögen innehöll i botten en kista med en jordad individ men också med brända ben från människa, som daterades till senneolitikum – äldsta bronsålder. De två deponeringarna eller begravingarna hade täckts över av skärvsten och därefter hade högen under mycket lång tid, ända fram till period V–VI, successivt utvidgats och byggts på med alltmer skärvsten och fler deponeringar av människoben. Bredvid skärvstenshögen fanns två bålplatser, som också hade täckts över av skärvsten. Till skillnad från dessa komplexa anläggningar på Sommaränge skog var skärvstenshögar på Ryssgårdet enklare utformade och de innehöll inga människoben. De verkar i stället ha varit kopplade till matberedning. En av skärvstenshögar på Ryssgårdet, daterad till period V, var dock intrikat konstruerad med flera stenkretsar kring ett mittblock i botten av högen. Människoben påträffades inte men möjligen ska den ändå tolkas som en skärvstensgrav, menar Victor (2007, s. 246). Liknande skillnader mellan olika slags skärvstenshögar fanns på boplatser i Nibble, där fyra skärvstenshögar kan betecknas skärvstensgravar medan två var relaterade till kokgropar och ugnar (Artursson, Karlenby & Larsson 2011). En av skärvstensgravarna, benämnd grav A10 och daterad till period V, var utformad som den i Ryssgårdet med en spiralformad stenkrets som löpte in mot ett mittblock i botten av skärvstenshögen. Ett till Molnby närmare beläget exempel kommer från ett grav- och boplatsoområde i Steninge nära Märsta i Sigtuna

Figur 24. Skärvstenshöga 362 under utgrävning. Det mesta av skärvsteningen har tagits bort och de inre stenkonstruktionerna synliggjorts. Jämför även med figur 27–28. Foto från sydöst.

kommun. Där undersöktes en skärvstenshöga med ett mittblock som innehöll kremerade ben från en vuxen människa och ett får (eller get), samt keramik från flera olika kärl. Liksom i Sommaränge skog hade man efter deponeringen av människoben fortsatt att lägga på skörbränd sten under en längre tid och i skärvstenslagren deponera mer keramik, ben och stenartefakter (Jönsson 2020a, s. 46). Ett bränt ben från den initiala begravingen daterades till 800–540 f.Kr. vilket gör att skärvstenshögen byggts upp under samma tid som skärvstenshögar i Molnby.

Skärvstenshögarnas innehåll består huvudsakligen av fyra materialkategorier: sten, lera, ben och metall. Det man hittar i dem är mer eller mindre trasiga stenartefakter (vanligast är malstenar och löpare), krukskärivor, bränd lera och lerkliningsbitar, brända och obrända djurben och ibland kremerade människoben, bronsföremål och restprodukter efter metallhantverk som deglar och gjutformar (Karlenby 1999, s. 116ff; Thedéen 2004, s. 143; Victor 2007, s. 241; Nøge 2008, s. 70f). När man har försökt att förstå skärvstenshögar har man tagit fasta på dessa materials minsta gemensamma nämnare, elden. Det är elden som verkar när mat tillagas i kokgropar, när

lerkrukor tillverkas, när djur och människor kremeras och när bronser tillverkas i gjuthärdar. Elden är också vad som åstadkommer skärvstenen (Johnsen & Welinder 1993, s. 213). Kaliff & Oestigaard (2017, s. 126) betonar särskilt hur upphettning och sprängning av sten påminner om kremeringsritualen och dess dramatiska effekter på den brända kroppen. Den idé som man tänker sig att skärvstenshögar uttryckte eller hanterade rituellt är transformation; förändring till innehåll och form (genom eld).

Hela artefakter påträffas mycket sällan i skärvstenshögar (Victor 2007, s. 242) och utifrån en analogi mellan människans levnadsbana och föremålets tillverkning, bruk och förstörelse har man föreslagit att skärvstenshögar kunnat tjäna som en slags begravningsplats för förbrukade, döda, föremål (Lundqvist 1991, s. 56f; Kaliff 1997, s. 83, 102ff; Karlenby 1999, 2011; Melheim 2012, s. 257). En besläktad tolkning är att skärvstenshögar fungerade som altaren där elden var det centrala rituella mediet. Såväl konstruktionen som byggnadsmaterialet och innehållet av sten, lera, ben och metall skulle då representera de olika element som dåtidens människor uppfattade att världen bestod av, och skärvstenshögen upprepa en kosmologisk skapelsemyt (Kaliff 2007, s. 106ff; Kaliff & Østigård 2013, s. 103f, jfr Runcis 1999). Alf Ericsson har en mer praktisk inställning och menar att skärvstenshögar kan ha haft ett eget nyttovärde som ”resurshögar” snarare än avfallshögar. Den skörbrända stenen kan ha varit bra att magra keramik med, men framför allt har högarnas stora inslag av mulljord med träkol och sot kunnat användas som gödning på åkermarkerna (Ericsson 2002, s. 64). Eftersom vi antar att man haft gödslade åkrar i Molnby, skulle våra skärvstenshögar kanske också kunnat fylla en sådan funktion? Det innebär inte att de varit symboliskt oviktiga. De kan till exempel, i likhet med senare tiders gödselstackar, ha varit ett mått på gårdarnas välstånd.

Nu verkar faktiskt själva skärvstenen ha haft en särskild innebörd. Enbart en biprodukt kan den knappast ha varit, för vad har man i så fall gjort för att framställa skärvsten som man sedan inte gör? Härdar, kokgropar, gravbål fortsätter man ju med men i senare perioder bildas inte skärvsten i samma omfattning. Och även om de är relativt få så finns det skärvstenshögar som inte innehåller något annat

än skärvsten. En nyligen undersökt skärvstenshög i Hagalund i Enköping bestod av en vållagd stencirkel på vilken man hade eldat kraftigt, förmodligen flera gånger, och på så vis skapat en mängd skärvsten som sedan lagts på hög. En kantkedja ramade in högen och en yttre rektangulär stenkonstruktion, lik en sydport, hade också byggts varpå bägge dessa konstruktioner sedan täckts med ännu mer skärvsten. Skärvstenshögen är daterad till äldre förromersk järnålder och låg intill en manifest blockgrav i ett utkantsläge några hundra meter från den stora Annelundboplatsen. Det faktum att inte ett enda bränt ben påträffades vid undersökningen av skärvstenshögen, liksom en viss tidsskillnad, talar emot att den direkt haft med kremeringen av den döde i blockgraven att göra. Det fanns heller inga andra anläggningar i närheten som hade kunnat resultera i upphettad sten. Det verkar med andra ord som om bålet anlagts just för att tillverka skärvsten och med omsorg bygga en skärvstenshög. Det kan knappast tolkas som något annat än en rituell handling, kanske med syfte att kombinera och manifesterade olika elementen sten, eld, vatten och luft (Jönsson 2020b, s. 24; jfr Kaliff 1997, s. 108; Anderson Ambrosiani 2001; Kaliff & Østigård 2013, s. 103f).

Skärvstenshögar i Molnby låg i lite olika lägen och det kan också ha haft betydelse för deras innebörd. Den kosmologiska aspekten och idén om transformation har föreslagits avspeglats i skärvstenshögarnas placering i landskapet. Thedéen (2004, s. 82f) har föreslagit att skärvstenshögar under äldre bronsålder markerade en slags replipunkter i ett landskap där man ständigt rörde sig mellan verksamheter som kunde ligga långt ifrån varandra. Genom att bygga på skärvstenshögar vid återkommande besök förstärkte man banden till dessa platser. Syftet förändrades under yngre bronsålder när de tidigare rumsligt separerade verksamheterna i högre grad förlades till samma plats, bosättningen, vilket avspeglar sig i skärvstenshögarnas innehåll som blandar rester från de olika aktiviteter som ägde rum på gården. Skillnaderna mellan äldre och yngre bronsålder är i Thedéens scenario måhända alltför schematiskt. Den ovan nämnda förromerska skärvstenshögen från Hagalund har onekligen drag av en viktig replipunkt där man återkommande sysslade med skärvstenen men inte deponerade några boplatserelaterade ting. I Molnby var skärvstenshögar tydligare knutna till gårdarna.

Skärvstenshögnas varierande konstruktion och innehåll motsvaras av en varierande placering inom bosättningsområdena. På den stora Apalleboplatsen förändrades lägena över tid. Under äldre bronsålder låg två stora skärvstenshögar mycket centralt på boplatsen, men de ersattes under yngre bronsålder av mindre skärvstensflak i anslutning till de olika långhusen (Ullén 1995). På Vrå-boplatsen i Knivsta låg en skärvstenshög på en höjd ovanför boplatsen tillsammans med stensättning, härdar, kokgropar och ett troligt kulthus. Dateringarna faller inom period IV och V (Göthberg, Forenius & Karlenby 2002; Karlenby 2011, s. 176). I Nibble låg den ovan nämnda skärvstensgravens från period V i anslutning till flera långhus från period III/IV till V. Den var till synes avsiktligt placerad direkt utanför den breda gaveln till ett hus med kraftigt trapetsoid konstruktion (Artursson, Karlenby & Larsson 2011).

Bronsålderskomplexet vid Skeke omfattade flera skärvstenshögar med olika placering och funktion, varav flertalet verkar ha fungerat tillsammans med matberedning i kokgropar. Centralt fanns anläggningen A83, benämnd skärvstensgrav då den primära funktionen tycks ha varit deponering av människoben. Likt de ovan nämnda högarna i Sommaränge och Märsta växte anläggningen till under väldigt många hundra år, från cirka 1000 f.Kr. till 200 f.Kr. Tolkningen av anläggningen i Skeke är komplex och detaljerad. Ovanpå den ursprungliga blockgraven uppfördes, möjligen efter några decennier, ett intrikat konstruerat kulthus och anläggningar för rituell matlagning (Larsson 2014, s. 157). Omkring tvåhundra år senare revs allt detta bort och i stället började man lägga på skärvsten, keramik, löpare och andra ting knutna till matlagning. Detta skedde upprepade gånger under flera hundra år, möjligen inom

ramen för en årstidsbunden rituell matlagning och förfäderskult menar undersökarna (Larsson 2014, s. 157ff). Bredvid denna allt större skärvstenshög låg en annan skärvstenshög (A63) som främst tycks ha bestått av restprodukter från matlagning men som utöver det innehöll gjutformsfragment (a.a., s. 168, 172). Två andra skärvstenshögar på platsen innehöll spår av matlagning i botten (kokgropar, ben, makrofossil med mera) och föreföll uppbyggda kring denna aktivitet. I den ena anläggningen (A82) fanns det också brända ben av människa, både i skärvstenslagret och i underliggande kulturlager. Den andra (A66) innehöll en rik uppsättning keramik med flera olika kärl och lerskedar. Ytterligare en skärvstenshög, A81, saknade alla andra inslag än rester efter matberedning. Möjligen har denna matlagning varit av mera vardaglig art, men undersökarna menar också att en byggnad och en ristningsyta med skålgropar och rännen intill tyder på att platsen kan ha använts för astronomiska observationer (Larsson 2014, s. 169).

I rapporten om Skeke har Fredrik Larsson föreslagit en kategorisering av skärvstenshögar baserad på de fyra högarna och ytterligare 27 jämförbara objekt undersökta i Uppland (Larsson 2014, s. 125ff). De dateras från äldre bronsålder period II till och med förromersk järnålder, men de flesta är från yngre bronsålder. Trots den långa tidsrymden menar Larsson att de tre föreslagna kategorierna A, B och C, som vi sammanfattat i figur 25, går att urskilja under hela perioden (Larsson 2014, s. 133). Larsson betonar att skärvstenshögnas innehåll och uppbyggnad i första hand verkar höra samman med vad man ägnat sig åt kring dem, vad man har gjort på platsen. De är alltså inte primärt utformade för att signalera vissa saker, även om deras uppbyggnad och innehåll utan tvekan har varit meningsbärande.

Kategori A	Ligger i de centrala delarna av en bebyggelse och/eller ett rituellt komplex.	Avancerad uppbyggnad med mittblock, kantkedjor, inre konstruktioner som stenrader samt tjocka lager skärvsten påförda i omgångar.	Fyndinnehållet är heterogent och kan kopplas till en rad handlingar som matlagning, gjutning, begravningar, offer och hantverk.	De har ofta använts under lång tid.
Kategori B	Ligger oftare i utkanten av boplatserna eller de rituella komplexen.	En mindre avancerad uppbyggnad. Ofta anlagda vid större markfasta block men saknar mittblock. Mängden skärvsten kan vara relativt stor. Ofta verkar skärvstensmanteln som en försegling av utförda aktiviteter.	Fyndinnehållet tyder på matlagning, som ofta verkar ritualiserad. Ibland förekommer deponerade människoben eller hantverksrester.	-
Kategori C	Återfinns oftast i periferin av en bebyggelse, ibland även av ett rituellt komplex.	Enklare konstruktioner med minimal inre struktur. Kan likna skärvstensflak då de ofta är ganska låga. De har ibland men inte alltid anlagts upp mot ett block. Mängden skärvsten varierar.	Verkar nästan helt ha att göra med matlagning, uppvisar få spår av någon annan aktivitet.	Brukade under relativt sett kortare tid.

Figur 25. Sammanställning av den kategorisering av olika slags skärvstenshögar som föreslagits av Fredrik Larsson (2014).

Skärvstenshögar i Molnby

Vi ska nu titta närmare på skärvstenshögar i Molnby, deras uppbyggnad, innehåll och rumsliga sammanhang, och se om de kan passa in i de föreslagna tolkningarna och typologiseringarna ovan.

Vi börjar med skärvstenshögen vid Bröte/Veda. Bland Larssons kategorier stämmer denna skärvstenshög bäst in på B. Skärvstenshögen låg i anslutning till två andra konstruktioner, en blockstensättning som saknade gravgömma men innehöll spridd keramik respektive ett fyndrikt skärvstenslager intill flera stora stenblock. I lagret fanns drygt elva kilo keramikskärvor som såg ut att komma från hela krukor som ställts på marken intill stenblocken, men också från medvetet krossade kärl. Bland fynden fanns även trasiga stenartefakter, ett bronsbleck, samt bränt ben av får. Lagret ¹⁴C-daterades till yngsta bronsålder eller äldsta järnålder (770–390 f.Kr. med 2 sigma) vilket är en datering som bekräftas av keramiken. Skärvstenshögen låg högt upp på en sluttande moränrygg. Den var försedd med två till tre stenkretsar som låg som terrasseringsringar på olika nivåer i slutningen, med koncentrationer av till synes ditslängd skärvig och skörbränd sten mellan dem. Bland skärvstenen påträffades 93 gram keramik samt fem brända ben varav två kunde bestämmas som får. Skärvstenshögen och -lagret förefaller ha legat i utkanten av en boplats. Rapportförfattaren är inne på att platsen antagligen kan ges både en rituell och profan tolkning, men lutar åt den förstnämnda bland annat med hänvisning till Ringeby i Östergötland (Schützler 2000, s. 19; Kaliff 1997).

Storleksmässigt var skärvstenshögen vid Bröte/Veda ungefär som de skärvstenshögar som undersöktes i Molnby (figur 26). Även andra detaljer i konstruktion och fyndinnehåll överensstämmer i stor utsträckning. Mellan skärvstenshögen i Bröte/Veda och de som undersöktes i Molnby ligger ytterligare en skärvstenshög som inte är undersökt, i ett liknande läge.

Skärvstenshögen vid den norra bosättningen i Molnby verkar ha fått en ganska perifer placering i förhållande till boplatsen. Den låg ute på ett litet impediment som låg som en ö i lermarken, som vid skärvstenshögens tillkomst sannolikt utgjorde våtmark. Den var enkelt konstruerad. Av de tre kategorier Larsson föreslår skulle den väl närmast hamna

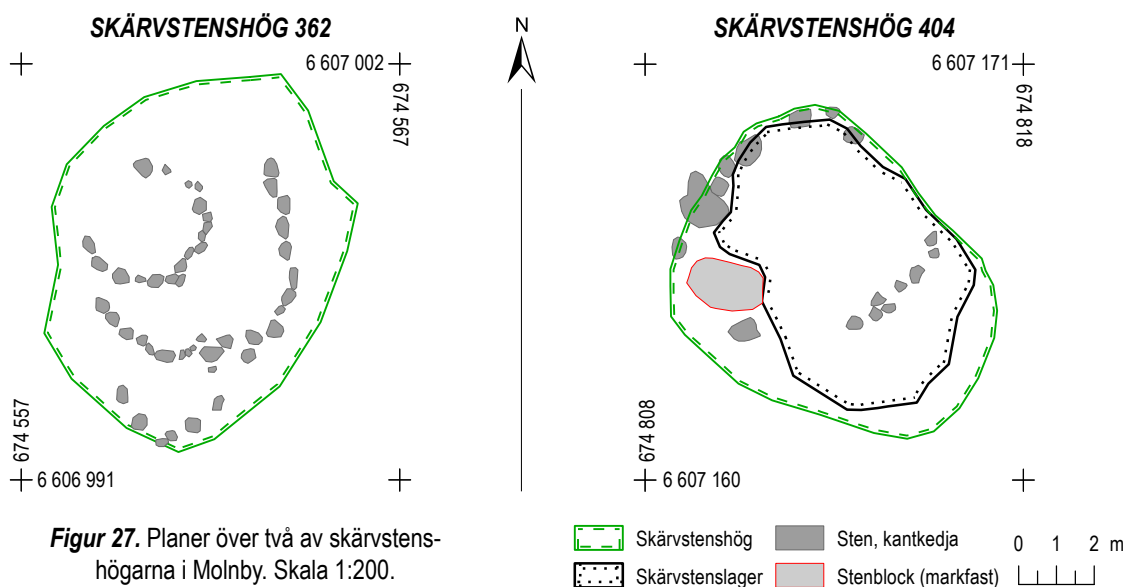
i kategori C. Det fanns en ofullständig kantkedja, tydligast i den norra halvan, som i väster anslöt till ett stenblock. Andra konstruktioner saknades. Skärvstenen hade förmodligen ackumulerats över viss tid då den välvda skärvstensmanteln delvis låg ut över kantkedjan. Det fanns 2,5 kilo keramik i högen, och till skillnad från den intilliggande boplatsen dominerade den rabgade keramiken över den glättade. Det fanns inget benmaterial alls. Däremot fanns det hela sju fragmentariska malstenslöpare, bränd säd och dessutom linfrö i högen. Under järnåldern vet vi att linet hade magiska konnotationer, men hur det var under bronsåldern är okänt. Skärvstenshögens innehåll av upphettad sten, keramik av förrådskaraktär, malstenslöpare, bränd säd och lin förbinder den ändå otvivelaktigt med hantering av odlade grödor. Om det handlade om matberedning, rituell hantering eller både och är svårare att avgöra, men läget ute i våtmarken påminner om offerplatser (se till exempel Rundkvist 2010), och vi tolkar anläggningen som i första hand rituell och knuten till gårdens försörjningsstrategier.

Den bäst bevarade skärvstenshögen på Molnby södra bosättning hade tillkommit under en längre tid, och troligen kan en liknande utveckling skisseras för den ramponerade skärvstenshögen intill. Skärvstenshögar har legat mycket centralt på boplatsen, i synnerhet den mest välbevarade som tronade på krönet av impedimentet ovanför husen/huset och som helt klart var byggd för att ses. Dessa skärvstenshögar skulle med andra ord passa bäst in i Larssons kategori A. Den andra låg strax nedanför och båda måste ha varit i ständigt blickfång när man rörde sig på gården, åtminstone tidvis, för vi vet inte om de byggdes upp samtidigt. Den välbevarade högen var konstruerad i etapper, men det är svårt att fånga upp under hur lång tid detta skedde. Under hela perioden som boplatsen var i bruk? Innehållet i högarna verkar spegla vad man ägnade sig åt inom bosättningen och hur man försörjde sig, men de rituella inslagen är också tydliga. Vi börjar beskrivningen med den oförstörda högen på krönet.

Den påbörjades genom att man brände ett får. Platsen för bränningen var en skreva i berget på boplatsens högsta punkt. Fåret var en yngre individ och det brändes i sin helhet, vilket tyder på att det handlade om ett offerlamm.

	Bröte/Veda	404	362	355
Läge	Utkant av boplats	Utkant/periferi till boplats	Centralt på boplats	Centralt på boplats
Topografi	Krön och östsluttning av moränrygg	Krön av mindre impediment	Krön av moränrygg	Krön och sydsluttning av moränrygg
Bevaringsgrad	Skadad	Överlagrad/störd	Välbevarad	Ramponerad
Storlek (m)	7,75 x 8,9	7 x 8,5	10 x 8	8,4 x 6,8
Höjd (m)	0,5	0,8	1,2	0,2 (utplanad)
Konstruktioner	2–3 halvcirkelformade stenkreisar, på olika nivåer som terrasseringsar	Kantkedja i norr	3–4 halvcirkelformade stenkreisar, i sluttning som terrasseringsar. Skärersten både under och över de två inre. Härd i skärstenslagret, härd under högen. I nedre delen av skärstenshögen ett lager med mycket sot, kol, keramik och brända ben. Bengömma i skreva i botten.	Ev. förstörda inre stenkreisar?
Block	Stenblock i öster, i yttre/nedre kantkedja	Stenblock i väster, i yttre kantkedja	Stenblock i norr och centralt i högen	-
Skärersten	Koncentrationer av skärersten mellan (synliga?) stenkreisar	Välvd skärstensmantel (skadad), skärsteningen även ackumulerad över kantkedja	Välvd skärstensmantel, täckande, stenen kraftigt skörbränd. Undre skärstenslager. Påförd i omgångar.	Kraftigt skörbränd skärersten
Artefakter	Keramik (93 g)	Keramik (2,5 kg) 7 st löpare	Keramik (10,5 kg spritt och i koncentrationer vid blocken), del av underliggare (i kantkedja), brynen, flera löpare, del av skafthålsyx, porfyrrämne.	Keramik (ca 6 kg) utspridd men även i koncentrationer med flera delar från ett och samma kärl. Gjutform för halsring, bränd lera, skifferbryne, bronsring (öring?), löpare, skafthålsyx.
Ben	Spridda brända ben (2,4 g) får/get	Ej ben	Cirka 400 g av får/get, gris, nöt, häst. Nötben/tänder obrända. I skreva under högen: brända ben från får/get, helt djur.	11 g brända ben däribland ett kraniumfragment från en vuxen människa, samt ospec. däggdjur. Obränd tand av nöt.
Växtmakro-fossil	Analys saknas	Skalkorn, bröd-/kubbvete, emmer-/speltvete och lin	Skalkorn, bröd-/kubbvete, emmer-/speltvete, havre, hasselnöt, svinmälla	Skalkorn, bröd-/kubbvete, slånbär, knylhavre, brudbröd
Underliggande anläggningar	Sotfläck, ev. stolphål daterat SN/äldre brå	Ett stenskott stolphål, ej daterat	Berghäll	Berghäll
Närliggande anläggningar	Skärstensflak, blockstensättning	-	Skärstensflak, långhus	Långhus
Datering	Yngre bronsålder – äldsta järnålder	Yngre bronsålder (period V)	Yngsta bronsålder – äldsta järnålder (ca 700–500 f.Kr.)	Yngsta bronsålder – äldsta järnålder

Figur 26. Jämförelse av undersökta skärstenshögar i Molnby och Bröte/Veda.

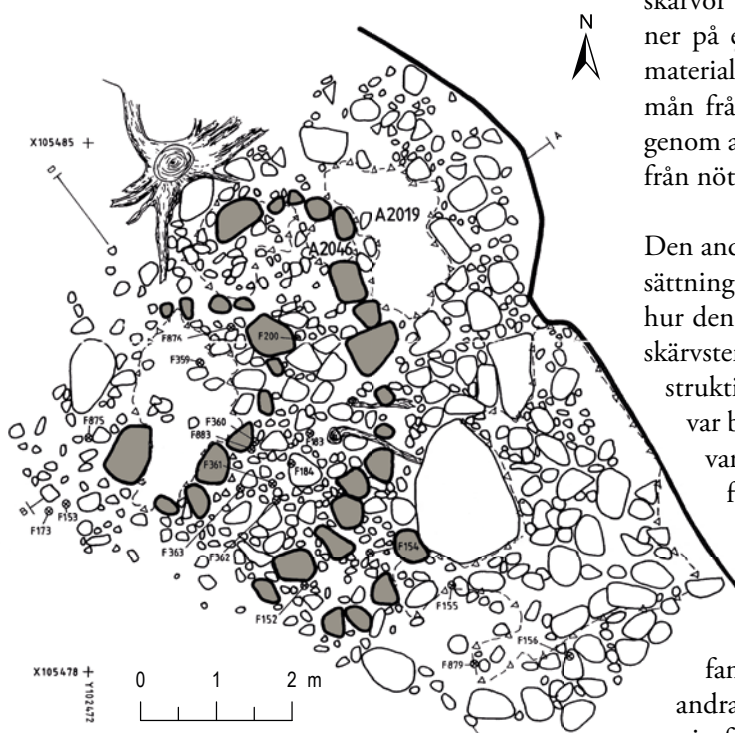
Bredvid samt över skrevan med det brända fåret fanns en härd och ett kolbemängt lager med djurben och keramik som var både stort (9 x 6,5 meter) och tjockt (0,3 meter). Det har troligen tillkommit successivt under en viss tid efter det första offret. Benen i lagret var brända färben och obrända tänder av nöt och häst. I lagret låg också en större sten av porfyr, en nodul som måste ha forslats långväga ifrån och kanske funnits på platsen sedan senneolitisk tid. Keramiken var hushållskeramik med olika ytbehandling: rabbad, polerad, glättad och obehandlad och med bruksspår som matskorpor. Lagret har antagligen avsatts i samband med matberedning och förtäring med rituella inslag då de olika djurarterna var behandlade på skilda sätt. Keramiken verkar representera en ganska varierad servis.

Det som hände härnäst var att man började föra på skärvsten ovanpå på detta lager. Skärvstenen fördes på i omgångar och sannolikt under lång tid. Medan detta pågick placerade man ut flera halvcirkelformade stenkretsar, den ena utanför den andra och med viss terrasserande effekt. I en av stenkretsarna ingick en malstensunderliggare som lagts med den skålade sidan nedåt. En härd har också vid något tillfälle anlagts på det växande skärvstenslagret. Härden täcktes

sedan över av mer skärvsten. Stenkretsarna och skärvstenen i detta uppbyggnadsstadium har stora likheter med skärvstenshögen i Veda (figur 28). Det skulle kunna betyda att Vedahögen av någon anledning gick ur bruk i denna fas av uppbyggnaden, medan skärvstenshögen i Molnby fortsatte att byggas på under en längre tid. Skärvstenen i högen hämtades antagligen från eldstäder och kokgropar inom bosättningen. Den var blandad med keramik och djurben av samma slag som i skärvstenshögens understa lager, inklusive obrända djurtänder. Bland stenen låg även en malstenslöpare. I lagret fanns bränd säd, svinmålla, hasselnöt och kol från flera trädslag (ask, björk, hassel, ek och tall). Keramiken låg både spritt och i koncentrationer. Särskilt koncentrerat låg den intill de två större stenblock som fanns i högen så tydligen fanns ett system för hur keramiken, och kanske även de andra trasiga föremålen och benresterna, skulle placeras ut.

Stenarna i den översta täckande skärvstenspackningen var kraftigt skörbrända, det förekom kol och sot i varierande intensitet, och bland skärvstenen fanns som tidigare keramik, en del av en underliggare och flera löpare, men också två skifferbrynen och en trasig skaft-hålsyxa av porfyr. I högens norra del fanns skärvor efter ett keramik-kärl som man hade ställt ner på en sten, som en särskild deponering. Benmaterialet i det sista skärvstenslagret avvek i viss mån från det som fanns i äldre lager, framför allt genom att domineras av obrända tand- och kädelar från nöt, gris och i detta fall även får.

Den andra skärvstenshögen (355) vid den södra bosättningen var utplanad och förstörd, och vi vet inte hur den har sett ut. Det fanns en del obränd sten i skärvstenslagret som kan ha kommit från inre konstruktioner och/eller kantkedjor. Fyndinnehållet var både likt och olik det som fanns i den välbevarade högen. Keramiken dominerade och det fanns stenföremål i form av bryne och löpare, och även i denna hög fanns en trasig skaft-hålsyxa av porfyr. Keramikskärvorna låg både utspritt och i koncentrationer med skärvor från ett och samma kärl. Det som fanns i den här skärvstenshögen men inte den andra var bränd och sintrad lera samt lerklining, en gjutform för gjutning av brons-halsringar, och en bronsring som någon bör ha burit på kroppen (örhänge?) eller i klädedräkten. Dessutom påträffades

Figur 28. Plan över skärvstenshögen vid Veda (jämför med figur 27). Ur Schützler 2000, figur 17, s. 26. Koordinatsystem RT90 2,5 gon väst. Skala 1:100.

ett bränt kraniefragment från en vuxen människa. Bronsringen och kraniefragmentet låg mindre än en meter från varandra, och gjutformen bara en dryg meter bort, i skärvstenshögens norra del.

Denna tyvärr förstörda skärvstenshög faller därmed in i kategorin skärvstenshögar med människoben och bronser. En källkritisk anmärkning kan dock vara på plats, eftersom högen var skadad och det under yngre järnålder lades gravar i närheten vilka i sin tur också blivit skadade, och kraniefragmentet är inte daterat. Det har emellertid konstaterats att bronsföremål i skärvstenshögar så gott som uteslutande förekommer i samband med människoben, som regel kraniedelar och tänder (Noge 2008, s. 61f, 2009). Samma fokus på huvudet liksom en koppling mellan bronser och människoben fanns också i stensättningarna (se kapitel *Hantering av de dödas ben*, s. 79). Skärvstenshögen var tyvärr alltför skadad för att det ska gå att bedöma om den primärt utgjorde en grav eller om människoben och bronsring grävts ner sekundärt i en redan existerande hög, men detta verkar sällan vara fallet utan människoben har oftast deponerats primärt, som vi sett exempel på ovan. Det brända fåret i den välbevarade skärvstenshögen kan ses som en parallell, särskilt som får hade kremerats och lagts i gravar tillsammans med människoben under både mellersta och yngre bronsålder.

I vår förstörda skärvstenshög fanns också en gjutform för tillverkning av brons Halsringar. Det för oss in på det omfattande forskningsfältet bronsgjutning, bronser, ritualer och hantering av döda. Det är inte ovanligt att hantverksavfall påträffas i skärvstenshögar, särskilt sådana vars form och innehåll liknar gravar. Det rör sig till exempel om uttjänta, trasiga gjutformar som inte längre är användbara. Detta har förklarats med att de trasiga föremålen, som tidigare använts för skapande men nu har "dött" i analogi med levande varelser, gör dem lämpliga som metaforer för transformation eller redskap för initiationsriter (Goldhahn 2007, s. 220f; Melhus 2012). Mot denna tolkning har anförts att bronsgjutningen generellt ökar i frekvens under yngre bronsålder och att gjutavfall förekommer i en rad sammanhang: spritt i kulturlager, i utkastlager, som sekundärfyllning i avfallsgropar, i gropsystem, samt ibland i skärvstenshögar, skärvstensflak och stensättningar. Fynden i skärvstenshögar skulle vara resultatet av

en oavsiktlig ackumulering av avfall snarare än uttänkta deponeringar eller offer (Eriksson & Grandin 2008, s. 329, 363; Sörman 2018, s. 77).

Gjutformsfragmentet i skärvstenshögen i Molnby visar att bronsgjutning har utförts inom gårdsområdet (Sörman 2018, s. 130), sannolikt nära skärvstenshögen eller -högarna, som tycks ha varit en betydelsefull plats för gårdens invånare. Detta är ett mönster Sörman konstaterat för flera bosättningar, bland annat i Apalle (Sörman 2018, s. 77). I Molnby stärks tolkningen av att det låg sekundärt sintrad keramik bredvid skärvstenshögen (Stilborg 2021, s. 1057). Tolkningen att gjutformen hamnat sekundärt, som avfall, i skärvstenshögen rimmar också väl med Larssons ovan nämnda tes att skärvstenshögar- nas innehåll och uppbyggnad i första hand hör samman med vad man ägnat sig åt intill dem.

Vi kan emellertid också se rituella inslag i skärvstenshögar. Vi kan peka på placeringen av dem och hur de konstruerats, hur olika djurarter har hanterats och deponerats, de avsiktligt utplacerade hela krukorna, de betydligt äldre och trasiga (sönderslagna?) skafthålsyxorna, kraniefragmentet och bronsringen som bör vara spår av ett dödsfall som hanterats rituellt. Gjutformen ska inte avfärdas. Dels kan argumenteras för att avfall ofta verkar ha hanterats på ett särskilt vis (jfr ovan), dels förekom i Molnby även gjutavfall i en blockkonstruktion på den grav- och kultplats som låg bredvid bosättningen. De fyndförande blockanläggningarna verkar, i Molnby, ha haft en speciell roll. Detta kommer att utvecklas i avsnittet *En upptagenhet med block*, s. 59.

Som exempel på avsiktlig deponering av gjutavfall kan nämnas en skärvstenshög i Gånsta utanför Enköping, där delar av gjutformar för Halsringar hade samlats på en mindre yta bland skärvstenen (Jönsson 2022, s. 18). Skärvstenshögen låg fyra kilometer söder om Skälbyboplatsen, där hela nitton gjutformar för ceremoniell tillverkning av skivhuvudnålar hade deponerats i en och samma skärvstenshög (Sörman 2018, s. 194). Det kan knappast betraktas som en slumpmässig ackumulering av avfall. Om gjutformarna som Sörman föreslår har använts i upprepade publika och viktiga ritualer innebär det att gjutformarna vid nitton olika men likadana tillfällen har hamnat på samma plats, vilket tyder på en ritualiserad avfallshantering.

Skärvstensbruk på andra vis

De verksamheter som pågick inom bronsålderns bosättningar verkar ha avsatt mängder av skärvsten, skörbränd sten och allehanda avfall. På något sätt verkar man ha betraktat skärvstenen och avfallet som en resurs som lämpade sig för användning i ceremoniella och sociala, och kanske även i högst praktiska sammanhang. I Molnby förekom skärvsten trots det jämförelsevis sällan i andra kontexter än i skärvstenshögar. Det fanns i stort sett inga gravar alls där skärvsten hade använts i konstruktionen, och om det fanns var det i mycket små mängder. Här skiljde sig Molnby starkt från en plats som Kättsta i Ärentuna socken, där skärvstenen var ett påtagligt inslag i majoriteten av alla gravar och blockanläggningar (M. Gustafsson m. fl. 2006; M. Gustafsson 2008). Men det fanns några exempel på skärvstensbruk. Vi har ovan nämnt skärvstenslagret vid Bröte/Veda, som verkar ha ingått i en rituell miljö där keramiken var ett viktigt inslag. Vi har också diskuterat två blockanläggningar med skärvstenslager som var placerade i ett område ägnat åkerbruk (avsnittet *Åkerbruk, stenröjning och gravar*), och tar strax upp en blockanläggning med skärvsten och gjutavfall på grav- och kultplatsen i det södra bosättningsområdet (s. 61). Först ska nämnas en eller två kontexter med skärvsten som fanns på den södra bosättningen vid sidan av de två skärvstenshögar.

Intill den välbevarade skärvstenshögen på krönet av impedimentet fanns en djup skreva i berghällen som var fylld med skärvsten (lager 3238). Det sotiga skärvstenslagret sträckte sig vidare ut mot sydväst (lager 3223) och var sammanlagt tretton meter långt, två till tre meter brett och tre decimeter tjockt. I skärvstenslagret påträffades tio kilo keramik av samma karaktär som i skärvstenshögar och kulturlagren på boplatserna. I lagret fanns också brända ben från däggdjur, obrända djurtänder, lerklining och sintrad keramik som sannolikt varit använd i en gjuthärd. Ytterligare ett skärvstenslager (3072, 3073) fanns ett stycke västerut nedanför klippan, med samma typ av keramik och brända ben men också en malstensunderliggare, ett järnfragment och en senneolitisk flintskrapa. I lagret nära skärvstenshögen fanns två nedgrävningar, osäkert tolkade som stolphål utan stenskonung, varav den ena innehöll ett krossat keramikkärl. I samma lager framkom även en skärva från ett exklusivt dekorerat kärl, som vi berättar mer om i avsnittet *Keramiken i Molnby*,

s. 72. Skärvstenslagrets placering vid hällen kan ha haft en särskild betydelse. Vissa likheter finns till exempel med en plats i Karby i Täby socken omkring en mil söder om Molnby, där man i mellersta bronsålder klätt in en bergig kulle i stenpackningar, stenslager och skärvsten, vilket getts en rituell tolkning (Seiler & Hällans Stenholm 2010). Skärvstenslagren hade framför allt en uppenbar motsvarighet i det ovan beskrivna lagret bredvid skärvstenshögen på den förmodade nordligaste molnbybosättningen i Bröte/Veda.

Sammanfattning

Skärvstensbruket var begränsat i Molnby men varje bosättning, eller gård, uppförde åtminstone en eller ett par skärvstenshögar. Det är inget stort antal och speglar möjligen att bosättningarna varit relativt kortvariga på respektive plats. Skärvstenshögar skiljde sig åt i innehåll och uppbyggnad. Den norra bosättningens perifert och låglänt placerade skärvstenshöga hade ett innehåll som verkar ha kretsat kring jordbruk och växtbaserad matberedning. De södra skärvstenshögar var betydligt mer elaborerade, låg centralt vid husen och hade inslag av kremerade och rituellt hanterade djur och åtminstone en människa. Även här fanns starka inslag av objekt som kan associeras med jordbruk och/eller matberedning, men till skillnad från skärvstenshögen i norr även med ett fokus på djur, och dessutom bronsgjutning och hantering av döda människor. Eftersom vi har tolkat bosättningarna som samtida har de antingen varit specialiserade inom olika områden eller haft olika sociala funktioner eller status. Som vi ska se fanns även andra inslag som tyder på sådana skillnader.

Grav- och kultplatserna: rit och kult på publik eller gemensam nivå

Det har redan framgått att spår av rituella handlingar har hittats i alla delar av bosättningsområdena i Molnby; i husen, på boplatserna, i åkermarken och så vidare. Fårskallen under en takbärande stolpe i den norra bosättningens långhus är ett exempel, med ett möjligt syfte att offra till makterna för invånarnas välfärd. Denna typ av rituell handling, husoffer, känner vi igen från stora delar av forntiden (och historisk tid, även i Molnby). Ett annat exempel är de till synes hela krukor som ställts ner i skärvstenslager och skärvstenshögar. De olika

ritualiserade handlingarna har väl ibland haft religiös/kosmologisk innebörd och ibland varit av mer social och ceremoniell art, med flytande gränser där emellan. Utmärkande är att dessa handlingar utgjorde en del av andra projekt, de var inte huvudsaken: När man byggde hus *skulle* man offra vid en takbärande stolpe. Krukorna var kanske förbrukade även om de var hela och *skulle* därför placeras bland övrigt avfall, antingen som ett utslag av vad som var rätt att göra (dekorum) eller som en religiös offerhandling. Men, det fanns också platser i området som verkar ha varit primärt inrättade för gravritualer, kultutövning och politiska och sociala tillställningar på en mer publik eller gemensam nivå.

Från gravplats till kultplats

I Molnby visade det sig att de höglänt placerade grav- och kultplatserna redan hade funnits länge, sedan period III–IV (det vi kallat fas 2), när bosättningarna etablerades i period V (fas 3, för kronologin se kapitel *Det tidsmässiga ramverket*, s. 15ff). Detta har såvitt vi vet inte konstaterats på de andra nämnda platserna, där i stället närheten och sambandet mellan boplatserna och de rituellt använda gravfälten betonats (till exempel Artursson m. fl. 2017, s. 48). I Molnby var de äldre gravarna helt uppenbart företeelser man uppmärksammade när man valde ut var man skulle slå sig ner. När man sedan väl inrättat sig med hus och odlingar inleddes emellertid en förändring och omgestaltning av gravplatserna och de förvandlades till något annat, eller mer. De befintliga gamla gravarna fortsatte dock att vara betydelsefulla och det förnyade bruket av höjderna där de låg är ett tydligt exempel på hur man förhöll sig till det förflutna (som kanske ändå inte uppfattades som så?) under de århundraden som följde.

Det ska sägas att Molnbys grav- och kultplatser inte är lätta att tolka. Det beror främst på en mycket liten mängd fynd av alla kategorier. Det fanns väldigt lite artefakter och mycket begränsat med ben och växtmakrofossil bevarat. Den ringa fyndmängden har flera orsaker, som dåliga bevaringsförhållanden på grund av genomsläpplig morän, få nedgrävda anläggningar och få och tunna kulturlager, som i sig antyder delförklaringen att bosättningen i Molnby varit mindre intensiv och/eller kortvarigare än flera av de ovan nämnda bronsålderskomplexen. Till det kommer att bosättningsområdena i Molnby efter

bronsåldern blev använda för allehanda aktiviteter ända fram till modern tid och att många av de äldsta spåren därmed fragmenterades kraftigt eller helt suddades ut. Det kan vi bland annat se på att keramiken var mycket vittrad och nedsliten (Stilborg 2021, s. 1048). Så vad motiverar tolkningen att det handlade om kultplatser?

Det som utmärkte de ovan nämnda grav- och kultplatserna i andra delar av Uppland förekom även i Molnby. I punktform kan vi ställa upp det så här:

- Höjdlägen med moränbunden, blockrik, stenig och bergig mark.
- Gravar, nyanlagda och/eller återbrukade.
- Kulthus (brobyhus).
- Stenkonstruktioner, inklädda berg/hällar och blockstensättningar utan synlig praktisk funktion som gravar eller odlingsrösen.
- Stenhägnader/stensträngar, stenrader och stenmattor (så kallad manipulerad morän).
- Skålgropar.
- Bronsgjutning.
- Eldfängd verksamhet, matlagning (?).

Frågetecknet efter den sista punkten motiveras av att det inom Molnbys grav- och kultområden nästan helt saknades annars till synes vanliga inslag som härdar, kokgropar, skärvstenslager och skärvstenshögar. De som fanns var dessutom ofta svåra att tolka till funktion eftersom de inte innehöll något fyndmaterial utöver sot, kol och skärvsten. Förutom det enda kulthuset av stengrundstyp, Brobyhuset, fanns inga andra spår av kulthus och det hus som fanns var helt utan fynd och svårt att både tolka och datera. Det fanns spridda stolphål, men inga som kunde föras samman till några konstruktioner. Så hur såg det ut då?

Vi har uppfattat det som att de två bosättningarna i undersökningsområdet, en i söder och en i norr, etablerades intill de två gravplatser som redan fanns, en i söder och en i norr (se figur på s. 13 och s. 16).

Den södra bosättningen låg inte i direkt anslutning till de äldre gravarna utan ett stycke därifrån, med ett mellanliggande låglänt parti som förmodligen varit ganska fuktigt och sankt. Från boplatsen hade man emellertid bra sikt mot de två stora röseliknande stensättningar som låg på varsin höjd en bit söderut. Åtminstone vid den ena stora stensättningen, närmast bosättningen, intensifierades aktiviteterna i och med att boplatsen etablerades. Verksamheten vid den andra stora stensättningen är svårare att tolka på grund av få anläggningar och svårigheter att datera dem, men vi kan börja beskrivningen där.

Vid den stora stensättningen längst i söder (grav 461, L2014:2124) fanns det ovan nämnda kultuset av stengrundstyp (figur 29). Cirka 90 % av de kända stengrundshusen återfinns i anslutning till gravkonstruktioner (Olausson & Göthberg 2022, s. 75), och det har även föreslagits att de varit en form av gravar (Svanberg 2007). Tyvärr lyckades vi inte fånga in vad denna anläggning hade varit till för. Den var helt fyndtom, vilket är ett vanligt problem med denna typ av lämning (Victor 2002, s. 118f). De makrofossil som vi daterade visade

att anläggningen återanvänts eller plundrats under medeltiden och sade ingenting om anläggnings-tiden. Kulthus av stengrundstyp producerades under lång tid och har daterats till både äldre och yngre bronsålder (Victor a.a.). Här var sammanhanget sådant att vi tror att brobyhuset var samtida med de två gravarna intill, som daterades till period III–IV, mest sannolikt första hälften av period IV. De tre anläggningarna bildade en fin enhet, lagda på linje utmed kanten av moränryggen. De tre stensättningarna hade gemensamt att de var byggda upp emot och införlivade stenblock i norra sidornas kantkedjor, en detalj som förstärkte intrycket av samtidighet. I anslutning till dessa tre tydliga anläggningar fanns en avlång och en rundad större stenkonstruktion utan fynd, en kokgrop, odaterad, samt några mer diffusa stenpackningar arrangerade kring block och större stenar. Dessa stensamlingar innehöll inga fynd, men en av dem bestod av en del skärvsten från en intilliggande härd. Mycket mer kan inte sägas eftersom vi inte vet om dessa spår av stensamlade, eldande och matlagning (?) var samtida med gravarna eller yngre, men någon form av aktivitet i anslutning till gravarna har absolut förekommit. Bevis för att gravarna från mellersta

Figur 29. Brobyhuset var helt fyndtomt och anläggningens funktion svårtolkad. Vi antar att brobyhuset var samtida med de två gravarna intill, som daterades till period III–IV, mest sannolikt första hälften av period IV. De tre anläggningarna låg på linje utmed kanten av moränryggen. Jämför även vinjettbilden s. 78. Foto från söder.

bronsålder var intressanta länge är att man i östra kanten av den stora röseliknande stensättningen hade lyft på stenar i den inre kantkedjan, grävt ett par gropar och i den ena deponerat en fin mindre skål med glättad utsida. Skålens utformning daterar händelsen till övergången mot förromersk järnålder, när graven var gammal men bosättningen intill ännu var levande.

Den andra stora röseliknande stensättningen närmare bosättningen (grav 410, L2014:2730) fungerade som en kollektivgrav under period IV. I anslutning till den vidtog nya verksamheter från och med att bosättningen etablerades. En öppen yta framför den stora graven var lik en scen eller estrad, men inga tydliga spår fanns som avslöjade vad man gjort där. En rännliknande nedgrävning misstänktes vid undersökningen vara ett diffust spår av en byggnad men det kunde inte bekräftas. Fyndmängden var liten. Till exempel omfattade det keramiska fyndmaterialet från alla kontexter på platsen bara drygt 1,7 kilo. Det lilla som fanns uppvisade stora likheter med keramiken på den närbelägna gården från period V–VI och äldsta järnålder.

Nedanföör den öppna ytan fanns många svårtolkade stenkonstruktioner. Flera var gravlika men innehöll inga gravindikationer. En av stenkonstruktionerna var uppbyggd som en spiral med ett block i mitten, en struktur som känns igen från skärvstenshögar, men någon täckande skärvsten fanns inte även om stenpackningen mellan spiralarmarna innehöll små mängder skärvsten. Den innehöll inga andra fynd heller. Konstruktionen överlagrade en ¹⁴C-daterad anläggning från period IV och tillsammans med spiralstrukturen är en datering till period V rimlig (jfr Karlenby 2011, s. 99 om spiralformen).

Stenkonstruktionerna, de flesta helt fyndtomma och uppbyggda genom att stenpackningar hade placerats vid och runt ett eller flera större block, bildade en i det närmaste sammanhängande stensträng eller avgränsning i den södra – sydöstra sluttningen. De var emellertid inte så sammanhängande att de kunde betraktas som en enda anläggning. En tydligare sammanhängande stensträng, men också möjligen sammanfogad av eller inneslutande enskilda konstruktioner, utgick från den stora graven på krönet, löpte nedför slänten mot sydväst och ramade in den öppna ytan åt det hållet (figur 30).

Figur 30. Den södra grav- och kultplatsen med den stora stensättningen (grav 410), den plana ytan framför och stensträngen som ledde upp mot graven. När graven byggdes i period IV var udden omgiven av vatten, som sjönk undan under platsens fortsatta brukningstid fram till slutet av bronsåldern. Foto från väster.

Så vad har man gjort här under yngre bronsålder? Förslag som framförts om fyndtomma stenkonstruktioner på andra platser är att de trots allt var någon form av gravar, och att avsaknaden av människoben beror på att benen har fördelats ut på andra platser, malts till pulver eller rentav förtärts. Eller att de är gravar som har plockats sönder sekundärt och innehållet flyttats eller förstörts. Någon form av altare eller religiös arkitektur är andra förslag till varför man flyttat runt sten och uppfört mer eller mindre tydligt formade stensamlingar och stenpackningar. En annan möjlighet är att stenen bara varit fundament till andra byggnationer,

kanske av trä, som har försvunnit med tiden. I avsaknad av fynd eller tydliga former är stenkonstruktionerna väldigt svåra att tolka och det mesta blir bara spekulativt.

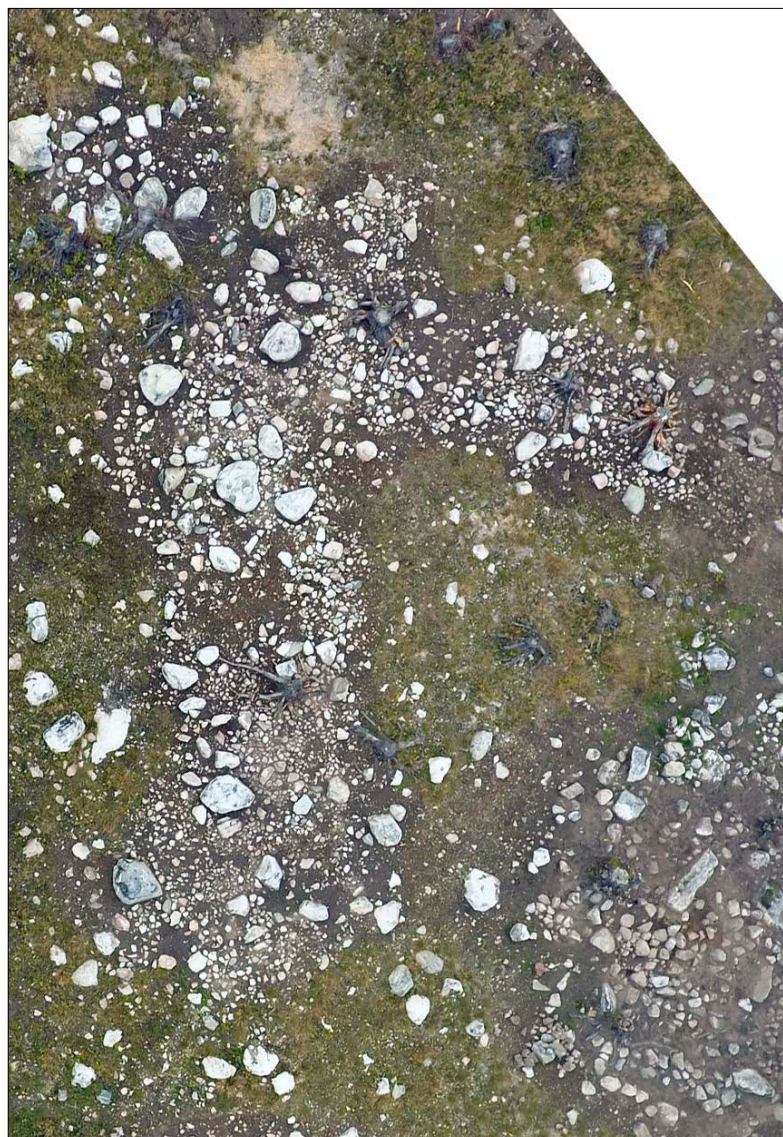
Specifikt för den norra grav- och kultplatsen var att man på en plats där berget stack upp ur moränen hade fyllt skrevor och bergskanter med sten (figur 31). Mellan stenarna fanns lite kol som eventuellt var rester av mänsklig aktivitet som innefattat eld, men berget eller stenarna uppfattades inte som eldpåverkade. På en annan plats lite längre norrut fanns ett stort oregelbundet stråk med stenpackning

Figur 31. Stenpackningar som klär in ett parti berghäll. Mellan stenarna fanns lite kol som eventuellt var spår av eldande, annars var sten och berg opåverkade och inget deponerat material påträffades. Norr är uppåt i bild.

som innehöll omväxlande glesare och tätare strukturer (figur 32). Det var tydligt att man manipulerat moränen men trots noggrann rensning och undersökning hittades varken ben eller andra fynd. Liknande lämningar, både berg som jämnats ut med sten och bearbetad morän, har påträffats på flera andra platser och de dateras generellt till yngre bronsålder och äldsta järnålder. Ibland har stenpackningarna innehållit brända mänskliga ben, keramik och bränd säd men ofta i stort sett ingenting. Ett exempel från regionen är en snarlik stenmatta på ett berg med gravar från yngre bronsålder och äldsta järnålder i Valsta i Norrsunda socken (Hed Jakobsson & Lindblom 2012, s. 20f). Flera liknande exempel finns från västkusten (Munkenberg 2016). En tolkning är att de märkliga anläggningarna är spår av ritualer som upprepats under lång tid och att de stenformationer vi kan iaktta inte varit det egentliga syftet utan en bieffekt. Ett inklätt berg i Täby menar man dock var skapat vid ett och samma tillfälle (Seiler & Hållans Stenholm 2010). När lämningar som dessa inte innehåller fynd som kan förklara vad man gjort, mer än flytta sten, kanske man ska ta fasta på det. Antagligen handlade det just om att manipulera stenen och berget, inte om att deponera fynd. Alternativt sådant som inte lämnat några spår.

Vad vi kan säga om Molnbys grav- och kultplatser är att de konstruktioner som innehöll fragment av döda människor, gravarna, generellt var äldre än de stenkonstruktioner och andra anläggningar som innehöll annat daterbart material. Det är uppenbart att bruket av platserna initialt handlade om att omhänderta döda men att detta förändrades. Det fanns även intressanta skillnader mellan platsen i söder och den i norr. Medan hanteringen av döda som sagt verkar ha upphört i söder någon gång omkring 800 f.Kr. så fortsatte den i norr ända in i förromersk järnålder. Sannolikt ackompanjerades hanterandet av döda av andra ritualer, som bland annat avsatte de inklädda berg och fyndtomma stenformationer vi nyss nämnde. En annan skillnad är att vi på den södra grav- och kultplatsen hittade spår av bronsgjutning, och det fanns inte i norr. Vi ska strax återkomma till bronsgjutningen och dess betydelse. Först ska vi se närmare på ett par företeelser som var gemensamma för båda grav- och kultplatserna. Vi har redan varit inne på de till

Figur 32. Ett stort oregelbundet stråk med bearbetad morän och oregelbundna stenpackningar, svårtolkat men med paralleller på andra gravplatser från brons- och äldsta järnålder. Nere till höger syns spåren av Snapptuna torp. Norr är uppåt i bild.

synes avgränsande stenvallarna eller stensträngarna i söder, som även hade motsvarigheter i norr. Den andra gemensamma företeelsen var att de enda stenkonstruktioner som innehöll artefakter (utöver gravarna med människoben) var stenpackningar anlagda vid block. Det verkar som om just blocken har uppmärksamats och ansetts utgöra bra platser för deponeringar. Det var emellertid inte alla blockstensättningar som innehöll fynd, långt ifrån. I dessa fall var det bara själva stenpackningen som visade att man lagt omsorg på blocken.

Figur 33. Norra delen av stensträng 272 på norra grav- och kultplatsen, och angörandet mot grav 258 i bakgrunden. Foto från söder.

Avgränsningar och sammankopplingar

På den norra grav- och kultplatsen i Molnby finns en anläggning som var mycket framträdande. En stor och bred stensträng löpte i nästan rakt nord-sydlig riktning uppför sluttningen mot den största och äldsta röseliknande stensättningen på gravplatsen (figur 33). Graven låg inte högst upp på krönet, men ändå i ett speciellt läge eftersom det i östslänten rakt nedanför graven fanns en naturlig nordsydlig åsbildning. Stensträngen följde krönet av denna åsbildning. I söder var stensträngen avgrävd av en 1600-talsbyggnad men den fortsatte på andra sidan och den sammanlagda längden var femtio meter. I förundersökningen hade stensträngen tolkats som flera stensättningar och blockgravar, men de växte ihop när de rensades fram under slutundersökningen. Trots noggrann undersökning påträffades inga fynd eller underliggande anläggningar, men under stenarna fanns ett decimetertjockt siltlager som var av stratigrafisk betydelse och visade att stenkonstruktionen tillhörde lokalens yngre fas. Stensträngar, eller snarare stenvallar, är ganska vanliga inslag på gravfält från yngre bronsålder och äldsta järnålder och i flera fall verkar de ha tillkommit i ett sent skede, i anslutning till existerande gravar. Karlenby har uppmärksammat detta och nämner

som exempel Skärgårdsstad i Österåker (Äijä 1994), Odensala (Olausson 1995) och Nibble (Artursson m. fl. 2011), och menar att de sena byggnationerna kan ha varit ett sätt att uppmärksamma tidigare släktled (Karlenby 2011, s. 183, 186).

Även om det som från början tedde sig som enskilda anläggningar växte samman till en stensträng vid slutundersökningen framstod stenkonstruktionen fortsatt som flerledad. Vi kan känna igen detta byggnadsätt från andra platser med gravrelaterade hägnader, till exempel den nämnda hägnadsanläggningen vid Odensala. Den bestod av två koncentrisk hägnader och särskilt i den inre hägnaden fanns formvariationer mellan olika hägnadsavsnitt som kunde tolkas som enskilda sammanbyggda konstruktioner. Liksom i Molnby fanns inga bengömmor eller andra lämningar i hägnaden vilket gjorde det svårt att bedöma om det verkligen rörde sig om hopbyggda anläggningar. Olausson föreslog i sin avhandling att de olika sektionerna i hägnaden byggts av olika bygglag, eller att de skulle kunna ha en djupare symbolik och utgöra olika familjers eller härstamningsgruppers specifika delar av hägnaden (Olausson 1995, s. 202, 204). En annan tänkbar förklaring är att byggnationen

pågått under lång tid och att stensträngarna vi ser är slutresultatet av en utdragen process. Som vi sett beträffande skärvtenshögar, och vi kan också se det i gravarna, var det inte ovanligt att bygga på äldre konstruktioner under ibland avsevärda tidsrymder. Nu kan vi inte slå fast om det var så med stensträngen i Molnby, för det skulle kräva att olika delar av den kunnat dateras. Stensträngen förhöll sig på ett intressant vis till bosättningen nedanför. Om man följde dess riktning trettio meter mot söder så hamnade man rakt på bosättningens långhus. Kanske var syftet med stensträngen att förbinda bosättningen med gravfältets största och äldsta grav? Det finns en tydlig parallell från Rosendal i Härads socken i Södermanland. Där fanns en 85 meter lång stensträng som i utförandet var mycket lik den som konstruerades i Molnby, och som hade byggts uppför en bergssida och förbundit ett röse på krönet med en skärvtenshög och en boplatz nedanför höjden. Stensträngen kan ha fungerat som en symbolisk förbindelse mellan boplatsens levande människor och deras förfäder i gravarna på berget, menar undersökaren Alf Ericsson (2005).

På den södra grav- och kultplatsen fanns det liknande konstruktioner, men här verkar de ha fungerat mer inhägnade eller avgränsande. En iögonfallande stensträng eller stenvall, också eventuellt sammanfogad av flerskiktade blockstensättningar, löpte uppför sluttningen mot den stora graven på krönet och ramade in platsen åt nordväst (se figur 30). En enstaka keramikskärva antyder att åtminstone delar av stenvallen konstruerades i sen bronsålder. I den nedre änden avslutades stenvallen med ett stort stenblock. Det låg på kanten till en djup av allt att döma naturlig försänkning i marken där fler block verkade nedvräta. Ingenting hittades under blocken men de bör ha haft samband med stenvallens konstruktion (eller destruktion?). Två meter från stenvallens ände och det stora blocket fanns ytterligare ett stort stenblock. Tillsammans kunde de uppfattas som en port in till området.

I den sydöstra sluttningen fanns en rad stenpackningar placerade vid och runt större block som bildade en i det närmaste sammanhängande stensträng eller avgränsning. Det finns en viss likhet med gravfältet i Rogsta i Södermanland, där ett antal blockanläggningar på rad avgränsade den centrala delen

av gravfältet (Röst 2016, figur 6.17). I Rogsta hängde de inte samman men Röst ser ändå en strukturell likhet med avgränsande hägnadsanläggningar, som den vid Odensala Prästgård.

En upptagenhet med block

Block och stora stenar var uppenbarligen föremål för speciellt intresse i många skiftande sammanhang under yngre bronsålder och äldsta järnålder. Skärvtenshögar lades vid block, enorma block flyttades och placerades över härdgropar, skålgropar knackades in i block, block byggdes in i hägnader, föremål deponerades vid block, och så vidare (Röst 2016, s. 189 med exempel och referenser). Även på gravfälten riktade man sin uppmärksamhet mot stenblock genom att förse dem med olika slags tillskott av sten. På gravplatserna i Molnby var det tydligt att man hade använt sig av befintliga naturliga block när man lade ut stenpackningarna. Dessa var oftast täta och ibland tvåskiktade. De varierade i storlek, var flacka eller bara aningens välvda och saknade oftast en tydlig form, men var väl avgränsade från omgivningen till skillnad från många andra flacka stenpackningar och stensamlingar som också fanns på lokalerna. I några fanns inslag av skörbränd sten, men det var snarare undantag än regel och oftast var det obearbetad sten man lagt invid blocken.

Blockkonstruktioner av den här typen har ofta betraktats som gravar även när de visat sig vara fyndtomma. Om detta finns en lång forskningsdiskussion. Anna Röst tillhör dem som inte vill kalla bentomma anläggningar för gravar, även om de uppträder i miljöer där brända ben av människa också förekommer (Röst 2016, s. 198, jfr Engström 2007). På sina fallstudielokaler i Södermanland, från bronsålderns sena perioder, urskiljer Röst tre huvudsakliga sammanhang där stenblock använts:

- Stensamlingar vid block utan några (återfinnbara) deponeringar uppträder i utkantslägen på lokalerna. De kontrasterar därmed mot de centrala ytorna där det finns tydligt avgränsade stenkonstruktioner som oftast innehåller deponerade mänskliga ben. Eftersom blockanläggningarna är placerade mellan de fyndförande stenkonstruktionerna och kringliggande aktivitetsytor (med spår av eldande och hantering av ben, keramik, flinta eller brons) ter de sig som en avgränsning mellan de centrala tydliga anläggningarna och omgivningen.

- Tydligt avgränsade stenkonstruktioner med ett större block i mitten saknar ofta deponerade ben, men kan ibland innehålla artefakter av lera, sten eller brons. Med referens till Björn Feldts studie av mittblocksgravar i Rekarnebygden, som tvärtom ofta innehåller bengömmor (Feldt 2005, s. 117ff), ställer Röst frågan om bentomma konstruktioner med mittblock ändå syftar på processer kring just dödsfall. Kan blocket ha ersatt en död individ?

- Tydligt avgränsade stenkonstruktioner med ett acentralt block eller ett block inbyggt i kantkedjan innehåller oftare ben. Blocken ligger inte i centrum och är inte huvudsaken i det rum som skapas av kantkedjan.

Vi kan känna igen och åtminstone till delar bekräfta detta mönster i Molnby. På den norra grav- och kultplatsen var det tydligt att de stora röseliknande stensättningarna med bendeponeringar och block i kantkedjorna (men som också kunde ha block i centrum av anläggningarna) låg väl synligt, högt och centralt. I anslutning till de stora gravarna men i utkanten av lokalen fanns ett fåtal stenkonstruktioner med mittblock. I överensstämmelse med de sörmländska anläggningar som beskrivs under andra punkten ovan saknade de deponeringar av människoben.

Till skillnad från de sörmländska lokalerna saknades mänskliga ben även i konstruktionerna med acentralt block. Totalt 28 sådana blockkonstruktioner fanns på den norra grav- och kultplatsen och de låg i utkanten av lokalen. Flera av dem låg i stråk, särskilt i öster där de formade ett glest band som löpte parallellt med raden av stora stensättningar högre upp i backen. Det påminner däremot om de ovan nämnda blockanläggningarna i Rogsta, som kunde uppfattas som en avgränsning av gravplatsen (Röst 2016, figur 6.17).

De allra flesta av de 28 blockkonstruktionerna var fyndtomma, men till skillnad från vad Röst kan se på sina fallstudielokaler var det också några av dem, närmare bestämt åtta, som innehöll fynd. Deponerad keramik var vanligast. I en anläggning fanns ett femtontal skärvor från två olika kärl med strimmig och eventuellt textiltryckt ytbehandling, i en annan hade ett helt kärl av polerat gods ställts intill blocket. I de övriga påträffades bara enstaka eller några få skärvor. Andra fynd var en malstenslöpare

och i en blockanläggning hade en konformad spets av kvarts ställts med spetsen nedåt i en grop som stängts med en utvald platt sten med granatkristaller. Kvartssplitter fanns dessutom i fyllningen och just denna anläggning verkar ha kretsat kring stembearbetning. Enstaka fragment av brända och obrända ben påträffades i några anläggningar, men de ben som kunde bestämmas var från djur och inte människa. Bland annat fanns i en anläggning brända ben från en fågelvinge och en obränd tand från nötboskap.

En mindre grupp anläggningar relaterade till block verkar ha varit resultatet av eldfångd verksamhet. De låg strax väster om en sammanhållen gravgrupp från yngsta bronsålder och äldsta järnålder, med flera små, flacka och otydliga stensättningar utan block men med deponerade människoben, som låg runt en röseliknande stensättning från samma tid.

Strax intill denna gravgrupp fanns anläggningarna som verkar knutna till eldande. De utgjordes av två stenpackningar vid markfasta stenblock, två anslutande härdar och två stolphål. Stenblocken var eldpåverkade och en skörbränd klumpsten låg i kanten på den ena stenpackningen. Det är emellertid svårt att förklara vad man gjort här, utöver själva eldandet. Det fanns inga tecken på gravläggning, matlagning eller hantverk, inget benmaterial, ingen keramik, makrofossil eller andra fynd. Man hade eldat med tallved. Antagligen var det själva eldandet som var viktigt. Vi hade i Molnby annars, som nämndes tidigare, få exempel på stenbränning och skärvstenstillverkning. Det skulle kunna förklaras med att denna sed var nära knuten till begravningsritualer som utvecklades först mot slutet av bronsåldern och blev vanligare under förromersk järnålder, vilket ju motsvarar slutskedet för den norra begravningsplatsen och en tid när gravläggningarna redan hade upphört på den södra. En sådan tidsställning för eldande och skärvstensbruk på gravfält har konstaterats i Kättsta i Ärentuna, där de tre äldsta gravarna daterades till intervallet 800–500 f.Kr. och flertalet till förromersk järnålder (M. Gustafsson m. fl. 2006; M. Gustafsson 2008). Ett samband med gravgruppen intill indikeras av att det fanns skörbrända klumpstenar i ett par av de små flacka stensättningarna (grav 256 daterad till äldre förromersk järnålder och grav 262 daterad till period V–VI). Stenarna låg i anslutning till de brända benen.

Stråket av blockkonstruktioner i slänten nedanför gravarna på den norra gravplatsen var alltså huvudsakligen utan spår av deponeringar eller andra aktiviteter, men åtminstone en verkar ha varit relaterad till matberedning eller någon form av odlingsrelaterad ritual. I stenpackningen vid blocket fanns keramik och skörbränd sten och under stenpackningen en grophärd som innehöll rikligt med bränd säd från odlade växtslag som skalkorn och vete. Keramiken och ¹⁴C-dateringen av säden visar att anläggningen tillhörde period V–VI. Även om spåren var få är det troligt att eld och hantering av säd och keramik ingick i den sena bronsålderns grav- eller dödsritualer på denna plats. Utöver dessa spår fanns det inga tecken på andra verksamheter på platsen, såsom kremeringsplatser eller bronsgjutning.

Vid Veda norr om Molnby undersöktes en anläggning av typen avgränsad, rundad stenpackning lagd runt ett mittblock. Keramikskärvor med bland annat strimmig och polerad ytbehandling var spridda kring blocket men återfanns också i en koncentration som tyder på ett deponerat kärl. Under mittblocket framkom ett bränt ben som inte kunde artbestämmas. Keramiken och sammanhanget daterar anläggningen till yngsta bronsålder (Schützler 2000). En liknande anläggning med keramik kring ett stenblock har undersökts vid Karby i Täby socknen (Engström & Pettersson 2005). En blockstensättning vid Bröte innehöll däremot deponerade människoben (Appelgren m. fl. 2018). Den var på flera sätt lik en anläggning från Molnby:s södra grav- och kultplats (grav 440, se s. 83), med människoben och med samma datering till period IV, det vill säga den fas som föregick bosättningarna. En mycket stor blockgrav (266) vid Molnby:s norra grav- och kultplats var också från period IV. Det indikerar en förändring över tid som förankrar blockkonstruktionerna utan mänskligt benmaterial i yngsta bronsålder och äldsta järnålder, i alla fall i Molnby, medan de som innehöll människoben var äldre.

På den södra grav- och kultplatsen fanns tretton liknande anläggningar vid block, varav tre innehöll deponeringar. I en (452) fanns deponerade keramikskärvor från två kärl, en bägare och ett kokkärl med glättad ytbehandling (Stilborg 2021, s. 1049). I en överlagrande stenkonstruktion (415) fanns en skärva från ett polerat gods. Vi har redan nämnt den tredje anläggningen (418) som innehöll gjutforms-

fragment, keramik, löpare och ett fåtal brända ben i ett skärvstenslager lagt vid blocket. Det var uppenbart att fynden inte var slumpmässigt ditkomna. Benen (ej artbestämda närmare än däggdjur) hade samlats i en mindre koncentration, en stor keramikskärva och löparen var placerade under utvalda stenar i utkanten av stenpackningen medan övrig keramik var spridd i skärvstenslagret. Skärvorna kom från flera kärl med rabbad och glättad ytbehandling och det fanns även skärvor av obehandlad keramik. Det verkar röra sig om hushållskeramik och en del av skärvorna hade kvarsittande matskorpa. Några skärvor var emellertid sekundärbrända och har antagligen använts i en gjuthärd. De ditlagda gjutformsdelarna har använts för att tillverka bronskylor, och sammantaget påminner fyndsammansättningen starkt om den man kan finna i skärvstenshögar. Förmodligen har skärvstenen med sitt inslag av keramik och gjutformar hämtats från en närbelägen plats och deponerats vid blocket, och samtidigt har keramikskärvan, löparen och de brända benen noga placerats ut. Även detta för tankarna till hur skärvstenshögar till synes slumpmässigt hopsamlade avfall kombinerats med avsiktligt deponerade föremål. Vi kan också påminna om två liknande anläggningar i det område vi tolkat som odlingsmark (se s. 42ff). Att man antagligen har samlat ihop det deponerade materialet från en närbelägen plats sätter också fokus på tidsaspekten i tillkomsten av dessa anläggningar. Delar av det deponerade materialet kan vara äldre än konstruktionen. Vi återkommer till det i en diskussion om stängning och förslutning längre fram.

Vad är det med blocken och skärvstenen? Blocken har som vi sett sammankopplats med de döda antingen som en slags markör för de begravda (Feldt 2005, s. 120) eller när ben helt saknas rentav som en ersättning för de döda (Röst 2016, s. 197). Andreas Nordberg har tolkat stenblock som möjliga representationer för världsaxeln och kontaktytor mot andra världar (Nordberg 2009, s. 44ff; jfr också Hauptman Wahlgren 2002, s. 160 om ristningar på berghällar som kontaktytor). Anders Kaliff har föreslagit att blocken betraktades som en hemvist för särskilda krafter, däribland elden som ju kunde lockas fram genom att man slog på sten och framkallade gnistor. Den skärviga och skörbrända stenen skulle kunna symbolisera att de krafter som tidigare varit bundna i stenen hade frigjorts (Kaliff 1995, s. 51) eller när stenen upphettats i samband med kremeringar ha

setts som ”impregnerad” med de döda (Kaliff 2007, s. 180f). En infallsvinkel besläktad med Kaliffs tes om krafter i stenen har presenterats av Joakim Goldhahn. I flera arbeten har Goldhahn argumenterat för bronslantverkets rumsliga och metaforiska koppling till transformationer och passageriter och därav smedernas roll som rituella specialister (Goldhahn 2007, 2009). Intressant i det här sammanhanget är att han kopplar hantverkarnas nödvändiga inflöde av råmaterial till gåvocirkulationen i samhället (Goldhahn 2009). För att få tillgång till exotiska metaller som tenn och koppar krävdes goda relationer med andra människor, samhällen och kulturer, och gåvocirkulationen var ett medel för detta. Men det behövdes också råämnen som kvarts, täljsten, trä, harts, vax, kol, sand och lera när man till exempel skulle framställa gjutformar, och dessa råvaror utvanns ur naturen. I analogi med gåvorna som cirkulerade mellan människor kan dessa råämnen ha betraktats som gåvor från förfäder eller andra okroppsliga makter, som man måste hålla sig väl med genom att återgälda gåvorna. Därför deponerade man kvartsavslag, bronser och bronsskrot, keramikfärl och skärvor, lera, gjutformar och trasiga stenartefakter i vattendrag, i bergsskrevor och vid stenblock, det vill säga platser som representerade ursprunget för leran, mineralerna och de andra råämnena.

Blockanläggningarna och skärvstenshögar har intressanta beröringspunkter, som eldande/skärvsten och deponeringar av keramik, stenartefakter, brända och obrända djurben samt brända sädeskorn, fröer och nötter. I några av anläggningarna i Molnby tycks lämningstyperna skärvstenshög och blockkonstruktion vara kombinerade genom att man deponerat skärvsten vid ett block. Formvariationerna till trots finns det, tycker vi, en gemensam nämnare och det är överlevnad, handlingar syftande till att säkra försörjning och återväxt. Genom att placera det döda (skärvstenen, gjutavfallet, krukskärvorna, benen) vid det som innehåller kraft och liv (stenblocken) har man genom ett ritualiserat återförande eller återgäldande av det som tagits ur omgivningen försäkrat sig om makternas bifall och hejdat eventuella förluster. Som vi sett ovan fanns det blockanläggningar spritt i den fossila åkermarken också. De har tolkats som röjningsrösen i första hand, men formlikheten är stor med övriga blockanläggningar. En tänkbar förklaring till att de ter sig helt fyndtomma är att de varit platser där man deponerade obränd säd eller

vätskor som mjölk eller blod, som är nästan omöjligt för oss att upptäcka. Vi tänker oss att åtminstone en del av dessa anläggningar har använts inom ramen för årstidsbundna ritualer, ritualer utförda när man tagit upp eller lagt igen åkrar, eller varför inte för offer till vädergudarna eller andra makter. Blocken var måhända bara väl lämpade platser för att utföra sådana ritualer, iakttagna och utvalda för sin visualitet, tyngd, ålder och permanens (jfr Bergström 2016).

Sammanfattning

I närheten av bosättningarna fanns det platser som verkar ha varit inrättade för rit, kult och ceremonier på en publik eller gemensam nivå. Denna organisation av landskapsrummet har setts på flera andra undersökta bronsålderslokaler i östra Mälardalen, särskilt i Uppland. I Molnby existerade de ceremoniella platserna redan när bosättningarna etablerades i yngre bronsålder. Fokus verkar då ha legat på att uppföra stora röseliknande stensättningar och omhändertaga vissa utvalda döda. Varifrån de kom som utförde detta vet vi inte. Sannolikt fanns det bosättningar i närheten men utanför undersökningsområdet, även om det saknas indikationer som till exempel skärvstenshögar.

När man väl i yngre bronsålder började bo nära gravplatserna så förändrade man dem. Nya slags stenkonstruktioner, blockstensättningar och stensträngar byggdes, förmodligen successivt under hela den resterande tid som platserna var i funktion. I söder slutade man med ritualer som inkluderade människoben, men de gamla gravarna tycks ändå ha fortsatt vara betydelsefulla. Framför en av de två stora röseliknande stensättningarna i söder fanns ett plant område som vi tror användes för ceremonier, bland annat med inslag av bronsgjutning. Vi ska strax se närmare på det. I norr fortsatte man däremot att deponera brända ben i stenkonstruktioner, och man upprätthöll traditionen med stora röseliknande stensättningar ända fram i förromersk järnålder. Men det tillkom även nya seder och bruk, som att samla mindre stensättningar i grupp. Ett sparsamt fyndmaterial tyder på att det även förekom eldande och att hantering av säd och keramik ingick i den sena bronsålderns grav- eller dödsritualer på denna plats. Till skillnad från den södra lokalen verkar man inte ha ägnat sig åt bronsgjutning, i alla fall hittades inga sådana spår. Skillnaden känns även igen från jämförelsen mellan de två platsernas skärvstenshögar,

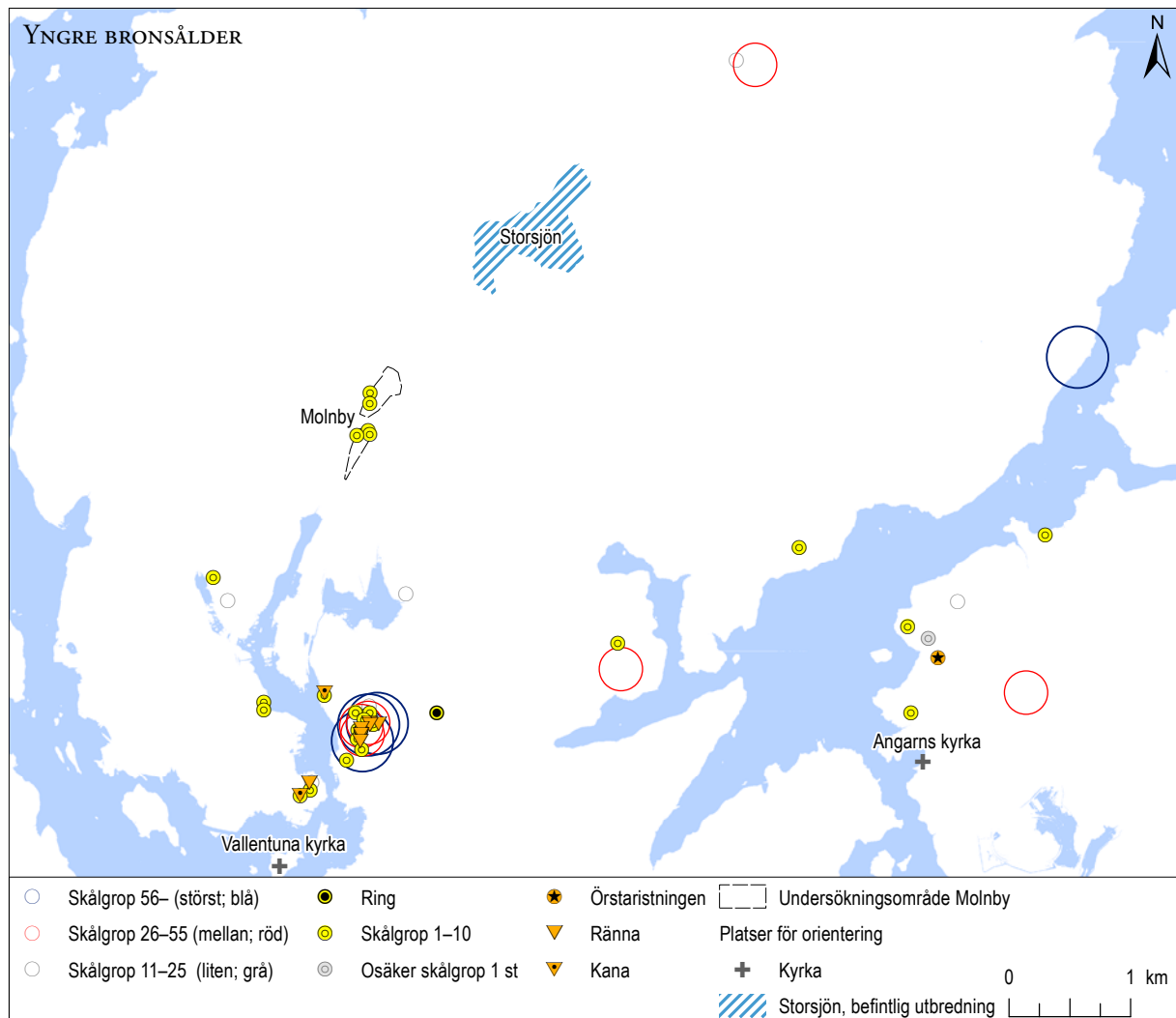
där den norra bosättningens perifert placerade skärvstenshöj hade ett innehåll som helt verkar ha kretsat kring odling och hantering av säd och lin, medan de södra skärvstenshöjarna var mycket mer komplexa och inkluderade hantering av djur, människa och brons. Den norra grav- och kultplatsen utmärkte sig även genom ett berg inklätt med stenpackningar och ett stort antal stenkonstruktioner som påtagligt liknade de röjningsrösen som vid samma tid började samlas ihop i åkermarken.

Vad grav- och kultplatserna säger om Molnby plats i en boplatshierarki är knepigare att uttala sig om, inte minst för att det finns så få jämförelsematerial i närheten. Men jämfört med andra undersökta platser kan man nog våga föreslå att Molnby befann sig en bit upp i hierarkiskt hänseende.

Skålgropar vid gravar och produktionsmark

Ytterligare en komponent i Molnby bronsålderskomplex var skålgropar. Men de var få. Trots specialinventering hittades bara sammanlagt nio skålgropar, varav en var osäker. Dessutom påträffades en portabel skålgropssten. Att antalet skålgropar inte var större kan tyckas förvånande med tanke på bosättningens omfattning och synbara dignitet i övrigt och, framför allt, mot bakgrund av de skålgropstäta områden som finns några kilometer söderut närmare Vallentuna centrum (figur 34).

Skålgropar är det absolut vanligaste hällristningsmotivet och finns såväl kvantitativt som kvalitativt på fler platser än andra hällristningar. De antas

Figur 34. Förekommande hällristningar i den närmaste regionen, baserat på uppgifter i Kulturmiljöregistret (KMR). Mot bakgrund av höjddata 15 m ö.h. (Laserdata nedladdning skog) från Lantmäteriet och markytor (urval vattenyta) från Terrängkartan, skala 1:60 000.

därför ha fungerat inom fler verksamheter och haft fler betydelser än figurristningarna. När skålgropar finns på samma ytor som figurristningar är de ibland integrerade delar av motiven, men ofta verkar de inknackade utan relation till övriga bilder. I området kring Molnby finns det ytterst få figurristningar, medan det tycks ha funnits en förhållandevis utbredd tradition att knacka in skålgropar, avlånga fördjupningar, kanor och rännen i hällar och stenblock. Skillnaderna mellan figur- och skålgropstraditioner kan i vissa områden bero på att skålgropar knackades in under en längre period än figurbilderna och producerades in i järnålder (Hauptman Wahlgren 2002). I Vallentunaområdet finns dock inga exempel på så lågt belägna skålgropar att de nödvändigtvis tillhör järnåldern. Samtliga kända ristningar befinner sig över 15-metersnivån, vilken motsvarar strandlinjen under period V–VI. De flesta återfinns på eller strax över 20-metersnivån.

De åtta eller nio skålgropar som påträffades i Molnby var alla cirka fem centimeter i diameter och en centimeter djupa. Knackningsdjupet kan annars skilja sig mellan olika skålgropar, också på samma lokal, från mycket grunda och knappt synliga till flera centimeter djupa. Skillnaderna tros bero på att vissa skålgropar återbrukats många gånger och knackats allt djupare, vilket betyder att inte bara antalet skålgropar utan också skålgroparnas knackningsdjup speglar intensiteten i ritualerna (Hauptman Wahlgren 2002, s. 180). Skålgroparna i Molnby var grunda, vilket skulle kunna betyda att de bara har återknackats få gånger eller inte alls.

Skålgroparnas innebörd och betydelse är ett enormt forskningsfält som vi inte ämnar gå in på (figur 35). Förmodligen har betydelsen varit flexibel och beroende av sammanhang. På ett övergripande plan kan skålgroparna ändå användas för att se vilka platser

Skålgropar symboliserar	Referenser
Vattendroppar, vätska och dryck	Liljegren & Brunius 1823
Omvända ättehögar och död	Liljegren & Brunius 1823
Omvända ättehögar, offerkällor, samla regnvatten	Sjöborg 1822
Markering av båtförtöjningsplatser	Sjöborg 1830
Krigshärar och döda krigare	Brunius 1868
Olika betydelser beroende på placering, död och begravning	Holmberg 1848
Stjärnor	Åberg 1842
Soltecken, rituell genomborring av stenyxor förlaga	Schwantes 1934, 1939, Müller 1917
Fruktbarhet, gudarnas beskydd, månen, kvinnlig princip	Worsaae 1882
Oljelampor	Wibling 1904
Resultat av drillborring för eld, helig eld	Wibling 1906, Müller 1917
Resultat av drillborring, helig eld, fruktbarhet, återfödelse	Kaliff 1997
Befruktningsriter, eldborring, jordgudinnan som befruktar jorden	Almgren 1927
Offerskålar, vigvattenskålar	Montelius 1905
Offerskålar för matoffer, döds kult	Ekholm 1916
Behållare i olika ceremonier	Hammarstedt 1918, Lindqvist 1935, de Vries 1956, Glob 1969, Malmer 1989
Gravskulpturer	Nordén 1917
Fruktbarhetsmagi för åkerbruk och de döda	Nordén 1925
Spillning, gödsel; fruktbarhet	Persson 1930

Skålgropar symboliserar	Referenser
Variande betydelser men magi med koppling till fruktbarhet och död	Lidén 1938
Skyddsmagi tillsammans med andra symboler som fotsulor och händer, själva knackandet viktigt ritual	Althin 1945
Knackningen, det rytmiska ljudet det viktiga	Moberg 1969
Klangljudet och stenmjölet som bildas är det viktiga	Pettersson 1982
Ursprunget är rituell genomborring av stenyxor för en himmsgud, god återväxt	Schwantes 1939
Spår av (magiska) befruktningssaker	Almgren 1927, Bröndstedt 1938, 1958, Broby-Johansen 1972
Spår av magiska handlingar för att få kraft ur heliga stenar, stenmjölet kunde sprida på åkern eller blandas i djurens foder	Marstrander 1963
Revirmarkeringar och bebyggelseindikatorer	Hyenstrand 1968, Löthman 1981
Skyddsmagi, revirmarkering, onda ögat	Arrhenius 1987
Markering av närvaro och platser, kartor	Hyenstrand 1968, Burström 1995, Bradley 1997
Kvinnlighet, kvinnligt kön, fruktbarhet	Glob 1969, Moberg 1969, Mandt 1986
Rituella gester, bönegropar (analogi trummor, radband och dylikt)	Wrang 1988
Mortel eller kvarn för att krossa brända ben, återfödelse	Kaliff 1997

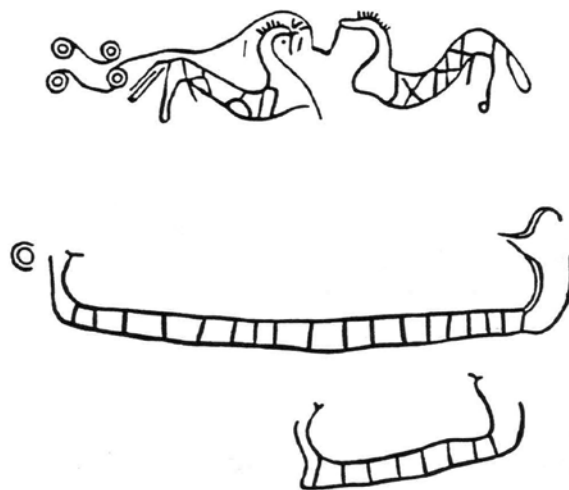
Figur 35. Föreslagna betydelser hos de vanliga men så svårtolkade skålgroparna.

och företeelser som i olika landskapsrum och tider varit betydelsefulla, var människorna hade sitt fokus (jfr Wikell 2010, s. 168).

Skålgroparna tycks generellt ha knackats in nära bebyggelsen och de visar därför var bronsålderns kulturlandskap hade sin tyngdpunkt. Ett mönster som iakttagits i Södermanland, och som nog är giltigt även i Uppland, är att det i ett givet landskapsrum finns många lokaler med få skålgropar (1–10), en eller få lokaler med ett större antal gropar (25–50) och slutligen enstaka platser med ett stort antal skålgropar och ofta även andra ristningstyper. Denna kvantitativa skillnad har föreslagits spegla olika nivåer av rituella platser (Wikell 1988, 2010). Platser med 1–10 skålgropar har enligt Wikell varit belägna i anslutning till lämpliga betesmarker och kan ses som uttryck för ett vardagligt rituellt bruk i samband med boskapsskötseln. Lokaler med 20–50 skålgropar återfinns ofta centralt belägna inom ett större boplotsområde och kan tolkas som områdets rituella centrum, använt vid sociala sammankomster. Den tredje nivån med riktigt många skålgropar och ofta också andra figurristningar tolkas följdriktigt som rituella samlingsplatser för hela bygder. Wikell har också (2008) föreslagit att skålgroparna återfinns på platser som upplevdes som särskilt heliga, eller snarare där det heliga uppenbarade sig särskilt intensivt. På landskapsnivå skulle det kunna betyda att Molnbys bosättningsområden var av mindre betydelse än de som fanns i centrala Vallentuna. I synnerhet finns en stor ansamling skålgropar i Ormsta cirka 2,5 kilometer söder om Molnby. I brist på undersökningar vet vi inte om skillnaderna i hällristningstradition beror på en annan typ av

Figur 36. Skålgrop på löst block nära grav 410.

Figur 37. Örstaristningen uppmätt av Sven-Gunnar Broström och Kenneth Ihrestam 1987. Det största av skeppen är omkring 2,5 meter långt. Bild hämtad från inventeringsboken från Angarn socken, KMR L2017:1924.

miljö i Ormsta, kanske representerar skålgroparna en bosättning högre upp i en social eller rituell hierarki. Ormsta låg omkring 1000 f.Kr. på en ö som inte förrän omkring 500 f.Kr. hade växt samman med landområdet där Molnbys bosättningar låg, och dessa geografiska omständigheter kan ha lett till att man hade delvis olika traditioner. En annan plats som befann sig högre upp i en hierarki, utifrån förekomst av hällristningar, är Örsta/Hackstområden vid Angarnsjön (jfr Olausson 1995, s. 176). Där finns en förtätning av skålgropslokaler samt en i området unik figurristning, med två stora skepp och ovanför dem två motställda hästar som drar en stiliserad fyrhjulig vagn (figur 37).

På lokal nivå kan vi antagligen se var fokus legat i det lilla landskapsrummet, inom Molnby. Skålgroparna fanns på två platser. Tre skålgropar fanns i de båda grav- och kultplatsmiljöerna i södra delen av undersökningsområdet. Två av dem hittades på mindre stenblock i närheten av det ena områdets dominerande röseliknande stensättning, grav 410. Den tredje var inknackad på ett markant stort stenblock med flat ovansida, som hade byggts ihop med kantkedjan till det andra områdets stora röseliknande stensättning, grav 461. Det verkar med andra ord ha funnits ett samband mellan skålgroparna och dessa två stora gravanläggningar från mellersta bronsåldern (period IV). Det är emellertid fullt möjligt att skålgroparna

tillkommit i ett senare skede eftersom vi vet att gravarna drog till sig intresse under lång tid.

De övriga fem skålgroparna fanns i en annan typ av miljö. De var inte inknackade i block utan på sydsidan av låga berghällar i den odlingsmark som fanns i undersökningsområdets centrala delar. Sannolikt var dessa skålgropar knutna just till odlingsmarken, eller möjligen betet i samma område. I sin studie av hällristningarna i Östergötland visar Katherine Hauptman att skålgropstraditionen över tid i allt högre grad knöts till den odlade marken och hemmet, jämfört med det äldre hällristandet som handlade mer om förfäderna och om resande (Hauptman Wahlgren 2002). Skålgroparna som knackades in i hällarna i anslutning till de stenröjda små odlingsytorna i Molnby bör nog betraktas som spår av ritualer knutna till åkerbruket. Som ägomarkeringar eller liknande bör de ha varit alldeles för diskreta.

Den portabla skålgropsstenens ursprungliga sammanhang känner vi inte till (figur 38). Den hittades i resterna av en 1700-talsspis. Huset med spisen låg på samma plats som den norra bronsåldersbosättningens långhus, men den rektangulära stenen var säkert bra att mura med och kan lika gärna ha hämtats från gravfältet intill eller någon annan plats i området. Portabla skålgropsstenar har ofta påträffats

i gravkontexter. Goldhahn (2007) ger flera exempel från södra Sverige. På närmare håll har skålgropsstenar hittats i block- och stenkonstruktioner från yngre bronsålder och förromersk järnålder i bland annat Bällstalund (Appelgren & Nilsson 2000) och vid Karby-Smedstugan (Engström & Pettersson 2005), båda i Täby. I Nibble utanför Enköping påträffades en skålgropssten i en röseliknande stensättning, i ett benlager daterat till 1260–1110 f.Kr. Bärbara skålgropsstenar har även hittats i boplatssammanhang i Apalle (Ullén 1997) och Ryssgärdet (Lindberg 2008).

Sammanfattning

Det fanns skålgropar i Molnby, men endast nio stycken hittades trots specialinventering. De fanns i två miljöer: på block vid gravar på grav- och kultplatsen i söder, och på sydsidan av låga berghällar i den odlingsmark som fanns i undersökningsområdets centrala delar. De olika placeringarna kan bero på en förändrad tradition över tid, men visar möjligen även på ett associativt samband mellan förfädernas gravar och produktionsmarken. Skålgroparna uttrycker antagligen var Molnbybornas fokus låg i det närmaste landskapsrummet. På landskapsnivå kan de fåtaliga skålgroparna betyda att Molnbys bosättningsområden i detta avseende var av mindre betydelse än de skålgrops- och hällristningsrika delarna av centrala Vallentuna och Angarn.

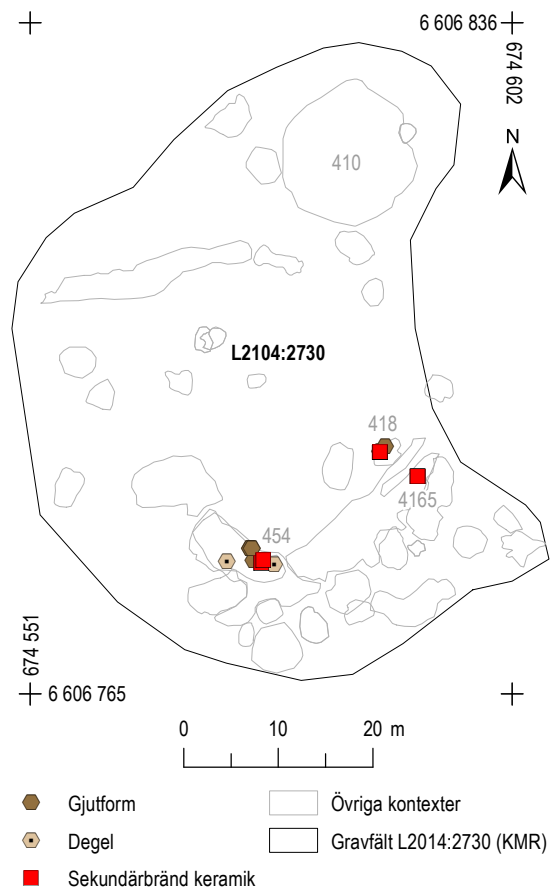
Figur 38. Portabel skålgropssten, omkring 35 x 15 centimeter stor och försedd med en inhuggen skålgrop, 7 centimeter i diameter och 1 centimeter djup. Den hittades i en 1700-talsspis i ett hus som låg på samma plats som den norra bronsåldersbosättningens långhus.

Bronset: gjutning, föremål, deponering

Ett spännande resultat av utgrävningen i Molnby var att vi kunde visa att det under yngre bronsålder vistades människor här som hade kunskaper om bronsgjutning, och som tillverkade halsringar och glasögonspännen av den dyrbara metallen. Gjutformsfragment, sekundärbränd keramik och stratigrafiska iakttagelser daterar bronsgjutningen till period V. För att förstå inom vilken ram gjutningen skedde, och om det kan säga något om Molnby i statushänseende, kan det finnas anledning att se närmare på vad som tillverkades, hur mycket det kan ha handlat om, och till vilka platser man förlade bronsgjutningen. Vi kommer också diskutera fynden av några bronsföremål, och ställa frågan om de utgjorde spåren av en samlad offernedläggelse?

Anna Sörman (2018) menar i sin studie av bronsgjutningens organisation att inte bara bronsföremålen, utan själva den tekniska framställningen av dem, gjutningen, spelade stor roll i publik ritual och social reproduktion under bronsåldern. Till skillnad från vad man kanske vanligen antagit behöver däremot förekomsten av bronsgjutning i sig inte säga något om en bosättnings hierarkiska position, menar Sörman. Tekniken var förhållandevis enkel och krävde inga fasta verkstäder, och av gjutfyndens kontexter att döma utövades bronsgjutning på bosättningar av olika dignitet. Metallen smältes direkt i en härd eller härdgrop och gjutningen kunde därför flytta omkring och utföras i olika inomhus- och utomhusmiljöer. Särskilt två rumsliga och sociala arenor tycks ha föredragits: man gjöt bronser vid långhusen på gårdarna samt på grav- och kultplatserna i anslutning till bebyggelsen (Sörman a.a.). Vi ser precis detta i Molnby. Bronsgjutning ägde rum på den södra boplaten och på grav- och kultplatsen intill. Det fanns däremot inga indikationer på bronsgjutning på den norra bosättningen eller i andra delar av området.

På boplaten kan spåren av bronsgjutning tolkas som att den ägde rum mycket centralt, mellan skärvtenshögen på krönet och bebyggelsen. På grav- och kultplatsen framkom gjutrelaterade fynd i tre kontexter: den redan nämnda blockkonstruktionen (418), en närbelägen härdgrop (4165), samt i ett stort och fyndrikt lager under en större stenpackning en liten bit därifrån (454). De tre kontexterna fanns alla

Figur 39. Gjutrelaterade fynd inom grav- och kultplatsen i söder. Plan från basrapporten (2021, bilaga 23, s. 1063). Etiketterna representerar kontextnummer. Skala 1:800.

i den södra – sydöstra utkanten av den plåtå som bredde ut sig framför den stora röseliknande stensättningen på krönet, och vi återkommer snart till vad det kan betyda (figur 39). I alla tre kontexterna fanns bukskärvor med sintrad insida, och Ole Stilborg menar i sin analys av keramiken att skärvorna antagligen har använts som fodring i gjuthärdar. I blockkonstruktionen och lagret påträffades även sammanlagt arton fragment av gjutformar och sju fragment av deglar. Härdgropen skulle kunna vara en primär kontext men eftersom skärvorna påträffades i vad som sannolikt var ett återfyllnadslager i övre delen av gropen har antagligen alla tre kontexterna innehållit omdeponerat material.

Degelfragmenten hade användningsspår som visar att gjutningen hade en viss omfattning och har skett upprepade gånger. Exempel finns på degelfragment som bör ha använts vid minst tio smältningar (Stilborg 2021, s. 1054). De gjutformsfragment som

var tillräckligt bevarade för att avslöja vad som tillverkats visade att åtminstone två prydnader varit aktuella att gjuta, halsringar och glasögonspännen. Vad kan det betyda?

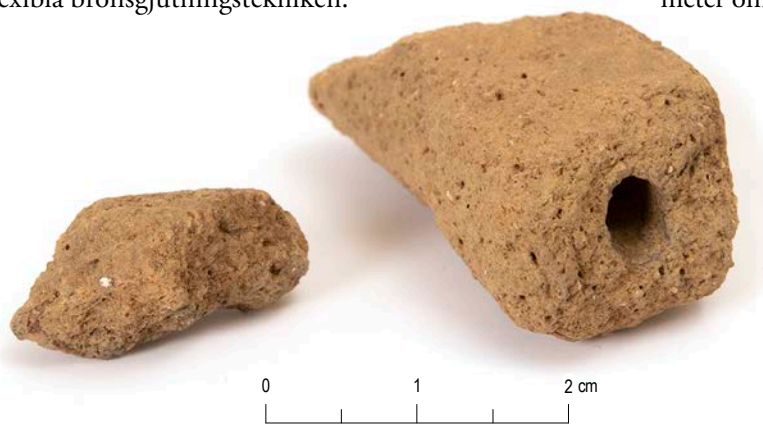
Enligt Sörman var det delvis olika slags föremål som tillverkades i långhusmiljöerna respektive grav- och kultkomplexen. Skillnaderna var inte, vilket man kanske hade kunnat förvänta sig, en uppdelning i prestige- och nyttoföremål. Såväl holkxor och halsringar som mer prestigeladdade föremål tillverkades i båda miljöerna. Däremot fanns det en uppdelning inom gruppen prestigeföremål. De prestigeföremål som tillverkades i långhusmiljöerna var främst stora dräktattribut som skivhuvudnålar, glasögonspännen, bältekupor och hängkärl. Dessa föremål, särskilt bältekuporna, hängkärlen och delvis glasögonspännena, kan utifrån fyndassociationer i gravkontexter och depåer knytas till kvinnor med hög status och viktiga kultfunktioner. I kultmiljöerna pekar gjutmaterialet främst mot en tillverkning av vapen som svärd, dolkar och spjutspetsar, och föremål förknippade med rakknivsuppsättningar som pincett, syl/nål, kniv/rakkniv och dubbelknapp. Dessa personliga attribut kan i stället främst knytas till män inom elitkollektivet (Sörman 2018, s. 139 med referenser). Sörman framhåller att observationerna bygger på ett begränsat gjutformsmaterial (a.a., s. 141), men föreslår att en stor andel av bronserna, särskilt prestigeföremålen, tillverkades för att vara personliga attribut. Sannolikt erhöles de av personen i fråga när denne skulle initieras i en ny roll. Som en följd därav blev bronsgjutningen en del av övergångsriterna, och det var personens (förändrade) identitet och attributets betydelse som avgjorde platsen för gjutningen, som kunde varieras tack vare den flexibla bronsgjutningstekniken.

Ofta skedde bronsgjutningen i centralt belägna, upphöjda och/eller synliga lägen i bebyggelsen (Sörman 2018, 2022; jfr även Thedéen 2004, s. 156).

Det är möjligt att flera olika slags bronsföremål tillverkades i Molnby, men vi har i gjutavfallet bara belegg för två: halsringar och glasögonspännen.

Halsringar

Halsringar påträffas ofta med brända människoben och verkar ha varit en del av den personliga utsmäckningen för både kvinnor och män. Förmodligen kunde halsringarna bäras av en relativt stor och varierad grupp människor som genom att variera ringarnas utseende, antal och placering på kroppen kunde markera social status, identitet eller civilstånd (Sörman 2018, s. 194 med referens till Randsborg 2011). Denna flexibilitet hos halsringarna anses också av gjutfynd, som visar att både släta och dekorerade halsringar har gjutits i såväl långhusmiljöer som på grav- och kultplatser (Sörman 2018, tabell 12). Gjutformar efter halsringar är även ett av de vanligaste fynden på yngre bronsålderns gjutningslokaler (Stilborg 2021, s. 1055). Gjutavfallet från Molnby visar att halsringar har gjutits i två olika miljöer, dels på en central yta inom bosättningen, sannolikt mellan skärvstenshögen och långhuset, dels på grav- och kultplatsen, sannolikt på platån framför den stora röseliknande stensättningen från en äldre period. Fragmenten från boplatsten bestod bara av tre bitar från en gjutform och inte mycket kan sägas om den gjutna ringen. På grav- och kultplatsen fanns gjutformsfragment till halsringar i två olika kontexter, och från den ena (stenkonstruktion 418; figur 40) kunde två gjutformsfragment med passning visa att man gjutit en halsring med en diameter om cirka 18 centimeter.

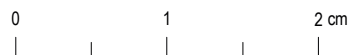
Figur 40. Fragment av gjutform för gjutning av halsringar, från stenkonstruktion 418 på den södra grav- och kultplatsen. Skala 2:1.

Glasögonspännen

Genom grav- och depåfynd samt avbildningar på bronsfiguriner tror man att glasögonspännen precis som halsringar kunde bäras av både kvinnor och män. Möjligen har spännena under yngre bronsålder knutits närmare den kvinnliga sfären eftersom de hittas med andra kvinnligt attribuerade föremål i periodens depåfynd (Sörman 2018, s. 196 med referenser). Glasögonspännena har en rik dekor och uppvisar ibland speciella symboler som handtecken på baksidan vilket tyder på att de varit betydelsefulla igenkänningstecken för speciella personer, kanske individer som varit särskilt engagerade i ceremoni och ritual. Bland annat har föreslagits att spännenas utformning varit knuten till kunskaper inom astronomisk observation, tideräkning och navigation (Lindström 2009, s. 401; Wehlin 2014, figur 127).

Gjutning av glasögonspännen har hittills mest hittats spår av på stora bronsåldersboplatser i södra Skandinavien men också i Mälardalen, i de centrala långhusmiljöerna i Apalle, Skälby och Skuttunge kyrka. Det kan tala för en koppling mellan glasögonspännen, långhusmiljö och en kvinnlig sfär (Sörman 2018, s. 196). I Molnby framkom emellertid gjutformsfragment för tillverkning av glasögonspännen på grav- och kultplatsen vilket gör ett sådant samband lite vagare. För en förståelse av Molnby är fyndet emellertid viktigt. Ifall Sörmans tes är korrekt att gjutningen skedde inom ramen för ceremonier såsom initieringar, och därför var plats- och personanknutna, visar det att det fanns personer i Molnby som bar de betydelsefulla glasögonspännena och förmodligen var ansvariga för ceremonier och ritualer (figur 41).

Fyndet av deglar, gjutformsfragment och sekundärbränd keramik samlade sig till utkanten av den platå som bredde ut sig framför den stora röseliknande stensättningen (grav 410). Förmodligen var det på denna plana yta gjutningen ägde rum, framför den monumentala stensättningen som hade legat där i hundratals år och påminde om de döda. Ett fysiskt samband mellan gravar och bronsgjutning har observerats tidigare. Joakim Goldhahn har framfört förklaringen att både bronsgjutning och kremering inbegriper transformation genom eld vilket, som vi tidigare berört, knöts till idéer om levnadsbanor, död och återfödelse (se även Kaliff

Figur 41. Fragment av gjutform som använts för tillverkning av glasögonspännen, hittad i slänten nedanför platån och den äldre stora graven. Skala 2:1.

1997). Bronssmederna hade också god kännedom om hur man skulle uppnå och kontrollera de höga temperaturer som krävdes för en kremering, vilket ledde till att bronsgjutningen teknologiskt och symboliskt knöts till de ritualer som omgav människors död (Goldhahn 2007, s. 222f, 229; även Kaliff & Østigård 2013, s. 126ff). Goldhahn menar vidare att gjutningen endast var avsedd för särskilt invigda, en verksamhet vars exklusivitet upprätthölls genom att den utfördes bortom folks blickar på särskilda kultplatser eller inom avgränsade hägnade rum (Goldhahn 2007, s. 322f; 2009).

Överfört till Molnby kan vi på grav- och kultplatsen observera en koppling till de döda genom den rumsliga närheten till den stora röseliknande stensättningen. Men, vilket bör observeras, de kremeringar som en gång ägde rum kan inte ha haft något direkt samband med bronsgjutningen eftersom de tillhörde en äldre fas i platsens utveckling.

Beträffande avgränsade rum kan den stenröjda platån på höjden ovanför bosättningen i viss mån betraktas som sluten genom de stensträngar och

stenkonstruktioner som fanns längs dess sidor, men de har inte förhindrat insyn. Gjutningen har antagligen skett väl synligt. En sådan öppen praktik har Sörman föreslagit utifrån gjutfyndens kontext på en rad andra bronsgjutningslokaler. Hon instämmer i Goldhahns med flera (bland andra Kaul 1987; Melhus 2012) uppfattning att tillverkning av bronsföremål verkar ha skett under starkt rituella former. Däremot anser hon att i synnerhet själva gjutningen, som var ett dramatiskt och effektfullt moment väl lämpat att fascinera en skara åskådare, var avsedd att bevittnas och att bronsgjutningen utfördes i publika ritualer snarare än undanskymt och hemligt (Sörman 2018, s. 176ff). Lägena för de olika gjutfynden i Molnby, både den centrala platsen inom bosättningen och platån på grav- och kultplatsen, indikerar att gjutningstillfällena var händelser som de flesta som levde i området var medvetna om och kanske också engagerade i. Däremot är det märkligt att bronsgjutning med eventuellt tillhörande ceremoniel bara ägde rum inom den södra bosättningen. Den norra uppvisade inga spår av bronsgjutning. Det kan inte uteslutas att detta beror på att fynd överhuvudtaget var dåligt bevarade i norr, till exempel var keramikmängden begränsad och skärvorna hårt slitna av senare perioders verksamheter. Men ändå är det befogat att igen ställa frågan om det faktiskt fanns en skillnad mellan bosättningarna, funktionell eller i fråga om status, eller både och.

Fanns det ett depåfynd i Molnby?

Deponerade bronser påträffas inte ofta, så det är förstas tankeväckande att flera fina bronsföremål som antagligen kommer från ett splittrat depåfynd hittades i Molnby. Bronserna bestod av en skivhuvudnål, en knapp och en spjutspets (figur 42). Föremålen dateras till period V och är därmed samtida med bosättningens äldre fas och spåren av bronsgjutning på gården och grav- och kultplatsen. Det finns inga tecken på att depåfyndets bronser har blivit tillverkade på platsen, men det kan förstås inte uteslutas.

Föremålen upptäcktes i området med långhusen och skärvstenshögarna på den södra bosättningen redan vid förundersökningen (Appelgren m. fl. 2016, s. 126). Vid slutundersökningen kunde vi konstatera att spjutspetsen hade hittats vid den norra gaveln till ett hus från tidig vikingatid, där den verkar ha

Figur 42. Bronsföremålen detekterades fram vid förundersökningen. Originalfoto (bearbetat): John Hamilton, Arkeologerna, Statens historiska museum. Skala 1:1.

1. Knapp (F760), 2. Skivhuvudnål (F550), 3. Spjutspets (F247)

blivit nedlagd under vikingatiden tillsammans med klipp av tre arabiska silvermynt. Skivhuvudnålen och knappen låg tillsammans och hittades cirka sju meter från spjutspetsen. De låg ytligt och antagligen också i ett sekundärt läge, och båda var defekta.

Varifrån kom bronserna från början? Spjutspetsen, knappen och skivhuvudnålen har paralleller i ett omfattande depåfynd från Härnevi Prästgård i Västmanland (Ekholm 1921, s. 55ff). Det är troligt att även Molnbyföremålen kommer från en depå, eftersom objekten är av olika typ men ändå påträffades förhållandevis samlat. Antagligen har depån lagts ner någonstans i närheten och sedan hittats under tidig vikingatid när man bebyggde platsen igen. Härnevidepån var en så kallad torrmarksdepå nedgrävd vid ett stort stenblock. På boplatsen i Molnby fanns ett mycket stort och iögonfallande stenblock.

Det låg strax utanför södra gaveln till det vikingatida huset där spjutspetsen påträffades. Denna byggnad var i sin tur uppförd ovanpå, och hade ramponerat, bronsåldersbosättningens ena skärvtenshög. Har bronserna varit deponerade vid blocket? Eller i skärvtenshögen? En möjlig parallell till det senare alternativet är en spjutspets hittad i en skärvtenshög i Uppsala-Näs (Rundkvist 2015, s. 42). I vår utplånade skärvtenshög fanns en bronsring, en gjutform och en bit mänskligt bränt kranium och det är inte alls omöjligt att spjutspetsen och kanske även de andra bronsföremålen har hört ihop med dessa fynd. En motsvarighet vi redan nämnt fanns vid Veda där ett bronsbleck deponerats i ett skärvtenslager vid ett stenblock (Schützler 2000, s. 29, jfr s. 48). Depåfyndet från Härnevi låg i närheten av en plats med långhus och skärvtenshög där man bedrivit bronsgjutning (Karlenby 1998). Depåfyndet var dock nedlagt i period VI, medan boplatsen är daterad till period V och troligen också övergiven då. Martin Rundkvist har därför föreslagit att depån hade med förfäderskult att göra (Rundkvist 2015, s. 42f). I Molnby var situationen omvänd, boplatsen var i bruk in i äldsta järnålder medan bronsföremålen är från period V och sannolikt blev deponerade då. En möjlighet är förstås att bronserna var avsedda att gjas om, då både nålen och knappen var trasiga. Härnevidepån har också tolkats som skrotmetaller som skulle gjas om (Hjärthner-Holdar 1993, s. 164). I avsaknad av ursprungligt sammanhang kommer vi inte mycket längre, men bronserna skvallrar ändå om att Molnbyborna hade tillgång till denna typ av objekt. Så kan själva föremålen säga oss något?

Skivhuvudnålar var praktfulla attribut som kunde kombineras med flera olika sorters utsmyckningar. Det verkar som om de kunde användas av både kvinnor och män, och även av barn (Baudou 1960; Röst 2016, s. 203). Att barn kunde bära dem tyder på att de var föremål som markerade en ärvd status eller gruppstillhörighet snarare än en förvärvad (Sörman 2018, s. 193). Skivhuvudnålarna verkar, liksom de till betydelsen flexibla halsringarna, ha gjutits i olika slags omgivning men med viss betoning på långhusmiljöer. På Skälbyboplatsen har skivhuvudnålar gjutits upprepade gånger, kanske inom ramen för gemensamma initiationsritualer för utvalda personer, möjligen barn (Sörman 2018, s. 194, jfr ovan om fynd av nitton gjutformar i en skärvtenshög). Thedéen har dock lyft fram att de flesta som

begravdes med nålarna var unga eller vuxna kvinnor. Hon menar också att vi faktiskt inte vet hur eller ens om de bars i dräkten, och föreslår att de kan ha använts på andra sätt. Ett förslag är att de användes som tatueringsnålar, ett annat att de användes i samband med förlossningar. I alla händelser betonar hon en rituell sfär för nålarna och deras användare (Thedéen 2004, s. 183ff, 195).

Spjutspetsen representerar en annan typ av miljö i bronsålderssamhället. Spjutet brukades i strid men också vid jakt och användes antagligen också av herdar med uppgift att skydda boskapen (Sörman 2018, s. 198 med referenser). Tillverkningen av vapnen verkar främst ha varit knuten till stora grav- och kultkomplex, och Sörman föreslår att vissa av dessa miljöer kan ha utgjort arenor för initieringar av krigare och ledande personer inom en manlig sfär (Sörman 2018, s. 197ff). Spjutet var mindre exklusiva vapen än svärden eller yxorna, som i Mälardalen antagligen var det främsta vapnet (ytterst få svärd har påträffats; Eriksson & Grandin 2008, s. 326; Larsson 1986, s. 25ff, 52ff). För tolkningen av spjutspetsen i Molnby är det måhända av vikt att vapnet även kunde bäras av herdar (i kapitlet *Hantering av de dödas ben* diskuteras en eventuell herdesymbolik i några av Molnby's större gravar). Spjutet visar hur som helst att Molnby's invånare under yngre bronsålder hade tillgång till bronsvapen som de tydligen kunde avvara, oavsett om syftet var omgjutning eller en offerhandling.

Bronsåldersjärn

Järn i bronsåldersmiljöer brukar diskuteras som uttryck för status och kontaktvägar. I östra Mellansverige började järnet uppträda runt år 1000 f.Kr. och metallen introducerades sannolikt österifrån (Eriksson & Grandin 2008; Hjärthner-Holdar 1993). De äldsta föremålen av järn uppträder under period III och från slutet av period IV visar slagg och ugnrester att man börjat framställa järn (Hjärthner-Holdar 1993, s. 183). Det gör att två järnfynd från två av Molnby's manifesta röseliknande stensättningar blir intressanta att fundera kring. Båda järnfynden bedöms vara primärt deponerade eftersom de placerats tillsammans med brända mänskliga ben i respektive anläggning. Järnföremålen är emellertid mycket obetydliga och består av ett litet platt fragment som möjligen är en del av något beslag (grav 251) samt en mycket liten järnten (grav 410).

Grav 251 fanns på den norra gravplatsen och grav 410 på den södra. Båda gravarna är daterade till period IV, 1110–900 f.Kr. Den södra, grav 410, var emellertid en kollektivgrav med flera bendepåer och anläggningen verkar ha brukats under en längre tidsperiod än den norra graven. Järnfyndet gjordes bland ben som hade deponerats en bit upp i stenpackningen och det är möjligt att de placerades i anläggningen under någon av bronsålderns yngsta perioder, när stensättningen alltså låg som en fond för bronsgjutningen på platsen. Emellertid var den andra gravgömmen med järn, i grav 251, från period IV.

Bronsålderns järn tycks mest ha använts till små eggverktyg och beslag och ibland även till gjutstöd (Hjärthner-Holdar 1993, s. 187f; Sörman 2016, s. 51). Ett exempel är det ovan nämnda depåfyndet från Härnevi som bland annat innehöll ett hängkärl från period V med spår av gjutstöd (Hjärthner-Holdar 1993, s. 164f). Den tidigaste järnframställningen utfördes i anslutning till bronsgjutningsplatser (Hjärthner-Holdar a.a.), och det gör vår lilla järnten från grav 410 extra intressant. I Molnby fanns förvisso inga indikationer, som slagg eller ugnrester, på att järnframställning eller järnsmide ägde rum under denna period. Det är ändå spännande att järntenen fanns i en gravgömma som tillkommit sekundärt till de äldsta bendepåerna och kan ha placerats där när bronsgjutning ägde rum framför graven.

De tidiga järnfyndet i Molnby, om än mycket små, och att denna metall sannolikt introducerades österifrån är intressant att ha i åtanke när vi ser närmare på keramiken från Molnbys bronsålderskontexter. Det fanns bland alla skärvorna en del inslag som tyder på förbindelser österut, mot Finland och Baltikum.

Sammanfattning

Under yngre bronsålder, period V, bedrevs bronsgjutning i Molnby. Gjutningen ägde rum på två platser, dels på områdets södra gård, dels på den grav- och kultplats som låg närmast gården. Av den dyrbara metallen gjöts halsringar och glasögonspännen, troligen inom ramen för publika ritualer som kan ha varit knutna till invånarnas sociala relationer. Några fina bronsföremål från samma period och plats kan

vara spår av en offernedläggelse i närheten av gården eller en deponering i en av gårdens skärvstenshögar, men kan också representera skrotmetall för omgjutning. Bronsgjutning förekom bara vid den södra bosättningen och tillsammans med bronsföremålen kan vi förstå det som en funktionell och/eller social skillnad mellan denna bosättning och den samtida gården längre norrut i området.

Keramiken i Molnby

Keramikens sammansättning kan visa vilka aktiviteter som har försiggått i olika delar av bosättningsområdena, ge en bild av utåtriktade kontakter och hantverkstraditioner och fungera som en statusmätare. Vi ska därför ta och se närmare på de keramikfynd som gjordes i Molnby. Avsnittet bygger huvudsakligen på Ole Stilborgs keramikanalys publicerad i basrapporten (2021).

I Molnby fanns den absolut största keramikmängden i skärvstenshögar och skärvstenslagren inom den södra bosättningen, med omkring 35 av sammanlagt 40 kilo keramik. Resterande keramik var ganska jämnt fördelad mellan den södra grav- och kultplatsen, den norra bosättningen med skärvstenshög och intilliggande gravplats, samt ett mindre antal anläggningar och lager i området med fossil åkermark. I hela undersökningsområdet var kärnen generellt mycket splittrade och skärvorna nötta eftersom de skyfflats runt och slitits i samband med senare aktiviteter. Keramiken utgjordes framför allt av vanlig hushållskeramik, men med några intressanta undantag.

Ett fåtal gravar i Molnby innehöll keramik. Ett par av de stora röseliknande stensättningarna från period III–IV (258, 410) innehöll keramik men inte i form av benbehållare utan som skärvor deponerade i andra delar av anläggningarna än de brända människobenen. Övriga gravar med keramik var från yngre bronsålder och förromersk järnålder. Det stämmer väl med att det var först vid den tiden som traditionen med keramik i gravar började få spridning i Mälardalsområdet och att det i början, vilket var fallet även i Molnby, handlade om enstaka krukskärvor på eller i gravarna. Enstaka skärvor har vanligen tolkats som *pars pro toto*-offer eller spår av rituella måltider (Eriksson 2009, s. 201).

Typ av keramik	Boplats söder inkl. skärvtenshögar/skärvtenslager (35 400 g)*	Grav- och kultplats söder (1850 g)	Blockkonstr. 15 i odlingsmark (552 g)	Boplats norr (286 g)	Grav- och kultplats norr (305 g)	Skärvtenshög norr (2 693 g)	Veda (7 827 g)
Glättad/slät	53,5 %	26,8 %	44,1 %	43,3 %	36,8 %	36,2 %	70,0 %
Rabbad	21,8 %	1,3 %	34,2 %	-	-	50,2 %	18,0 %
Polerad	1,6 %	0,9 %	-	6,4 %	8,2 %	-	0,5 %
Strimmig	0,3 %	-	3,7 %	-	6,6 %	0,7 %	10,0 %
Textil	Ett par skärvor	-	-	-	Ev enstaka	1,7 %	-
Obehandlad	6,3 %	3,5 %	-	9,8 %	7,2 %	-	-
Obestämd/vittrad/spjälkad	16,3 %	67,5 %	18,0 %	40,5 %	41,2 %	11,2 %	1,5 %

Figur 43. Fördelningen av olika ytbehandlingstekniker inom de olika delområdena i Molnby och i Veda. Uppgifterna om keramiken i Veda är hämtade från Schützler 2000.

* Fördelningen varierade något mellan de olika kontexterna inom boplatsen, men detta påverkar inte relationen mellan de olika typerna/ytbehandlingarna

** I denna summa finns även en liten andel järnålderskeramik från en senare grav- och boplatsfas. Eftersom bronsålderskeramik även fanns i järnålderskontexter har detta inte kunnat separeras ut, men påverkar inte fördelningen nämnvärt.

Thomas Eriksson har i sina studier av boplatskeramik från Mälardalen visat att fina och ovanliga kärlytyper, till exempel kannelerade skålar, främst hittas i större grav- och boplatskomplex som Apalle och Hallunda. På platser som Ryssgårdet, Nibble och Åbrunna har det också visat sig att fina polerade, glättade och tunnväggiga serveringskärl och koppar med hank är vanligare i rituella sammanhang än vid långhusen, där keramiken i stället domineras av grövre, ofta rabbad, hushålls- och förvaringskeramik. Förmodligen har servering av mat och dryck varit ett väsentligt inslag i ceremonierna vid kultplatserna (Eriksson 2008, 2009; se också Brorsson & Eriksson 2011; Stilborg 2014). I Molnby fanns det mycket lite keramik bevarad på grav- och kultplatserna och vi kan inte säkert identifiera detta mönster där. Det innebär inte att ceremonier som inbegrep fina keramikserviser inte förekom, bara att vi inte kan påvisa det.

Det tycks ha existerat en grundläggande samstämmighet om hur keramiken skulle utformas i Syd- och Mellansverige under det mesta av den mellersta och yngre bronsåldern (Stilborg 2014, s. 178), och keramiken i Molnby skilde sig inte från andra bronsålderslokaler i Mälardalen när det gäller kärlestorlekar och formdetaljer. Ytbehandlingen av kärnen avvek däremot genom att andelen rabbad keramik var förhållandevis låg, om man till exempel jämför med lokaler som Ryssgårdet eller det närmare belägna Vrå. Förklaringen tycks inte vara kronologisk,

menar Stilborg i sin analys, utan speglar snarare ett mindre behov av kärl med rabbad utsida och en anorlunda användning av keramiken. På vilket sätt är däremot svårt att klarlägga innan fler liknande material påträffas (Stilborg 2021, s. 1060). En annan plats som klart avviker med en låg andel rabbade kärl är Darsgårde i Skederids socken mellan Rimbo och Norrtälje (Eriksson 2009, s. 129ff). I Darsgårde antas orsaken till keramikens sammansättning vara ett starkt östligt inflytande, eller rentav en direkt immigration från Finland eller Baltikum (Eriksson 2009, s. 247ff; även Stilborg 2014). Anledningen är främst över 60 % keramik med strimmig ytbehandling, vilket är en utformning med motsvarigheter på andra sidan Östersjön. Molnbykeramiken dominerades i stället av glättade kärll, en behandling som inte brukar tillskrivas någon särskild betydelse (Stilborg 2014, s. 172). Men även i Molnby fanns spår av östligt inflytande.

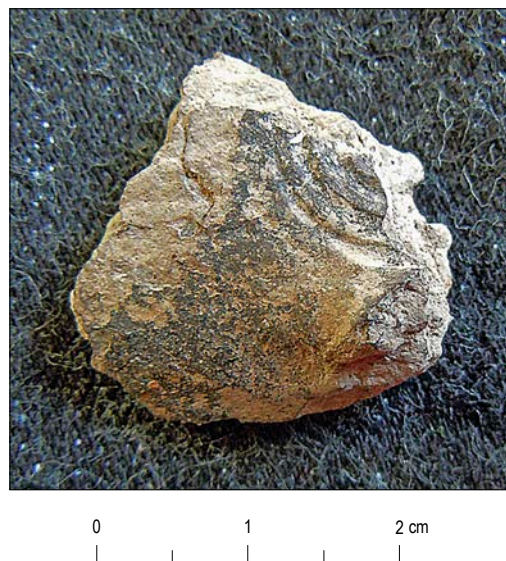
Ytbehandlingen av godset skilde sig något åt mellan Molnbys två bosättningsområden (figur 43). I norr fanns inga rabbade skärvor alls varken vid långhuset eller på grav- och kultplatsen. Dock var mängden keramik på båda dessa platser liten och keramiken på grund av kraftig förslitning både svårbedömd och kanske inte helt representativ. Däremot fanns det rabbad keramik i den närliggande skärvtenshögen. Det kan betyda att högen var något äldre än bosättningen, alternativt att man hade valt ut just rabbad hushållskeramik för deponering i högen.

Keramiken från Veda återfanns huvudsakligen i ett skärvstenslager mellan en skärvstenshög och en blockstensättning (jfr s. 48). Sammansättningen av ytbehandlingar liknade den som fanns i Molnby, med en låg andel rabbade skärvor och en dominans för slät eller glättad ytbehandling av godset. Den rabbade keramiken uppgick bara till knappt 9 % av materialet, strimmig keramik till lika mycket, och det fanns bara ett fåtal skärvor polerad keramik.

Det största materialet i Molnby kom som sagt från den södra bosättningen och utgjordes av periodens vanliga krukor, skålar, bikoniska kärl och bägare, mestadels med glättad ytbehandling. Dock påträffades också några kärl av mera sällsynt keramik. Ett mycket ovanligt gods av en homogen, siltig/fin-sandig lera utan synlig magring påträffades både vid husen och i den välbevarade skärvstenshögen (362). Det kärl som kunde identifieras bland dessa skärvor präglades av hög kvalitet på formgivningen (Stilborg 2021, s. 1033). Samma ovanliga typ av fint gods påträffades även på den norra boplatsen (a.a., s. 1048) vilket understryker de nära kontakterna och samtidigheten hos de två bosättningarna.

I den södra bosättningens andra skärvstenshög (den ramponerade 355) fanns en speciell skärva med textil ytbehandling och gropdekor lik keramiken från Morby-området i sydvästra Finland (jfr Eriksson 2009, s. 133; Asplund 2008, s. 210ff). Om kärlet har importerats till Molnby eller om det är en lokal imitation av en östlig formgivning är inte klarlagt. Liknande keramik har påträffats i Lingsberg, som ligger vid Angarnsjön drygt tre kilometer sydöst om Molnby (Eriksson 2009, s. 133; Stilborg 2021, s. 1040).

Ett annat unikt inslag är en dekorerad skärva som låg i den skärvstensfyllda skreva som fanns väster om den välbevarade skärvstenshögen på södra bosättningen (för anläggningen se s. 52). Skärvan (F3072:4631:1; figur 44) är möjligen en del av ett hankfäste, och de inristade mönstren är mycket lika de som finns på ett känt dekorerat kärl från Vallby i Skerike i Västmanland (Stilborg 2021, s. 1040). Vallbykärlet är ¹⁴C-daterat till 700–500 f.Kr. och är dekorerat med slingrande hästmotiv som påminner mycket om hästristningarna vid Örsta i Angarn

Figur 44. Skärva (F3072:4631:1) med koncentriska böjda streck i liknande stil som det kända Vallbykärlet från Västmanland. Foto: Ole Stilborg, SKEA, Stilborg Keramikanalys. Skala 2:1.

(Eriksson 2009, s. 142). Vallbykärlet hade fungerat som en gravurna fylld med ben. Det hade placerats på sydsidan av ett stort jordfast, skålgropsförsatt block och därefter täckts av en skärvstenspackning (a.a.). Ingenting tyder på att vårt kärl har haft en sådan funktion. Oavsett vad man haft det till, var det tillverkat eller hur det kommit till Molnby ger det ändå en vink om att Molnbyns invånare hade tillgång till exklusiv keramik. Det understryker också att boplatsen var aktiv in i period VI och äldsta järnålder.

Förutom strimmig och textil ytbehandling och den Morbyliknande skärvan fanns i både Molnby och Veda även en annan typ av keramik som tyder på östliga kontakter. Utmärkande för denna keramik är att kärnen har dekorerats med en grop-/hålrad under mynningen (figur 45). Dekoren (Stilborg utesluter att groparna och hålen ska ha haft en praktisk funktion; 2021, s. 1052) fanns bara på drygt en procent av skärvorna, men i relation till andra boplatser är det ganska mycket. Det är till exempel mer än vad som hittades på Vrå-boplatsen i Knivsta, som utifrån denna dekor har diskuterats som en plats med östliga förbindelser bland annat genom estniska paralleller (Eriksson 1997).

Figur 45. Skärvan till vänster är från skärvestenslagret i Veda. Skärvan (F3119:5782:1) till höger är från Molnbys södra bosättning. Kombinationen strimmig yta och dekor på denna skärva gör den lik keramiken som tillhör Morby-gruppen i sydvästra Finland. Foto till vänster: Lena Androsjtjuk, Historiska museet/SHM. Föremålsnummer 391230 (CC BY 4.0). Foto till höger: Ole Stilborg, SKEA, Stilborg Keramikanalys. Skala 2:1.

Är relationer mellan avlägsna områden något som ska diskuteras i termer av status? Molnbys bronsåldersbosättningar låg inte så långt från kusten men vid den här tiden hade man inte längre direkt kontakt med havet. Genom keramiken kan vi ändå belägga att det fanns förbindelser. Hur de närmare såg ut är emellertid en komplex fråga. Det kan ha handlat om allt från direkt inflyttning till inspiration, ömsesidiga eller enkelriktade kontakter (Ojala 2016). Ett vanligt förslag till hur kontaktvägarna såg ut utgår från att det sannolikt, baserat på etnografiska jämförelser, var kvinnorna som producerade periodens keramik. Den ökande mängden dekorerade, strimmiga och textilmönstrade kärl under yngre bronsålder skulle därför kunna vara en följd av att kvinnor, förslagsvis genom giftermålsallianser, flyttade in österifrån och introducerade nya form-

givningsidéer (till exempel Hjärthner-Holdar 1998, s. 43, se dock diskussion i Å. M. Larsson 2009, s. 72ff). Påverkan behöver inte ha varit enkelriktad. Stilborg (2014) lyfter fram att det i Darsgårdekeramiken inte syns några tydliga tekniska skillnader, som val av lera eller uppbyggnadsteknik, mellan de östligt betonade kärlen och resten. Det kan tolkas som att inflyttade krukmakare tagit till sig lokala etablerade tekniker men samtidigt behållit bekanta ytbehandlingar och dekorer. Det kan också tolkas som att lokala keramiker anammat nya formgivningsidéer, kanske som ett sätt att skapa en tillmötesgående materiell kultur visavi inflyttande kvinnor? (a.a., s. 170). I Molnby fanns det en betydligt mindre mängd östligt influerad keramik än i Darsgårde och sannolikheter är nog större för att keramiken speglar andra slags relationer och kontaktnät, än direkt inflyttning.

Sammanfattning

Bronsålderskeramik fanns i alla delar av Molnby, men mest bevarad keramik fanns på den södra bosättningen. Mycket lite keramik hade bevarats på grav- och kultplatserna och det är därför svårt att se några skillnader mellan olika miljöer. Generellt skilde sig keramiken i Molnby inte från andra bronsålderslokaler i Mälardalen när det gäller kärlestorlekar och formdetaljer. Ytbehandlingen av kärnen avvek däremot genom att andelen rabbad keramik var förhållandevis låg. Keramiken dominerades i stället av glättade kärn. En jämförelse med keramiken från Veda, norr om Molnby, visar att keramiken hade samma sammansättning där. Molnbykeramiken uppvisade några speciella kärn, bland annat fanns en skärva med dekor lik det unika Vallbykärlet från Västmanland, och det fanns tydliga spår av östligt inflytande som strimmig och textil ytbehandling, en Morbyliknande skärva samt kärn dekorerade med en grop-/hålrad under mynningen.

Efter bronsåldern och den äldsta järnåldern i Molnby

Den yngre delen av den förromerska järnåldern och den äldre romerska järnåldern var märkligt frånvarande i Molnby. Möjligen är det ett randbygdsfenomen att aktiviteterna avtagit. Den norra bosättningen förefaller ha varit aktiv något längre än den södra, vilket antyds av keramikmaterialet och ett antal ¹⁴C-dateringar.

Vi ska inte diskutera den yngre romerska järnålderns lämningar här, men kort kan nämnas att de i flera fall återfanns i anslutning till bronsålderns. Ibland hade man avsiktligt återbrukat bronsålderslämningarna. En gammal lämning som återanvändes var den stora röseliknande stensättningen i söder, grav 410, framför vilken bronsgjutning ägt rum under yngre bronsålder. Under yngre romersk järnålder, någon gång mellan 220 och 390 e.Kr., återkom man till stensättningen och högt upp i stenpackningen, på en flat sten som fanns i stenskiktet under, ställde man ner ett hartstätat kärn fyllt med måttligt brända ben efter en vuxen person. Även senare kom dessa stora stensättningar att återbrukas, både under folkvandringstid – tidig vendeltid och under vikingatid. För dessa händelser får vi emellertid hänvisa till basrapporten.

Avslut

Både den norra och den södra bosättningen, med intilliggande grav- och kultplatser, verkar ha upphört under loppet av förromersk järnålder. Hur gick detta till, och varför? För den äldre järnålderns ofta mycket fyndtomma boplatser har föreslagits att man lugnt ”städade ur dem” när man flyttade (Hennius 2012). Något sådant kan knappast hävdas för bosättningarna i Molnby, i synnerhet inte den södra där det fanns kvar stora mängder keramik. Den norra vet vi mindre om eftersom den historiska periodens bebyggelse effektivt raderat ut mycket av de äldre lämningarna. Däremot kan man undra om inte de trots allt bevarade fynden och några andra strukturer inom den södra grav- och kultplatsen möjligen var spår av en avsiktlig uppstädning och avslutning.

Nästan samtliga fynd som gjordes på höjden fanns i krönplatans periferi, som om de hade sopats ut mot kanterna i söder och sydöst. Det fanns även konstruktioner som kan tala för ett avsiktligt avslutande. En av dessa var en omfattande matta av tätt lagda småstenar som täckte en stor del av den sydöstra slänten nedanför platån. Stenmattan var av ansenlig storlek. Under fältarbetet gick den under arbetsnamnet ”stranden” eftersom den påminde om en stenig strand med rundade svallade stenar. Det visade sig emellertid att ”stranden” var anlagd, och att den överlagrade några av den sena bronsålderns lämningar. En var den hårdgrop som innehöll sekundärbränd och troligen gjutrelaterad keramik. Stenmattan hängde även ihop med en grövre stenpackning som täckte lagret med gjutfynd i platåns södra utkant. Gjutfynden var i båda dessa fall omdeponerade. De kan ha städats bort från platån och därefter täckts över med sten. Blockstenssättningen med gjutfynd kan tolkas i samma riktning eftersom depån vid stenblocket var sammansatt av föremål från olika tider. Skärvor med obehandlad yta bland keramiken i anläggningen tyder på att deponeringen gjordes i början av järnåldern. Gjutformarna däremot kom från gjutning av föremål tillverkade under period V (möjligen VI). Själva deponeringen vid stenblocket skulle därför, hypotetiskt, kunna vara något man gjorde i samband med att man städade av platån och täckte över gjutavfall och annat skräp, huvudsakligen keramik, med sten. Begravde man lämningarna efter bronsgjutningen och övriga ritualer på platsen? Flyttade man sedan någon annanstans?

Sammanfattning

Molnby's bronsåldersmiljöer faller väl in ett övergripande mönster för östra Mellansveriges bebyggelseområden, men vi tycker att Molnbyundersökningen har gjort mönstret mer detaljrikt. Till bilden av boplatser med långhus med tillhörande grav- och kultplatser kan vi foga boskapsskötseln och åkerbruket. Dessa näringar tycks på flera plan ha varit integrerade både sinsemellan och med praktiker, traditioner och ritualer inom såväl boplatsernas långhusmiljöer som grav- och kultplatserna. Svaret på om försörjningen och livsbetingelserna färgat de religiösa eller ideologiska manifestationerna (och vice versa) tycker vi kan besvaras jakande. Vi har också kunnat visa hur äldre lämningar, i detta fall framför allt stora röseliknande stensättningar, under mycket lång tid påverkade hur människorna organiserade landskapet med bosättningar, åkermarker och platser för nya gravar och ceremonier.

Vi kan antagligen placera Molnby som helhet en bit upp i en boplatshierarki. Vi kan se likheter mellan de samtida bosättningarna i området, till exempel i husens konstruktion och keramikens sammansättning. Men det fanns också tydliga skillnader, till exempel vad gäller deponering av människoben, skärvstenshögar utseende och förekomsten av bronsgjutning. Skillnaderna kan ha handlat både om specialisering och social position.

I nästa kapitel, det sista som behandlar bronsåldern i Molnby, ska vi försöka närma oss invånarna än mer genom att titta på de faktiska spåren efter dem: de deponerade mänskliga brända benen och deras kontexter.

HANTERING AV DE DÖDAS BEN

Under bronsåldern fanns det ett helt spektrum av sätt som man kunde hantera döda människors kvarlevor på. I ena änden av spekrat finner vi konstruktioner som påminner om senare tiders gravar och tycks vara förhållandevis lätta att förstå, som exempelvis de sydkandinaviska ekkistbegravningarna i högar. I andra änden finns en mångfald av lämningar som inte alls liknar gravar men som ändå innehåller ben från människor: skärvtenshögar, småstensmattor, stolphål, oregelbundna stensamlingar, ben nedpetade vid stenblock och i klipp-skrevor... I detta avsnitt ska vi titta på hur det förhöll sig med människoben i bronsålderns och den äldsta järnålderns Molnby.

Vi ska alltså fokusera på de anläggningar som innehöll mänskliga ben. Syftet med detta angreppssätt är att gå runt diskussionen om ”bentomma gravar”, eller gravbegreppet som sådant. Nu tittar vi på anläggningar som innehåller människoben. Det finns tillräckligt mycket att göra där för att undersöka hur man hanterade och placerade människoben och om vi kan spåra några mönster eller förändringar över tid.

Den infallsvinkel och terminologi som nyttjas i detta avsnitt kommer ur diskussionen om hur fel det antagligen kan bli med ett gravbegrepp som för med sig vår tids associationer: gravar som förvaringsplatser för avlidnas kvarlevor och minnesmärken över enskilda individer. I själva verket hade man antagligen helt andra, och varierande, avsikter med att bygga stensättningar och hantera människoben (Kaliff 1997, 2005, 2007, 2009; Kaliff & Østigård 2013; Röst 2016, s. 21, 58ff; och nyligen Oestigaard 2022). Som Tony Engström formulerade det i en tongivande artikel (2007) finns ingenting som säger att stensättningar automatiskt bör kallas gravar, i synnerhet när de saknar varje spår av begravning. Däremot kan det finnas skäl att fortsätta använda termen grav när det faktiskt förekommer kvarlevor av människor i en stensättning. Dels för att det blir omständligt att hitta andra begrepp, dels för att det också finns goda skäl att tro att de människoben vi hittar har hanterats inom ramen för dödsritualer. Det betyder inte, vilket

Engström poängterar, att stensättningarnas funktioner och betydelser alltid eller i första hand var att fungera som förvaringsplatser och minnesmärken, ens när de innehöll deponerade människoben.

Hur var det då med människoben i Molnby? Vi kan till att börja med konstatera att inga obrända människoben påträffades. Annars förekom jordbegravningar även under denna period, också på ganska nära håll i regionen (Hed Jakobsson & Lindblom 2012; Ojala 2020). De kremerade människoben som fanns hade hanterats tämligen enahanda, och nästan uteslutande placerats i, eller snarare under, olika typer av stensättningar. Enda undantaget var ett bränt kraniefragment i en skadad skärvtenshög, som vi redan diskuterat (s. 50ff). Det saknades alltså indikationer på annan typ av hantering av människoben, till exempel i anslutning till odlingsytter eller bosättningar. (Däremot fanns antagligen en koppling mellan människoben, gravar och odling under romersk järnålder, se s. 42). Givetvis kan vi inte utesluta att man hanterade människoben på andra sätt än att placera dem i gravar. De ringa benmängder det handlar om i gravarna talar tvärtom för att man gjorde just det, och vi skulle kunna spekulera om att man har malt de saknade benen till damm, ätit dem, spritt dem på åkrar eller i vattendrag och så vidare (jfr Karlenby 2011, s. 243; Kaliff & Østigård 2013, s. 118; Østigård 2021). Vi saknar dock konkret empiri för att bevisa det. Liksom

på många andra bronsålderslokaler fanns malstensunderliggare och löpare i gravar och skärvtenshögar, men vi kan inte hävda att de använts för att mala ben.

Deponeringen av människoben i olika typer av stensättningar följde den generella utveckling över tid som setts på flera håll i Mälardalen: från att placera ben i ensamliggande rösen och röseliknande stensättningar i äldre och mellersta bronsålder, till att deponera ben även i olika typer av mindre stensättningar och stenkonstruktioner i kluster – gravfält – i yngre bronsålder och äldsta järnålder. I Molnby fortsatte rösetraditionen emellertid ända fram i förromersk järnålder. Traditionen representerades av lägesmässigt dominerande stensättningar som var betydligt större än andra stenkonstruktioner både till omfång och höjd, ofta med inre konstruktioner, manifesta kantkedjor, brätten och andra utbyggnader utanför kantkedjan, vilket är drag som ofta finns i rösen (Hyenstrand 1968; Thedéen 2004).

Bara en lokal bör benämnas gravfält i egentlig mening. Två andra lokaler, som i ett tidigt skede av Molnbyundersökningarna karaktäriserades som gravfält, var något annat. Vi har redan beskrivit i föregående kapitel hur dessa två gravplatser i områdets södra del, med varsin dominerande röseliknande stensättning, med tiden upphörde som gravplatser (eller i alla fall platser där man deponerade människoben) och i stället övergick till något annat som väl bäst beskrivs som kultplatser (i Kulturmiljöregistret är de emellertid registrerade som gravfält, det finns inga alternativa antikvariska benäm-

ningar på den typ av lämningar som vi har att göra med här). I norra delen av undersökningsområdet fortsatte man emellertid att deponera humana ben i stensättningar under en betydligt längre period.

Antalet bendepåer i Molnby, eller det antal människor som benen representerade, var mycket få i relation till den långa tidsperioden (figur 46). Från fas 1, eller bronsålderns period I–II, har vi kunnat identifiera 3–5 individer, vars ben hade lagts tillsammans under en och samma stora röseliknande stensättning (grav 10). Från period III till äldre förromersk järnålder, motsvarande 500–1 000 år (beroende på hur man tolkar ¹⁴C-dateringarna) har vi urskilt ben från cirka fyrtio individer deponerade i dryga tjugotalet stenkonstruktioner, inräknat skärvtenshögen. 14–15 individer kan påvisas från de omkring sexhundra år (800–200 f.Kr.) då vi vet att det fanns bosättningar i området. Hur man än räknar motsvarar detta bara en bråkdel av de människor som rimligen levde i Molnby.

Gemensamt för så gott som samtliga benfynd var behandlingen av benen. Med ett fåtal undantag hade benen blivit vitbrända av höga temperaturer, de var rena från sot och kol, och mycket fragmenterade. Orsaken till det skick benen befann sig i kan diskuteras, men mest sannolikt har kremeringen avslutats med att man släckt glöden och/eller sköljt benen med vatten. Sedan har man plockat upp och transporterat delar av benen till den utvalda deponeringsplatsen. Detta sätt att behandla benen har varit det enda sättet och en tradition som vidmakthållits under mycket lång tid.

Fas	Period	Grav	Typ	Bendepå, antal och typ	Individ, antal	Ålders- representation	Köns- representation
1	I-II	10	Röseliknande stensättning	Ett område med spridda ben (benlager), med flera koncentrationer	3-5	Infans II, 18-44, 35-64	?
2a	III-IV	258	Röseliknande stensättning	Ett område med spridda ben (benlager)	1	18-64	Man
2a	III-IV	461	Röseliknande stensättning	Två områden med spridda ben, ena med koncentrationer	3	18-44, 35-64	?
2a	III-IV	462	Stensättning	Två bengropar samt ett område med spridda ben (benlager)	3	18-44	?
2a	III-IV	490	Stensättning	Ett område med spridda ben (benlager) samt en bengrop	3	Infans II, 18-44, äldre	Man + ?
2a	III-IV	494	Stensättning/röseliknande stensättning	Ett område med spridda ben (benlager) samt en bengrop	1	18-44	?
2b	IV	251	Röseliknande stensättning	Ett område med spridda ben (benlager)	1	18-44	Man
2b	IV samt ev. V-VI, sekundärgrav (ROM)	410	Röseliknande stensättning	Sex områden med spridda ben (benlager), en bengrop, spridda ben (samt en sekundär bengrop)	7-8	Infans II, 18-44, 18-64	Man + man + ? + ? + ? + ?
2b	IV	440	Mindre blockstensättning	En benkoncentration	1	10-14	?
2b	IV	K4	Mindre blockstensättning	Två områden med spridda ben (benlager)	1	Tonår/ung vuxen	?
2b	IV-V	266	Röseliknande stensättning med stort mittblock	Ett område med spridda ben (benlager)	1	18-64 men troligen i övre spannet	Kvinna
2b	IV-V	K5	Stensättning, skadad	Ett område med spridda ben (benlager)	1	Vuxen	Man
2b	IV-V	257	Absid till 251	Ett område med spridda ben (benlager)	1	18-44	Man
2b	IV-V	2161	?	Ett benlager/bengrop	1	18-64	Man
3	V-VI	355	Skärvstenshög (skadad)	Fragment	1	Vuxen	?
3	V-VI	14	Absid till 10	Ett område med spridda ben (benlager)	1	18-44	?
3	V-VI	261	Röseliknande stensättning	Ett område med spridda ben (benlager)	1	20-64	?
3	V-VI	259	Stensättning	Ett område med spridda ben (benlager) samt ett fragment vid kant	1	18-44	?
3	V-VI	262	Stensättning	Ett ben-/brandlager samt en bengrop	1	18-44	?
3	V-VI-FR	270	Otydlig/skadad stensättning/-ar	Flera områden med spridda ben samt två brandgropar (cirka sju depåer)	5	14-22, 18-44	Man + ? + ? + ? + ?
3	V-VI-FR	252	Stensättning	Två områden med spridda ben (benlager)	2	18-44, 35-64	Kvinna + ?
4	FR	265	Röseliknande stensättning	Ett område med spridda ben (benlager) samt en bengrop	2-3	18-44	? + ? + ?
4	FR	256	Stensättning	En bengrop	1	18-64	?
Osäker	V-VI eller ROM	253	Stensättning	Ett område med spridda ben (benlager) samt spridda ben i gropar (?)	1?	-	Människa?

Figur 46. Tabellen visar minsta antalet individer i varje anläggning med deponerade mänskliga ben i Molnby (Hed Jakobsson m. fl. 2021), och vid Bröte strax norr om Molnby (Appelgren m. fl. 2018). För dateringsunderlag se bilaga 1. De större anläggningarna återfinns i figur 16. FR = förromersk järnålder, ROM = romersk järnålder.

Figur 47. Grav 10, L2012:270, var en 19 meter stor men flack stensättning från äldre bronsålder, period I-II. Man får tänka sig ett skärgårdslandskap med havssund och öar i bakgrunden. Foto från sydväst.

Mängden ben i de olika depåerna var däremot mycket varierande. Bronsålderns och den äldsta järnålderns Molnby faller alltså in i ett flera gånger iakttaget mönster vad gäller behandlingen av människoben under denna period:

- alla människors ben deponerades inte så att benen bevarades och kan återfinnas.
- människorna brändes på en annan plats än där benen deponerades.
- deponerade ben representerade sällan (snarare aldrig) en hel människa.
- även om det varierade hur man byggde med sten och deponerade ben så valdes alltid steniga och bergiga höjdlägen för ritualerna.
- större stensättningar omgavs ofta av mindre, och detta förhållande blev vanligare över tid.
- lokaler med stenkonstruktioner kunde omfatta både distinkta och ytterst diffusa konstruktioner.
- i stenkonstruktionerna kunde det placeras stora bendepåer, obetydliga bendepåer, eller inga alls.

- det fanns på samma lokaler ofta avgränsande eller arkitektoniska anläggningar som stenmattor, stensträngar och stenblock i anslutning till stenkonstruktioner med (och utan) ben, ibland även olika slags kulthus eller aktivitetsytor av annat slag.

Hantering av människoben i Molnby cirka 1500–200 f.Kr.

Hantering av människoben inleddes i undersökningsområdet någon gång mellan 1600 och 1400 f.Kr. Några handfullar ben från kremerade människor hämtades någonstans ifrån, placerades på marken och täcktes därefter över med en stor flack röseliknande stensättning (19 meter i diameter och 0,4–1,4 meter hög; figur 47). Uppförandet av detta röse bör ha varit arbetskrävande och en uppgift som fordrade ett antal människors insatser. Beräkningar visar att ett röse av motsvarande dimensioner kan ha tagit två månader för fem personer att uppföra om de arbetade oavbrutet (Ragnesten 2005; Goldhahn 2006). Antalet människor som var inblandade eller vilka de var som släpade ihop all sten är svårt att komma åt. Var de särskilda specialister eller anhöriga? Pågick arbetet under väldigt lång tid?

Denna första grav byggdes i övergången från period I till II. Den huvudsakliga period vi kommer diskutera sträcker sig emellertid från cirka 1200 till 200 f.Kr. eller bronsålderns perioder III till VI samt äldre förromersk järnålder. I analysen kommer också materialet från närbelägna Bröte (Appelgren m. fl. 2018) att användas. Vid Veda (Schützler 2000) identifierades inga människoben, men djurben har hanterats i ett förmodat rituellt sammanhang.

Anläggningar med ben

I Molnby påträffades människoben nästan uteslutande i, eller snarare under, olika typer av stensättningar (figur 48). Enda undantaget var som sagt kraniefragmentet i en skadad skärvtenshög från yngre bronsålder (skärvtenshögen och förutsättningar för att tolka den som en så kallad skärvtenshö

stensgrav diskuteras i *Bosättningarnas landskap*, s. 51. Stensättningar var av olika typ, men variationen var inte så stor. Deponerade människoben fanns i stora röseliknande stensättningar (nio stycken spridda över området), två tillbyggda "absider" till dessa stora röseliknande stensättningar, en stor blockstensättning, en liten blockstensättning, en relativt stor och tydlig stensättning samt minst sex små, oregelbundna och otydliga stensättningar. Till de senare kan fogas ytterligare fyra till sex liknande anläggningar som var kraftigt skadade och/eller överlagrade. Alla dessa mindre anläggningar låg samlade kring en av de större röseliknande stensättningar på grav- och kultplatsen i undersökningsområdets norra del och var anlagda under yngsta bronsålder och äldre förromersk järnålder. I Bröte var det två stensättningar som säkert innehöll människoben, en liten blockstensättning och en liten flack och delvis skadad stensättning.

Figur 48. Exempel på anläggningar som innehöll ben från kremerade människor.

1. Från norra gravfältet en liten fin stensättning (grav 252) från yngsta bronsålder – förromersk järnålder. Foto från öster.
2. En stensättning (257, 1010–830 f.Kr.) påbyggd på en större anläggning (251, 1110–900 f.Kr.). Foto från söder.
3. En stor röseliknande stensättning (258, 1210–980 f.Kr.) under utgrävning i snöväder. Foto från nordöst.
4. Från södra gravplatsen en mindre blockgrav (440, 1090–910 f.Kr.). Foto från sydväst.

Placeringen av ben inom stenkonstruktionerna

För att förstå stenkonstruktionernas betydelse och vad benen i dem kan tänkas representera, om de inte ses som förvaringsplatser för avlidnas kvarlevor och minnesmärken över enskilda individer i första hand, ska vi inledningsvis se närmare på placeringen av benen inom stenkonstruktionerna.

Väderstreck och centralitet

Vår förväntan, eller fördom, om att benen borde ligga i mitten av en stensättning kom på skam för det mesta. Sydväst var i stället det väderstreck som var klart överrepresenterat. En central placering fanns i ett fåtal fall, helst när det fanns mer än en depå (och då låg den eller de andra i sydväst). Av de tjugo konstruktioner som var så pass välbevarade att det framgick i vilket väderstreck benen placerats var det tretton som hade bende på i sydväst. En av de anläggningar som avvek från mönstret kan egentligen också fogas in i mallen. I stensättning 257 hade benen placerats i nordöst. Hela den stensättningen var emellertid i sig själv en sydvästlig påbyggnad till en större röseliknande stensättning (grav 251, se figur 48). Det som avgjorde placeringen i detta fall verkar ha varit närheten till den större anläggningens kantkedja, vilket vi kunde se i andra fall också.

I två andra anläggningar var benen placerade i norr/nordväst. Båda var stora röseliknande stensättningar från sen yngre bronsålder (grav 261) respektive förromersk järnålder (grav 265). Det går att ana en tendens till ett mindre strikt val av väderstreck mot slutet av bronsåldern, från omkring 800 f.Kr.

De flesta bende påer låg som sagt i sydväst. Ett annat tydligt mönster är att man hade valt en placering "halvvägs" mellan anläggningens centrum och kanten/kantkedjan. Kanske för att centrum var eller skulle bli upptaget av något annat, som ett block eller en stolpe? Tre stenar kring ett hålrum i centrum av grav 251 kan vara exempel på det sistnämnda. Halvvägs placering gällde även stensättningarna med en avvikande nordlig placering av benen. I en stor röseliknande stensättning från fas 2, eller period IV (grav 410) som innehöll ett flertal bende påer låg emellertid några av dem utanför eller delvis utanför,

och under, kantkedjan. I fyra mindre anläggningar låg bende påer mera i ytterkanten, men som i fallet med stensättning 257 (ovan) hade man här placerat benen nära kantkedjan till en större stensättning som man anslutit den mindre till (den lilla absiden grav 14 intill den stora stensättningen grav 10; den lilla absiden grav 257 invid den stora röseliknande stensättningen 251 (jfr ovan), de mindre stensättningarna 259 och 262 invid den stora röseliknande stensättningen 261). En annan placering fanns i en för området unik mindre blockgrav (440), där blocket ser ut att ha styrt placeringen och benen lagts tätt intill blockväggen. Detsamma var fallet med en av stensättningarna (K4) vid Bröte från samma period, där ben deponerats sydväst och öster om ett block och innanför en inre kantkedja.

Hur ska man tolka detta? I synnerhet de stora röseliknande stensättningarna med nivellerande terrasseringsringar, stora tydliga kantkedjor och brätten kan uppfattas som konstruktioner i egen rätt, oavsett deponerade ben. Brättena och kantkedjorna kretsar tydligt kring ett centrum. Detta centrum har i flera fall också märkts ut av större stenar eller block. Bende påernas perifera placering får därmed benen att verka underordnade konstruktionen. Benen ser ut att vara till för stenkonstruktionen snarare än tvärtom. Benens sekundära betydelse understryks av en välbyggd, välavgränsad, större stensättning (250) med manifest kantkedja, som var helt tom.

Att benen i stensättningarna inte varit ett primärt fokus i meningen "den döda individ som begravts" har lyfts av Anna Röst (2016) som i en studie av två sörmländska lokaler från cirka 1000–300 f.Kr. kan visa att de brända benen har hanterats på olika sätt i skilda typer av stenkonstruktioner. Studien är av intresse för Molnby's gravar även om de sörmländska resultaten inte direkt kan överföras. Stenkonstruktioner av det Röst benämner O-typ karaktäriseras av distinkt cirkulär form, tät kantkedja och en stenpackning av mindre stenmaterial än stenarna i kantkedjan. Dessa O-typer innehåller till övervägande del centralt placerade (och stora) bende påer. Benen verkar ha haft hög prioritet, så som vi ofta förväntar oss att det ska vara. Stenkonstruktioner av R-typ påminner om de stora röseliknande stensättningarna i Molnby. De har större diameter, dominerande topografiskt läge, brätte, kantkedja och utbyggnader. R-typerna innehåller oftare bende påer i den södra halvan av anläggningen.

Röst noterar att detta kopplar R-typen närmare till den äldre rösetraditionen i Södermanland där benen, som Susanne Thedéen visat, oftast har deponerats i sydväst (Thedéen 2004, s. 178ff). I Rösts andra typer av mindre och inte lika distinkta stenkonstruktioner är de deponerade benen ofta placerade i utkanterna, de finns i alla väderstreck, och depåerna är ofta små.

De sörmländska resultaten kan som sagt inte direkt appliceras på Molnby. I Molnby saknades en motsvarighet till stenkonstruktioner av ”O-typ”, och placeringen av bendepåerna var i högre grad strikt hållen till sydväst, oavsett mängden ben och även i mindre och mer diffusa stenkonstruktioner. De senare, ofta från yngsta bronsålder och äldsta järnålder, uppvisade dock en lite större variation. Som ovan sagts kan man ana ett mindre strikt val av väderstreck från slutet av period V och framåt. Det faktum att de största röseliknande stensättningarna alltid innehöll deponerade ben talar för att benen har varit en viktig komponent i dessa anläggningar, även om de placerats till synes perifert. Placeringen av bendepåerna kan sammanfattas:

- Sydvästlig placering var klart överrepresenterad.
- Ett fåtal andra placeringar fanns i anläggningar uppförda i yngsta bronsålder och äldsta järnålder, och i ett fall i en sekundär anläggning som uppenbart förhållit sig till den större primära.
- Man valde en placering ”halvvägs” mellan anläggningens centrum och kanten/kantkedjan, oavsett väderstreck. I detta syns ingen skillnad över tid.
- Placering längre ut vid kanten/kantkedjan förekom. Då var det oftast i mindre anläggningar som placerats invid en större stensättnings kantkedja som ”tog över” och styrde var benen deponerades.
- Bendepåernas perifera placering får benen att verka underordnade.
- Även om bendepåerna sällan återfinns där vi förväntar oss, i mitten, verkar placeringen av benen genomtänkt. Det borde betyda att de trots allt var väsentliga komponenter i konstruktionen av stensättningarna.

Vad innebar den sydvästliga placeringen? Riktningen bör på något sätt ha varit relaterad till astronomiska förhållanden, och troligast är väl solens gång. Sydväst är det väderstreck där man finner solen efter middagshöjd, när dagen är som varmast men solen är på väg att färdas mot kväll. Om det inte var dygnet utan årstiden som spelade roll motsvarar sydväst midsommartid, när det vänder mot vinterhalvåret. Att de mänskliga benen, gravgömman, framför allt deponerades i sydväst i bronsålderns gravar har noterats tidigare (Nylén 1958; Thedéen 2004; Wehlin 2013; Röst 2016). Ett förslag till förklaring är att placeringen har att göra med kosmologiska föreställningar: om ett samband mellan den sjunkande solen och de dödas färd till en annan existens (Thedéen 2004, s. 125; Wehlin 2013, s. 144ff). Vi återkommer till denna fråga längre fram i kapitlet.

Vertikal placering

Bendepåernas placering i höjddled visar när i uppförandet av stenkonstruktionen som benen deponerades. Det kan vara viktigt för att förstå sekvensen av rituella handlingar i uppbyggnaden av graven. I detta avseende kan vi också ana vissa mönster, både beträffande typ av stenkonstruktion och i vilken uppbyggnadsfas deponeringarna gjordes (se figur 49 nästa sida).

I de äldre stensättningarna från Molnbys fas 1 och 2 (period I/II till och med IV, innan bosättningarna etablerades i närområdet) fanns det två vertikala positioner för bendepåerna. Positionen verkar ha varit beroende av stensättningstyp. I den äldsta röseliknande stensättningen, grav 10, var de brända benen utbredda i gruset på den ursprungliga marken. Samma sak i två något mindre stensättningar (490, 494) från omkring 1260–1020 f.Kr. i södra delen av området. I de röseliknande stensättningarna från period III–IV, som till skillnad från de nämnda anläggningarna var konstruerade med kraftig kantkedja, brätte och en nivellerande terrassering, var det tydligt att benen hade deponerats efter att man påbörjat uppförandet av dem. I dessa stora och uppenbart viktiga stensättningar (251, 258, 261, 265, 410, 461 samt blockstensättningen 266) hade man först lagt upp omfattande jord- och stenmassor för att skapa en botten för resten av anläggningen att vila på, innan benen deponerades.

Fas	Period	Grav	Typ	Bendepå	Väderstreck	Placering	Vertikalt läge
1	I-II	10	Röseliknande stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager), med koncentrationer	SSV	Mellan centrum och kant	På ursprunglig mark under anläggningen
2a	III-IV	258	Röseliknande stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager)	SSV	Mellan centrum och kantkedja	På utjämningslager/terrassering
2a	III-IV	461	Röseliknande stensättning	Två områden med spridda ben, ena med koncentrationer	SV	Nära inre kantkedja	På utjämningslager/terrassering, delvis över härdrest. Under inre kantkedja.
2a	III-IV	462	Stensättning	Två bengropar samt spridda ben (benlager)	C + S	Centralt samt mellan centrum och kantkedja	Bengroparna i utjämningslager, benlagret över lockstenarna
2a	III-IV	490	Stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager) samt en bengrop	S	Nära kantkedja	På ursprunglig mark under anläggningen
2a	III-IV	494	Stensättning/röseliknande stensättning	Ett område med spridda ben delvis i grop	SV	Mellan block och kantkedja	På ursprunglig mark under anläggningen
2b	IV	251	Röseliknande stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager)	SV	Mellan centrum med inre kantkedjor och yttre kantkedja	På utjämningslager/terrassering. Under inre kantkedja
2b	IV samt ev. V-VI	410	Röseliknande stensättning	Sex områden med spridda ben (benlager), en bengrop, spridda ben (samt en sekundär bengrop)	C + V + SV + SSV (sydvästra kvartilen)	Från centrum och utåt till utanför kantkedjan	Sju depåer på terrassering, minst två under kantkedja. Bengrop grävd genom ett av benlagren. Ett benlager på andra skiftet sten. Spridda kraniefragment i översta stenpackningen.
2b	IV	440	Mindre blockstensättning	Benkoncentration	SÖ	Intill block	På ursprunglig mark under anläggningen
2b	IV	K4	Mindre blockstensättning	Två områden med spridda ben (benlager)	SV + Ö	SV om block samt Ö om block, innanför inre kantkedja	På ursprunglig mark?
2b	IV-V	266	Röseliknande stensättning med stort mittblock	Samlat område med spridda ben (benlager)	S	Mellan block/centrum och kantbrätte	På ursprunglig mark under anläggningen
2b	IV-V	K5	Stensättning, skadad	Samlat område med spridda ben (benlager)	S?	Innanför inre kantkedja	Under kantkedja, på mark (?)
2b	IV-V	257	Absid till 251	Samlat område med spridda ben (benlager)	NÖ	Kant, vid kantkedja till 251	På ursprunglig mark under anläggningen
2b	IV-V	2161	?	Benlager/bengrop	?, men SV i relation till 261	Vid kantkedja, överlagrad?	På ursprunglig mark, under brätte till 261
3	V-VI	14	Absid till 10	Samlat område med spridda ben (benlager)	SV	Kant, vid kantkedja till 10	På ursprunglig mark?
3	V-VI	261	Röseliknande stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager)	VNV	Mellan centrum och kant	På ett sten/jordlager som brets ut ovanför terrassering
3	V-VI	259	Stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager) samt 1 fragment vid kant	S + kraniefr. vid kant	Kant, vid kantkedja till 261	I fyllningen till stenpackningen. Över äldre stenpackning (del av 261?)
3	V-VI	262	Stensättning	Ben-/brandlager samt bengrop	SV	Kant, vid kantkedja till 261	På mark/samma nivå som gles enskiktad stenpackning
3	V-VI-FR	270	Otydlig/skadad stensättning/-ar	Flera områden med spridda ben samt två brandgropar (cirka sju depåer)	?	?	Olika nivåer inom yta som troligen representerar flera skadade stensättningar
3	V-VI-FR	252	Stensättning	Två områden med spridda ben (benlager)	C + N	Centralt samt mellan centrum och kant	På mark/samma nivå som gles enskiktad stenpackning

Figur 49. De deponerade benens läge vertikalt och horisontellt i gravarna. Tabellen är baserad på gravbeskrivningarna i Hed Jakobsson m.fl. 2021 och Appelgren m.fl. 2018. Med väderstreck C avses centralt. FR = förromersk järnålder, ROM = romersk järnålder. Tabellen fortsätter på nästa sida.

Fas	Period	Grav	Typ	Bendepå	Väderstreck	Placering	Vertikalt läge
4	FR	265	Röseliknande stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager) samt bengrop	NV + N	Mellan centrum och kant	På inre stenkonstruktion samt grop i (ursprunglig?) mark
4	FR	256	Stensättning	Bengrop	C?	Centralt? Svåravgränsad	På ursprunglig mark under anläggningen
Osäker	V-VI eller ROM	253	Stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager) samt spridda ben i gropar (?)	SV + grop i N, S, SV	Mellan centrum och kant	På ursprunglig mark?

Figur 49, forts. De deponerade benens läge vertikalt och horisontellt i gravarna. Tabellen är baserad på gravbeskrivningarna i Hed Jakobsson m.fl. 2021 och Appelgren m.fl. 2018. Med väderstreck C avses centralt. FR = föromersk järnålder, ROM = romersk järnålder.

Thedéén har i sin studie av rösetraditionen i Södermanland betonat hur det verkar ha varit viktigt för rösebyggarna att skapa ett rituellt rum för planerade "begravningar", vanligen genom att inledningsvis bygga kantkedjor (Thedéén 2004, s. 93). Kantkedjornas manifesta avgränsande/inhägnande uttryck gör denna tanke rimlig. Kantkedjan uttrycker en åtskillnad mellan innanför och utanför och en gräns som antagligen inte lättvindigt kunde överkorsas, även om kantkedjorna inte utgjorde några reella fysiska hinder. Men i Molnby var den stratigrafiska relationen mellan bendepå och kantkedja inte entydig. Oftast saknades direkta stratigrafiska beröringspunkter. I grav 461 låg benen på det nivellerande jord- och stenlagret i botten och under en inre kantkedja som möjligen i en senare

utbyggnad kompletterats med en yttre kantkedja. I grav 251 hade benen också deponerats på det första konstruktionslagret innan den inre kantkedjan uppfördes. Benen relaterade inte direkt till den yttre kantkedjan som dock var anlagd på samma nivå, och det är tänkbart att man först byggt plattformen, därefter den yttre kantkedjan, sedan deponerat benen och efter det byggt den inre kantkedjan. Dessa steg kan ha tagits även när grav 461 byggdes. Även i en mindre stensättning i Bröte (K5, daterad till period IV–V) var benen deponerade under en inre kantkedja men med okänd relation till den yttre kantkedjan. I grav 410 fanns bara en manifest kantkedja, och den överlagrade minst två bendepåer som hade placerats ut på det första konstruktionslagret (figur 50). Som vi ska se är det emellertid

Figur 50. I grav 410 överlagrade kantkedjan minst två bendepåer som hade placerats ut på det första konstruktionslagret. ¹⁴C-dateringen av benen tyder emellertid på att de tillkommit senare, i så fall genom att man lyft på kantkedjestenar. Foto från söder.

möjligt att dessa depåer tillkommit senare, i så fall genom att man lyft på kantkedjestenar. Den slutsats vi kan dra är att benen i dessa gravar strösslades ut i ett tidigt skede, i flera fall innan de inre kantkedjorna uppfördes men mera osäkert vad gäller de yttre. Vi kan inte säkert styrka Thedéns tes att kantkedjorna byggdes först, innan benen deponerades. I stället skulle man kunna kasta fram tolkningen att deponeringen av benen ingick i förberedelser inför konstruktionen av stensättningen.

Deponering av ben högre upp i stenpackningarna förekom knappt alls (vi bortser här från sekundära depåer från romersk järnålder och folkvandringstid, som tillkommit när gravarna egentligen övergivits). Det var bara i grav 410, som innehöll allra flest bendepåer, som ben hade deponerats uppe i den flerskiktade stenpackningen, högre upp än det stenlager som täckte de första depåerna. Den osteologiska analysen av de ben som hade spridits ut här visade att den dödes kropp hade utsatts för en anorlunda behandling genom att benen inte var lika hårt brända som i de första (äldsta) depåerna. Det är inte klarlagt om det hade förflutit lång tid eller kort sedan den första konstruktionsfasen, men vi har i avsnittet om bronsåldersjärn (s. 71), föreslagit att denna deponering ägde rum i sen bronsålder bland annat för att den innehöll ett järnfragment. Ett fåtal spridda benfragment fanns även i det allra översta skiftet sten. De antogs vid undersökningen vara uppdragna av rötter och liknande, men det kan inte uteslutas att man återvänt till anläggningen och fördelat ut mer benbitar vid ytterligare något senare tillfälle, i synnerhet som det handlade om kraniefragment. Den regelmässigt tidiga utplaceringen av benen i de beskrivna gravarna bekräftar att benen varit väsentliga komponenter i konstruktionen av stensättningarna, och särskilt i början av processen.

I de små och mer diffusa konstruktionerna på gravfältet i norr, som är daterade till yngsta bronsålder och äldsta järnålder, påträffades benen i grunda gropar, spritt i tunna jordlager mellan stenarna, eller direkt i moränen under den glesa stenpackningen. I två fall fanns keramikskärvor i anslutning till benen. I en av dessa konstruktioner verkade keramik och ben ha placerats öppet, ovanpå stensättningen.

Det väcker tanken om att stenkonstruktioner kan ha tjänat som fundament för markeringar i material som inte lämnat några spår.

Mängden ben

Mängden ben i respektive depå var mycket liten i Molnby (figur 51). Knappt hälften av de drygt fyrtio separata bendepåerna innehöll mer än 100 gram brända ben. Då avses den totala mängden ben oavsett om benen bestämts som enbart människa eller människa och djur. Den mest omfattande enskilda depån med brända ben uppgick till 809 gram (188 gram kunde bestämmas som ben från en vuxen man, med alla kroppens regioner representerade). I den redan nämnda studien av två sörmländska lokaler har Röst (2016, s. 229ff) visat att bendepåernas begränsade storlek verkligen, som många tidigare antagit, beror på att man på något sätt har handskats med de brända benen mellan kremering och slutlig deponering. Man har valt ut vilka ben som skulle deponeras och lämnat resten någon annanstans, var är oklart. Möjligen har man också flyttat på och avlägsnat redan deponerade ben. De små mängderna beror således inte på till exempel dåliga bevaringsförhållanden. Röst noterar flera förhållningssätt till benen. Det går inte att göra en direkt jämförelse med Molnby där bendepåerna var betydligt mindre, men det finns vissa gemensamma drag. På de sörmländska lokalerna var det tydligt att större bendepåer omfattade ben från flera kroppsregioner, medan mindre depåer framför allt innehöll kraniefragment. Denna tendens finns också i Molnbymaterialen. Det var främst, om än inte utan undantag, i större depåer som det fanns ben från de flesta eller alla av en människas kroppsregioner. Delar av kraniet fanns alltid med oavsett depåns storlek, och i flera av de minsta bendepåerna identifierades bara kraniedelar. Det tycks också finnas olikheter mellan Molnby och de sörmländska lokalerna. I Påljunghage, den ena av Röst's fallstudielokaler, tycks benen ofta ha kommit från barn i de små depåerna och från äldre vuxna i de största (Röst 2016, s. 234 med referens till Bäckström & Sjöling 2009). Något sådant mönster kan vi inte se i Molnby. Det är å andra sidan inte jämförbara material då de fåtaliga barn och äldre som påträffades i Molnby fanns i depåer där ben från flera individer hade blandats.

Fas	Period	Grav	Typ	Bendepå	Mängd ben totalt* (g)	Mängd ben människa (g)	Mängd ben djur (g)
1	I-II	10	Röseliknande stensättning	Samlat område med spridda ben (ett benlager med koncentrationer)	338,6	78,2 (3-5 individer)	-
2a	III-IV	258	Röseliknande stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager)	198,3	88,7 (1 individ)	2,20 (får/get och hund)
2a	III-IV	461	Röseliknande stensättning	Två områden med spridda ben, ena med koncentrationer	230 resp. 24,4	57,9 resp. 2,8 (3 individer)	0,3 (får/get)
2a	III-IV	462	Stensättning	Två bengropar samt spridda ben (benlager)	738,5; 74,4; 657,7	205,4; 22,9; 209,2 (3 individer)	9,3 (får/get)
2a	III-IV	490	Stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager) samt en bengrop	12,5; 16,5	5,8; 12,3 (3 individer)	-
2a	III-IV	494	Stensättning/röseliknande stensättning	Ett område med spridda ben delvis i grop	34,5	26,4 (1 individ)	-
2b	IV	251	Röseliknande stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager)	211	82 (1 individ)	-
2b	IV samt ev. V-VI	410	Röseliknande stensättning	Sex områden med spridda ben (benlager), en bengrop, spridda ben (samt en sekundär bengrop)	188,6; 35,29; 809,52; 61,8; 263,95; 684,2; 93,7; 4,5; 0,2	42,5; 5,85; 188; 14,5; 73,9; 259,1; 40,7; 0; 0 (7-8 individer)	5,4 (hund); 1,5 (får/get)
2b	IV	440	Mindre block-stensättning	Benkoncentration	38,8	15,4 (1 individ)	-
2b	IV	K4	Mindre block-stensättning	Två områden med spridda ben (benlager)	220	Mängd ej särredovisad (1 individ)	-
2b	IV-V	266	Röseliknande stensättning med stort mittblock	Samlat område med spridda ben (benlager)	157,9	41,8 (1 individ)	-
2b	IV-V	K5	Stensättning, skadad	Samlat område med spridda ben (benlager)	625	Mängd ej särredovisad (1 individ)	-
2b	IV-V	257	Absid till 251	Samlat område med spridda ben (benlager)	222,3	115,5 (1 individ)	-
2b	IV-V	2161	?	Benlager/bengrop	183,9	47,5 (1 individ)	-
3	V-VI	14	Absid till 10	Samlat område med spridda ben (benlager)	103,15	53 (1 individ)	-
3	V-VI	261	Röseliknande stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager)	135,55	134,45 (1 individ)	-
3	V-VI	259	Stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager) samt ett fragment vid kant	272,1	272,1 (1 individ)	-
3	V-VI	262	Stensättning	Ben-/brandlager samt bengrop	9	1,1 (1 individ)	-
3	V-VI-FR	270	Otydlig/skadad stensättning/-ar	Flera områden med spridda ben samt två brandgropar	62,2; 6,2; 1,4; 17,5; 20,7; 502,6; 0,9	37,5; 3,4; 1,1; 5,9; 6,4; 146,2; 0 (5 individer)	1 (får)
3	V-VI-FR	252	Stensättning	Två områden med spridda ben (benlager)	40,4; 2,6	32,7; 1 (2 individer)	-
4	FR	265	Röseliknande stensättning	Samlat område med spridda ben (benlager) samt bengrop	250,25; 48,8	65,8; 7,7 (2-3 individer)	-
4	FR	256	Stensättning	Bengrop	26,4	9,4 (1 individ)	-
Osäker	V-VI eller ROM	253	Stensättning	Samlat område med spridda ben samt spridda ben i gropar (?)	8,2; 0,2; 0,3	3,0; 0,1; 0,3 (1 individ, osäker)	-

Figur 51. Tabell över mängden ben i de benförande gravarna i Molnby och Bröte (K4, K5). FR = förromersk järnålder, ROM = romersk järnålder.

* I summan ingår de ben som kunnat bestämmas som människa eller en särskild djurart, ospecificerade däggdjur, samt ben som varit för fragmenterade att bestämma till människa eller djur.

Några iakttagelser från Molnby ska presenteras, även om vi får komma ihåg att materialet är förhållandevis litet (20 konstruktioner med 43 separata bendepåer. Anläggning 270 som bestod av ett oklart antal konstruktioner omfattade sju depåer).

- Generellt var benmängderna mycket små, även när depån innehöll fler än en individ. Ett snitt räknat på samtliga depåer (här avses den totala mängden ben) ger knappt 160 gram. Variationen var emellertid stor.
- De generellt mycket små benmängderna gör att man inte kan tala om ett oavsiktligt svinn. Så mycket ben missar man inte om ambitionen är att plocka upp allt ur kremeringsresterna. De ben som inte deponerades måste ha hanterats på något annat sätt.
- Den begränsade benmängden kan i några fall bero på skador eller sekundära ingrepp men detta verkar oftast inte ha varit fallet. Den ringa mängden var primär.
- De större benmängderna, cirka 200 gram och däröver, återfanns främst i de röseliknande och större stensättningarna (10, 251, 258, 265, 410, 461, 462) men även i stenkonstruktionerna 257 (pendang till 251) och 259 (pendang till 261). En på flera sätt avvikande bengrop (270:2230, avvikande bland annat på grund av att benen var sotiga) innehöll en av de största depåerna med drygt 500 gram brända ben. Stensättningarna i Bröte innehöll också större benmängder, blockstensättningen K4 innehöll 220 gram och den skadade stensättningen K5 innehöll 625 gram.
- Små benmängder, mindre än 50 gram, fanns i de två äldsta större stensättningarna i söder (490, 494) och i en unik mindre blockstensättning (440). Dessutom, vilket är signifikativt, i flera av de mindre, diffusa och/eller skadade stensättningarna från yngre bronsålder och äldsta järnålder på den norra lokalen (253, 262, 256, 270).

- Representationen av kroppsdelar varierade men delar av kraniet fanns alltid med. Det fanns en tendens till att fler delar av kroppen, eller hela människan, fanns i större bendepåer men det var inte utan undantag. Kraniedelarna indikerar att det fanns föreställningar kring människors huvuden som påverkade urvalet.
- Inga tydliga mönster har kunnat ses relaterat till ålder eller kön när det gäller benmängd.

Vilka var människorna?

De benrester efter döda människor som hanterades i Molnby kan inte ha motsvarat alla som levde i området, inte några hela hushåll eller familjer. Så vems ben deponerades i synliga stenkonstruktioner? Kan vi se några mönster?

Ålderskategorier och könsindikationer

De döda människornas ålder har i relativt hög utsträckning varit möjlig att bestämma, även om intervallen är breda. Däremot har det varit svårt att hitta könsindikerande ben i det fragmenterade materialet (se figur 46).

De ålderskategorier som kunde beläggas var barn mellan 5 och 14 år (Infans II), tonåringar/unga vuxna (Juvenilis), vuxna mellan 18 och 44 (Adultus/Maturus) eller 35 och 64 år (Maturus/Senilis). Ofta kunde vuxna individer inte bedömas närmare än att de varit 18–64 år. Ben efter spädbarn eller små barn påträffades inte, inte heller individer med riktigt hög ålder. Det kan bero på att spädbarns ben är ömtåliga och bevaras sämre samt att hög ålder kan vara svår att belägga osteologiskt, men speglar troligen också en realitet som innebar att ben från riktigt små barn och riktigt gamla människor inte deponerades, eller deponerades någon annanstans. Ett exempel som verifierar att det i Molnby snarare handlade om ett aktivt val att inte deponera små barns ben är ett gravfält från yngre bronsålder – äldsta järnålder i Valsta i Norrsunda, där ett flertal små barn, även spädbarn, hade begravts i synliga anläggningar (Hed Jakobsson & Lindblom 2012).

Vuxna människor var i absolut majoritet bland de 40–47 urskilda individerna. Bara fyra barn mellan fem och 14 år har identifierats och två av dem var 10–14 år. Vidare har en tonåring/ung vuxen på 14–22 år påvisats. Det öppnar för möjligheten att alla unga individer var tonåringar i 14-årsåldern, men åtminstone ett yngre barn har också konstaterats, i grav 490 från period III–IV. Likheter finns med benmaterialet från Nibble utanför Enköping. Där identifierades 16–17 individer, varav den yngsta var en ung vuxen på 15–20 år (Ohlsson 2011, s. 501ff).

Barn

Vi kan ana vissa förhållningssätt gentemot barn/ben från barn. Eventuellt kan vi också spåra en förändring över tid i detta avseende. Tre av de fyra depåer som innehöll brända ben från barn (Infans II) påträffades i stora röseliknande stensättningar från äldre och mellersta bronsålder, och som hade karaktär av kollektivgravar i och med att man hade deponerat ben från minst tre individer i dem. I den stora stensättningen grav 10 från period I–II fanns ben från ett barn tillsammans med två till fyra äldre och yngre vuxna. Benen var blandade och spridda på samma plats på marken. I stensättning 490 från period III–IV fanns ben från ett yngre barn och en äldre vuxen spridda på marken och ben från ytterligare en vuxen låg i en grop i direkt anslutning. I stensättning 410 från period IV fanns minst sju individer i sex olika depåer. En av dem innehöll ben från ett äldre barn, 10–14 år. Den fjärde depån, där barnets eller tonåringens ålder också har bedömts som 10–14 år, fanns i en för området unik mindre blockstensättning (440) som låg nära grav 410 och daterades till samma period. Intressant nog fanns även en tonåring/ung vuxen i den mindre blockstensättningen (K4) vid Bröte, som var från samma tid.

Barn saknades på lokalen i norr. Denna plats var i bruk längre fram i tid och omfattade betydligt fler små stenkonstruktioner från yngsta bronsålder och äldre förromersk järnålder. En individ i åldern 14–22 bör antagligen räknas som en ung vuxen snarare än ett barn. Bendepån var skadad och benfragmenten hade spritts ut men den tillhörde ett kluster av mindre stensättningar från period V–VI, som låg i anslutning till en större röseliknande stensättning (261) från samma tid.

Materialet är litet, men indikerar ändå att:

- Ben från spädbarn och riktigt små barn deponerades inte (med reservation för att så små ben lätt försvinner).
- Ben från yngre barn deponerades tillsammans med vuxna.
- Man gjorde skillnad på yngre barn och barn som närmade sig eller var i tonåren; ben från individer i denna ålder, 10–14 år, kunde läggas i enskilda depåer precis som vuxna.
- Under yngsta bronsålder (period V–VI) och äldsta järnålder deponerades inte ben från barn.

Äldre

Gruppen äldre är ännu svårare att diskutera eftersom det många gånger har varit omöjligt att avgöra en vuxen individs närmare ålder. Endast fyra individer har bedömts som något äldre (35–64 år), men fler äldre personer kan förstås även gömma sig i gruppen med åldersbedömningen 18–64 år. Någon riktigt gammal individ har inte påträffats. Det finns visst fog för att säga att ben från äldre individer deponerades enligt ett liknande mönster som barnen; de som äldre bedömda har påträffats i konstruktioner med flera depåer/individer, främst i stora röseliknande stensättningar från äldre och mellersta bronsålder (10, 461, 490 och eventuellt 410).

På lokalen i norr, med längre brukningstid och fler och mindre stenkonstruktioner från yngre bronsålder och äldre förromersk järnålder fanns i en mindre stensättning (252) ben som bedömts komma från en äldre individ. Ytterligare tre anläggningar *kan* ha innehållit äldre personer, bedömningen här var åldern 18–64 år.

Kön

Som sagt var det ytterst få individer (elva, inräknat en av gravarna i Bröte) som kunde könsbestämmas och då ofta med viss osäkerhet. Några signifikanta mönster är knappast idé att leta efter. Med det sagt kan vi ändå notera att av dessa elva var nio män och två kvinnor. De som män bedömda fanns alla utom tre i stora röseliknande stensättningar. En fanns i en

brandgrop, en i en mindre stensättning påkopplad på en större, en i en skadad stensättning i Bröte. De som kvinnor bedömda påträffades i en stor röseliknande blockstensättning (266) – den enda av sitt slag – samt i en liten fin stensättning (252) som ingick i det kluster av stensättningar som låg runt en större röseliknande stensättning på den norra lokalen. Det är lite intressant att den stora blockstensättningen innehöll ben från en troligen äldre kvinna, medan de flesta stora flacka röseliknande stensättningarna innehöll ben från män. Eftersom så många människor inte kunnat könsbestämmas är detta knappast något att dra växlar på; de stora flacka stensättningarna kan förstås ha innehållit kvinnor också eftersom flera av dem innehöll ben från flera individer.

- Som påtalades ovan har inga tydliga mönster kunnat ses relaterat till ålder eller kön när det gäller benmängd. Inga tydliga mönster har kunnat iaktas när det gäller typ av konstruktioner heller, främst på grund av få könsbestämningar.
- Den absoluta majoriteten bendepåer representerade vuxna individer.
- Ben från mindre barn och äldre fanns i de kollektiva depåer som gjorts i de stora röseliknande stensättningarna från äldre och mellersta bronsålder.
- I stenkonstruktioner från yngre bronsålder och förromersk järnålder fanns endast ben från vuxna (eventuellt från 14-årsåldern och uppåt?).

En eller flera, individuellt eller kollektivt?

Som framgår av ovanstående fanns det stenkonstruktioner som innehöll kremerade ben från mer än en individ. Hur gick det till, och varför? Avled flera personer samtidigt i sjukdom eller olycka? Eller har människor offrats i samband med någon annans död? Andra tolkningar är också tänkbara. Kremering av människor gör det möjligt att spara de brända benen under lång tid, i syfte att vid en viss tidpunkt längre fram kunna placera flera döda i en och samma anläggning. Man kan också hämta brända ben ur äldre depåer och omplacera dem till nya sammanhang, till exempel för att föra samman förfäder och ättlingar (jfr Gansum 2004, s. 274ff). Möjligheterna

att pröva sådana hypoteser är emellertid begränsade i vårt material, eftersom det är svårt både att separera individer från varandra och att datera depåerna närmare. Några tendenser kan dock iaktas.

Ben från flera individer i *en och samma* bendepå fanns bara i två fall. I den stora röseliknande men flacka stensättningen från äldre bronsålder (grav 10) fanns ett benlager med ben från tre till fem individer. Möjligen ska det ses som ett äldre drag. I en större stensättning (490) från period III–IV fanns ben spridda på marken med två individer blandat samt en tredje placerad i en grop grävd genom benlagret. I båda stensättningarna var de hopblandade benen från personer i olika åldrar, och båda innehöll ben från barn.

Ben från flera individer men i *separata* depåer var vanligare, och förekom under hela perioden från mellersta bronsålder till och med äldre förromersk järnålder. I sex anläggningar fanns minst två depåer av ben från olika individer (252, 265, 410, 461, 462, 490). De olika bendepåerna skulle kunna betyda att de placerades i anläggningarna vid skilda tillfällen men ingenting talar för det vare sig stratigrafiskt eller konstruktionsmässigt. I stället verkar man ha placerat ut bendepåerna samtidigt i ett tidigt skede av konstruktionsprocessen. Undantaget utgörs av den stora röseliknande stensättningen (410) från period IV, där sammanlagt minst sju individer kunde urskiljas. En, möjligen två depåer hade gjorts högre upp i stenpackningen i denna anläggning, sannolikt efter att en viss tid förflutit sedan man påbörjade konstruktionen. Dessutom fanns en sekundärgrav från romersk järnålder nedgrävd i den, men det berörs inte här. Vidare hade tre depåer utanför kantkedjan något yngre ¹⁴C-dateringar än depåerna innanför kantkedjan. Dateringarna överlappar emellertid och ingenting tydde vid undersökningen på att de hade deponerats i ett senare skede, då både depåerna innanför och utanför kantkedjan låg delvis under densamma. Möjligheten finns dock att denna anläggning har återbrukats och/eller byggts på, och att de äldsta bendepåerna kompletterats med fler efter en viss tid.

Flera separata depåer med ben fanns, med något undantag, bara i de största stensättningarna. Alla stora anläggningar var dock inte av detta kollektiva slag. Drygt hälften av de stora röseliknande stensättningarna hade bara försetts med en bendepå från en

individ. Vad som föranlett att man ibland deponerade ben från flera individer i samma anläggning är svårutrett. I fallet med sammanblandade ben från flera individer skulle man kunna tänka sig att benen hämtats från en gemensam bålplats (vilket skulle göra urvalet av individer slumpmässig). De generellt ringa benmängderna talar för att deponeringen ingått som en del av en lång rituell process, som ibland kanske omfattade att man sparade vissa människors ben en tid eller hämtade dem från äldre anläggningar. I en stensättning från period III–IV kan ¹⁴C-dateringarna tyda på ett sådant scenario. Som vanligt med dessa bronsåldersdateringar finns emellertid en bred överlappning som gör att det inte går att hävda någon säker tolkning, men man greppar efter halmstrån. I stensättning 462, som låg mellan en större röseliknande stensättning (461) och en stensättning av Brobyhustyp, fanns tre bende påer. Två utgjordes av bengropar med varsin locksten, den tredje av ett benlager som låg ovanpå lockstenarna. Detta lager innehöll ben som fick en äldre datering, 1230–1020 f.Kr. (2 sigma) än ben från en av de stratigrafiskt äldre bengroparna, daterade till 1130–930 f.Kr. Det fanns även andra skillnader, bland annat var benen i benlagret mer fragmenterade än benen i groparna. Det är således möjligt att benen i det övre lagret kan ha varit sparade eller hämtade från en äldre depå. Då benen kom från alla delar av kroppen finns inget som uppenbart talar för det senare, snarare talar den kompletta kroppen för att benen under en tid varit förvarade i till exempel en kruka för senare deponering. Mycket spekulativt, men: kanske i Brobyhuset?

Ytterligare en variant av benhantering fanns eventuellt, och det var en individ fördelad på flera depåer. De ofta ringa mängderna ben gör ju att det blir en viss osäkerhet i bedömningen, men i två av de små stensättningarna i norr (grav 259 och 262 från period V–VI) verkade en individ, en i varje stensättning, ha blivit fördelad på olika depåer. I blockgraven K4 i Bröte (period IV–V) hade kraniedelar från sannolikt samma individ fördelats i två olika benlager på ömse sidor om mittblocket (Appelgren m. fl. 2018, s. 58).

Hur avgjordes vems ben som skulle deponeras? Vem bestämde det? Och vad betyder urvalet man gjorde? De deponerade benen uppvisar en stor variation. Vi kan se skillnader mellan stora och små anläggningar. De små blockstensättningarna (en vid

grav 410 i söder och en i norr vid Bröte), de påbyggnader eller absider som fanns i ett par fall och de små diffusa stensättningar som bildade ett gravfält i norr, innehöll (med något undantag) mycket lite ben från en enda individ i respektive konstruktion. De stora röseliknande stensättningarna var i högre grad kollektiva och innehöll oftare en något större mängd ben från varje representerad individ. I nästan hälften av dessa stensättningar fanns det antingen ben från flera individer i samma depå, eller minst två och upp till sju depåer ben från olika individer i en och samma anläggning. I några av dem verkar bennedläggelserna ha omfattat flera generationer, inklusive barn. Kön fördelningen är svårare att uttala sig om. Ändå går associationerna snarast till att benen kan ha representerat familjer, hushåll, ”alla generationer”, grupper av människor, än enskilda individer. Men, som ovan påtalades, drygt hälften av de stora röseliknande stensättningarna hade oavsett tidsperiod bara försetts med en enda depå ben, från en individ. Det är bara i ett fall (grav 410) som deponerandet troligen har pågått under en längre tid. I de övriga anläggningarna fanns inget som talar för att flera representerade individer skulle bero på upprepade deponeringsritualer.

Det ringa materialet till trots finns vissa mönster, som att det var unga eller yngre medelålders vuxna som dominerade i benmaterialet. Barn förekom i depåerna när stensättningen innehöll ben från flera individer, och alltid tillsammans med vuxna. De generellt ringa benmängderna talar för att bendeponeringen var ett led i en lång rituell process, som ibland kanske omfattade att man sparade vissa människors ben en tid eller hämtade dem från äldre anläggningar. Själva deponeringen skedde dock som regel bara vid ett tillfälle, tidigt i processen att bygga en grav.

Får och hundar

I några av stensättningarna fanns även djurben bland de vitbrända benfragmenten efter människor, närmare bestämt ben från får (eller getter, jfr s. 38) och hundar. Någon åtskillnad mellan människorna och dessa djur verkar inte ha gjorts utan benen var behandlade och sammanblandade på samma sätt som när ben från flera människor fanns i samma depå. Som vi redan nämnt i föregående kapitel (se till exempel s. 39) hade fåren en kulturell och religiös

särställning, sannolikt knuten till deras ekonomiska värde och människornas livsstil och försörjning som boskapsskötare.

Fårben deponerade ihop med människoben förekom i Molnby i fyra depåer från fas 2 (period III–IV) och en från fas 3 (period V–VI). Den yngre depån bestod av ben i en brandgrop, och de mänskliga benen härrörde från en vuxen man. De fyra äldre depåerna fanns i stora stensättningar (258, 410, 461, 462) tillsammans med ben från vuxna personer, varav en också kunde könsbestämmas som man. Tre av dessa var stora röseliknande stensättningar, som var och en tycks ha varit den först uppförda anläggningen på respektive plats. I två av dessa monumentala gravar fanns även hundar. I grav 258 på den norra lokalen fanns hundben tillsammans med ben från får och en vuxen man. I grav 410 i södra delen av området fanns hundben tillsammans med ben från en äldre man i det största och tidigt deponerade benlagret i konstruktionen, och fårben tillsammans med en vuxen persons ben som deponerats under kantkedjan. Återigen bör påminnas om det begränsade materialet men visst vågar vi oss på en hypotes? Det tycks som om det fanns ett samband mellan stor röseliknande stensättning, får, hundar och vuxna (äldre) män (se figur 51). Handlade det möjligen om en herdesymbolik? I förlängningen kanske vi även vågar föreslå en återfödelsymbolik, då får och hundar (den vallade boskapshjorden?) under denna boskapsskötande tid bör ha varit sinnebilder för rikedom och försörjning.

Föremål och människoben

Det var bara ett fåtal av anläggningarna med människoben som innehöll föremål. Igen är det de stora röseliknande stensättningarna från period III–IV som skiljer ut sig, varav två (258 och 410) tycks ha varit de första, största och mest elaborerade stensättningarna på respektive plats.

Metaller förekom endast i stora stensättningar (251, 258 och 410) och då deponerade tillsammans med de brända benen. Fynden bestod av två fragmentariska bronsknivar, ett fragmentariskt järnbleck och en liten järnten. I tre av de fyra depåerna identifierades vuxna män, den fjärde var en vuxen individ som inte kunde könsbestämmas. Två

av depåerna innehöll även stenartefakter i form av ett bryne respektive en mal- eller glättsten. Resterande fynd fanns i andra delar av anläggningarna. De utgjordes av ett par små keramikskärvor i två av gravarna men annars fanns där uteslutande stenföremål: knackstenar, malstenar, löpare, brynen och slipstenar samt avslag av flinta och kvarts. Det är vanliga bruksföremål som har använts för att tillverka saker, men som när de återfunnits i rituella sammanhang ofta tolkats som symboler för transformation, fertilitet och pånyttfödelse (till exempel Bellander 1938; Kaliff 1997). Vanligaste platsen för stenartefakterna var i anslutning till kantkedjorna i den östra halvan av konstruktionerna. Det verkar alltså som om man gjorde viss åtskillnad mellan å ena sidan metallerna som deponerades med benen och å andra sidan stenföremålen, en distinktion som även har iakttagits vid Påljungshage och Rogsta i Södermanland (Röst 2016, s. 204ff). Röst frågar sig om skillnaden är att metallerna i högre grad varit personliga tillhörigheter, medan stredskapen hört till processer kring stenkonstruktioner och deponeringar? Det ligger mycket i det, åtminstone kan det nog hävdas att metallerna, liksom får- och hundbenen, i Molnby's gravar tycks ha varit närmare knutna till de döda. Bronsernas betydelse som personliga attribut erhållna vid viktiga övergångar i livet understryker detta (se avsnittet om bronsjutningen i Molnby, s. 67ff). Stenverktygen, som fanns bland stenarna i stenpackningen eller i kantkedja och brätte, verkar ha varit mer förknippade med själva stenkonstruktionen.

Sammanfattning, tolkningsförslag och lite om solens reinkarnation

I vårt undersökningsområde i Molnby verkar deponeringen av döda människors ben ha begränsats till stensättningar. Det saknades indikationer på deponering av människoben i andra sammanhang, till exempel i anslutning till odlingsytor eller bosättningar. Vi hittade heller inga spår av de handlingar som måste ha föregått deponeringen, som själva kremeringen av de döda. Dessa säkerligen med ritualer omgärdade steg i processen att hantera de döda måste ha ägt rum någon annanstans. Eftersom den undersökta ytan var så pass stor får vi anta att de brända

och utvalda benen har transporterats ganska lång väg innan de deponerades på utsedd plats. För den äldsta perioden fram till omkring 800 f.Kr. saknar vi även spår av bosättning i det undersökta området, och det är möjligt att både bränning av döda och annan hantering av ben under denna period skedde närmare boplatserna. Det var väl också där det fattades beslut om vilka av de döda som skulle deponeras i stensättningar. Emellertid hittade vi inga spår av kremeringsplatser eller annan hantering av döda heller från den efterföljande perioden när det faktiskt fanns bosättningar i området. Hursomhelst är det uppenbart att de kremerade ben som deponerades i synliga konstruktioner bara kan ha motsvarat ett fåtal av de människor som levde i Molnby. Det är också tydligt att de deponerade benen aldrig motsvarade en hel människa utan att delar av benen måste ha placerats på andra ställen, som vi inte har kunnat identifiera.

Under loppet av den långa bronsålder när döda människors ben hanterades i Molnby fanns det antagligen perioder när flera bendeponeringar utfördes relativt nära varandra i tid, och längre perioder när inga eller bara enstaka utplaceringar av ben ägde rum. Det är på grund av ¹⁴C-dateringarnas breda

spann svårt att fånga upp om aktiviteterna skedde episodiskt eller kontinuerligt. Det går med andra ord inte att slå fast att man till exempel skulle ha genomfört en begravning var tredje generation eller liknande (detta har föreslagits för gravarna i Nibble, se Artursson m. fl. 2011, s. 94; Karlenby 2011, s. 100 samt kapitlet *Det tidsmässiga ramverket* (s. 15). Ibland går det emellertid att ana en större samtidighet utifrån likheter mellan olika konstruktioner. Ett exempel på det är de stora röseliknande stensättningarna grav 258 och grav 461 (figur 52). Dateringarna visar att stensättningarna uppfördes 1210–980 f.Kr. respektive 1210–1000 f.Kr. (med 2 sigma). Det är så gott som samtidigt, givet dateringsmöjligheterna, men i praktiken skulle det kunna skilja upp till tvåhundra år mellan de två anläggningarna. En speciell detalj talar emellertid för ett kort tidsavstånd, eller rentav samtidighet. Förutom en gemensam utformning med nivellerande terrasserings, kantkedja, brätte och flerskiktad stenpackning, hade de båda stensättningarna i sin yttre kantkedja ett markant inbyggt stenblock, som i sin tur på ett speciellt sätt var anslutet till en egen liten stenkedja. Dessa block visar på en gemensam idé och det är väl inte alltför långsökt att tänka sig att samma aktörer låg bakom de båda

Figur 52. Den stora röseliknande stensättningen 461 under pågående utgrävning. Notera det flata blocket ovanför slänten till höger i bild, som var inbyggt i kantkedjan och dessutom omramat av en egen liten kantkedja. Likadant hade man gjort i grav 258 på den norra grav- och kultplatsen. Foto från nordväst.

byggnadsföretagen. Ändå låg stensättningarna på stort avstånd från varandra, i områdets södra (461) respektive norra (258) del. I den södra konstruktionen (461) fanns ben från två eller tre vuxna individer. I den norra stensättningen (258) fanns ben från bara en individ, en vuxen man. Den fortsatta utvecklingen på de båda lokalerna i söder respektive norr är intressant. Vid grav 461 i söder fanns inga yngre gravanläggningar. En möjlig efterföljare finner vi emellertid hundra meter bort i en ny stor röseliknande stensättning, grav 410, daterad till 1110–920 f.Kr. Grav 258 i norr fick också en efterföljare, grav 251, som låg sextio meter bort från den äldre stensättningen och är daterad till samma intervall som grav 410: 1110–900 f.Kr. De två efterföljarna i söder respektive norr tillhör alltså nästa tvåhundraårsperiod kan man säga. Precis som i den första generationen röseliknande stensättningar var graven i söder en kollektiv anläggning, medan graven i norr bara innehöll ben från en individ.

Det är märkligt hur man höll liv i traditionen att bygga stora röseliknande stensättningar. Mellan hundra och trehundra år senare, det vill säga hyfsat regelbundet, uppfördes en ny anläggning, grav 261. Den anlades på den norra gravplatsen och placerades mellan de två befintliga gravarna 258 och 251. Dateringen av denna nya stensättning hamnar på grund av Hallstattpatån i det breda tidsintervallet 810 till 540 f.Kr. Graven innehöll ben från en vuxen individ. I söder fick grav 410 emellertid ingen efterföljare. Troligen återbrukades den stora kollektiva stensättningen i stället med ytterligare minst en ben-deponering och ett nytt lager sten.

Under den långa tid som motsvaras av period V–VI inträffade flera förändringar i Molnby. Parallellt med att bosättningar etablerades, helt uppenbart i avsiktlig nära kontakt med de redan existerande gravarna i söder och i norr, började man också förändra och omgestalta gravplatserna och addera nya aktiviteter. Det har vi redan beskrivit i föregående kapitel.

På den norra gravplatsen fortsatte man deponera ben. Den nya komplexa röseliknande stensättningen från denna period, grav 261, var som sina föregångare uppbyggd med kantkedja och brätte. Den var säkerligen arbetskrävande men blev ändå något mindre till omfånget. En annan skillnad är att de ben som deponerades i den inte som tidigare placerades

i sydväst, utan i nordväst. Den stora innovationen var emellertid att man snart började anlägga små flacka stensättningar av en helt ny typ runt omkring denna stensättning. De lades tätt ihop och gavs ett helt nytt uttryck: flacka, småsteniga, glesa, skramliga och svåravgränsade från varandra. De var dock inte överlappande vilket tillsammans med dateringarna visar att de placerades ut successivt och med hänsyn till redan befintliga konstruktioner, som man alltså måste ha sett eller känt till var de fanns. Först nu kan vi egentligen tala om att platsen utvecklades till ett gravfält. Gravgruppen påminner mycket om de gravgrupper Anita Knape har identifierat på gravfältet i Rogsta, som utmärks av flera mindre stensättningar arrangerade runt en större stensättning (Knape 1997; se även Feldt 2005, s. 102ff som ger exempel på fler lokaler med liknande grupper; samt Röst 2016). Den norra gravplatsen följde därmed en utveckling som iakttagits på andra håll: rösetraditionen började luckras upp och ett gravfält började växa fram. Gravgrupper av denna karaktär har föreslagits representera mindre sociala enheter, familjer eller hushåll (Feldt 2005, s. 102 med referenser). Fortfarande kan emellertid inte alla ha kremerats och fått sina ben deponerade i synliga anläggningar, och benen har hanterats rituellt som förr, det vill säga bränts hårt, sköljts med vatten, fragmenterats och antagligen fördelats på flera platser.

Hela platsen utsattes i alla fall för en omdaning genom stenkonstruktioner av olika slag, små blockstensättningar, stenmattor, stenrader och stensträngar. Även detta har platsen gemensamt med andra lokaler från yngsta bronsålder och äldsta järnålder (Feldt 2005, s. 107ff ger exempel). Förvisso kan inte uteslutas att en del av alla dessa stenkonstruktioner tillkommit tidigare, men samtliga som har kunnat dateras tillhör tiden efter 800 f.Kr. I söder, vid grav 410, skedde en delvis liknande utveckling. Här blev den stora stensättningen utgångspunkt för andra aktiviteter, med den stora skillnaden gentemot området i norr att man inte längre deponerade människoben. Här skedde andra ting i stället, bland annat bronsgjutning av rituell karaktär, vilket vi redan avhandlat i tidigare kapitel. Även här kan de nya aktiviteterna dateras till efter 800 f.Kr.

De förändringar vi ser under period V innebar alltså inte att traditionen med stora flacka runda röseliknande stensättningar övergavs. Den fortsatte ännu

längre fram i tid på gravfältet i norr. De tre stora gravar som redan fanns där kompletterades med ytterligare en någon gång mellan 400 och 200 f.Kr. Det måste med andra ord ha passerat ganska många generationer människor sedan sist. Kortast möjliga tid är utifrån ¹⁴C-dateringarna ett par hundra år (igen, i så fall hyfsat regelbundet), men möjligen hade så mycket som ett halvt millennium passerat. Ändå byggde man på samma sätt. Även denna nya anläggning bestod av en flerskiktad stenpackning, en manifest kantkedja och ett brätte.

Graven placerades alldeles intill och delvis över brättet till den första stora röseliknande stensättningen på gravfältet, det vill säga grav 258, som vid det här laget var många hundra år gammal. Något avståndstagande eller dramatiskt förändrat ideologiskt förhållningssätt kan inte spåras, snarare väl en önskan om anknytning, permanens och vidmakthållande. Två exempel på att gravarna från äldre och mellersta bronsålder var intressanta länge är att man i en av de stora stensättningarna i söder, grav 461, hade lyft på stenar i den inre kantkedjan och grävt ner en fin glättad skål, vars utformning daterar händelsen till övergången mot förromersk järnålder. Dessutom har man uppsökt den stora stensättningen från äldre bronsålder, grav 10, och byggt på den med en liten stensättning (grav 14), någon gång under perioden 800–350 f.Kr. Detta kan ha skett i samband med att området togs i anspråk för odling, se avsnittet om jordbruket i Molnby s. 40ff.

Vissa olikheter fanns emellertid mellan den förromerska röseliknande stensättningen och de äldre. Till skillnad från de andra stora stensättningarna saknade den förromerska stensättningen en nivellerande terrassering och den låg mera nedhasat i slänten. Vidare var benen deponerade i norr i stället för i sydväst. Vissa element som ingick i det äldre schemat saknades alltså. Eller om man ska uttrycka det som att vissa kunskaper saknades? Det är ändå svårt att förklara hur traditionen att bygga dessa stora stensättningar kunde hållas vid liv under så lång tid, när de uppfördes så sällan. Det kontrollerade och uppenbart planlagda i anläggningarna visar att någon eller några hade kunskaper om hur man skulle bygga och hur man skulle göra. Upprepade man traditionen på andra håll under mellanperioderna? Kom det folk, specialister, från andra platser som visste hur man skulle göra när det blev dags?

Figur 53. Cirkelmotiven har tolkats som solar. En koppling till de runda stensättningarna från perioden är kanske inte heller helt osökt. Ristning från Riala i Norrtälje (L2015:701) fågelvägen 26,8 kilometer nordöst om Molnby. Foto: Sven-Gunnar Broström.

Solens reinkarnation

De runda stensättningarna med kraftiga kantkedjor, runda brätten och ibland flera stenkretsar utanför varandra kan liknas vid de många cirkelmotiven på bronser och hållristningar. En vanlig tolkning av cirkelmotiven är att de avbildar solen. Vagnshjul, sköldar och andra runda ting har också diskuterats som bilder vilka i förlängningen symboliserat hjulen på solens vagn, eller solen själv (Malmer 1989, s. 25).

Figur 54. Den hästdragna skivan på den så kallade Trundholmsvagnen är guldbelagd på ena sidan. Guldsidan anses representera dagen för då vandrar hästen åt höger, det vill säga medsols. Andra sidan är således natt då riktningen är motsols och den mörka sidan vänds mot betraktaren. Dagsidans koncentriska cirklar föreställer kanske solar, medan nattsidans mönster har tolkats som halvmånar. Foto: Nationalmuseet Danmark (CC BY-SA 2.5).

En bärande del i bronsålderns kosmologi tycks ha varit idén om solens reinkarnation. Denna idé och variationer på temat solkult har bronsåldersforskare diskuterat i snart 200 år (Nordberg 2013, s. 199ff), och tolkningen att solens återfödelse eller resa var ett väsentligt tema inom bronsålderns kosmologi är väl förankrad (a.a., s. 236ff). Vi gör här ett försök att tillämpa denna idé på de stora röseliknande stensättningarna i Molnby. Utifrån deras placering, konstruktion och deponeringsmönstren i dem föreslår vi att intentionen bakom dem var att formulera och artikulera en relation mellan platsen, dess besökare, och solens kraft.

Solens reinkarnation kunde bildligt uttryckas som att solen drogs av en häst eller transporterades på ett skepp över himlen från öster till väster, och tillbaka genom underjorden från väster till öster, varje dygn,

år ut och år in, om allt gick som det skulle. Solens upp- och nedgång var som alla gränsövergångar kritiska skeden som krävde särskilda arrangemang, vilket i bildspråket uttrycktes med hjälpande väsen som fisken, fågeln, hästen och ormen. Den invecklade ikonografin runt solresan har rekonstruerats utifrån motiv på bronsföremål, i synnerhet bilder på rakkniivar från yngre bronsålder (Kaul 1998a–b, 2004), men grundtemat är äldre. Den kända solhästen från Trundholm på Själland dateras till period II (figur 54). Invändningar mot tolkningen har gjorts med argumentet att det verkar bakvänt att solen skulle behöva hjälp. I stället har föreslagits att solen visar skeppen vägen (Wehlin 2013, s. 159) eller att det är solen som från en (strids)vagn bakom hästen kontrollerar och driver den över himlen (Johannsen 2011, s. 105). Själva solresan som centralt mytologiskt motiv är man emellertid överens

om. Sagaholmsgravens från period II/III har med detta motiv som bakgrund beskrivits som en materialiserad bild av solens återfödelse, där hästarna på bildhällarna i gravens kantkedja drar solen runt, runt (Goldhahn 1999, s. 204).

Alla de stora röseliknande anläggningarna i Molnby var placerade i landskapsrummets mest markerade höjdlägen, där berget gick i dagen och med bara himlen ovanför och havet nedanför i öster. Den allra äldsta, den nitton meter vida grav 10 från äldre bronsålder, hade samma placering men var lite anorlunda konstruerad och möjligen var kontexten för detta byggnadsverk också en annan. Men stensättningarna från period IV och framåt var mycket lika varandra. De var med stora arbetsinsatser upplyfta i horisontellt läge med hjälp av konstruerade platåer av jord och sten. Även när man uppförde den enda stora blockstensättningen, grav 266, hade man lagt ner mycket arbete på att den skulle ligga horisontellt genom att med stor ansträngning gräva ner halva kantbrättet i marken för att motverka den naturliga sluttande terrängen. Därigenom var dessa stora stensättningar riktade rakt uppåt. Med kraftiga runda kantkedjor och brätten kan man tänka sig dem som spegelbilder av solen, eller som representanter för densamma i ständig rotation mellan

dag/himmel och natt/underjord. Den sydvästra kvadranten, där de kremerade benen deponerades, bör i så fall symbolisera ögonblicket när solen passerat zenit och börjat vända nedåt. Om det fanns en önskan om att de döda skulle följa med på resan och färdas med solen nedåt mot underjorden (och sedan tillbaka) vore det följdriktigt att placera de brända benen just där. Man skulle också kunna tänka sig att symboliken bestod i att de döda inte var passiva resenärer lika mycket som, i linje med Kauls idéer om solens medhjälpare, aktiva assisterande gestalter som behövdes för att solens resa skulle kunna fullföljas (figur 55). En likartad tolkning om medhjälpare har gjorts för roddarna (bemanningsstrecken) på hällristnings skeppen, men i Molnby verkar de marina referenserna inte ha varit aktuella, det finns ju till exempel inga skeppssättningar. Solen, dygns- och årstidsväxlingar snarare än utfärd och återkomst speglar att man i första hand var jordbrukare och boskapsskötare.

Som noterades ovan fanns det en skillnad mellan hur man i dessa anläggningar placerade ben och metall å ena sidan, och stenredskap å den andra – i alla fall om man något hårdrar mönstret och bortser från ett par fall av stenartefakter invid benen. Stenredskapen återfanns främst i de stora stensättningarnas

Figur 55. Många tolkningar är möjliga men en kan vara att ristningen visar solens medhjälpare. Foto: Wikimedia Commons, fotograf Erlend Bjørtvedt (CC BY-SA 3.0).

utkanter och företrädesvis i öster. Ska man fortsätta tänka solsymbolik borde öster vara den sida som representerar den uppåtgående solen, den sida där solen reinkarnerades varje morgon, eller varför inte de levandes värld där stenredskap som malstenar och brynen onekligen passar bra in. Öster (och norr) verkar ha varit det väderstreck som även drog till sig stenblock. När det fanns framträdande stenblock inbyggda i kantkedjan eller intill kantkedjan i de stora stensättningarna, så var det i anläggningens östra halva, det vill säga i samma väderstreck som stenartefakterna. Flera stenartefakter såsom löpare och knackstenar fanns på samma sätt infogade mellan stenar i kantkedjan.

Placeringen av blocken varierade något. I grav 461 fanns blocket i norr (se figur 52), infogat i kantkedjan men även omgivet av en mindre kantkedja som utgick från den stora. På blocket fanns även en inknackad skålgrop. Block i norr fanns även i grav 494 som dock var skadad och saknade kantkedja. Block i nordöst fanns i den äldre grav 10 som saknade yttre kantkedja men hade ett block precis i ytterkanten, och i grav 258 där blocket på samma sätt som i grav 461 fanns infogat i kantkedjan och dessutom var anslutet med en särskild mindre kantkedja. Östlig placering fanns i grav 251 och grav 490 där blocken var inbyggda i kantkedjorna, och sydöstlig i grav 410 och grav 265 där blocken också fanns i kantkedjorna. Anläggningarnas västra halvor saknade i samtliga fall block. Vi tar detta som intäkt för att väderstrecken spelade roll, och om hypotesen om en rituellt uttryckt ”solcult” eller kosmologi stämmer kan vi konstatera att stenblocken (liksom stenverktygen) främst återfinns i öster där allt uppstår när solens strålar faller på världen.

Blocken bryter också den avgränsande kantkedjan och, om än fantasifullt, skulle man kanske kunna tänka sig att de fungerade som trappsteg ut ur den stora stensättningen/solen/graven som kunde användas av en återupplivad livskraft? Blocken i de stora stensättningarna kan även relateras till mindre anläggningar med block som framträdande element i konstruktionen. Som vi föreslog i föregående kapitel (s. 41f) kan blockkonstruktionerna under yngre

bronsålder ha uttryckt en regenerationstanke; krukskärvor, ben och annat avfall deponerades vid markfasta block för att de stod för kraft, liv och alltings ursprung. Stenblocken som bild för livskraft eller motsvarande skulle i så fall ha en lång tradition.

Uppförandet av de stora röseliknande stensättningarna får vi nog tänka oss var mycket speciella händelser, utlösta av omständigheter som inte utgjordes av en enskild individs död, även om det kan ha varit fallet – det är omöjligt att säga. Någon regelbundenhet går inte direkt att tala om och det handlar om minst hundra, någon gång flera hundra år mellan byggnadsutbrotten. Givet den planering och de betydande arbetsinsatser som krävdes för att bygga de stora stensättningarna är det troligt att de var angelägna för en större grupp människor som på detta sätt försäkrade sig om världens fortbestånd. Om det sedan var samma grupp eller nya konstellationer som genomförde projekten är ju svårt att veta.

Kan föreställningarna som funnits bakom de stora stensättningarna ha hållits aktuella under så väldigt lång tid, trots förändringar av landskapet och oavsett nya ekonomiska och sociala förhållanden? Ur vårt sentida perspektiv verkar det måhända rimligare att man lade märke till de äldre monumenten och granskade dem noga för att sedan bygga nya likadana, snarare än att det handlade om en obruten tradition. Likheter även i konstruktionernas svåråtkomliga inre delar talar emellertid för att man faktiskt har förvaltat gamla sedvänjor under långa tider. Helt säkra kan vi i alla fall vara på att även de gamla monumenten från mellersta bronsåldern visades förnyat intresse och omsorg under periodens slut. Vi kan se att man besökte dem och grävde ner ben och keramik i stensättningarna och även att man i några fall byggde ut en gammal stor stensättning med en ny liten, som fästes i kanten. Man utökade dessutom verksamheterna omkring dem och förvandlade de ensamt tronande stora stensättningarna till grav- och kultplatser med nya verksamheter och ett myller av olika stenkonstruktioner. De gamla gravarna kan rentav ha varit anledningen till att man bosatte sig just här. Platsen fanns redan, definierad av de gamla gravarna.

Avsikter och intentioner kan vi bara spekulera kring. Men ett scenario kan vara att de äldsta stora, röseliknande stensättningarna från början placerades där landskapet framträdde som särskilt betydelsefullt och heligt. De lades på utvalda platser på höjder där berget gick i dagen, nära både himlen och havsviken i öster, där solen gick upp. Kanske var ramen en kult knuten till solen.

Måhända besöktes dessa platser regelbundet av människor som i övrigt levde ganska långt bort.

Med tiden, och med vattnets bortdragande och den ur levnadsperspektiv överblickbart snabba tillväxten av frodig mark nedanför monumenten, kan så innebörden av dem ha förskjutits. De kan (också) ha börjat handla om minnen, forntid och förfäder med inflytande även på samtiden. De stora stensättningarna anvisade, så att säga, bra platser att bosätta sig på. Fortsatta goda livsbetingelser skapade man genom att vidmakthålla traditionen med de stora stensättningarna, samtidigt som man förändrade de gamla heliga platserna enligt nya idéer och föreställningar.

INTRODUKTION

Behovet av kunskap om de obesuttnas bebyggelse har uppmärksamrats i flera sammanhang under de senaste åren. Numera är det också vanligare att bebyggelselämningar från senare tider får lika hög prioritet och undersöks med samma ambitionsnivå och metodik som exempelvis en järnåldersbosättning eller ett medeltida stadslager. Den historiska bebyggelsen norr om Molnby säteri, känd under namnet Snapptuna, blev ett bra exempel på en sådan undersökning.

Om vi tittar på en relativt modern karta över platsen och dess omgivningar (se vänstra sidan) blir det knappast en överraskning att det var just ett torplandskap som undersöktes här. Vi återfinner området ett stycke nordöst om Molnby gård, som blev säteri omkring sekelskiftet 1600 (Almqvist 1931), och Roslagsbanans station Molnby som invigdes 1885. Landskapet består av smala uppodlade sprickdalar omväxlande med lika smala höjdstråk, skogsklädda med en del öppna partier med hagmarker. I öster och väster omges området av vidsträcktare och mera höglänta skogsområden. I den västra av de två smala sprickdalarna norr om Molnby har det funnits flera torp: Fagermoda, Källboda, Nyboda, Dalen och Bröte. Vårt undersökningsområde flankerar den östra sprickdalgången och här låg Snapptuna, som vi undersökte tillsammans med ett stort antal andra fornlämningar.

Molnby gård har åtminstone sedan den blev säteri legat söder om de smala sprickdalarna, i ett ståtligt läge på krönet av en höjd och med utblick söderut mot ett öppnare landskap och flera andra gårdar och byar. Det socialt skiktade historiska landskapet är därmed tydligt, med den högt belägna säterigården vid den bästa odlingsmarken och torpen i de smala och magrare dalgångarna åt norr.

Snapptuna framträder i den äldsta kartan från slutet av 1600-talet (LMS A112-22:1-2, se figur 119) som två bebyggelseenheter, en landbogård och ett torp. I anslutning till kartans två lägen kunde vi undersöka ett flertal bebyggelselämningar, merparten i form av syllstensgrunder. Men huslämningar fanns också på andra platser i området, där kartorna

inte gav någon ledtråd. De utgjorde både äldre medeltida bebyggelse och bebyggelse som av någon anledning inte noterats i kartorna.

Snapptuna kan följas i de historiska källorna från mitten av 1500-talet fram till början av 1800-talet, då bebyggelsen helt upphörde (Hed Jakobsson m.fl. 2021). Det är med skiftande terminologi man benämner invånarna i Snapptuna. I den äldsta uppgiften från jordeboken 1538 kallas de ”torpare”, och i de yngsta källorna uppges att bebyggelsen då bebos av ”stattorpare” (Berger 2021). Däremellan beskrivs Snapptuna även som att det ligger ”under rå och rör” till Molnby (mantalslängderna 1650 och 1651). Även termen ”frälselandbo” förekommer (jordeboken 1589). Klart är emellertid att de båda enheterna från den äldsta kartan och under hela sin livslängd var underordnade Molnby gård, eller säteri.

Genom den arkeologiska undersökningen har vi kunnat klargöra det kronologiska händelseförloppet i Snapptuna. Vår utgångspunkt för projektet innan utgrävningen startade var att bebyggelsen utgjordes av två samtida enheter, en landbogård och ett torp, och att det därmed fanns möjligheter att göra intressanta iakttagelser om sociala skillnader mellan de båda hushållen. Det visade sig emellertid att de undersökta bebyggelseenheter till största delen inte var samtida, åtminstone inte för de båda bostadshusens del. Trots det har vi vunnit nya kunskaper om hur livsmiljön kunde te sig för obesuttna enheter på landsbygden under 1600- och 1700-talen. Dessutom visade det sig, som sagt, att det funnits fler hushåll än två i Snapptuna, och att historien sträckte sig längre tillbaka än vad de äldsta källorna kunde berätta.

numa tua: dinge mo

SNAPPTUNAS MEDELTIDA FÖREGÅNGARE

Snapptuna hade en medeltida föregångare. Gården, eller möjligen gårdarna, etablerades under högmedeltiden och existerade fram till och med 1300-talet. Sedan upphör spåren och platsen stod av allt att döma öde under större delen av 1400-talet, men togs i bruk igen i början av 1500-talet. Det är den senmedeltida allmänna ödeläggelsen, agrarkrisen, vi troligen ser effekterna av liksom den efterföljande nya expansionen i början av 1500-talet. Då, vet vi genom de skriftliga källorna, brukades platsen av torpare. Men hur var det med den medeltida bebyggelsen?

Under 1500-talet benämndes platsen Snapptuna. Det medeltida namnet känner vi inte till, det kan ha varit något annat, och vore det inte för de arkeologiska undersökningarna skulle vi överhuvudtaget inte veta att det funnits en medeltida bebyggelse här. Den äldsta källa som nämner Snapptuna är jordeboken från år 1538, och som sagt står då snapp-tunaborna under rubriken *Torpare*. Fyrtio år senare kallas de frälselandbor, och i 1589 års jordebok finns angivet en frälselandbo och en torpare. De varierande beteckningarna återkommer vi till i kapitlet *Torpens landskap del 2 – uppkomst och orsaker* (s. 177). Här är frågan om även den medeltida bebyggelsen var ett torp? Var enheten bebodd och brukad av landbor? Eller fanns det möjligen en självständig gård här då?

Den arkeologiska undersökningen av Snapptuna och dess medeltida föregångare sätter strålkastaren på en ständig utmaning för medeltidsforskningen: hur såg den medeltida landsbygden egentligen ut? Hur såg torpen ut, hur levde landborna, vad skilde dem från självägande bönder? Kunskapen om i synnerhet torparens och landbors livsvillkor är än så

länge ganska begränsad (Nilsson m. fl. 2020). Men var skillnaderna så stora? I det följande kommer vi att beskriva vad som karaktäriserade det medeltida Snapptuna och försöka ta reda på vad för slags enhet det var. Det är inte enkelt, för vilka är kriterierna?

Inom den agrarhistoriska forskningen är man rätt överens om (se till exempel Rahmqvist 1996; Myrdal 1999; Berg 2003; Ericsson 2012; Widgren 2014) att stora jordägares egendomar under högmedeltiden var organiserade som huvudgårdar med dagsverksskyldiga torpare och landbönder, så kallad huvudgårdsdrift. Denna organisation föregicks troligen av en vikingatida och tidigmedeltida storgårdsdrift där arbetskraften utgjordes av förvaltare, trälrar och/eller lejd arbetskraft. Efter digerdöd och agrarkris avvecklades huvudgårdsdriften nästan helt och levde bara kvar på adelns sätesgårdar och kyrkans avelsgårdar. Det vanliga blev i stället att de stora jordägarna arrenderade ut sin jord till landbönder, så kallad landbodrift. Dessa organisationsformer har avlöst men också överlappat varandra under loppet av medeltiden, men landbodriften ska ha dominerat från 1300-talets andra hälft (Ericsson 2012, s. 48 med referenser).

Parallellt med de stora jordägarnas olika driftformer har det medeltiden igenom också i varierande grad funnits självägande bönder (Myrdal 1999, s. 100; Ericsson 2012, s. 41f). Kunskapen om hur stor andel av gårdarna som var självägda baseras i huvudsak på källmaterial som kronans jordeböcker som ju kom till senare, från början av 1500-talet. Beräkningar visar att skattejorden dominerade norr om Bergslagen och utgjorde en stor andel även i delar av Uppland, Västmanland, Värmland och Dalsland. I södra Sverige var frälset och kyrkan de dominerande jordägarna, men även där kunde det variera mellan olika regioner. Frälset var starkt i Södermanland och Östergötland och i centrala Uppland hade ärkebiskopsdömet stora jordegendomar (Ericsson 2012, s. 41f med referens till Larsson 1985). Dessa uppgifter är förstås inte enkla att överföra på medeltida förhållanden. Det är dessutom svårt att veta vilken betydelse olika former av jordägande egentligen hade för böndernas livsvillkor och till exempel vilka skillnader som fanns mellan skattebönders och landbors gårdar. Vi får heller inte glömma bort att det medeltida landskapet även bestod av verksamheter som inte var direkt agrara, och det har vi ett bra exempel på i Snapptunas medeltida smedja.

Arkeologiska spår av Snapptunas medeltida föregångare

Lämningarna efter den medeltida bebyggelsen återfanns inom det som på 1600-talet var Snapptunas gårdstomt, samt på ett impediment i åkermarken strax öster om tomten (figur 56). Det som fanns kvar var fragmentariskt men vi kunde konstatera ett husläge representerat av en ugn och/eller spis som hade brukats och byggts om i tre faser, ett grophus, en stensatt brunn och en smedja, som likt huset varit i bruk en längre tid. I övriga delar av vårt under-

sökningsområde saknades medeltida anläggningar. Ett fåtal spridda föremålsfynd och ¹⁴C-dateringar visar ändå att viss verksamhet har pågått i stora delar av området, troligen i form av mer eller mindre sporadiska aktiviteter knutna till bebyggelsens försörjning och kommunikationsvägar. Det finns inget som talar för att bebyggelsen under medeltiden har flyttat omkring i området, så som man har kunnat se på andra undersökta platser med medeltida bebyggelse (Beronius Jörpeland 2010).

Bakgrunden till den medeltida bosättningen är suddig. Den första hälften av medeltiden var i stort sett helt frånvarande i undersökningsområdet. ¹⁴C-dateringar till perioden saknas helt. Det enda fyndet är en osäker skärva östersjökeramik (Appelgren m. fl. 2016, s. 152). Ändå visar pollenanalysen på en ökning av öppen terräng och odlade växter i tidig medeltid. Ett ovanligt rätvinkligt system av stensträngar i och strax utanför undersökningsområdet kan vara spår av tidigmedeltida odlingsverksamhet, men systemet kan också vara av yngre datum (Hed Jakobsson m. fl. 2021, s. 125ff). Den frånvarande tidiga medeltiden talar för att en korrekt beteckning på den högmedeltida bebyggelsen skulle kunna vara *torp* i betydelsen nybygge (till exempel Welinder 2007, s. 8ff). Vilken aktör som i så fall låg bakom torpetableringen är emellertid svårt att få syn på då skriftliga källor saknas och kartmaterialet, som skulle kunna användas för att leta efter dåtidens jordägare, begränsar sig till en sen 1600-talskarta över Molnby säteri. Vi vet att frälset generellt hade intresse av att ny mark bröts (Rahmqvist 1996), men då våra dateringar tyder på att bebyggelsen etablerades under 1200-talet kan det också ha handlat om en självständig gård som kommit till inom ramen för en allmän odlingsexpansion och befolkningsökning (jfr Myrdal 1999, s. 27ff). Vi kommer i det följande att beakta båda dessa möjligheter.

Figur 56. Plan över de medeltida lämningarna och deras läge i förhållande till undersökt bebyggelse från 1600- och 1700-talen (se även figur 61). Mot bakgrund av 1680 års karta (LMS A112-22:1–2, rektifierad, jämför s. 179), skala 1:1500.

Medeltida byggnadslämningar: hus, grophus och smedja

På gårdstomten

Inom Snapptunas gårdstomt var grophuset (hus 145) den enda kvarvarande medeltida byggnadslämningen. Det nedgrävda huset har varit rektangulärt och cirka 15 kvadratmeter stort, har haft en stolpburen takkonstruktion och en härd mitt i rummet (figur 57). I övrigt saknades bevarade lager i huset och vi har inte kunnat fastställa vad grophuset användes till. Nedgrävda hus av den här typen har oftast varit ekonomibyggnader men bostadsändamål kan inte uteslutas. I härden hittades en del av ett sandstensbryne och ett obestämt stångliknande järnföremål, men även enstaka ben av nötkreatur (käke) samt fröer av skalkorn och vete som tyder på att matlagning har ägt rum i huset. En ¹⁴C-analys av skalkorn från härden gav en datering till 1300-talet (1290–1410 e.Kr.). Att inte fler lämningar efter medeltida bebyggelse påträffades i närheten beror högst sannolikt på alla senare verksamheter. Det var bara nedgrävda anläggningar som hade bevarats. Gissningsvis, om det handlade om en vanlig medeltida gård, bör det ha funnits flera hus på platsen som

bostadshus, stall, fähus och härbre. I Uppland har arkeologiskt undersökta medeltida landbogårdar omfattat två till tre byggnader, vanligen en stuga med ett eller två rum samt en eller två ekonomibyggnader (Beronius Jörpeland 2017). I skriftligt material anges vanligen något fler hus: stuga, sädeslada, fähus och förråd (Myrdal 1999, s. 33). På impedimentet i öster, som inte kom att brukas lika långt fram i tid som gårdstomten, var det mer kvar av medeltiden.

På impedimentet

De medeltida bebyggelselämningarna bestod av en smedja samt två på varandra avlösande ugnar med en överlagrande spis, vilka sannolikt representerar ett hus, samt en stensatt brunn (se figur 56 och 61). Lämningarna har vi daterat till 1200- och 1300-talen. De var mycket fragmentariska. Det är ofta fallet med medeltida bebyggelse, vilket har förklarats med att den medeltida grundläggningstekniken innebar glesa och därmed otydliga stensyllar eller träplintar som inte har bevarats (Beronius Jörpeland 2008, s. 37f). Det är också troligt att många timrade hus har plockats ner och flyttats (Vinberg 1995). Här på impedimentet i Snapptuna berodde det antagligen (också) på att man under 1500-talet

Figur 57. Grophuset vid undersökningen 2016. Härden och två stolphål är synliga. Skalkorn från härden daterades till 1300-talet. Foto från söder.

omdanade platsen kraftigt och byggde minst ett nytt hus. Den nya yngre bebyggelsen var något bättre bevarad och kommer att beskrivas längre fram.

Läget för bebyggelsen är lite udda. Varför valde man att förlägga hus och smedja till detta förhållandevis begränsade impediment? Även om viss bortodling kan ha skett i kanterna av höjden ligger platsen som en till ytan begränsad ö i vad som på 1600-talet var åkergården men under medeltiden bör ha bestått av fuktig ängsmark i anslutning till Molnbysjön. Möjligen var det just sjön som spelade roll. Tyngre transporter av ved och kol till en smedja gjordes lämpligast på vinterföre och här kan man dessutom ha använt isen på sjön. Det speciella läget kan också tala för att det handlade om ett torp. Det har visat sig vid analyser av medeltida bebyggelselägen att åkerholmar och lägre terräng ofta representerar landbogårdar (Beronius Jörpeland 2019, s. 49). De medeltida torpen togs vidare gärna upp i anslutning till naturliga fodertäkter på huvudgårdarnas utmarker (Rahmqvist 1996; Ericsson 2017, s. 49) vilket skulle kunna vara applicerbart på våtmarkerna kring Molnbysjön.

De medeltida ugnarna bör representera ett hus, möjligen ombyggt, men det fanns inga spår kvar efter själva byggnaden. Eftersom ugnarna har haft köksfunktioner antar vi att de har legat i ett bostadshus, eller möjligen i ett kokhus. Huset har i så fall legat bara drygt tio meter ifrån smedjan vilket är ett ovanligt kort avstånd. Vanligen tänker man sig en större distans med tanke på brandrisken, men det finns även exempel på tätt liggande hus och smedjor (Beronius Jörpeland & Ramström 2007, s. 167). Den äldsta ugnen ¹⁴C-daterades till 1200-talet, nästa ugn till 1300-talet med samma metod. Den yngsta och sämre bevarade eldstaden har inte daterats.

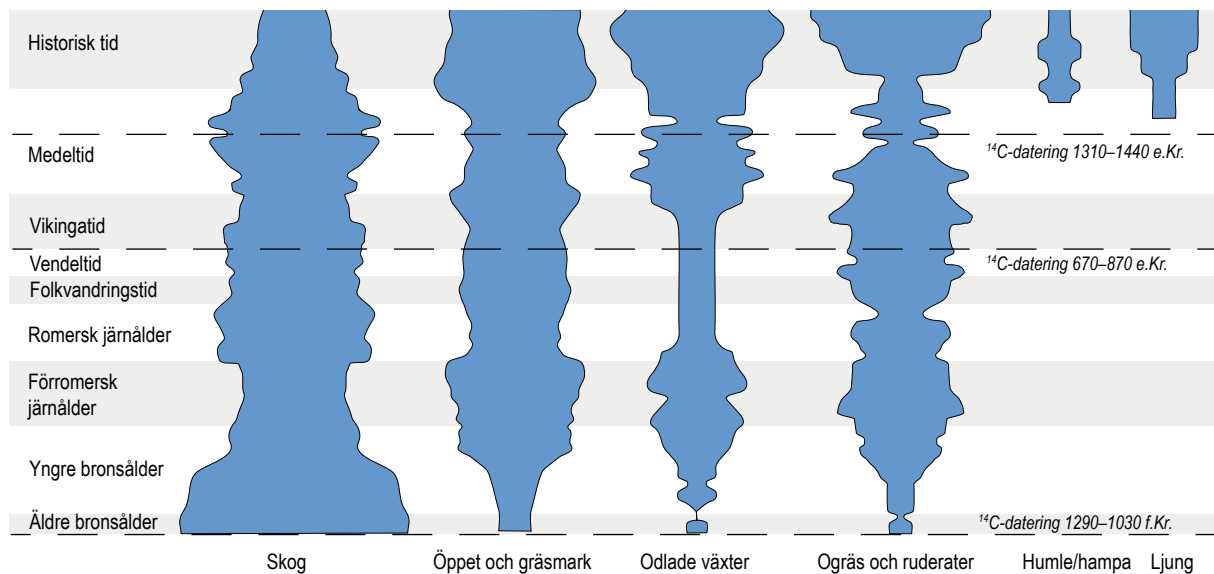
Ugnen från 1200-talet (1220–1290 e.Kr.) var en knappt meterstor rundad härd med stensatta sidor, placerad i en nedgrävning som var drygt 2 x 1 meter stor och en dryg halvmeter djup. I ugnen fanns kol, sot och bränd lera. Två större slaggbitar, den ena en bottenskälla, var infogade i ugnens stensatta sidor och det fanns även en del smidesslagg i härden. Inget visar att ugnen varit använd för järnsmide. Slaggbitarna tyder på att smedjan bör ha varit i gång när ugnen byggdes och/eller reparerades. Djupt ner i härdgropen låg ett beslag av kopparlegering och några enklare järn-

Figur 58. Hank från ett Siegburgkrus (F3543:6135:1), funnen i en ugn. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skala 1:1.

föremål, högre upp i brukningslagret spikar, hästskosöm, en hästsko, en hasp och ett rektangulärt eldstål, samt en del av en stengodskanna från Siegburg (figur 58). Benmaterialet bestod av obrända ben av får/get och nöt, de senare med huggspår, samt bränt hornkvicke av får/get. Ett intressant inslag var en kota av torsk. Eftersom torsk lever i bräckt eller saltare vatten kan den inte vara fiskad lokalt utan måste ha förts till platsen. Det fanns inga vegetabilier i den äldre ugnen.

Ugnen från 1300-talet (1290–1400 e.Kr.) var större, 2,2 x 1,7 meter med kantställda sidostenar och en tätning av lera. Konstruktionen var liksom den äldre ugnen nedgrävd en halv meter och brukningslagret innehöll småsten, sot, kol och bränd lera samt enstaka fynd av hästskosöm och spik. En mindre mängd obrända ben av hare, får/get, höns (kyckling), nötkreatur och gris fanns i ugnen och i ett lager intill fanns gott om brända fröer av skalkorn, vete, havre, gräart och lin. Denna yngre eldstad har mera entydigt använts för matlagning. De två ugnarnas fyndinnehåll kunde inte helt särskiljas vid undersökningen, bland annat var skärvan av stengods i den äldre ugnen antagligen infiltration från någon av de yngre eldstäderna.

Figur 59. I pollendiagrammet syns en tydlig igenväxningsfas under senmedeltiden. Den bör vara ett resultat av kristider och att den medeltida gården och smedjan övergavs (efter Hed Jakobsson m. fl. 2021, s. 278).

Dateringen av smedjan till samma period som ugnarna är en sammanvägning av flera omständigheter. Fyndet i smedjan var anonyma och kunde inte bidra till dateringen. ^{14}C -resultatet 970–1150 e.Kr. skulle kunna förstås som att smedjan etablerades redan under äldsta medeltid, men dateringen gjordes på ek som kan ha hög egenålder. Byggnadens konstruktion, hur smedjan fungerat och järnets kvalitet gör att vi antar att smedjan var samtida med de övriga medeltida lämningarna. Indirekt visar slaggfynden i den äldsta ugnen från 1200-talet att smedjan bör ha varit i gång senast i slutet av 1200-talet, eftersom det inte fanns några andra möjliga källor för denna slagg. En främre gräns sätts av det överlagrande byggnadsskedet.

Vad som också talar för en datering till 1200–1300-tal är pollendiagrammet (figur 59) som uppvisar intressanta variationer under loppet av medeltiden. Under högmedeltiden och i början av senmedeltiden ökade växtodlingen och den öppna marken på skogens bekostnad. Det är rimligen den medeltida gårdens jordbruk som avspeglar sig här, men en bränsleslukande smedja kan också ha bidragit till avskogningen. Strax efter ^{14}C -intervallet 1310–1440 e.Kr. kan vi sedan se en tydlig igenväxningsfas, när skogen bredde ut sig igen och odling och betesmarker krympte ihop. Nedgången bör vara ett resultat av att den medeltida gården och smedjan övergavs.

Smedjan

Smedjan (hus 402) var ofullständigt bevarad och särskilt i väster störd av en yngre byggnad (hus 400). Utifrån de lämningar som återstod kan vi ändå rätt väl beskriva den som ett omkring 8 x 4 meter stort hus, helt eller delvis på stensyll (endast konstaterad i norra vägglinjen). Taket vilade förutom på ytterväggarna även på en längsgående stolprad i mitten av huset. I smedjan fanns tre urskiljbara nivåer av golvlager av kompakt jord fulla av träkol, sot och glödska. I husets sydvästra och centrala del fanns rester av ässjan och en stensködd grop för städstabben. Ässjan tycks ha varit nedgrävd i marken och lerklining i gropens kant tyder på att den varit infodrad med lera. Under svensk medeltid var ässjorna oftast fyrkantiga och upphöjda, vilket tillät smeden att stå och arbeta (Hjärthner-Holder 2010). Sannolikt har våra smeder i stället omväxlande hukat vid härden och stått vid städet och arbetat, under smedjans taknock och med ryggen mot den nordöstra långväggen. Utanför denna vägg låg slaggvarpet, som bredde ut sig i smedjans hela längd. Om smedjans tak och rökutsläpp vet vi ingenting men sannolikt fanns en öppning ovanför härden. Några spår av dörren fanns inte heller kvar men städets plats tyder på att ingången varit placerad mitt på den sydvästra långväggen. Det krävdes ljus för att kunna se att bearbeta järnet och därför var städet ofta placerat fram-

för dörröppningen (Karlsson 2015, s. 72). Utifrån topografin, som sluttade ner från smedjan mot öster, gissar vi att vägen till slagghvarpet var att vika av åt höger utanför dörren och runda smedjans gavel där. Vatten kan man ha hämtat i den stensatta brunnen, daterad till 1300-talet, som fanns strax nedanför impedimentet femton meter åt nordväst.

Sammanlagt tillvaratogs omkring 85 kilo slag samt en stor mängd glödska från smedjan och dess slagghvarp. Däremot fanns bara ett fåtal järnföremål och inget järnspill eller några halvfabrikat kvar från tillverkningen. Det tyder på att smedjan städades noggrant när den togs ur bruk och råvaror, redskap, bälg och städ flyttades till en ny plats. Två fynd av bälgmunstycken gjordes, det ena söder om smedjan och det andra i slagghvarpet. Båda munstyckena var av sten.

Till den medeltida miljön hörde antagligen även en stenläggning som bredde ut sig sydöst om smedjan och har tolkats som en förstärkt gårdsplan. Fynden (enstaka yngre rödgods, kritpipa) tyder på en datering till tidigmodern tid men när stenläggningen egentligen anlades är oklart. En funktion knuten till smedjan är tänkbar, till exempel kan man ha behövt förstärka marken på grund av tunga transporter av järn och kol.

Smidet

Den arkeometallurgiska analysen av material från smedjan ger en värdefull inblick i medeltida smide på landsbygden. Det analyserade materialet bestod av smidesslagg, slaggska från smideshärden, ugnsfodring och ett mindre antal färdiga föremål. Materialet har med hjälp av flera olika analysmetoder gett en samstämmig bild av smidesverksamheten (McDonnell 2021).

Mängden slagg talar för att smedjan fungerade under en längre tid. Verksamheten tycks ha pågått intensivt. Majoriteten av de smidesska som hade bildats i ässjan vägde mellan 150 och 350 gram, och enbart ett fåtal ska hade tillåtits växa till en storlek större än ett kilo. Det tyder på en enhetlig drift av smedjan med regelbundet underhåll av smideshärden. Både slagganalys och analyser av färdiga föremål visar att järnet höll hög kvalitet. Järnets renhet indikerar att råvaran har kommit till smedjan i

form av väl bearbetat osmundjärn. Analyserna visar också att järnet härrörde från olika malmska. Det har varit höga temperaturer i ässjan och man har använt flera tekniker för att framställa föremål, däribland verktyg med ståleggar. Man har endast arbetat med järn.

Hur länge var smedjan i bruk? Mängden avsatt slag är problematisk att använda för att förstå det efter-som slaggmängden kan bero på så många olika faktorer, bland annat vad man tillverkade (Magnusson 2013), och det känner vi inte till. Vi vet heller inte om den bevarade slaggmängden är representativ. Har det handlat om kontinuerligt eller säsongsvist smide? Analysen av smidesskaernas mineralstruktur visar att man inte har låtit slaggen ligga och svalna långsamt i smideshärden utan har kylt ner den snabbt, eventuellt med vatten. Att man velat kyla ner slaggen snabbt kan ha berott på att man behövde tömma ässjan ofta. Men det kan också indikera att man regelbundet har ”stängt och släckt” när man avslutat arbetet vilket kan tolkas som att man använde smedjan periodvis. Tre urskiljbara golvnivåer i smedjan visar att det har funnits perioder av stillestånd. När smedjan slutligen övergavs tycks det ha skett under kontrollerade former, eftersom det varken fanns redskap eller brukbart järn kvar på platsen.

Intensiv och långvarig men troligen periodisk användning av smedjan, kvalitativt järn smitt med hjälp av osmundjärn och möjligheter att tillverka ett brett spektrum av föremål, däribland verktyg med ståleggar, talar för ett specialiserat smide. Man har inte bara tillverkat enklare föremål eller utfört reparationer. Det är emellertid svårt att få konkret grepp om vad man har producerat i smedjan. Det saknades bevarade smidesredskap och de få järnföremålen från smedjan behöver inte vara tillverkade där.

Varifrån kom järnet?

Fem av artefakterna analyserades närmare. Två nitar var tillverkade av ferritiskt järn med låg eller mycket låg kolhalt och kan ha tillverkats i smedjan. En hästkosöm, en ten och ett handtag var däremot smidda av blästjärn. De kan ha varit tillverkade på platsen vilket i så fall skulle betyda att smederna har haft tillgång till flera järnska, men föremålen kan även vara ditförda från någon annan plats eller vara från en period som föregick smedjan, det kan vi

inte utesluta. Hästskosömmen påträffades i botten av fundamentsgropen under ässjan. Ena niten samt handtaget och tenen låg i ett av smedjans golvlager, och den andra analyserade niten i slaggvarpet.

Analyserna visar att man har använt osmundjärn från flera malmkällor. Utifrån vad vi vet om medeltida järnhantering och smide är det mest sannolikt att järnet införskaffats på en närbelägen järnmarknad, troligen av smederna själva (Gert Magnusson, personlig kommunikation). Det kan knappast handla om någon annan järnmarknad än den i Stockholm.

Medeltida glas, keramik, sporrar och armborstpilar

De medeltida fynden från undersökningsområdet var ytterst få (figur 61). Några av de mer allmogliga järnföremålen kan förvisso ha tillhört perioden men det är svårt att veta, då exempelvis verktyg ofta har sett likadana ut i många hundra år. Bland de föremål som säkert kunde knytas till den medeltida perioden fanns ändå en del saker som ger en spännande inblick i livet på platsen. Ett sådant föremål var en liten skärva från en bägare av vedaskglas (figur 60). Skärvan har daterats till 1200- eller 1300-talet (Haggrén 2021). Den hittades i ett utjämningslager under golvet i parstugan från 1600–1800-talen och vi saknar därför det ursprungliga sammanhanget. Glas tillverkade med vedaska som flussmedel är mycket sköra och bevaras dåligt. De är ändå relativt vanliga fynd i stadslager från 1100-, 1200- och i viss mån 1300-talet och har bland annat hittats i Sigtuna, Nyköping och Stockholm (Haggrén 2017,

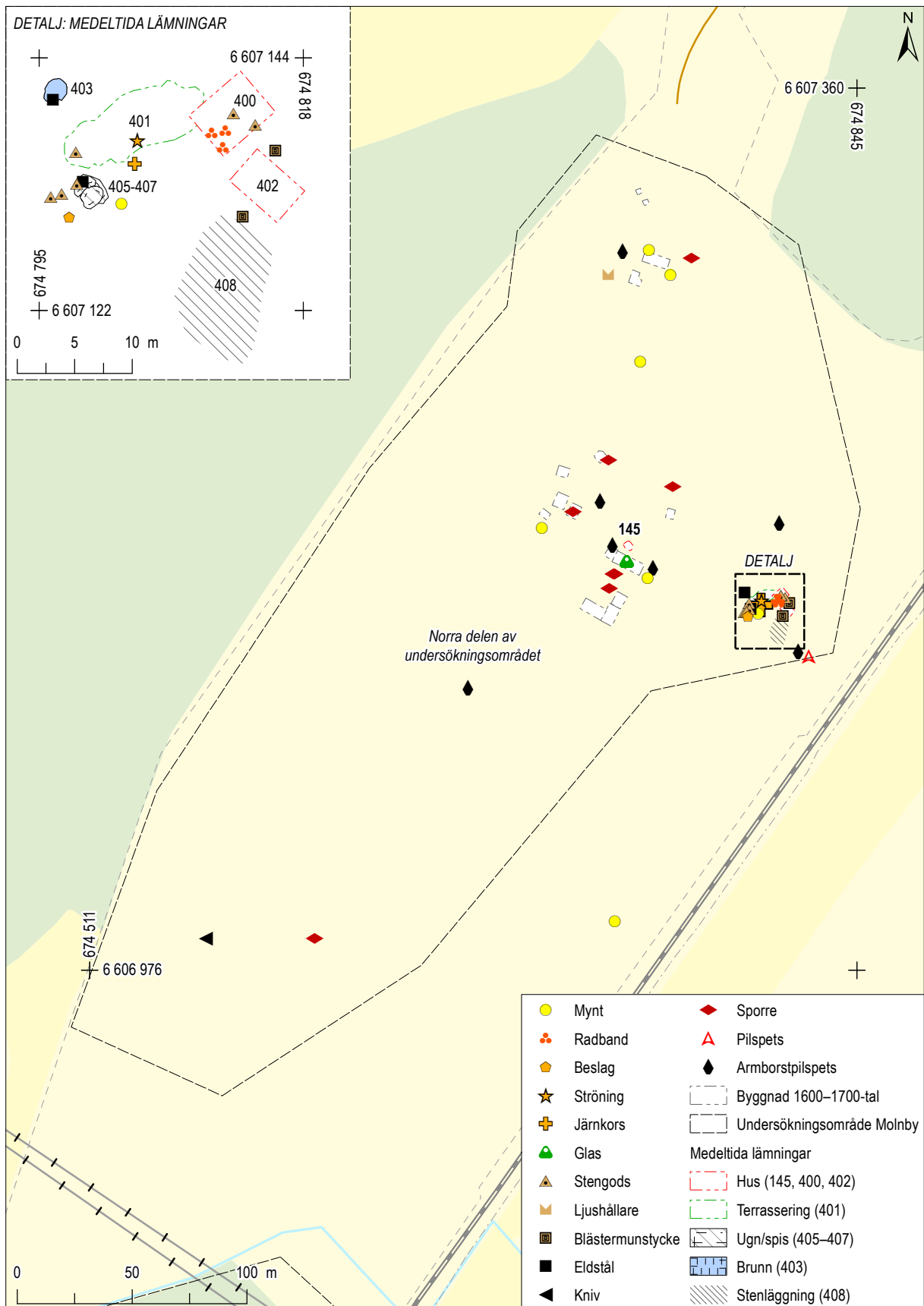
Figur 60. En skärva av ett högmedeltida vedaskglas (F1029:1729:8). Vedaskglas är ovanliga fynd från medeltida landsbygd. Skala 2:1.

s. 36; Carlsson & Svensson m. fl. 2015, s. 104). Det tog längre tid för glaset att spridas ut på landsbygden. Under 1200-talet verkar glasbägare bara ha funnits i de högre ståndens hushåll såsom frälsets sätesgårdar, kungliga slott och biskopsborgar, och det var först under senmedeltiden och tidigmodern tid som glaset fann sin väg även utanför överklassmiljöerna (Haggrén 2017). Vår lilla glasskärva är därför intressant som indikation, om än vag, på de medeltida invånarnas ställning och nätverk. Det samma gäller ett annat högmedeltida fynd, som bestod av en skärva proto-stengods från ett krus med datering till cirka 1250–1350. Detta fynd framkom i stället på impedimentet med smedjan. Skärvan låg i en grop som även innehöll tidigmoderna föremål och vi saknar alltså även i detta fall det ursprungliga sammanhanget, men skärvan bör ha tillhört miljön på impedimentet. Importkeramik förekommer sällan på landsbygden (Bäck 2013, s. 355). Stengodsskärvan tyder precis som glasskärvan på att de människor som verkade på platsen under högmedeltiden hade intressanta kontakter.

Både vedaskbägaren och kruset av proto-stengods är sannolikt tillverkade i Tyskland. Man kan undra hur de hamnade i denna utkant? Ett svar kan vara att den förmedlande länken funnits i Molnby, som vid den här tiden troligen var frälseägt (vi återkommer till den frågan, s. 120ff). Nära band och ömsesidiga beroendeförhållanden mellan jordägare och torpare/landbor kan ha manifesterat sig i en delvis delad materiell kultur. Smedjan är en annan möjlig förklaring, då smederna i någon kapacitet kan ha varit verksamma på eller haft kontakter med järnmarknaden i Stockholm.

Vid smedjan, dock främst i omrörda lager, fanns även några stengodsskärvor från Siegburgkrus. Skärvorna är små men de är sannolikt senmedeltida (muntligt meddelande Mikael Johansson). Medeltida stengods påträffades inte vid bebyggelsen med grophuset.

Den generella bilden är att man använde mycket lite keramik på landsbygden under hög- och senmedeltiden. Det importerade stengodset spreds som regel inte utanför städerna. Det lilla antalet medeltida keramikfynd från Snapptuna är förstås svårtolkat men vi vill ändå stanna vid att stengods endast fanns vid smedjan. Hade de som var verksamma där ett eget kontaktnät? I en analys av halländskt material har

Figur 61. Plan över de medeltida fynden och deras läge i förhållande till medeltida och efterreformatorisk bebyggelse. Mot bakgrund av Fastighetskartan, skala 1:2500. Detalj i skala 1:500.

Christina Rosén noterat att medeltida stengods enbart har påträffats på gårdar som på något sätt avvikit från de vanliga, och nämner en storgård och en smedja (Rosén 2004, s. 143ff). I Snapptuna fanns inga medeltida mynt eller annat som skulle tala för att man i någon större utsträckning handlat med produkterna från smedjan. Frågan är dock hur man fick tag i järnråvaran. Genom att handla med jordbruksvaror på järnmarknaden i Stockholm (jfr Ferm 1990, s. 145)? Eller mer direkt med järnproducenterna? Var det smederna själva, eller någon annan som ansvarade för att smedjan försågs med järn? Än så länge saknar vi säkra svar på dessa frågor.

Vem bar sporrar och hade armborst i 1300-talets Snapptuna?

En annan talande fyndkategori var ryttarutrustning i form av sju stjärntrissporrar. Fem av dem påträffades på gårdstunet och två på andra platser

i området (se figur 61 samt figur 62). Inga sporrar fanns vid smedjan. Stjärntrissporrar, ibland kallade stjärnsporrar eller trissporrar, utvecklades från 1200-talets mitt (Norberg 1982, s. 532). De kan dateras utifrån element som enkla eller dubbla remöglor, halsens längd och trissans diameter, men det verkar ha funnits ett visst utrymme för individuell formgivning och närmare dateringar är därför vanskliga att göra (Beronius Jörpeland & Seiler 2011, s. 165). Samtliga påträffade sporrar bör dateras till 1300-talet. Fem av dem tillvaratogs redan vid förundersökningens metalldetektering varför fyndsammanhangen är osäkra, men det verkar som om de flesta av sporrarna låg i sekundära kontexter. En intakt stjärntrissporre (F73) hittades i norra delen av området där det troligen funnits en vägsträckning (Appelgren m. fl. 2016, s. 38f). En annan hel sporre (F129) hittades i ett sot- och träkolager i nordöstra delen av gårdstunet. I samma lager låg även ett silvermynt präglat i Spanska

Figur 62. Två av sporrarna som hittades vid slutundersökningen. De beskrivs närmare i texten. Överst F1002:120:11, underst F1009:703:1. Skala 1:1.

Nederländerna i början av 1500-talet. De övriga sporrarna var trasiga delar som hittades i eller vid två av gårdens ekonomibyggnader från 1600–1700-tal (F74, F185) och ett fynd gjordes mera avsides inom Snapptunas åkergärde (F128). Vid slutundersökningen hittades två stjärntrissporrar på gårdsplanen utanför Snapptunas 1700-talsstuga, i lager som av fyndinnehållet att döma hade avsatts under lång tid. Den ena sporrén (F1009:703:1) är ganska fullständig (figur 62) och har dubbla remöglor, en detalj som inte anses förekomma före 1300-talets början (Norberg 1982, s. 532). Trissan är relativt liten, cirka 2,5 centimeter i diameter, och har tätt sittande piggar. Skänkeln saknar den trekantiga bakåtböjda flik som brukar finnas ovanför halsen till trissan och som blir större och mer dekorerad under 1300-talet (Olsson 1937, s. 289). En trolig datering av stjärnsporren från Snapptuna är därför 1300-talets första hälft (jfr en sporre från Pollista; Hållans & Svensson 1998, s. 76f). Likheterna är stora med en av sporrarna från förundersökningen (F73), som också har dubbla remöglor, en trissa med täta piggar (cirka 35 mm) och saknar flik. Vårt andra fynd (F1002:120:11) är trasigare och saknar både remhållarfästena och trissan, men har däremot en fin trekantig flik och bör också vara från 1300-talet. En sporre från förundersökningen (F185) uppges vara en piksporre i konserveringsrapporten, men är av fotografierna att döma troligen också en stjärntrissporre med dubbla remhållarfästen.

Vem var det som bar sporrar i 1300-talets Snapptuna? Sporrar antas ha haft stor symbolisk betydelse och varit viktiga attribut för adeln och ridderskapet under medeltiden (Bengtsson Melin 2014), men stjärntrissporrar är samtidigt förhållandevis vanliga fynd på boplatser i Mälardalen (Beronius Jörpeland & Seiler 2011, s. 65 med referenser). Sporrarna påträffades inom gårdstomten samt vad som troligen varit färdvägar dit. Det kan tolkas som att den eller de personer som bar sporrarna främst uppehöll sig där, och inte vid smedjan där inga sporrar fanns.

Åtta armborstpilar låg spritt inom områdena med medeltida bebyggelse (se figur 61). Såvida inte pilarna är resultatet av ett angrepp från andra visar

de att invånarna i det senmedeltida Snapptuna har varit beväpnade med armborst. Om armborsten har använts vid stridigheter, jakt eller fredliga skytte-tävlingar går dock inte att säga. Armborstpilspetsarna låg mera spritt än sporrarna, men liksom dem med större koncentration till gårdstomten. Pilspetsarnas närmare tidsställning är också oklar eftersom de inte kan knytas till någon daterad kontext, de kan tillhöra såväl 1300-tal som tidigt 1500-tal (angående svårigheter att datera armborstpilar utifrån form se Sandstedt 1998, s. 194). En pilspets funnen sydöst om impedimentet vid förundersökningen (F37) är av en bredare typ som användes vid jakt (jfr Sandstedt 1998, s. 196).

Ett fåtal andra ting kan också knytas till den medeltida bebyggelsen, däribland finns två rektangulära eldstäl, ett ändbeslag och en ströning, det vill säga ett litet dekorativt metallbeslag av kopparlegering gjort för att fästas i dräkten. Ströningen hittades vid förundersökningen av impedimentet, den låg där en terrassering avlöst och antagligen förstört det medeltida bostadshuset.

Träkultur

Keramik från medeltiden eller för den delen 1500-talet saknades nästan helt i materialet. Det är troligt att kärl och tallrikar främst varit av förgängligt material, som trä. Ett annat tecken på en dominerande träkultur är de fåtaliga nitarna och spikarna vid den medeltida bebyggelsen, som tyder på att huset eller husen och deras inredning i stort sett saknade spikade byggnadsdetaljer. Trots att man hade en smedja!

Religiösa ting

Bland resterna av den medeltida och tidigmoderna bebyggelsen på impedimentet påträffades två föremål som tillhör det religiösa området. Det ena var ett litet processionskors smitt av järn, det andra en samling benpärlor från ett radband. Båda föremålen tillhör den katolska sfären och bör därmed vara medeltida, men i alla fall radbandet verkar ha deponerats i samband med att det yngre huset uppfördes under 1500-talet. Vi återkommer därför till dessa fynd längre fram.

Medeltid i Snapptuna – sammanfattning av arkeologin

Det fanns spår av medeltida bebyggelse på två platser i området. Den ena var det som senare blev Snapptuna gårdstomt, där ett grophus daterat till 1300-talet utgjorde den enda tydliga bebyggelse-lämningen. Utan att ha säkra belägg för det antar vi att grophuset åtföljdes av ytterligare minst ett hus, i så fall sannolikt beläget där man senare uppförde Snapptunas parstuga. Inom tomten, och även på platsen som senare blev torpet i norr, fanns ett mindre antal spridda föremål med medeltida dateringar.

Den andra platsen låg omkring fyrtio meter österut och lägre i terrängen. Bebyggelsen var här placerad på ett mindre impediment ute i vad som antagligen vid denna tid var ängs- eller betesmark. På impedimentet fanns rester av två byggnader, ett bostadshus bevarat i form av ugnar/spisar samt en smedja. I smedjan har ett tämligen avancerat och intensivt men troligen periodiskt järnsmide ägt rum. De två bebyggelse-lägena skulle kunna representera två hushåll, vilket inte vore märkligt då driften av smedjan bör ha krävt fler människor på platsen än en familj, som också skulle bedriva jordbruk och boskapskötsel.

Föremålsfynden som säkert kunnat knytas till de medeltida bebyggelserna var mycket få men förmedlar trots det bilden av en viss materiell standard. Man har haft tillgång till sällsynt glas och tidig stengods-keramik. Och torsk, fiskad någon annanstans än i Vallentuna. Ett antal sporrar och armborstpilar antyder en miljö där beväpnade personer och ryttare rörde sig. Sporrarna fanns inte vid smedjan. Om vår hypotes stämmer att bebyggelse-lämningarna representerar två hushåll skulle detta kunna tolkas som en social skillnad. Denna möjliga ojämlikhet kan också ha uttryckts genom bebyggelsernas olika placering, med smedjan belägen längre ner i terrängen. Samtidigt fanns den importerade keramiken endast vid smedjan.

Smedjan var inte en gårdssmedja där bara enklare föremål tillverkades och reparationer utfördes. Kvaliteten och intensiteten på smidet tyder snarare på att man har producerat ett visst överskott och med viss kvalitet. Att man har använt osmundjärn tyder på någon form av utbyte eller handel antingen med

en järnmarknad eller direkt med producenterna av järnet. Mest sannolikt har järnet införskaffats på järnmarknaden i Stockholm, och möjligen är detta nyckeln till den standard som möter i fyndmaterialet. Vi kommer ta upp denna tråd igen i det avslutande avsnittet.

Spåren av det tidiga 1500-talet

Den medeltida bebyggelsen försvann efter 1300-talet. Från största delen av 1400-talet saknas både fynd och ¹⁴C-dateringar från området. Denna tomhet stämmer väl med pollendiagrammets bild av avtagande odling, krympande betesmarker och tätande skog. Det är högst sannolikt den medeltida agrarkrisen vi ser konsekvenser av.

Det tycks emellertid som om det ganska snart skedde en återhämtning. I början av 1500-talet vände man tillbaka till platsen och etablerade sig igen. Det vi nu antagligen ser spår av är den utbredda nykolonisering som ägde rum efter agrarkrisen (se till exempel Myrdal 1999, s. 223). Fyndmaterialet från denna period är fortfarande litet, men nu uppträder de första mynten. Mynt med datering till tidigaste 1500-tal fanns på flera platser i undersökningsområdet (se figur 61). Mynten låg dels där vi säkert vet att det fanns bebyggelse under de följande århundradena, dels ute på impedimentet i öster där ny bebyggelse nu uppfördes ovanpå resterna av den medeltida smedjan. Här hittades undersökningens äldsta mynt, av silver och präglad för Sten Sture den äldre (cirka 1480–1503, figur 63).

Figur 63. Undersökningens äldsta myntfynd är ½ örtug av silver präglad i Västerås för Sten Sture den äldre (cirka 1480–1503). Myntbestämning M. Golabiewski Lannby 2016. Foto: Acta Konserveringscentrum, Historiska museet/SHM (CC BY 4.0). Skala 2:1.

1500-talsbebyggelsen

Den enda platsen i Snapptuna där det fanns kvar konkreta spår av en byggnad från 1500-talet var på impedimentet i öster. Lämningarna utgjordes av ett spisförsett hus (hus 400), en uppfylld terrass som möjligen varit underlag för ytterligare en byggnad, och i kanten av terrassen en avfallsgrop. De daterbara fynd som kunde knytas till dessa lämningar och till raseringslager på impedimentet var främst keramik, såväl senmedeltida Siegburgkrus (redan nämnt i samband med den medeltida bebyggelsen) som keramik från 1500- och 1600-talen. Raseringsmassorna var omfattande och kan ha representerat mer än ett hus.

Precis som de medeltida byggnaderna var även denna bebyggelse ofullständigt bevarad, trots att den inte nämnvärt hade störts av senare aktiviteter. Kanske kan det fragmenterade skicket ha berott på att huset/husen blivit nedplockade och flyttade. Det tydligaste huset var också skadat i norra kanten eftersom det hade överlagrats av stenar som röjts bort ur åkern i senare tid.

Resterna av det tydligaste huset låg i impedimentets norra del och var riktade i nordöst – sydväst. Terrassen, som möjligen utgjort underlag för ett annat hus, låg i samma riktning men ett stycke åt sydväst. Om det fanns ett samtida hus här bör de två byggnaderna närmast ha legat gavel mot gavel. Det är en ovanlig placering men den har påträffats på andra platser (jfr Beronius Jörpeland 2017, s. 427). Husen kan i så fall ha lagts så på grund av det begränsade utrymmet på impedimentet.

Lämningarna av huset återfanns inom en 6,0 x 4,5 meter stor yta men dess egentliga storlek kunde inte konstateras, inte heller dess planlösning. Spisfundamentet var 2,5 x 2,0 meter stort. Kraftigt förkolnade stockar från spisens träram fanns kvar och stora mängder utrasat tegel och sten tyder på att spisen haft en hög konstruktion, möjligen en skorsten. Vid spisen påträffades delar av en trebensgryta med datering till cirka 1450–1600, i övrigt fanns bara ett fåtal skärvor keramik. Troligen hade man ännu under 1500-talet främst kärl och fat av trä. Endast en mindre mängd ben av får/get, nötkreatur, gris och hare framkom i huset och inget växtmakrofossil.

Det fanns rester av ett plankgolv i huset. Det var lagt på ett utjämningslager och under det framkom en nedgrävd trästock som förmodligen haft en stabiliserande funktion för huset. Det finns anledning att nämna stocken särskilt eftersom det var under stocken som de ovan nämnda (s. 115) radbandspärlorna trillade fram ur jorden. Sammanlagt fjorton små benpärlor hittades, de flesta samlade under stocken (figur 64). Både radbandets religiösa karaktär och att stocken utgjorde en del av fundamentet för huset, och låg rakt under rumsgolvet, leder till tolkningen att radbandet placerats där som ett husoffer (jfr Carlie 2004). Var deponeringen av det religiösa föremålet ett sätt att försäkra sig mot krafter som man inte var säker på var välvilligt inställda till nybygget? Husets datering till 1500-talet öppnar även för en helt annan förklaring till radbandet: hade det förlorat sin mening eller kanske blivit besvärande att äga i samband med reformationen?

Figur 64. De små benpärlorna från ett radband hittades under golvet till huset från 1500-talet. Gömdes radbandet i en orolig tid, eller var det ett husoffer? Skala 4:1.

Religiös, snarast katolsk, symbolik fanns också i det järnkors som hittades i en avfallsgrop, i sig ganska vanvördigt kan tyckas (figur 65). På fotdelen till korset finns en tånge med bevarat organiskt material som visar att korset suttit fäst mot något, och vi har tolkat korset som ett processionskors. Katolska processioner bör ha blivit obsoleta under 1500-talet men det kommer nog förbli en gåta hur och varför korset hamnade där det hittades. Avfallsgropen innehöll en blandning av både äldre och yngre föremål och det är inte säkert att korset placerades där uppsåtligen. Det var dock använt när det hamnade i gropen.

På en helt annan plats inom undersökningsområdet hittades en fint dekorerad senmedeltida kniv (figur 66). Kniven har ett skaft som är prytt med bilden av ett kvinnligt helgon. Knivtypen är känd från andra senmedeltida miljöer och dateras generellt till 1400-talet (jfr Baart 1977, s. 330, fig. 625). Flera har påträffats i Skåne, och har där daterats till 1400- och 1500-talen (Ingwald & Löfgren 2005). Kniven (F147) hittades vid förundersökningens metall-detektering uppe på ett impediment 250 meter sydväst om den medeltida bebyggelsen. På impedimentet fanns bland annat två iögonfallande fornlämningar, en skärvstenshög och en stensättning. Kanske var kniven avsiktligt deponerad där?

Figur 65. Det smidda järnkors är ett udda fynd från impedimentet med medeltida hus och smedja samt 1500-talsbebyggelse. Kanske har det burits i processioner? Skala 1:1.

Figur 66. Knivens skaft är prytt med bilden av ett kvinnligt helgon och kan dateras till 1400-talet eller möjligen 1500-talet. Kniven hittades vid förundersökningen (F147) i ett lite avsides läge. Foto: Appelgren m.fl. 2018, s. 281, bilaga. Ej i skala.

I förundersökningsrapporten noterades att det förekom smältor av kopparlegering i lagren på impedimentet. De flesta fynden, ett tjugotal smältor, gjordes vid metaldetektering på den yta där 1500-talshuset/-husen senare undersöktes. Vid slutundersökningen framkom ytterligare två smältor av kopparlegering och två av tenn eller möjligen silver i samma område. Smältorna indikerar att invånarna ägnade sig åt visst metallhantverk. Emellertid kunde varken anläggningar knutna till smide eller till exempel degelfynd konstateras.

Bland resterande fyndmaterial fanns mest enkla ting som hästkosöm och spikar, men det fanns också en del verktyg som knivar, hammare, borr, syl och flera brynen. De kan betyda att ett eller flera slags hantverk försiggått i huset men som tidigare noterats kan en del av dessa föremål också vara spår av den medeltida verksamheten.

Gårdsläget på impedimentet tror vi har övergivits under första hälften av 1600-talet, eftersom det till exempel inte gjordes några kritpipsfynd (jo, en lös skaftbit) och det lilla keramikmaterialet inte innehöll något gods av yngre karaktär.

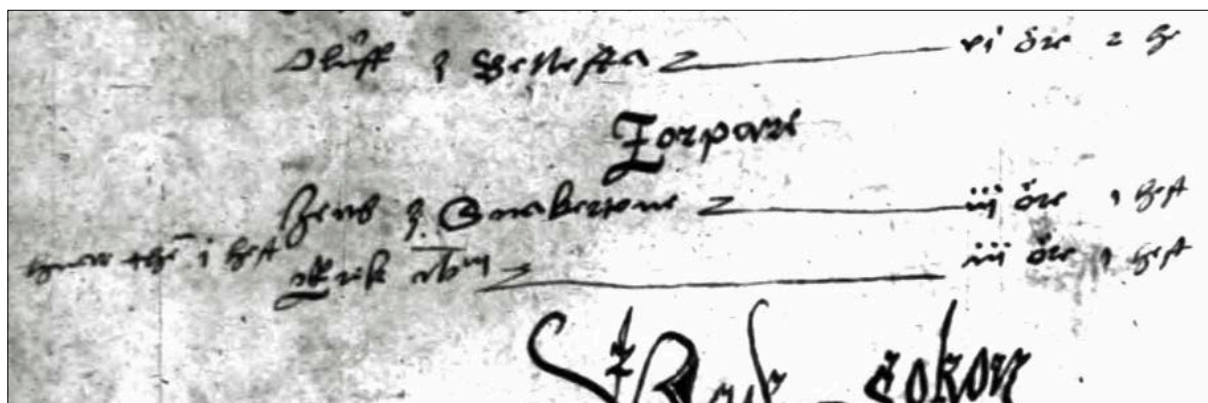
Medeltid och tidigt 1500-tal i Snapptuna – diskussion

Snapptuna omtalas första gången 1538. I jordeboken upptas då två personer under rubriken *Torpare*: Jens och Erik i Snabertone, som båda skattar 3 öre. De är de enda torpare som tas upp i Vallentuna socken. Vad betyder det att de står som torpare? Samma år som torparna i Snapptuna nämns finns det i Molnby tre landbönder: Peder, Erik och Lasse Finne. De betalar mer i skatt än torparna, 6 öre var. Torpen i Snapptuna var antagligen mindre än landbornas gårdar i Molnby. En annan tänkbar förklaring till skatteskillnaden, och de olika benämningarna, är att torpen till skillnad från gårdarna i Molnby var nyupptagna. Genom den arkeologiska undersökningen kan vi bekräfta att så var fallet, om än att torpen togs upp på platsen för en tidigare övergiven bebyggelse.

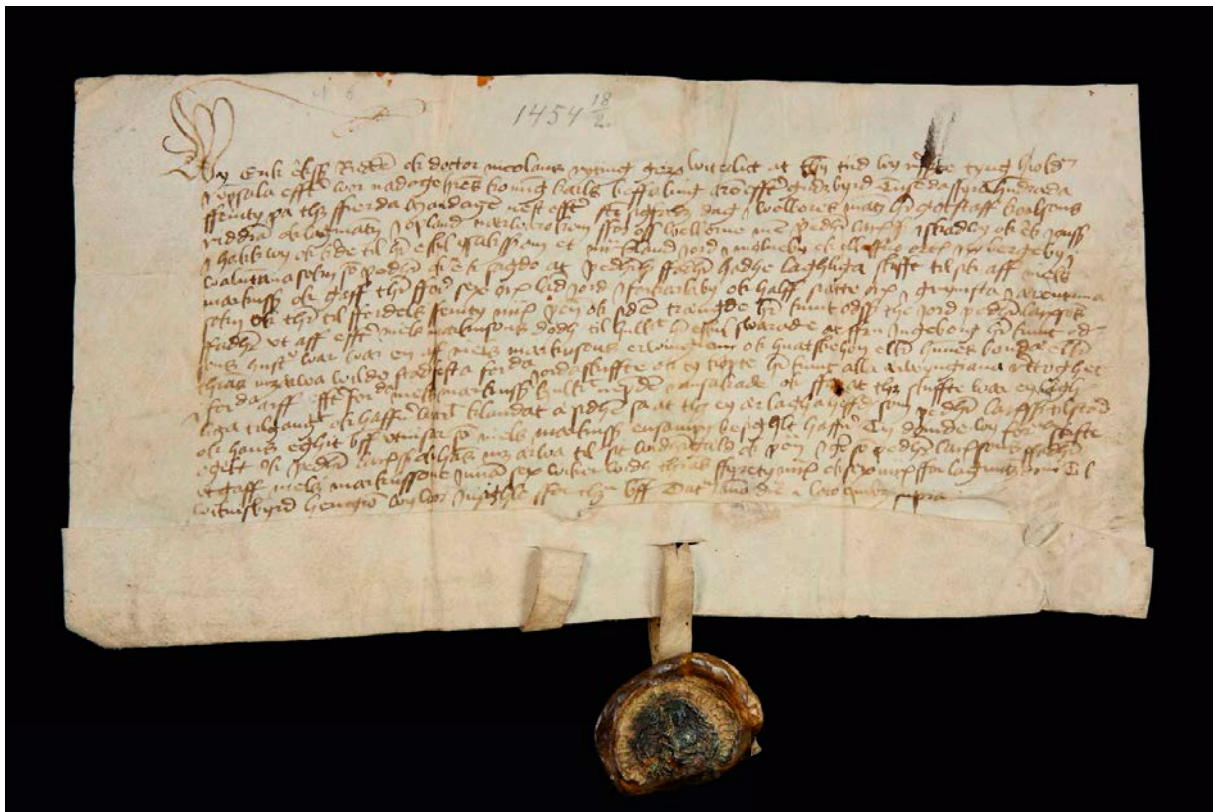
Enligt historikerna var det många faktorer som ledde till att antalet gårdar ökade igen under 1500-talet. Nyodlingen underlättades av bättre jordbruksredskap och dikningsföretag (Myrdal & Söderberg 1991), men drevs särskilt på av intresset från statsmakten och större jordägare, som gynnade nya gårdar genom att ge dem ett antal års frihet från skattläggning. Nyodlingen skedde ofta på allmänningsarna där staten stärkte sin kontroll och nyodlarna blev kronobönder, men också på ägor efter gårdar

som under agrarkrisen lagts öde och blivit utmarker (Elgeskog 1945, s. 25ff). Frihetsår förekom redan under senmedeltiden men tycks ha blivit vanligare under 1500-talet. De nya enheterna registrerades i tiondelängderna och jordeböckerna först när de hunnit bli bärkraftiga och kunde börja betala skatt. Då hade en viss tid förflutit sedan gården togs upp, och enligt Janken Myrdal kan man räkna med att kronobönder och skattebönder fick tio till tjugo år utan skatt. Nyodlare på frälsejord kunde få ännu fler fria år (Myrdal 1999, s. 224; 2008, s. 79f). När torparna Jens och Erik i Snabertone antecknas i jordeboken är året 1538. De äldsta mynten i Snapptuna är präglade omkring år 1500. Med en viss cirkulationstid för mynten innan de förlorades i jorden skulle vi kunna sluta oss till att det var något decennium in på detta sekel som torparna först etablerade sig på platsen. Vem ägde marken som de byggde på? Och hur såg ägoförhållandena ut för den övergivna medeltida bebyggelsen? Vi var inledningsvis inne på dessa frågor (s. 105f) och vi ska nu fortsätta nysta i de fåtaliga källorna.

Året efter det första omnämmandet, 1539, skattar Jens och Erik i Snapptuna åter tre öre. Men vid deras namn står också ordet häst (figur 67). Dessutom finns en marginalanteckning om en husman och ordet häst. Husman kan både ha betydelsen någon som äger ett hus och en person som är hyresgäst hos någon annan.

Figur 67. Att husmannen har tryckts in med mindre text mellan Jens och Erik kan tyda på att han snarare var hyresgäst än husägare. Samtidigt verkar, enligt Lars-Olof Larsson (1972), de husmän och huskvinor som är synliga i skattematerialet ha tillhört en mera välbärgad grupp inom denna kategori. De har haft nyttjanderätt till delar av gårdarna och även egna hus i anslutning till övrig gårdsbebyggelse eller på utägorna. Kanske är det detta som syns i de arkeologiska spåren av 1500-talsbebyggelse på platser i Snapptuna? Bild från Riksarkivet, jordeboken 1539.

Figur 68. Nils Markusson bytte jordar i Molnby och Björkeby (?) i Vallentuna socken mot jordar i Ärentuna socken, men efter räfsteting förklarades bytet ogilt, vilket meddelas i brevet som är daterat 2 februari 1454 (SDHK nr 26454). Källa: Riksarkivet.

Ordet häst vid personernas namn betyder att en del av skatten var en så kallad fodringsskatt. Fodringen var, eller uppgavs vara, en reglering av böndernas gamla skyldighet att ta emot och utfodra hästarna vid överhetens gästningsresor. Uppgifterna om fodringsskatten i 1539 års jordebok skulle kunna förstås som att torparna i Snapptuna skattade till kronan och att gårdarna tagits upp på allmänningssmark. Men fodringsskatt kunde även åläggas frälsets landbor (Odén 1981; Ferm 1990, s. 28; Cederholm 2007, s. 63), och i jordeboken kan vi läsa att landborna Peder, Erik och Lasse Finne i Molnby också betalar fodringsskatt. De får betala dubbelt så mycket, två hästar, utöver skatten på 6 öre vardera. Det stämmer väl med Kalmarstadgan från år 1474 att frälsets landbor generellt skulle utfodra två hästar per år. Undantagna var landbor närmast sätesgårdarna som hade dagsverksplikt (Rahmqvist 1996, s. 35; Cederholm a.a.). Fodringsskatten i sig säger därmed ingenting om vem som ägde marken och kan ha legat bakom nyodlingen i Snapptuna, men

vi ser att man har gjort skillnad på landborna och torparna när det kommer till beskattning, och även att landborna i Molnby antagligen inte var dagsverkskyldiga. En något senare källa tycks klargöra saken. I jordeboken för Vallentuna härad år 1545 står som ägare till Snapptuna de två lågfrälse männen Engelbrekt Larsson (Bölja) och Sten Eriksson (Kolhammarätten), och de var säkert ägare också sju år tidigare (Rahmqvist, kommunikation via e-post). Engelbrekt ägde även en av de tre gårdarna i Molnby. Dessa uppgifter talar för att torparna byggde på mark som ägdes av lågfrälset.

Och hur såg ägoförhållandena ut för den medeltida bebyggelsen? Källorna är få och ingen nämner Snapptuna, men två brev från början och mitten av 1400-talet visar att Molnby även då skulle kunna betecknas som en lågfrälsegård, eller i alla fall att byn, eller delar av byn, var frälseägd. Det ena brevet är daterat 1454 och handlar om en jordtransaktion (SDHK nr 26454, figur 68). Brevet relaterar hur

Nils Markusson har bytt jord i Molnby och Björkeby (?) i Vallentuna socken mot jordar i Ärentuna socken, ett byte som överklagas och förklaras ogillt vid räfstetinget i Uppsala.

Det andra brevet (SDHK nr 17318) är den äldsta bevarade uppgiften om Molnby. Det är daterat år 1409 och handlar om en kvarn på Molnbys ägor. Av brevet att döma var kvarnen en viktig tillgång för delägarna, hustru Kirstin i Smedby och Lasse Nilsson i *Löestadhom* (Lövsta, möjligen i Funbo enligt Riksarkivet). De anklagar nämligen en Erik Nilsson för att ha gjort en "vatutäpp" i strömmen som hör till Molnby och till deras kvarn. Efter rannsaking döms Erik Nilsson, han ska ta bort det han anlagt i strömmen så att vattnet kan ha fri tillgång till kvarnen. Kvarndelägaren Kirstin i Smedby känner vi från andra medeltida brev som Kristina, dotter till Bengta Magnusdotter från Sandbroätten och kungens fogde Nils Eriksson (SDHK nr 9984, Rahmqvist 1978). Kristina var gift med Nils Markusson på Smedby (SDHK nr 17661) som bytte bort jord i Molnby men fick transaktionen överklagad och ogillad. Vem Erik Nilsson var som dämde i kvarnströmmen vet vi inte, men ett intressant sammanträffande är att, vid samma tid, ägde väpnaren Erik Nilsson godset Väsby (senare Lindholmen; Rahmqvist 1989) som bredde ut sig kring Storsjön strax nordöst om Molnby.

Breven från början av 1400-talet belägger alltså att åtminstone delar av Molnby, och byns kvarn, ägdes av frälsepersoner. Uppgiften om kvarnen är intressant, eftersom vattenkvarnar var väsentliga inkomstkällor för jordägarna och viktiga komponenter i de medeltida godsens, vilket Rahmqvist (1996) ger många exempel på (även Myrdal 1999, s. 77f och Ericsson 2012, s. 51f, 178). Det är inte bara tvisten om vattnet som tyder på att kvarnen varit en viktig resurs, dess funktion har ju uppenbarligen gett namn åt hela byn. Ortnamnets förled, mölna, tyder på att kvarnen var en hjulkvarn snarare än en skvaltkvarn (Wadström 1952). En hjulkvarn var en betydande investering och initiativet att bygga den bör ha tagits av rikare jordägare (jfr Myrdal 1999, s. 78).

Smedjan och den lite avsidens bebyggelsen vid Snapptuna övergavs när den medeltida agrarkrisen slog till. Vad som hände med kvarnen efter 1409 är däremot okänt. Molnby levde vidare och kvarnen kanske fortsatte att vara en viktig tillgång ett bra tag, men det finns ingen kvarn inritad på den äldsta kartan från omkring 1680 (figur 119, s. 179, i kapitlet *Torpens landskap del 2*). Förmodligen speglar det en reell situation vid den tiden eftersom lantmätarna som regel var noga med att ange kvarnar (Nilsson 2010, s. 109ff). Kartan är förvisso betydligt mycket yngre än de äldsta breven, men den visar hur säteriet omfattade båda sidorna av sjön och det vattendrag där kvarnen sannolikt fanns. Bäckens hade kunnat utgöra en naturlig gräns mot fastigheten i öster, Ubby, men i stället har den med marginal införlivats i Molnbys ägor vilket är en fingervisning om vattendragets betydelse.

Kvarnen i Molnby bör ha funnits under 1300-talet, eftersom hustru Kirstin och Lasse Nilsson enligt brevet från 1409 hävdar att kvarnströmmen av ålder hörde till Molnby. Det för oss tillbaka till vår medeltida bebyggelse i Snapptuna och smedjan. Den arkeologiska undersökningen har visat att smedjan bedrev ett specialiserat smide och var mer eller mindre samtida med kvarnen. Vi vill därför föreslå möjligheten att både kvarnen och smedjan kan ha ingått i en större jordägares domän och att det medeltida Snapptuna, kanske med ett annat namn, beboddes och brukades av landbor eller torpare.

Vi kan emellertid inte utifrån rådande kunskaper avfärda alternativet att det handlade om en självständig medeltida gård. Det medeltida fyndmaterialet i Snapptuna var visserligen mycket litet men uppvisade inslag som i olika sammanhang tolkats som för medeltida landsbygd ovanligt, som stengods, och fynd som uttryckte hög status, som glas och sporrar. Vi lutar åt att en förklaring till de speciella fynden kan vara smedjan. Att man har använt osmundjärn tyder på någon form av utbyte eller handel, och mest sannolikt är att man införskaffat järn till smedjan på marknaden i Stockholm.

Det finns mycket forskning om järnets väg ut i världen via de medeltida hamnstäderna, inte minst via Stockholm. Men hur det fungerade när de medeltida smedjorna inom landet fick tillgång till smidbart järn verkar mindre utforskat. I synnerhet när det handlar om smedjor på landsbygden som låg långt från bergslagernas hyttor och hamrar och långt från områden med riklig blästjärnsproduktion, såsom vår smedja i Vallentuna. I smedjan kan smederna ha använt olika typer av råämnen, med kvaliteter som passade för det som skulle tillverkas, och som kanske hämtades till smedjan på olika vägar. Här behövs mer forskning framöver.

En annan sak som är viktig för att förstå den medeltida bebyggelsen i Snapptuna är hur smedernas kunskap generellt gav dem en särskild position. Detta skilde dem från torpare som var knutna till jorden på ett annat sätt. Visserligen var båda grupperna bundna av avtal, men smederna hade större möjligheter att flytta på sig om de var missnöjda (Gert Magnusson, personlig kommunikation). Smedjan i Snapptuna sätter därmed fingret på den variation som fanns på den medeltida landsbygden vad gäller ägoförhållanden, materiell standard och social position. Vi kommer nu fortsätta diskutera detta i följande kapitel om Snapptunas torpare och landbor.

TORPENS LANDSKAP DEL 1 – EN KARTERING

När vi passerar gränsen för medeltiden och rör oss in i den tidigmoderna tiden får vi också en tydligare bild av både Snapptuna och av den övriga bebyggelsen i Vallentuna socken. Allt fler torp dyker upp i källorna, både i form av små stugsymboler på de historiska kartorna och som uppgifter i skriftliga källor. Det är tydligt att torparna utgjorde ett märkbart inslag i socknen och att det också fanns flera nivåer av obesuttna i samhället, allt från backstugusittare till frälselandbor. På vilket sätt Snapptuna var en del av detta torplandskap är något som vi hoppas kunna svara på efter denna del av vår studie.

Den äldsta kartan över Molnby's ägor är från 1680-talet och här redovisas också Snapptuna och Snapptuna torp för första gången (A112-22:1–2; figur 119, s. 179). De båda bebyggelseenheterna har så långt vi kan följa dem bakåt i tiden legat under Molnby frälsegård, senare Molnby säteri. Som vi såg i föregående kapitel är det troligt att även den medeltida bebyggelse vi undersökte varit frälseägd, men om detta saknas säkra uppgifter. De boende i Snapptuna benämns omväxlande som torpare, frälselandbor och statare i källorna, vid ett tillfälle omtalas till och med en person som bonde. De äldsta skriftliga belägen för Snapptuna är från mitten av 1500-talet och vi kan sedan följa invånarna fram till början av 1800-talet. De arkeologiska lämningarna utgjordes bland annat av en enkelstuga (som senare byggs ut) på platsen för Snapptuna torp och en parstuga med tillhörande ekonomibyggnader på platsen för Snapptuna (gård) enligt hussymboler på 1600-talskartan. Lämningarna kan framför allt dateras till 1600- och 1700-talen.

Vi kommer i ett senare kapitel att titta närmare på de arkeologiska resultaten och vad de har gett oss för ny kunskap om Snapptunas invånare. I detta avsnitt kommer vi i stället att höja blicken och utifrån historiska kartor och skriftliga källor kartlägga det torplandskap som fanns i Vallentuna socken under 1600- och 1700-talen. Syftet är att undersöka det

historiska sammanhang som de båda bebyggelseenheterna i Snapptuna existerade i. Ett annat syfte är att lyfta fram hur torpen kan identifieras i olika slags källmaterial, där de olika källorna också kompletterar varandra. Detta kapitel kommer i huvudsak vara redovisande, i nästkommande kapitel diskuteras orsaken bakom det torplandskap vi har kunnat identifiera i Vallentuna.

Karteringen av torpen i Vallentuna socken under 1600- och 1700-talen grundar sig på en genomgång av tillgängliga historiska kartor i Lantmäteriets digitala arkiv. Dessutom har uppgifter om torpen och deras invånare inhämtats i skriftliga källor, från mantalslängderna 1653, 1721 och 1745 och husförhörslängden mellan åren 1729–1750 i Riksarkivets digitala arkiv. Kompletterande källkontroller har gjorts via tjänsten Arkiv Digital. Dessa källor har valts ut då de innehåller information om vilka enheter som kategoriserades som torp för respektive tidsperiod. För husförhörslängden finns också ett maskinskrivet ortsregister vilket underlättat arbetsgången betydligt. Inga husförhörslängder yngre än 1750 har emellertid gått igenom, annat än vid enstaka kontroller, på grund av att det är en så pass tidskrävande källa att arbeta med. Vad gäller de aktuella soldattorpen i socknen har kompletterande uppgifter om dessa inhämtats från databasen Centrala Soldatregistret (www.soldatreg.se).

Torpen har lokaliserats i landskapet genom att jämföra äldre kartor med Häradskartan (1901–1906) och den Ekonomiska kartan från 50-talet (1953–1954). Utsättningen av torpen inkluderar en viss felmarginal då studien är tänkt att vara översiktlig och inte en grund för en regelrätt fornminnesregistrering, vilket då skulle kräva ett fältbesök på varje torp-lokal.

Totalt har 35 torp lokaliserats för 1600-talet och 67 för 1700-talet. Detta antal inkluderar också några uppgifter om backstugor samt tidigare torp som övergått till att vara landbogårdar tillhörande frälset. I några fall uppges även att ett hemman ligger inom ”rå och rör” till ett säteri (t.ex. Snapptuna, Sylta, Björnboda och Stora Gävsjö). Anledningen till att dessa bebyggelseenheter inkluderats är att det ibland förefaller vara en glidande skala mellan hur bebyggelsen definieras i de samtida källorna, där samma enhet kan kategoriseras på olika sätt, i exempelvis husförhörslängderna och kartmaterialet. Det är också vanligt att det sker en förändring över tid, där en enhet övergår från att vara exempelvis ett torp till ett ”rå och rör” hemman (jfr nästa kapitel).

Torpen redovisas i texten utifrån en uppdelning av socknen i tre delar: västra Vallentuna, centrala Vallentuna och socknens utkanter. Uppdelningen utgår från den kulturmiljöprofil som Vallentuna kommun har gjort och som grundar sig på skillnader i topografi och huvudsaklig jordnatur (<https://www.vallentuna.se>).

I västra Vallentuna fanns exempelvis många små byar med 2–3 gårdar medan det i centrala Vallentuna var vanligare med små ensamgårdar, vilka generellt hade en lägre skattekraft än gårdarna i väster. Perifernt i socknens norra, östra och sydöstra delar låg stora frälseägda gårdar som någon gång under perioden haft säterirättigheter.

För att ge en översiktlig uppfattning om bebyggelse-enhetens storlek anges den värdering i öresland som uppges på de geometriska kartorna från 1600-talet. Ett öresland var ursprungligen en medeltida jordvärderingsenhet. Från 1635 motsvarades det så kallade geometriska öreslandet av tre tunnland där ett tunnland beräknades efter till hur stor yta en tunnans utsäde räckte. Ett öresland motsvarade 12 000–15 000 kvadratmeter (Förvaltningsteknisk ordbok). Öreslandet är emellertid inte ett regelrätt arealmått, utan snarare lantmätarens värdering av markens avkastning.

Merparten av byarna och ensamgårdarna i Vallentuna socken karterades 1635 vilket redovisas i den geometriska jordeboken A10. Några av socknens gårdar och byar karterades i stället senare, i slutet av 1600-talet. Bällsta, Väsby och Lingsberg saknar helt kartor från 1600-talet. Samtliga enheter förekommer, i någon form, på kartor från 1700-talet. De torp som har kunnat identifieras i källorna redovisas för respektive ägofigur med bakgrund mot Häradskartan (1901–1906).

Västra delen av Vallentuna socken

Berga – en skattegård med ett torp på 1600-talet

Bebyggelsen: Berga var i början av 1600-talet en ensamliggande skattegård som var värderad till 18 öresland.

1600-tal: På en karta från 1635 (A10:62) finns en stuga eller ett torp utan namn utsatt, sannolikt tillhörande Berga by (figur 69). En liten åker intill en stugsymbol kallas i beskrivningen för ängsvaktarens åker. Torpet låg i ett skogsområde i den nordöstra utkanten av Bergas ägor (figur 70).

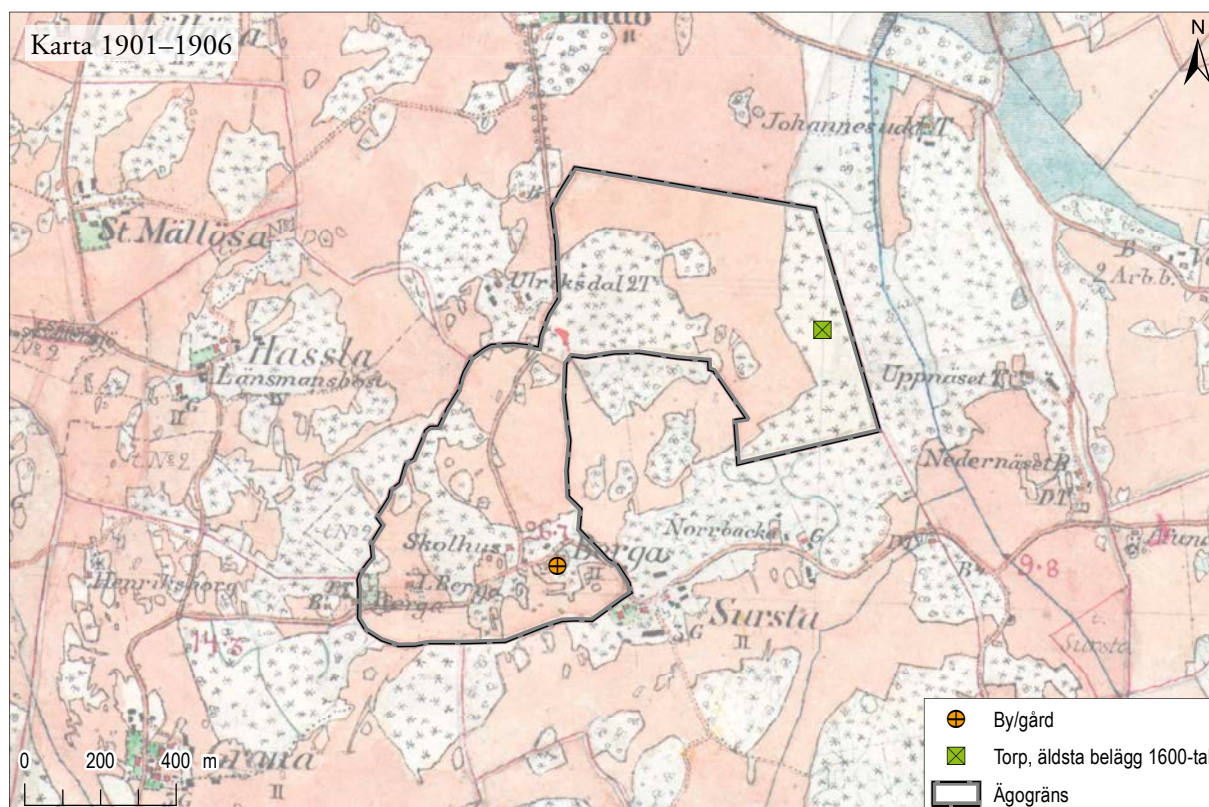
1700-tal: Berga saknar kartor från 1700-talet, men i en husförhörslängd från 1734–1742 finns en person med tilltalet båtsman (Anders Berg) under Berga. Inget torp har däremot kunnat knytas till denna båtsman.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden:
Ej aktuellt.

Figur 69. Ett torp tillhörande Berga vid ängsvaktarens åker på en karta från 1635 (A10:62). Kartan är ej rektifierad.

Uppgifter om rotering: Berga kan inte identifieras till en specifik rote i indelningsverket (Centrala Soldatregistret).

Figur 70. Bergas ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Grana – en by med tre gårdar i blandat jordäggande med en backstuga på 1600-talet och ett torp på 1700-talet

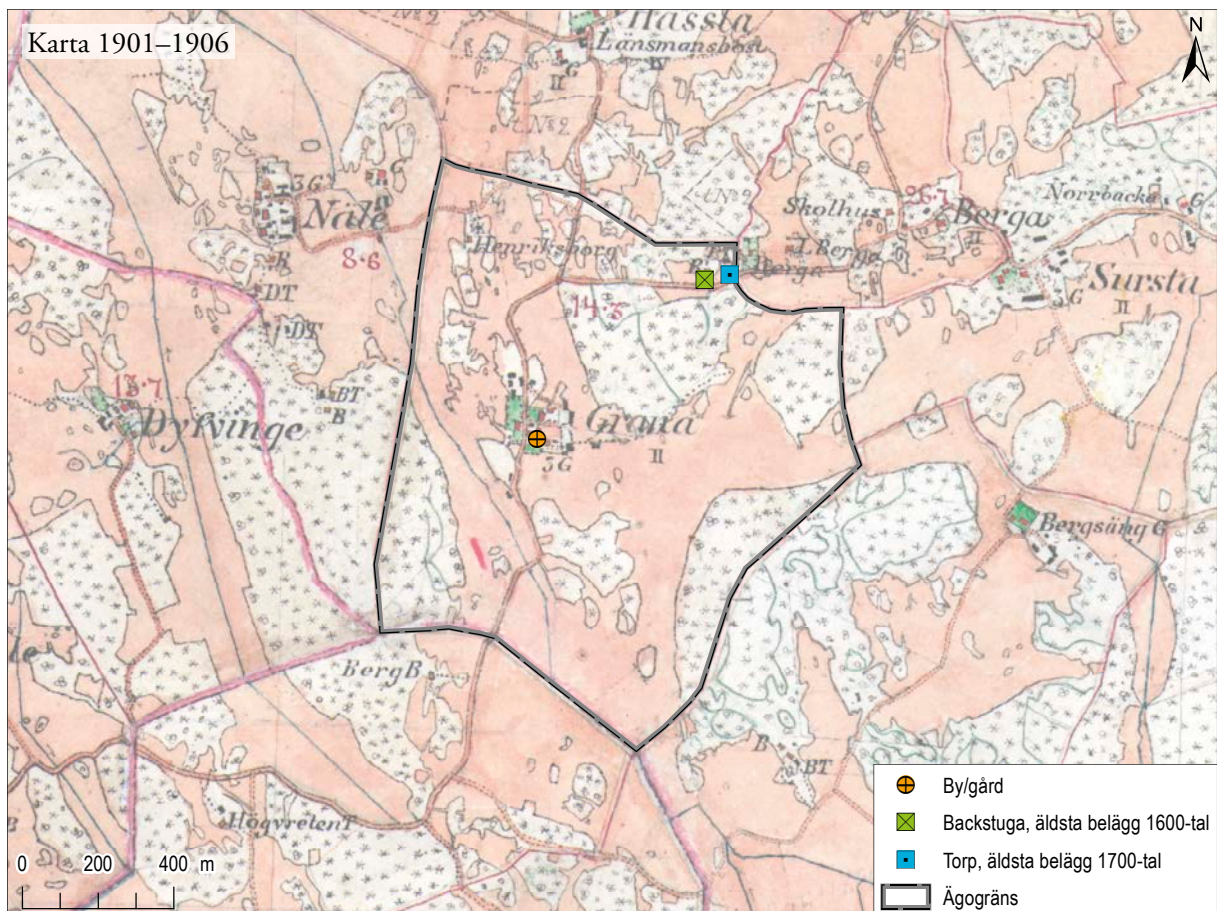
Bebyggelsen: Grana utgjorde i början av 1600-talet en by med tre gårdar, en skattegård och två kronogårdar (A10:52). Tillsammans var de värderade till 24 öresland. Skattegården var betydligt större än kronogårdarna. I slutet av 1600-talet hade ägandet i byn förändrats och utgjordes nu av två kronogårdar och en frälsegård (A14:142–143).

1600-tal: Inga torp kan beläggas i det äldsta kartmaterialet men av mantalslängden från 1653 framgår att det finns en backstuga i Grana där det bor en person som är 63 år eller äldre. Läget har inte kunnat identifieras säkert, se nedan.

1700-tal: Enligt husförhörslängden från 1749–1750 fanns ett båtsmanstorp i Grana. Även tidigare fanns båtsmän i byn (soldatnamn: Frisk, Gran) men de står då uppräknade direkt under rubriken *Grana*. En båtsman Jonas omtalas också i mantalslängden 1721. Varken läget för backstugan från 1600-talet eller torpet från 1700-talet kan lokaliseras helt säkert, men både ett båtsmanstorp och en backstuga finns utsatta i ett skogsområde i bygans norra del på Häradskartan från 1901–1907 (J112-75-4; figur 71). På en sockenkarta från 1850 syns några mindre åkervretar här.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Tre personer i en familj. Mannen var 68 år gammal och får kanske anses som en pensionerad båtsman vid denna tid (1749–1750).

Uppgifter om rotering: Grana utgjorde en rote i regementet Södra Roslags 2:a båtsmanskompani från slutet av 1600-talet och framåt (Centrala Soldatregistret, torp nr RB-02-0005).

Figur 71. Granas ägor. Backstugans och torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Grävelsta – en skattegård med två torp på 1600-talet och ett torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Grävelsta var en ensamliggande skattegård som var värderad till 24 öresland i början av 1600-talet (A10:76–77).

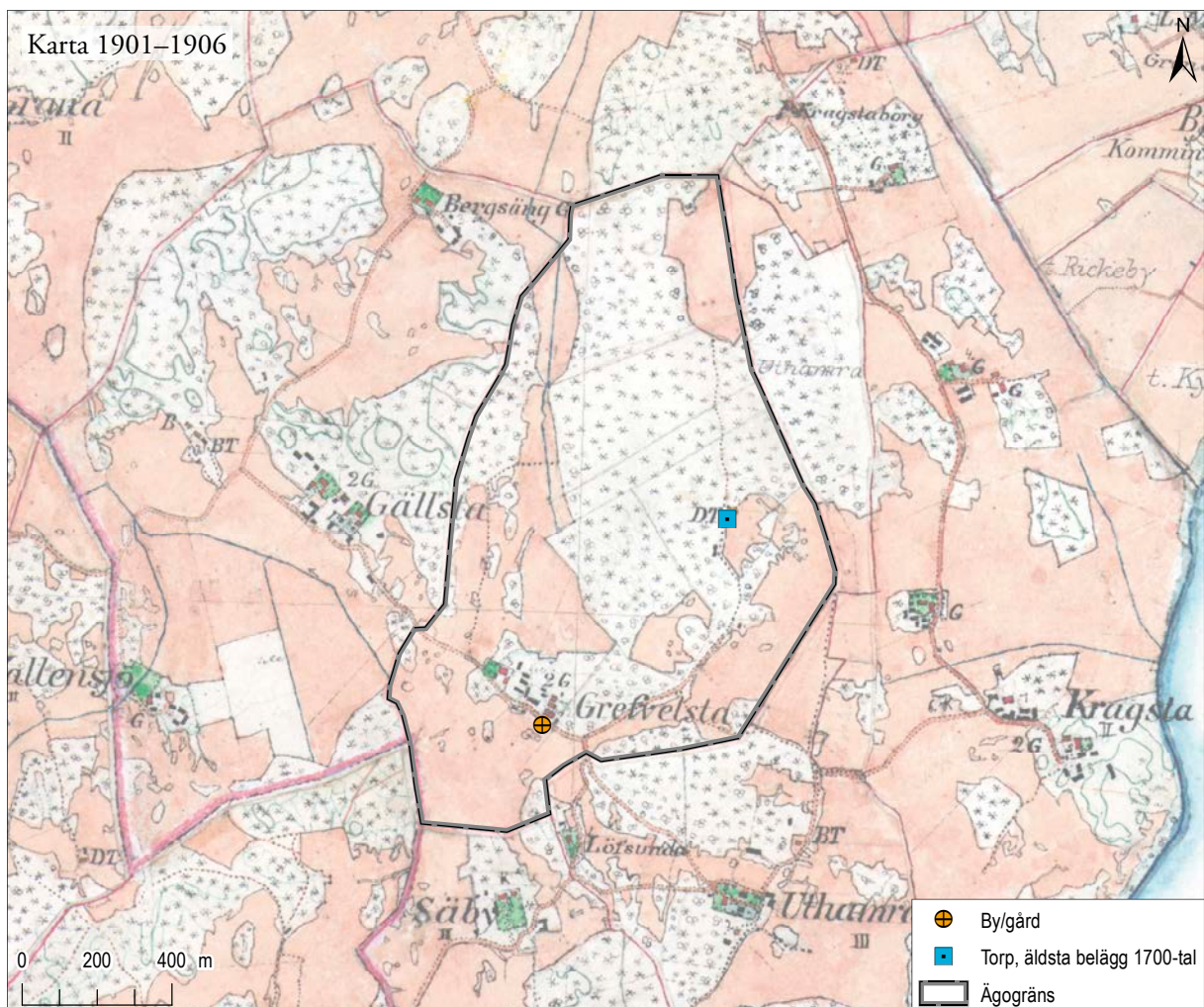
1600-tal: Inga torp finns markerade i den äldsta kartan, däremot upptas två torp i Grävelsta i 1653 års mantalslängd. I torpen bor Anna och Maria, två knekthustrur, med respektive dotter. En knekt var en soldat som slogs till fots (Ericson Wolke 1997).

1700-tal: En uppgift om ett ryttartorp i Grävelsta finns i textbeskrivningen till en storskiftekartan från 1764 (A112-11:1). Där uppges att Grävelsta utgjorde ett rusthåll och ett ryttartorp redovisas också på kartan. Torpet ligger i gränsen mellan gårdens

inägomark och utägomark (figur 72). Ett torp finns även upptaget under Grävelsta i husförhörlängden från 1734–1738. Sannolikt rör det sig om samma bebyggelse som torpet Gytjtjan vilket redovisas åren innan (1729–1733) i turordning efter Grävelsta. Vad som talar för detta är att den gamla ryttaren Waltman samt ryttare Grafsten finns uppräknad under båda enheterna. Även mantalslängden 1721 omtalar en ryttare, Hans Waltman i Grävelsta, under rubriken *Torp*.

Hushållsstorlek enligt husförhörlängden: Mellan fyra och nio personer fördelat på en till tre familjer (1729–1738).

Uppgifter om rotering: Grävelsta rusthåll tillhörde Kungliga Livregementet till häst (fr 1667), senare kallat Livregementets dragoner (Centrala Soldatregistret, torp nr: LD-Ä1-0037).

Figur 72. Grävelstas ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Gällsta – en by med tre gårdar i blandat jordägande med ett torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Gällsta utgjorde i slutet av 1600-talet en by med tre gårdar, en stor kronogård, ett frälsehemman och ett Danvikshemman (A14:148–149). Ett Danvikshemman var en bebyggelseenhet som ägdes av Danviks hospital i Stockholm och i och med detta hade vissa skattemässiga förmåner (Nordisk familjebok 1876–1926, s. 1382). Tillsammans var de värderade till 24 öresland. På ett fotografi från början av 1900-talet ser vi en av gårdarna i Gällsta (figur 73).

1600-tal: Uppgifter om torp saknas.

1700-tal: Av husförhörslängden framgår det att det fanns ett torp i Gällsta (1734–1738), senare finns dessutom uppgifter om ett båtsmanstorp (1749–1750). Torpets läge i kartbilden har utgått från Häradskartans uppgift (112-75-04; figur 74). En ”Båtsmans åker” omtalas också i beskrivningen till en karta från 1803 (A112-13:2).

Hushållsstorlek enligt busförhörslängden: Mellan en och fyra personer fördelat på en ensam änka respektive en familj (1734–1750).

Uppgifter om rotering: Gällsta utgjorde en rote i regementet Södra Roslagens 2:a båtsmanskompani (Centrala Soldatregistret, torp nr: RB-F2-0003).

Figur 73. En familj med gäster framför Västergården i Gällsta som vid detta tillfälle var en arrendebostad. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr 246. Fotograf: okänd, år 1920.

Hassla – en by med tre kronogårdar. Uppgifter om torp saknas.

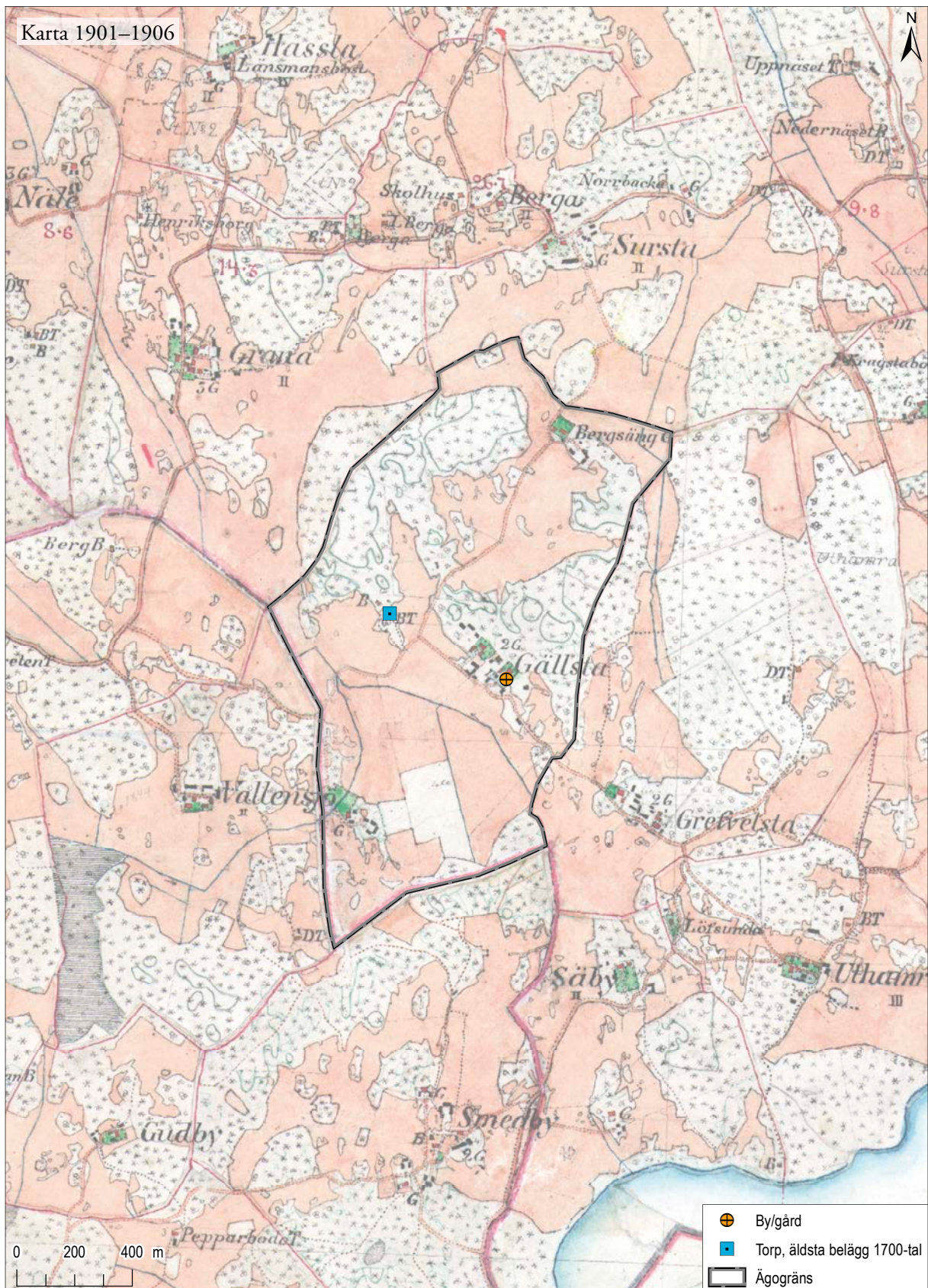
Bebyggelsen: Hassla utgjorde en by med tre gårdar tillhörande kronan som sammanlagt var värderade till 30 1/3 öresland i början av 1600-talet (A10:54).

1600-tal: Uppgifter om torp saknas.

1700-tal: Uppgifter om torp saknas.

Hushållsstorlek enligt busförhörslängden:
Ej aktuellt.

Uppgifter om rotering: Ej aktuellt.

Figur 74. Gällstas ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Kragsta – en by med två skattegårdar med ett torp på 1600-talet och ett torp på 1700-talet

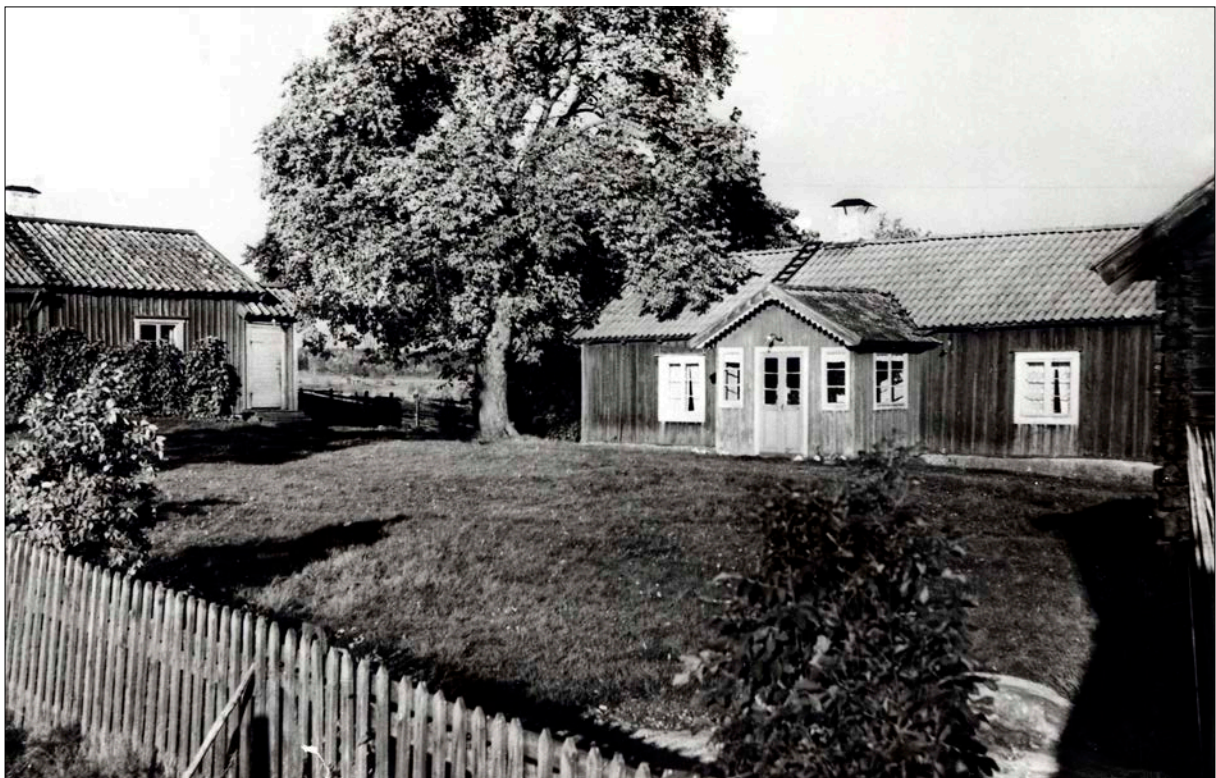
Bebyggelsen: Kragsta var under början av 1600-talet en by bestående av två skattegårdar och ett frälsehemman (A10:75). Storleken mellan gårdarna varierade men tillsammans var de värderade till 24 öresland. Under 1700-talet fanns det en skattegård (ett rusthåll) och två frälsegårdar (1758; A112-17:1) i byn. På ett fotografi från 1940 ser vi en av gårdarna i Kragsta (figur 75).

1600-tal: Ett torp tillhörande Kragsta omnämns i 1653 års mantalslängd. Läget för detta torp har inte kunnat lokaliseras.

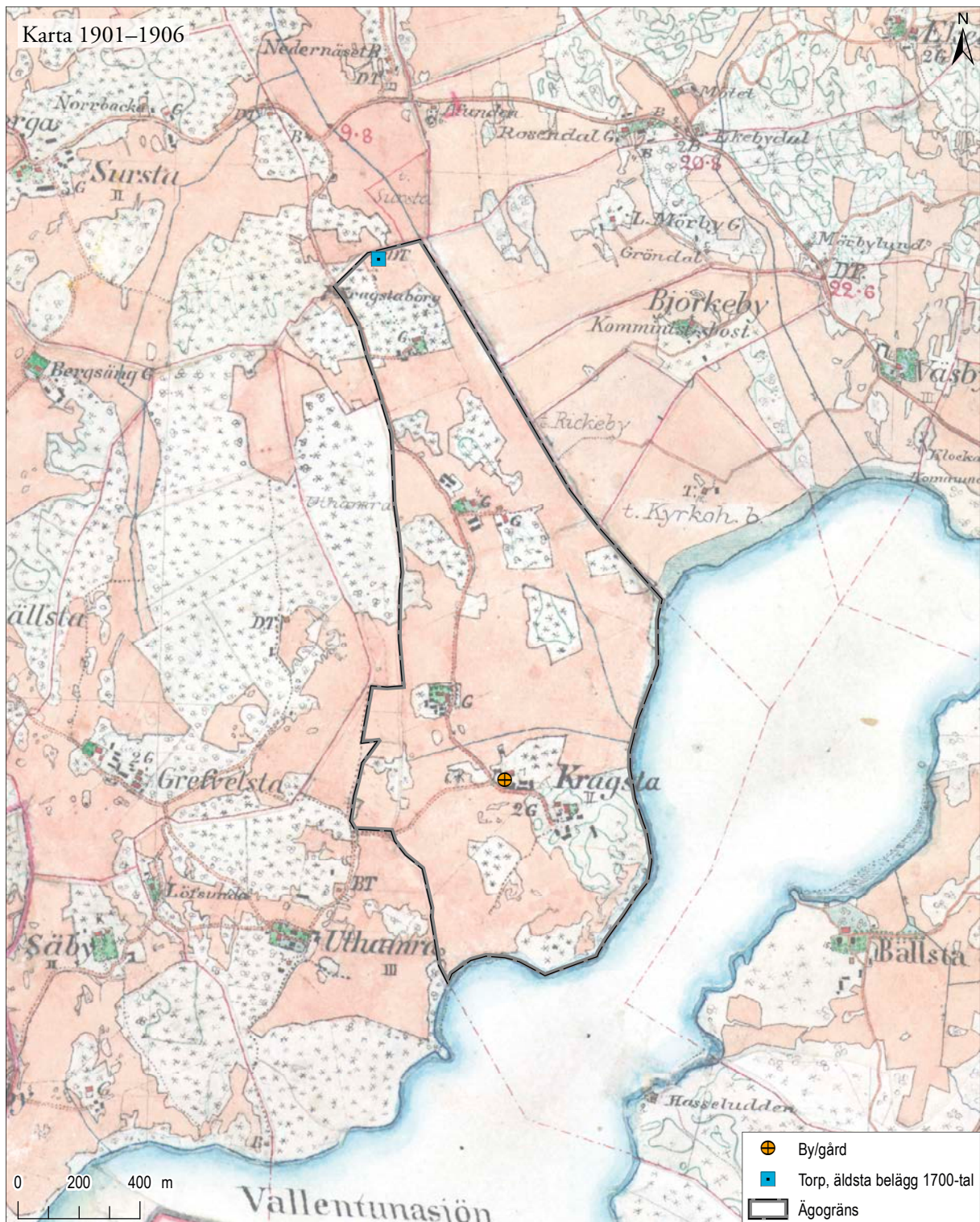
1700-tal: Kragsta ryttarstuga finns markerad som en hussymbol i utkanten av en karta från 1790 över grannbyn Ekeby (A112-8:1). På motsvarande plats fanns det senare ett dragontorp enligt Häradskartan från 1901–1906 (J112-75-4). Torpet var beläget i byägans norra utkant i anslutning till ett skogsområde (figur 76). Kragsta torp finns redovisat i husförhörlängden mellan 1729–1750. Från 1755 och framåt redovisas i stället ett Kragsta ryttartorp.

Hushållsstorlek enligt husförhörlängden: Antalet invånare varierade mellan fyra och elva personer fördelat på en till tre familjer (1729–1750). Ingen av invånarna i torpet benämns som ryttare vid denna tid.

Uppgifter om rotering: Kragsta rusthåll tillhörde Livregementets dragoner (Centrala Soldatregistret, torp nr: LD-Å1-0036).

Figur 75. Oppgården i Kragsta i Vallentuna. Gården har anor sedan 1600-talet och har gått i släkten i flera generationer. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr: 297. Fotograf: Gunnar Sylling, år 1940.

Figur 76. Kragsta ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Mällösa – en by med två gårdar i blandat jordäggande med ett torp på 1600-talet och två torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Mällösa var under medeltiden en sätesgård tillhörande lågfrälset (Almqvist 1931, s. 747). I början av 1600-talet redovisades enheten som en by med ett frälsehemman (ryttmästarboställe) och en mindre skattegård (A10:55). Sammanlagt var enheterna värderade till 24 öresland.

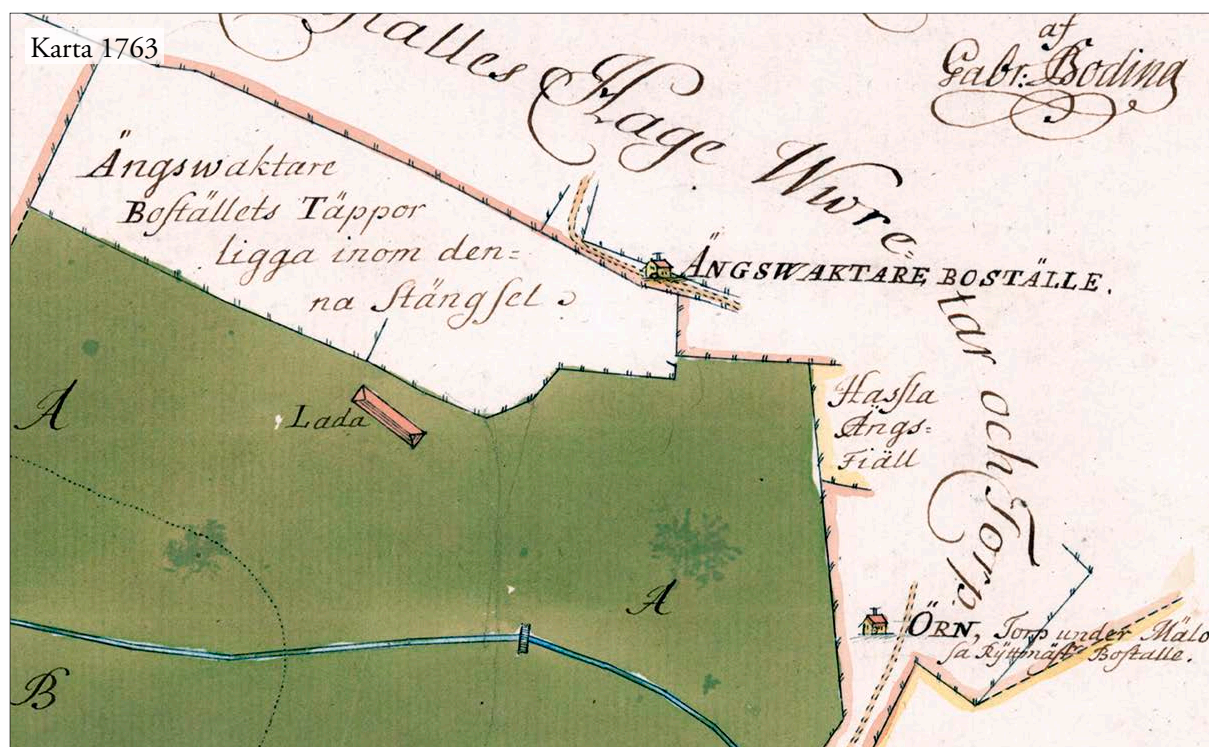
1600-tal: Ett torp, Herrängstorpet, nämns i 1653 års mantalslängd. Läget är sannolikt samma som under 1700-talet, se nedan.

1700-tal: Två torp fanns i byns nordöstra utkant enligt en karta från 1736 (A112-25:1). Det ena var Örntorpet som även förekommer i husförhörslängden (1729–1750). Det andra var Ängsvaktare-

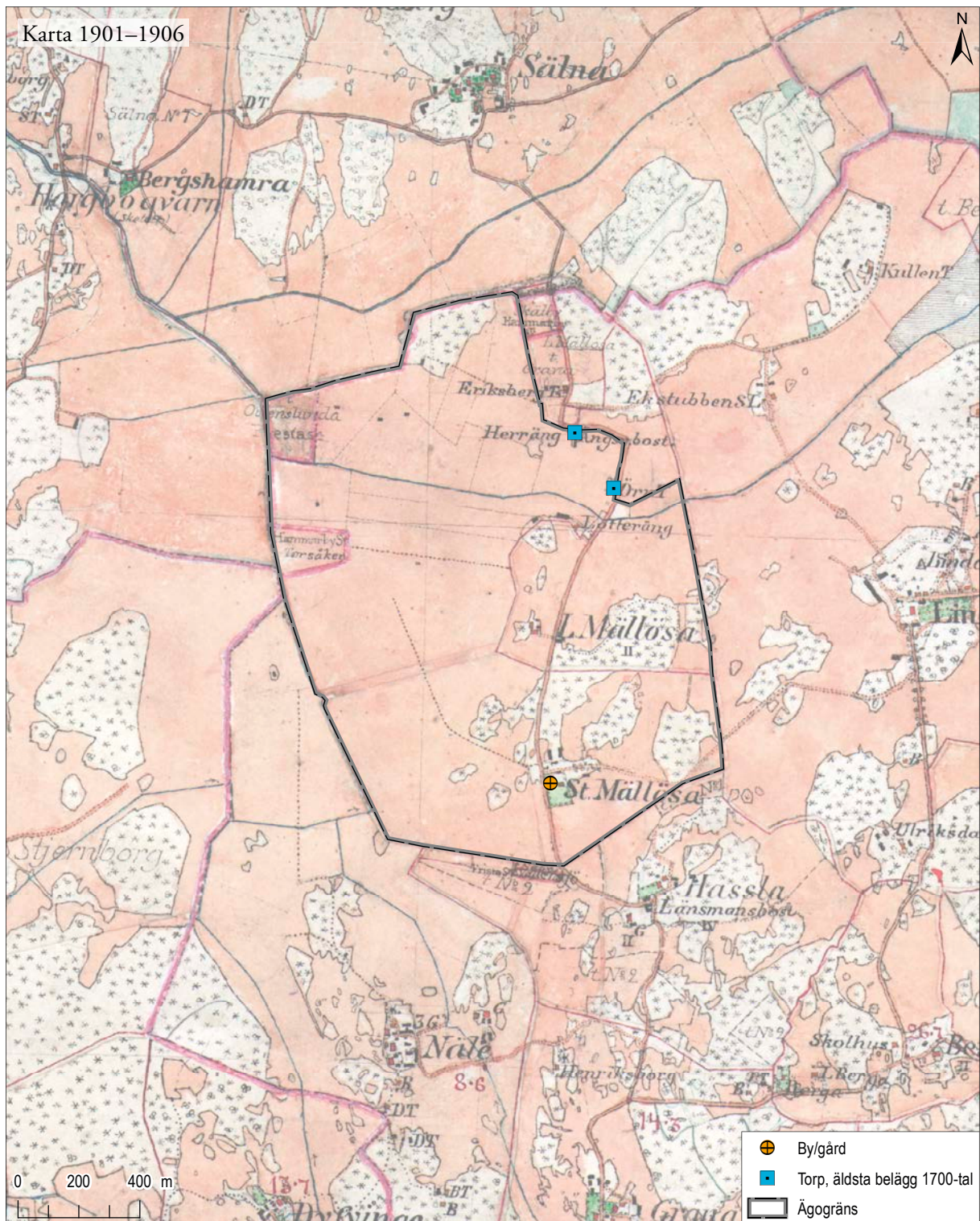
torpet, sannolikt samma som torpet Herrängen i husförhörslängden (1729–1750). Torpen redovisas även på två kartor från 1763 (A112-23:1; 01-val-23; figur 77). Herrängen är det namn på det senare torpet som finns belagt på Häradskartan från 1901–1906 (J112-75-4; figur 78).

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Antalet invånare varierade mellan tre och åtta personer, framför allt rörde det sig om enfamiljshushåll men även två familjer förekommer (1729–1750).

Uppgifter om rotering: Lilla Mällösa, en utflyttad enhet från 1736, utgjorde en rote tillsammans med Foderby i regementet Södra Roslagens 2:a båtsmanskompani (Centrala Soldatregistret). Inga soldatnamn har emellertid kunnat beläggas i husförhörslängden (1729–1750), varken under Mällösa by eller de båda torpen. Det är möjligt att själva båtsmanstorpet låg på Foderbys ägor under perioden.

Figur 77. Ett ängsvaktarboställe och torpet Örn är utsatt på en ägomätning över Mällösa nr 1–2 (A112-23:1) från 1763. Kartan är ej rektifierad.

Figur 78. Mällösas ägor. Torpens läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Näle – en by med tre gårdar i blandat jordägande med två torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Näle utgjorde i slutet av 1600-talet en by med tre gårdar, ett kronohemman, ett frälsehemman och ett Danvikshemman (A14:146–147).

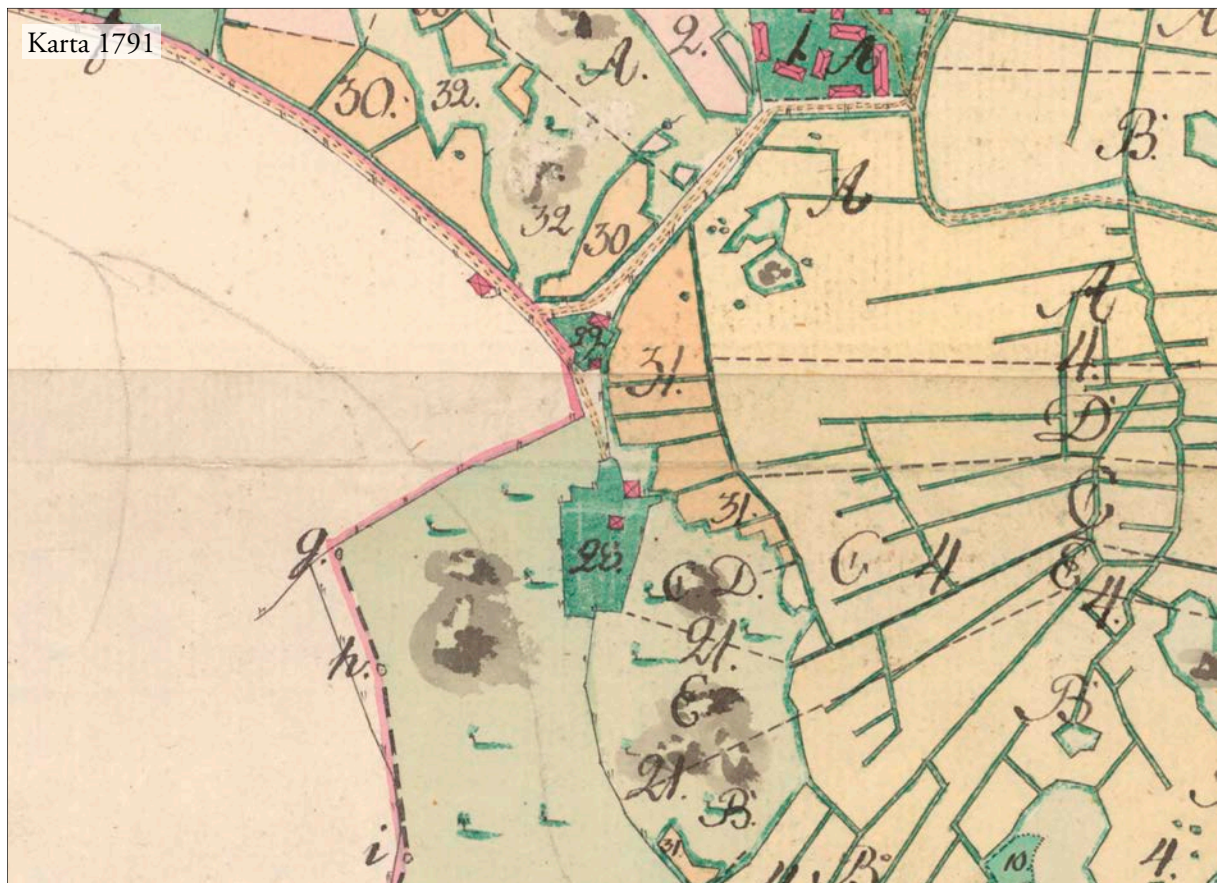
1600-tal: Uppgifter om torp saknas.

1700-tal: Två ryttartorp redovisas på en karta från 1791 (A112-28:1). De är belägna i kanten av ett stort skogsområde söder om bykärnan (figur 79 och 80). Torpen finns inte upptagna som rubriker i hushörslängden utan deras invånare redovisas sanno-

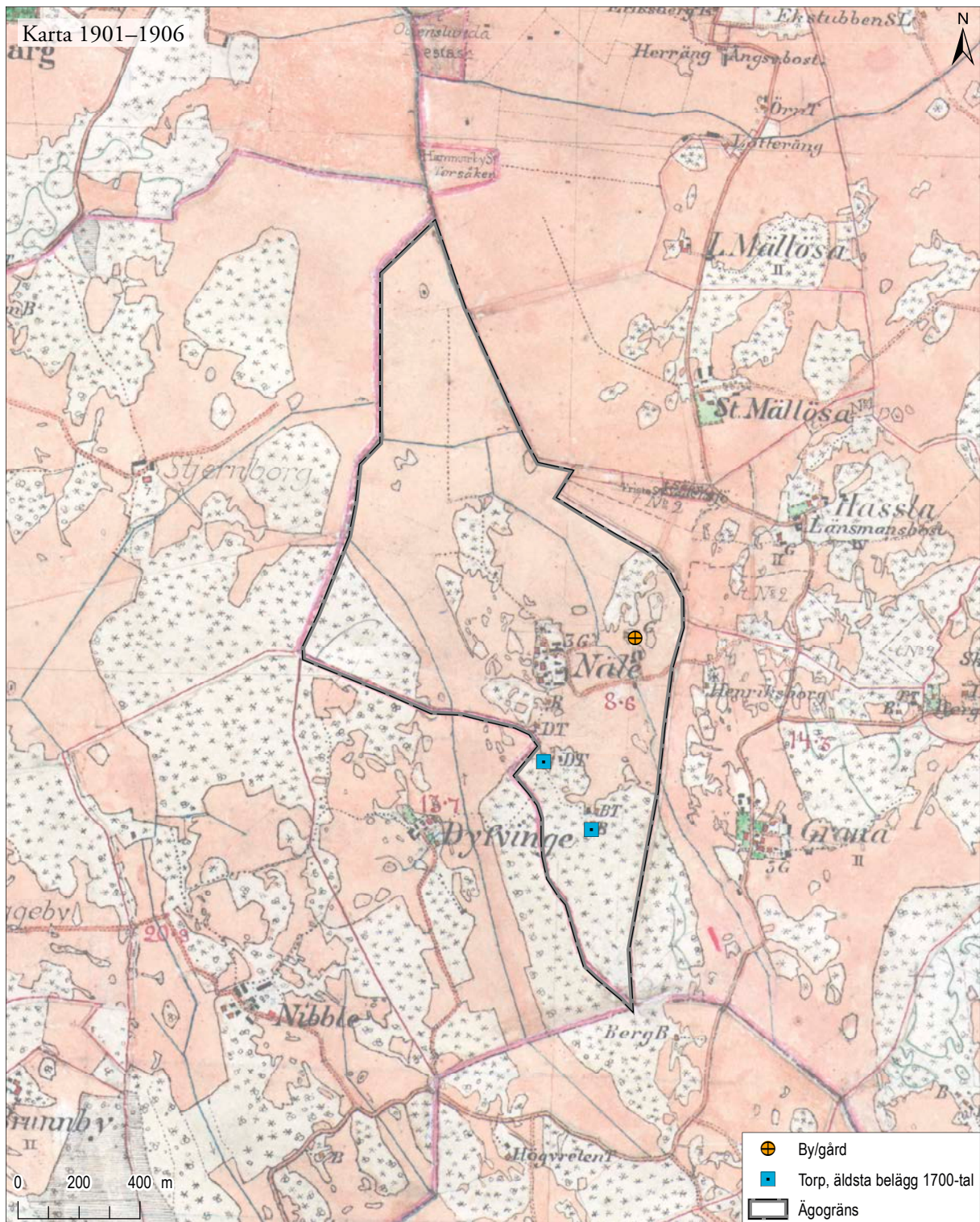
likt direkt under byn Näle. Under åren 1729–1733 kan man bland annat se att en Ryttare Nählsström står upptagen under Näle by.

Hushållsstorlek enligt hushörslängden: Ej aktuellt.

Uppgifter om rotering: I Näle fanns två rusthåll tillhörande Livregementets dragoner (Centrala Soldatregistret, torp nr: LD-Ä1-0038 och LD-Ä1-0039). En eller flera gårdar i Näle ingick även i Södra Roslagens 2:a båtsmanskompani tillsammans med Nyby (Centrala Soldatregistret, torp nr: RB-F2-0001). Ingen person med titlet båtsman har däremot kunnat beläggas i Näle.

Figur 79. Två soldattorp (nr 28 och 29) syns på en storskifteskarta över Näle nr 1–4 (A112-28:1) från 1791. Kartan är ej rektifierad.

Figur 80. Näles ägor. Torpens läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Sursta – en skattegård med ett torp på 1600-talet och ett torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Sursta var i början av 1600-talet en skattegård som var värderad till 18 öresland (A10:60–61).

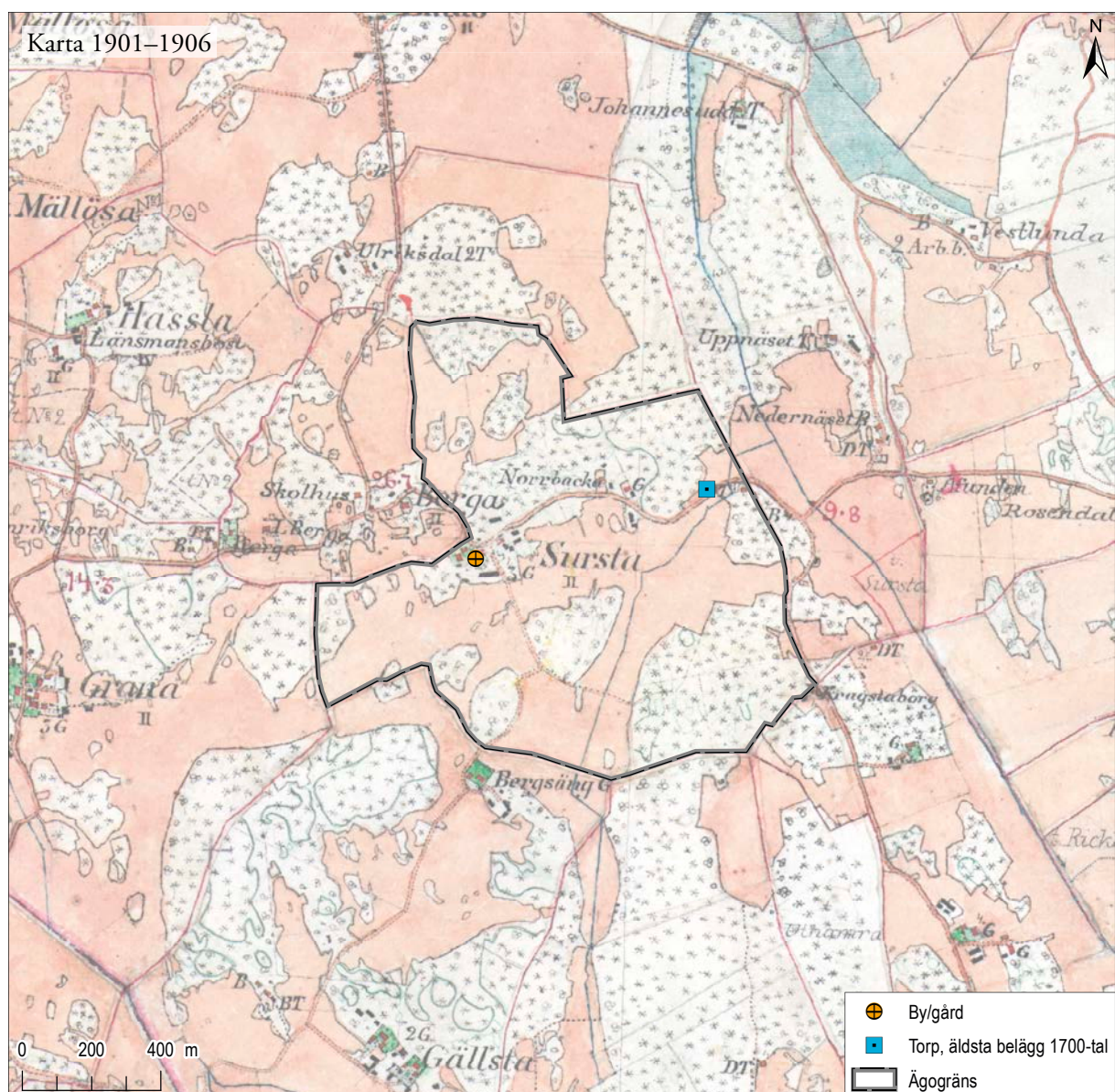
1600-tal: Ett torp i Sursta redovisas i 1653 års mantalslängd. Den enda invånaren är en person över 63 år. Torpet har inte kunnat lokaliseras i kartmaterialet.

1700-tal: Sursta utgjorde vid denna tid ett kronorusthåll, och en ryttarstuga (ryttartorp) redovisas

också på kartor från 1763 och 1772 (01-val-25; 01-val-34). Torpet ligger i ägens östra utkant, på gränsen till Lindö ägor (figur 81). I husförhörslängden (1729–1750) finns personer med tilltalet Ryttaren Surbom Falck eller Ryttare Märten Falck uppräknade under Sursta.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Antalet invånare varierade mellan två och fem personer inom en och samma familj (1729–1750).

Uppgifter om rotering: Sursta rusthåll tillhörde Livregementets dragoner (Centrala Soldatregistret, torp nr: LD-Ä1-0035).

Figur 81. Surstas ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Säby – en by med två gårdar i blandat jordägande med ett torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Säby utgjorde i början av 1600-talet en by med två gårdar, en skattegård och en frälsegård (A10:76–77). Sammanlagt var de värderade till 23 öresland.

1600-tal: Uppgifter om torp saknas.

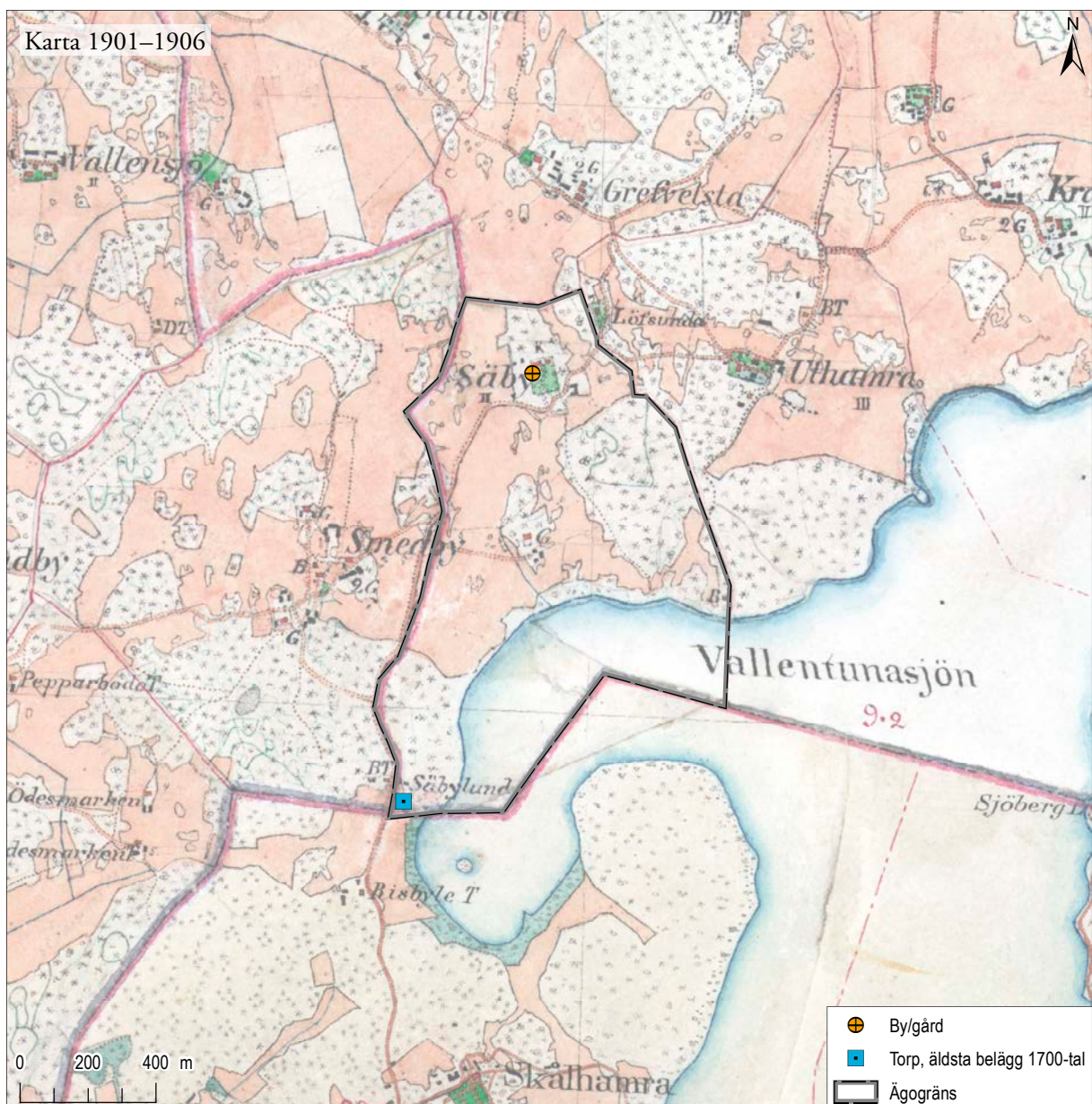
1700-tal: Ett torp finns redovisat på en karta från 1794 (01-val-45) i ett skogsområde i byns sydvästra utkant (figur 82). I husförhörslängden finns

ett båtsmanstorp under Säby redovisat 1749–1750. I torpet bor en båtsman Johan Säberg med familj. Även under tidigare år finns Johan redovisad, och även andra båtsmän, men då direkt under Säby by.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden:

En familj med tre invånare (1749–1750).

Uppgifter om rotering: Säby utgjorde tillsammans med Uthamra en rote i regementet Södra Roslagens 2:a båtsmanskompani. (Centrala Soldatregistret, torp nr: RB-F2-0006).

Figur 82. Säbys ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Uthamra – en by med tre gårdar i blandat jordägande med ett torp på 1600-talet och ett möjligt torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Uthamra var i början av 1600-talet en by med en skattegård och två frälsegårdar. Tillsammans var de värderade till 24 öresland (A10:76–77).

1600-tal: Ett torp omtalas i 1653 års mantalslängd. Sex personer var då skrivna i torpet, en man, två döttrar, en dräng, en ryttare och en 15-åring. Detta torp finns inte redovisat i den äldsta kartan över byn och läget är således okänt.

1700-tal: Ett möjligt båtsmanstorp fanns i byn. En ensam stuga redovisas strax norr om bytomten på en karta från 1763 (A112-40:1; figur 83) där det senare framgår att ett båtsmanstorp finns på platsen. Inget torp finns däremot redovisat under Uthamra i husförslängden (1739–1750).

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden:
Ej aktuellt.

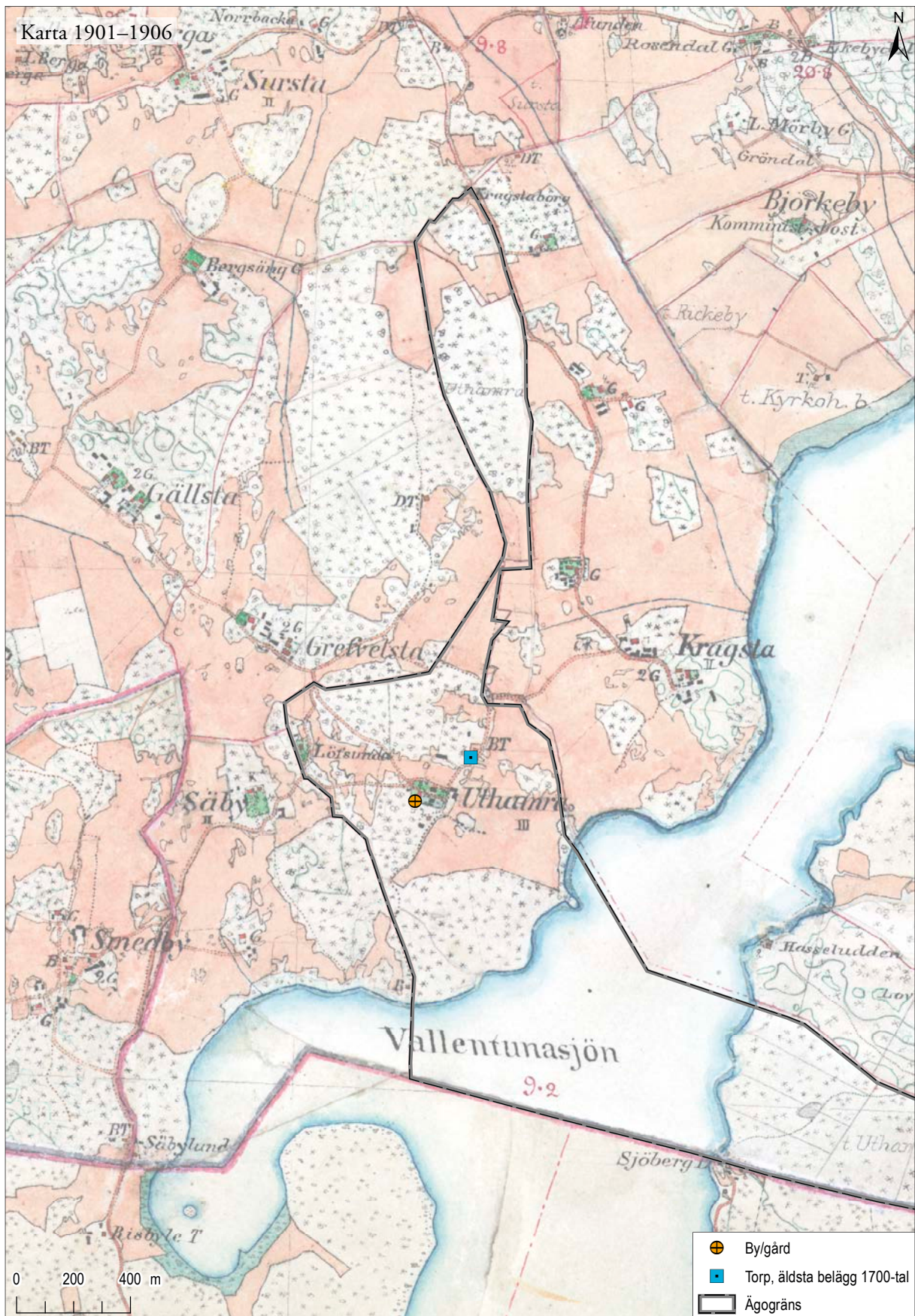
Uppgifter om rotering: Uthamra utgjorde tillsammans med Säby en rote i regementet Södra Roslagens 2:a båtsmanskompani (Centrala Soldatregistret, torp nr: RB-F2-0006).

Sammanfattning västra Vallentuna (11 bebyggelseenheter)

I västra Vallentuna fanns en bebyggelse som huvudsakligen bestod av små byar samt några större ensamgårdar. Jordnaturen dominerades av skattegårdar, men i vissa byar fanns ett blandat ägande med inslag av kronogårdar och/eller frälsegårdar.

Endast ett torp från 1600-talet kan beläggas i kartmaterialet från denna del av socknen, Ångsvaktartorpet i Berga. Sannolikt beror detta på källäget där det i första hand är byns inägomark som redovisas. Med hjälp av mantalslängden från 1653 kan ytterligare sex torp och en backstuga beläggas.

Under 1700-talet fanns elva torp i området, varav merparten utgjordes av ryttartorp (5) eller båtsmanstorp (3). Torpen var vanligen placerade i utkanter av byarnas eller ensamgårdarnas ägor, på gränsen mellan åker/äng och skogspartier. De flesta bebyggelseenheter i området har ett eller två torp på sina ägor. Undantaget är Berga och Hassla, möjligen finns ett båtsmanstorp i Berga enligt en uppgift om en båtsman i husförhörslängden (1729–1759).

Figur 83. Uthamras ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Centrala Vallentuna

Bergby – en skattegård som saknar belagda torp

Bebyggelsen: Bergby utgjorde i början av 1600-talet en ensamliggande skattegård som var värderad till 8 1/3 öresland (A10:67).

1600-tal: Uppgifter om torp saknas.

1700-tal: Uppgifter om torp saknas. Berga saknar emellertid kartor från 1700-talet, enbart en ängsmark tillhörande Bergby finns redovisad i en stor-skifteskarta från 1789, som också redovisar flera ängsmarker tillhörande de omgivande gårdarna (01-val-41).

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Ej aktuellt.

Uppgifter om rotering: Ej aktuellt.

Björkby – en skattegård med ett möjligt torp på 1600-talet

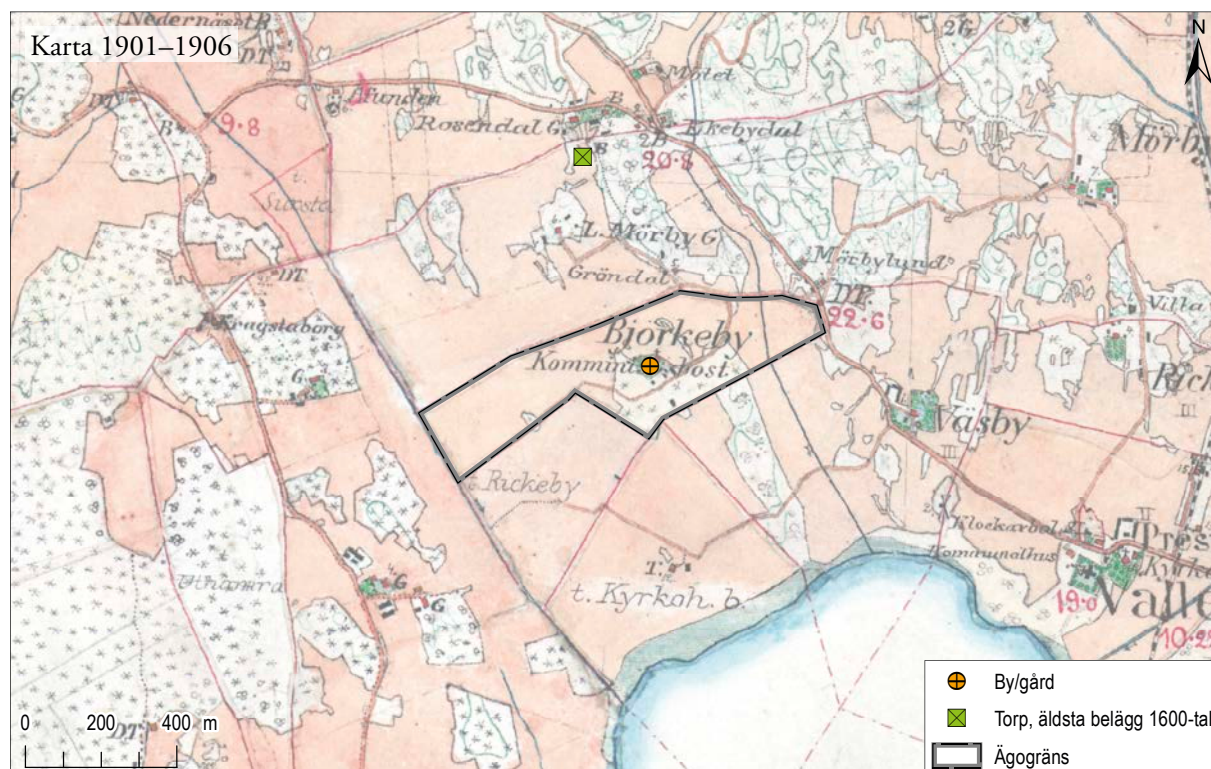
Bebyggelsen: Björkby var i början av 1600-talet en ensamliggande skattegård som var värderad till 8 öresland.

1600-tal: Ett litet hus, sannolikt ett torp, redovisas på en karta över Björkby ägor samt ängar tillhörande Mörby, Rickeby och Ekeby från 1635 (A10:59). Det är något osäkert om detta är ett torp till Björkby då det ligger i anslutning till betesmark tillhörande Mörby. Vid en annan byggnad på kartan står det däremot uttryckligen att det är ett torp till Mörby. Torpet ligger norr om Björkbys inägor (figur 84).

1700-tal: Uppgifter om torp saknas. Björkby saknar emellertid kartor från 1700-talet.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Ej aktuellt.

Uppgifter om rotering: Ej aktuellt.

Figur 84. Björkbys ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Torpet låg på ängsmark tillhörande Mörby, Rickeby och Ekeby och ligger därmed utanför själva byägan. Skala 1:20 000.

Ekeby – en by med två gårdar i blandat jordäggande med två torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Ekeby utgjorde i början av 1600-talet en by med två små gårdar, en självägd gård och en gård som ägdes av frälset. Tillsammans var de värderade till 12 öresland (A10:64–65).

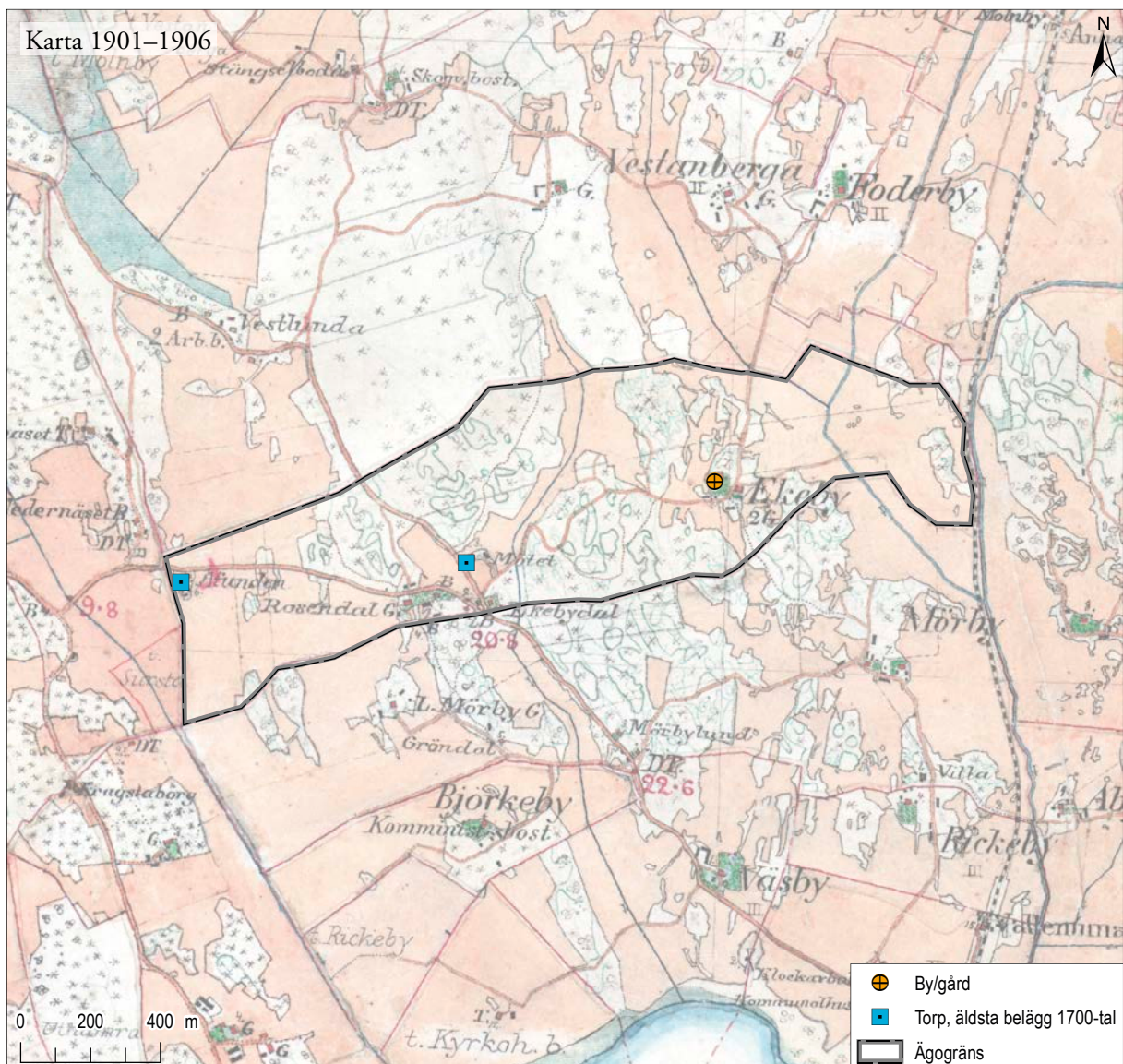
1600-tal: Uppgifter om torp saknas.

1700-tal: På en karta från 1790 redovisas två torp, Avunden och Vargmötet (A112-8:1). Båda torpen ligger en bit väster om bytomten i anslutning till åkermark (figur 85). Enheterna upptas också i hushörsräkningen från första hälften av 1700-talet

(1729–1750). Vargmötet kallas i källan för Mötet. Torpet Avunden finns även utsatt på en karta från 1763 över Rågängen mellan Lindö och Sursta (A112-19:2). Här uppges emellertid att torpet hör till Bällsta.

Hushållsstorlek enligt hushörsräkningen: Mellan tre och sju personer bor i torpen, framför allt rör det sig om en familj med inneboende släktingar, i något fall rör det sig i stället om två mindre familjebildningar (1729–1750).

Uppgifter om rotering: Ekeby kan inte identifieras till en specifik rote i indelningsverket (Centrala Soldatregistret).

Figur 85. Ekebys ägor. Torpens läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Foderby – en by med två frälseägda gårdar med ett möjligt torp på 1600-talet och fyra torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Foderby var i början av 1600-talet en by med två frälsegårdar. Tillsammans var de värderade till 18 öresland (A10:64–65).

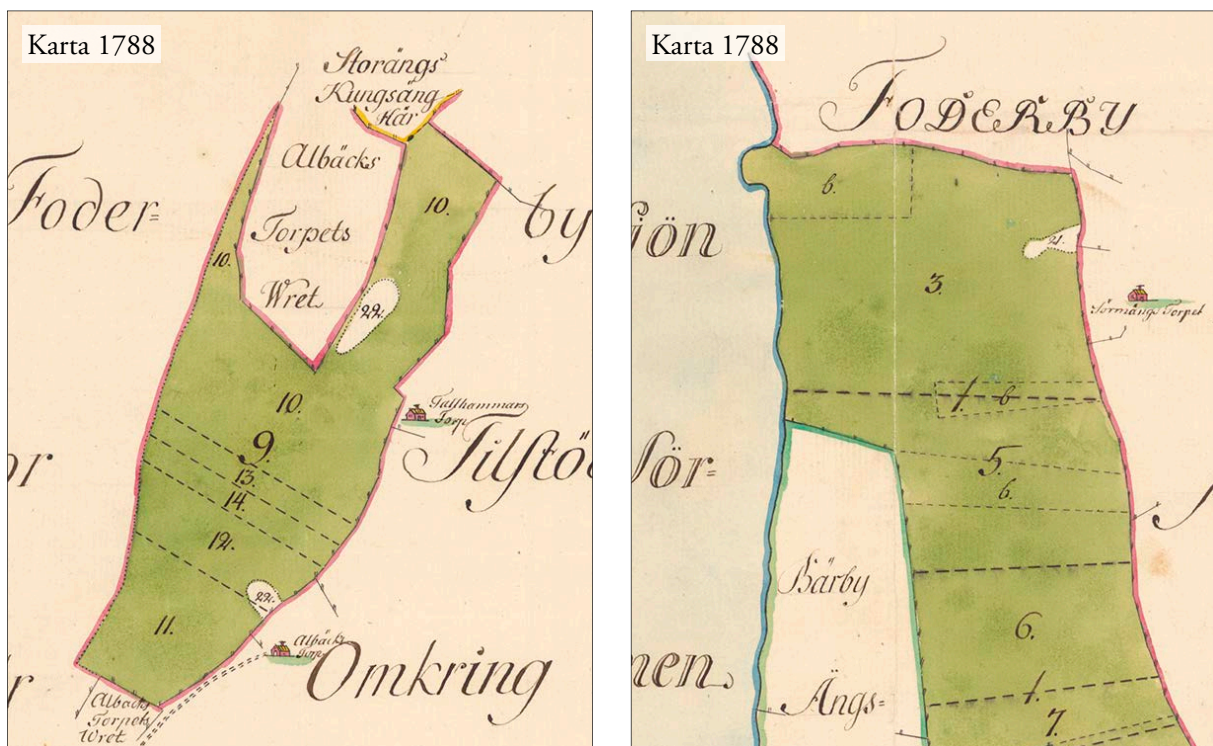
1600-tal: På en karta över Sörmängen (A10:68–69), beläget på en utmark intill sjön Sörmen, finns ett möjligt torp i form av en husmarkering i ungefär samma läge som torpet Albäcken, känt från 1700-talet. Inga andra uppgifter finns däremot om denna bebyggelse.

1700-tal: Under 1700-talet kan flera torp beläggas på Foderbys utmark enligt en karta från 1788 (A112-9:1), Sörmängstorpet, Ahlbäckstorpet och Tall-

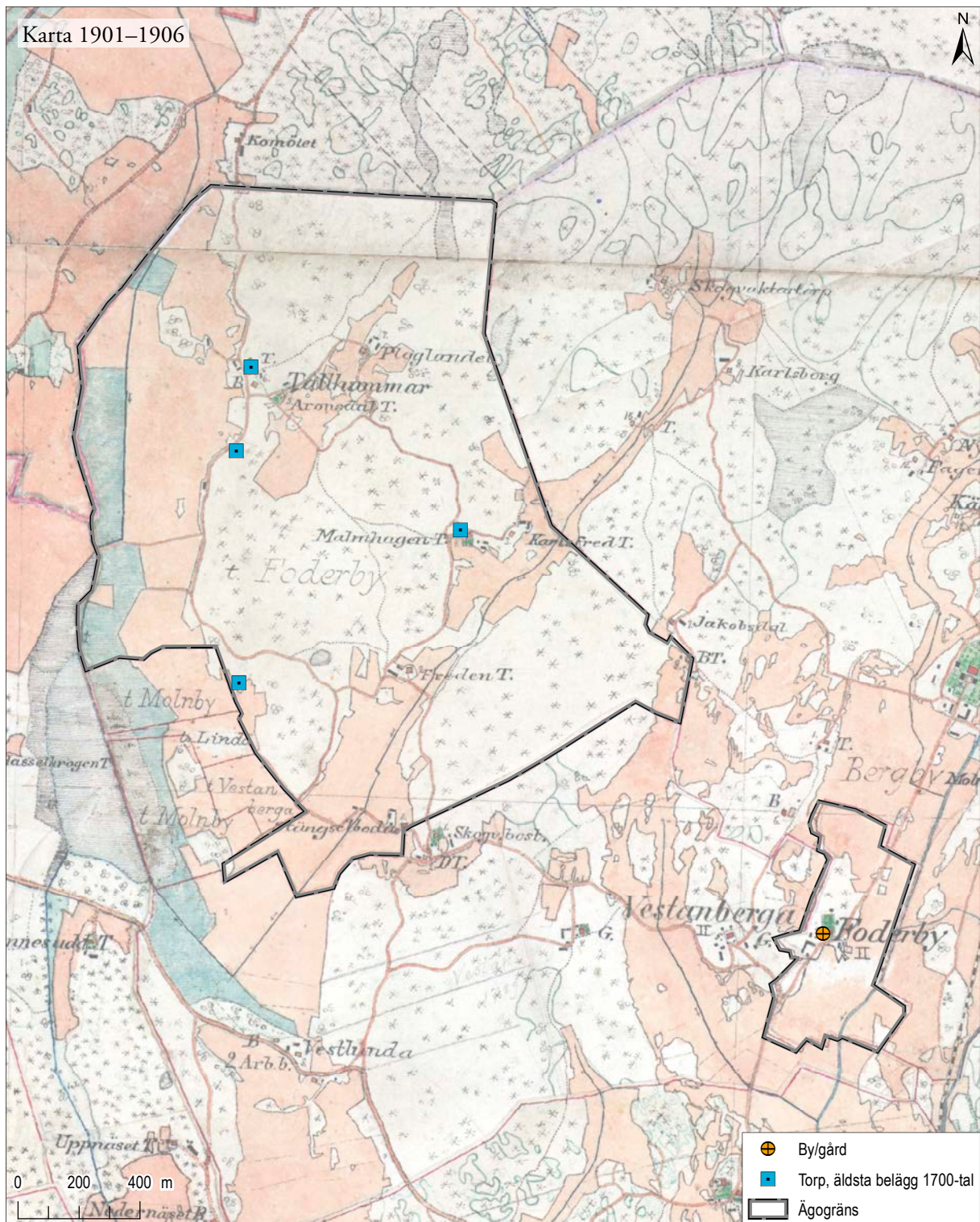
hammartorpet (figur 86). De två senare finns också omnämnda i husförhörslängden (1729–1750), medan Sörmängstorpet saknas. Möjligen motsvaras det i längden av Foderby båtsmansstuga (1749–1750). Ytterligare ett torp, Malmhagen, räknas upp i samband med Foderbys övriga torp. Samtliga enheter ligger på Foderbys utmark i anslutning till åkermark (figur 87).

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Antalet invånare i torpen varierade mellan fyra och åtta personer. I huvudsak rörde det sig om en familj med barn och släktingar, i några fall delar två familjer på torpet (1729–1750).

Uppgifter om rotering: Foderby utgjorde en rote tillsammans med Lilla Mellösa i regementet Södra Roslagens 2:a båtsmanskompani (Centrala Soldatregistret, torp nr: RB-02-0004).

Figur 86. Torpen Tallhammarstorp, Albäckstorp och Sörmängstorpet på olika utsnitt av en karta från 1788 (A112-9:1). Kartan är ej rektifierad.

Figur 87. Foderby ägor. Torpens läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04 och J112-84-24). Skala 1:20 000.

Mörby – en by med två gårdar i blandat jordäggande (senare kronoägda) med två torp på 1600-talet samt ett torp och två backstugor på 1700-talet

Bebyggelsen: Mörby utgjorde under början av 1600-talet en by med två gårdar, en skattegård och en kronogård. Tillsammans var de värderade till 15 ½ öresland (A10:63). Under andra hälften av 1700-talet har ägoförhållandena i byn ändrats då båda gårdarna nu ägs av kronan. Enligt en karta från 1763 finns ett kronohemman som utgör ett rusthåll samt ytterligare ett kronohemman, ett så kallat Augmentshemman i byn (A112-26:1).

Ett Augmentshemman var ett hemman vars kronoskatter 1680–1886 var anslagna till hjälp åt ett rusthåll, vars egna skatter var lägre än de faktiska kostnaderna för underhåll av häst, ryttare och mundering (Förvaltningshistorisk ordbok).

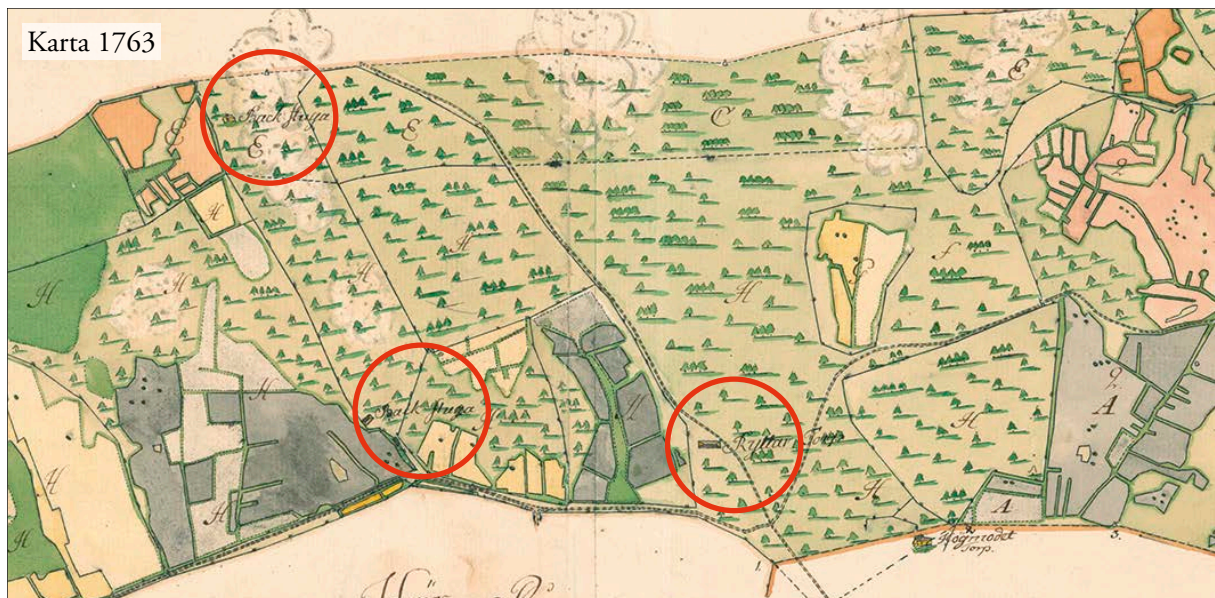
1600-tal: På en karta över Björkby från 1635 är även ett torpställe till Mörby utsatt (A10:59). Torpet ligger i ett skogsområde väster om Mörby bytomt. En byggnad på samma karta skulle kunna utgöra

ytterligare ett torp till Mörby, om det inte hör till den enhet som redovisas, Björkby (se ovan). I 1653 års mantalslängd finns två torp som tillhör Mörby. I ett av torpen bor en ryttare med hustru. I det andra torpet bor en knekt och två äldre personer över 62 år.

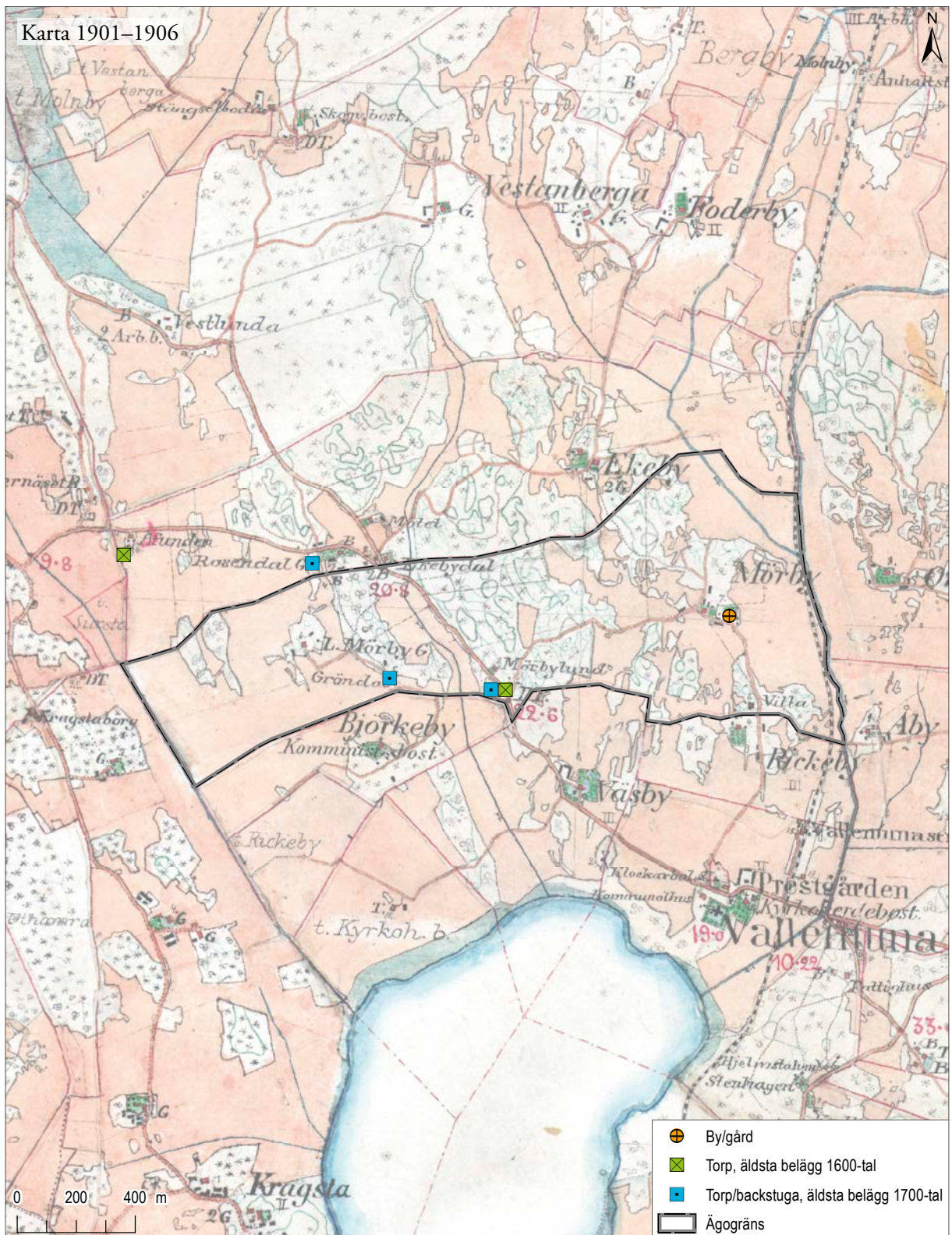
1700-tal: På kartan från 1763 finns två backstugor och ett ryttartorp utsatta (A112-26:1; figur 88). Enheterna ligger i anslutning till skogsområdena i bygans mellersta del (figur 89). Ryttartorpet har ett motsvarande läge som det kända torpläget från 1600-talet. I husförhållslängden finns både ett torp till Mörby (1729–1748) och ett ryttartorp (1749–1750), dock inte samtidigt vilket kan indikera att det rör sig om samma enhet. Inga ryttare nämns dock under Mörby torp. Det finns inte heller några backstugor nämnda i listorna.

Hushållsstorlek enligt husförhållslängden: Mellan tre och fem personer inom en och samma familj (1729–1750).

Uppgifter om rotering: Mörby var ett rusthåll tillhörande Livregementets dragoner (Centrala Soldatregistret, torp nr: LD-Ä1-0032).

Figur 88. Ett ryttartorp och två backstugor (markerade med röda cirklar) på en karta från 1763 (A112-26:1). På kartan syns även torpet Högmodet som hörde till Väsby. Kartan är ej rektifierad.

Figur 89. Mörbys ägor. Torpens och backstugornas läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Nyby – en skattegård med ett torp på 1600-talet och två torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Nyby var under början av 1600-talet en ensamliggande skattegård värderad till 11 1/3 öresland (A10:64–65).

1600-tal: Ett torp till Nyby redovisas på en karta från 1635 (A10:66). Torpet ligger i sydöstra utkan-ten av gårdens ägor i anslutning till inhägnad åkermark.

1700-tal: Tre torp, varav två tillhör Nyby, ligger på gränsen mellan Västanberga, Nyby och Foderbys utmark, i gårdsägans nordvästra del vilket redovisas på kartor från 1788 (A112-9:1) och 1789 (01-val-

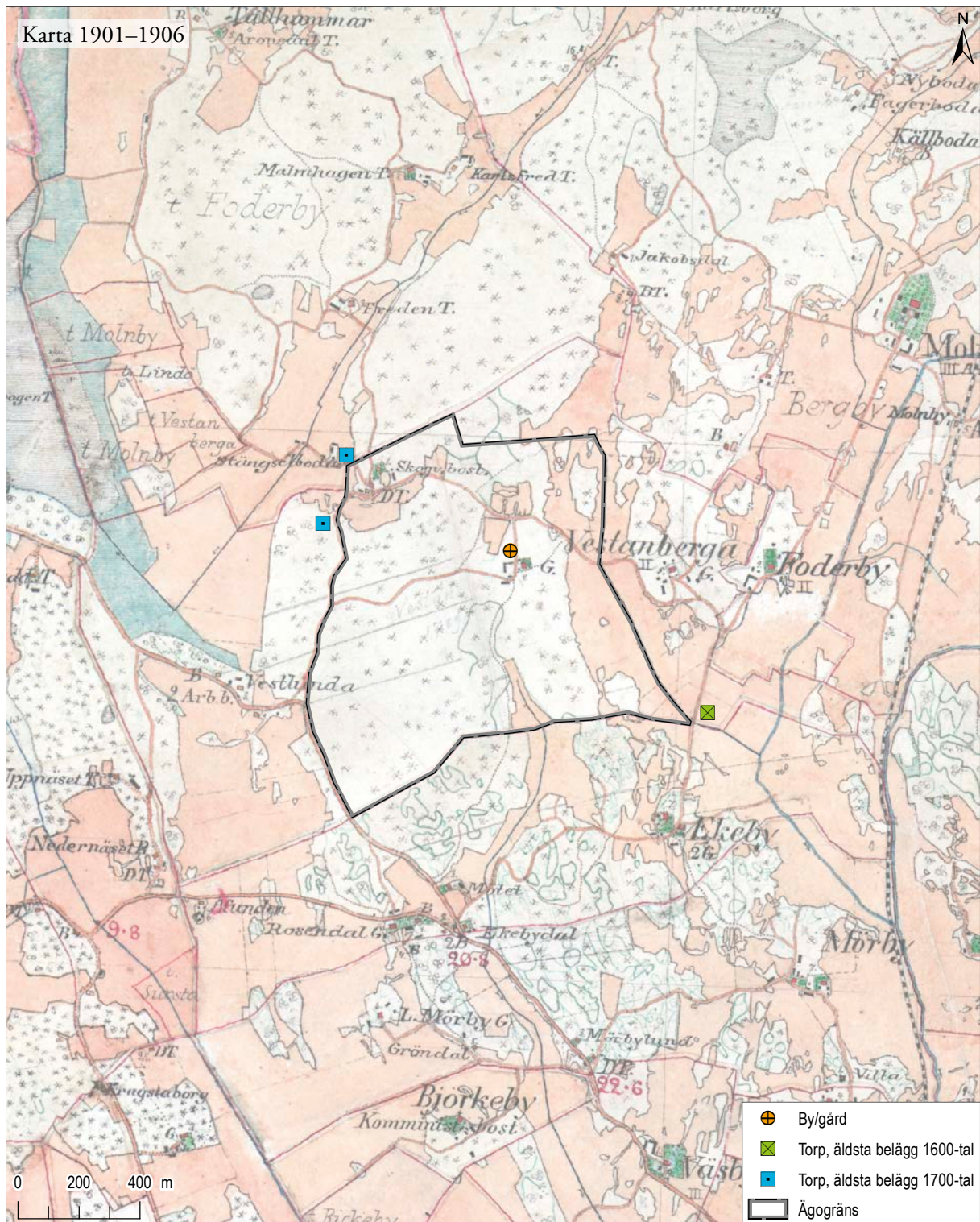
41; figur 90). Ett av dessa torp motsvarar läget för Stängselboda enligt Häradskartan (1901–1906; figur 91) som även finns omnämnt i husförhörslängden (1729–1750). Ett båtsmanstorp under Nyby listas också i husförhörslängden (1739–1743, 1749–1750). Torpen är belägna i övergången mellan skogsmark och åkermark.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: I Stängselboda är mellan fem och åtta personer uppskrivna. I båtsmanstorpets bor 12–13 personer uppdelat på minst två familjer.

Uppgifter om rotering: Nyby utgör tillsammans med Näle en rote i Södra Roslagens 2:a båtsmanskompani (Centrala Soldatregistret, torp nr: RB-F2-0001).

Figur 90. Tre torpsymboler är markerade på en storskifteskarta från 1789 som visar hur ängsmarken intill sjön Sörmen är fördelad mellan flera olika ägor (01-val-41). Torpen förefaller ligga på Västanbergas och Nybys mark. Kartan är ej rektifierad.

Figur 91. Nybys ägor. Torpens läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Ormsta – en skattegård med ett torp (backstuga) på 1600-talet och ett torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Ormsta utgjorde i början av 1600-talet en ensamliggande skattegård som var värderad till 16 öresland (A10:71).

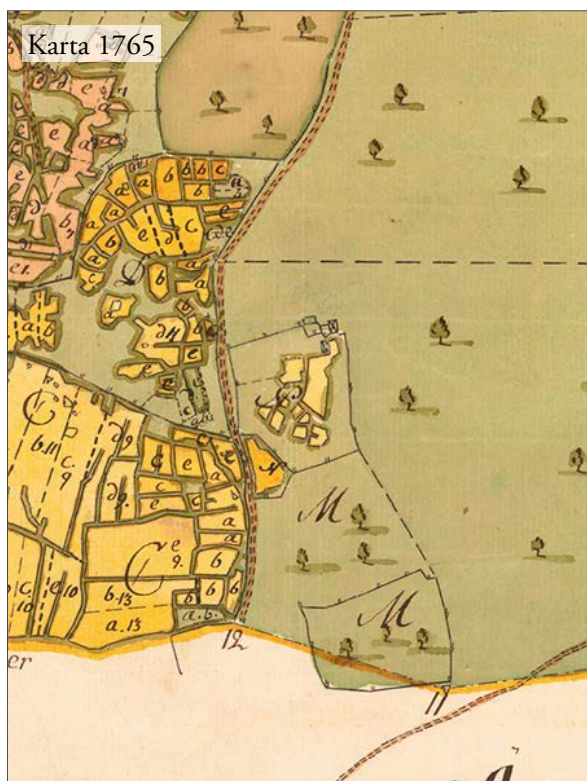
1600-tal: En backstuga i Ormsta redovisas under rubriken *Oskattade torp* i mantalslängden för 1653.

1700-tal: Ett båtsmanstorp redovisas på två kartor från 1700-talet (1765, A112-30:1; 1767, 01-val-

29; figur 92 och 93). Torpet låg på gränsen mellan gårdens inägomark i väster och utmark i öster (figur 94). I husförhörlängden finns också ett Ormsta torp (1729–1748) där bland annat en båtsman Erik Berg med familj bor.

Hushållsstorlek enligt husförhörlängden: Mellan fyra och sju personer fördelade på en till två familjer (1729–1748).

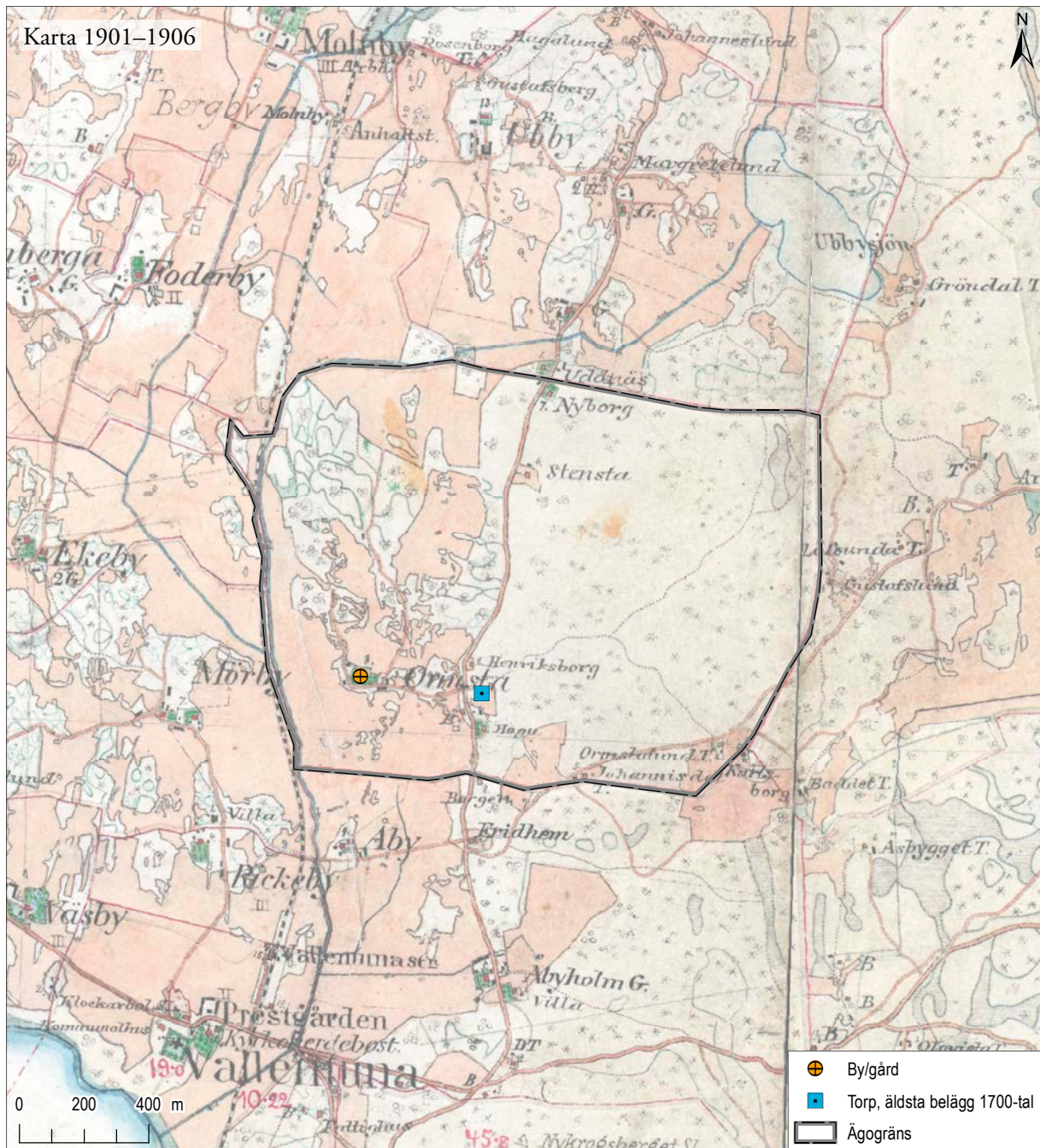
Uppgifter om rotering: Ormsta utgjorde en rote tillsammans Rickeby i regementet Södra Roslagens 2:a båtsmanskompani (Centrala Soldatregistret, torp nr: RB-F2-0007; Soldatregistret).

Figur 92. Ett båtsmanstorp under Ormsta på karta från 1765 (A112-30:1). Kartan är ej rektifierad.

Figur 93. Ett båtsmanstorp under Ormsta på karta från 1767 (01-val-29). Kartan är ej rektifierad.

Figur 94. Ormstas ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04 och 112-75-05). Skala 1:20 000.

Prästgården – en ensamgård på kyrkojord med ett torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Prästgården var i början av 1600-talet en ensamgård på kyrkojord (A10:72). Uppgift om värdering saknas.

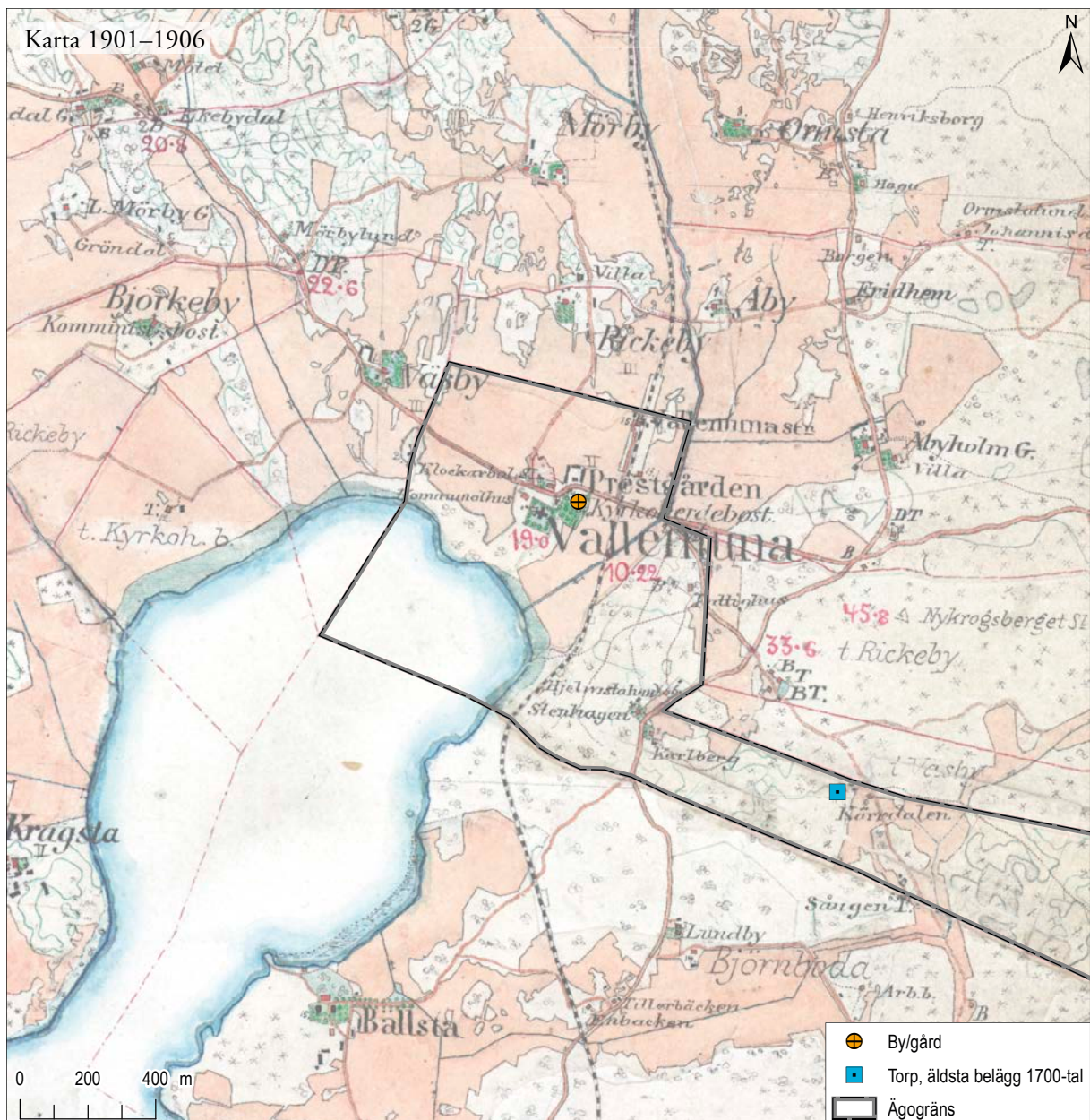
1600-tal: Uppgifter om torp saknas.

1700-tal: I en husförhörslängd finns Prästtorpet omnämnt (1729–1750). Sannolikt är läget från 1700-talet detsamma som det torp som finns redovisat

på en karta från 1854 (01-val-117). Torpet ligger i skogsmark i anslutning till en utmarksvret sydost om Prästgårdens gårdstomt (figur 95).

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Antalet invånare i torpet varierar mellan fyra och åtta personer. En familj med man med hustru och barn kompletteras med andra personer som exempelvis en änka och "Blinda Anna". Vid något tillfälle är ytterligare en familj skriven i torpet.

Uppgifter om rotering: Ej aktuellt.

Figur 95. Prästgårdens ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901-1906 (J112-75-04 och J112-75-05). Skala 1:20 000.

Rickeby – en ensamgård som saknar belägg för torp

Bebyggelsen: Rickeby utgjorde en ensamgård under början av 1600-talet. Ägandeförhållandet är inte känt vid denna tid. Taxeringstalet är inte utsett på kartan, men gårdens inägomark är ungefär lika stor som för grannbyn Mörby (två gårdar) som var värderad till 15 ½ öresland för två gårdar (A10:63). På ett fotografi från början av 1900-talet syns de sista brukarna av Rickeby gård, familjen Östervall med tjänstefolk (figur 96).

1600-tal: Uppgifter om torp saknas.

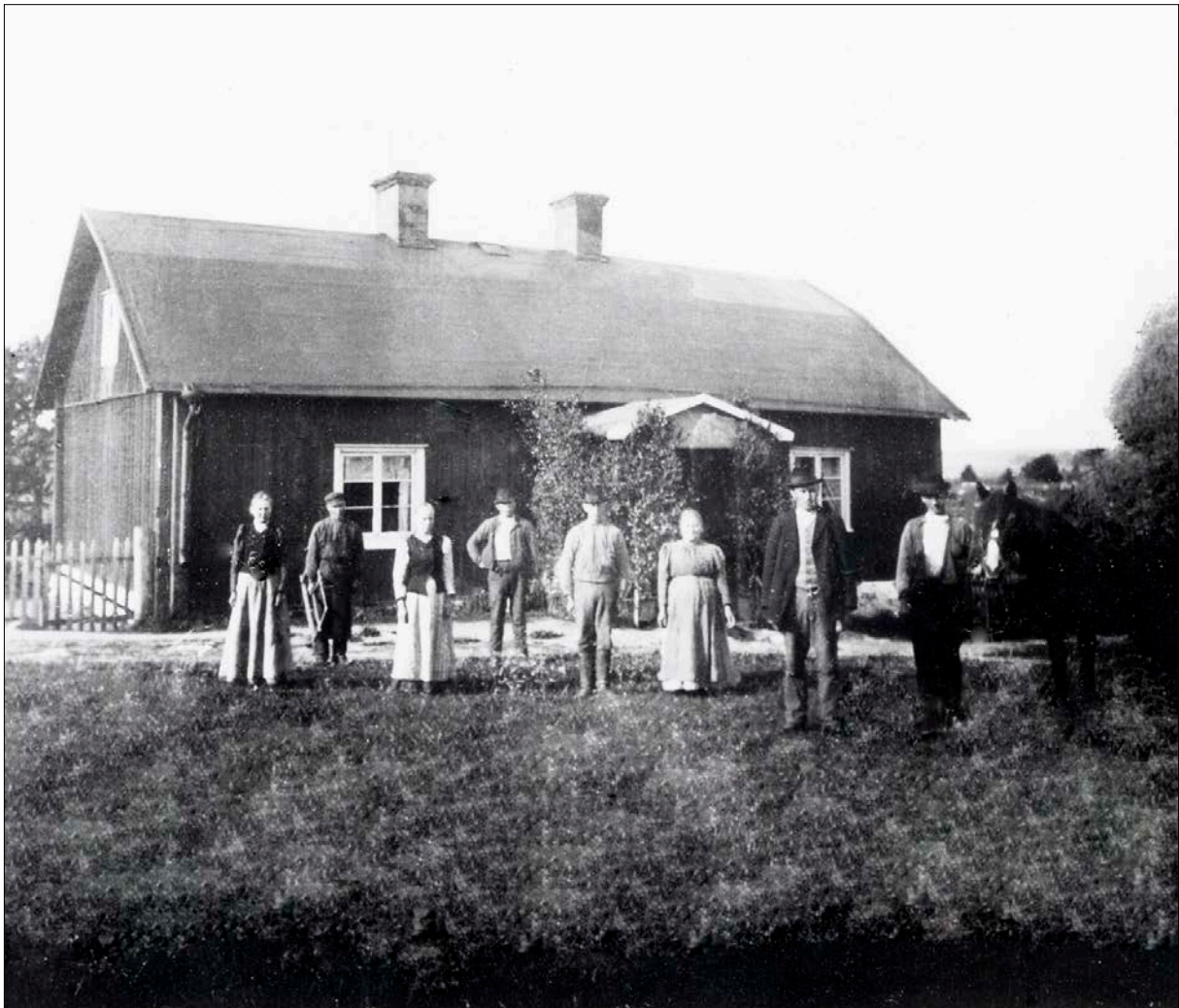
1700-tal: Uppgifter om torp saknas. Den enda karta som finns från 1700-talet är svårtydd och visar omtvistad gränsmark mellan Rickeby, Prästgården och

Åby (01-val-17). I husförhörlängd (1739–1750) redovisas emellertid ett antal personer under rubriken *Rickeby ägor* som skulle kunna vara torpare. 1739–1743 förekommer Båtsman Erik Berg med familj. Under andra år förekommer flera personer med titlar som båtsman eller ryttare under rubriken *Rickeby* alternativt *Rickeby ägor*. Inget av dessa torp/enheter har kunnat identifieras i kartmaterialet.

Hushållsstorlek enligt husförhörlängden:

Ej aktuellt.

Uppgifter om rotering: Rickeby bildar tillsammans med Ormsta en rote i regementet Södra Roslagens 2:a båtkompani (Centrala Soldatregistret, torp nr RB-F2-0007). Detta kan förklara förekomsten av soldater i Rickeby, det är möjligt att själva torpet låg på Ormstas ägor.

Figur 96. Rickeby gård i Vallentuna. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr: 671. Fotograf: okänd, år 1911.

Ubby – en skattegård med ett torp på 1600-talet och ett torp på 1700-talet

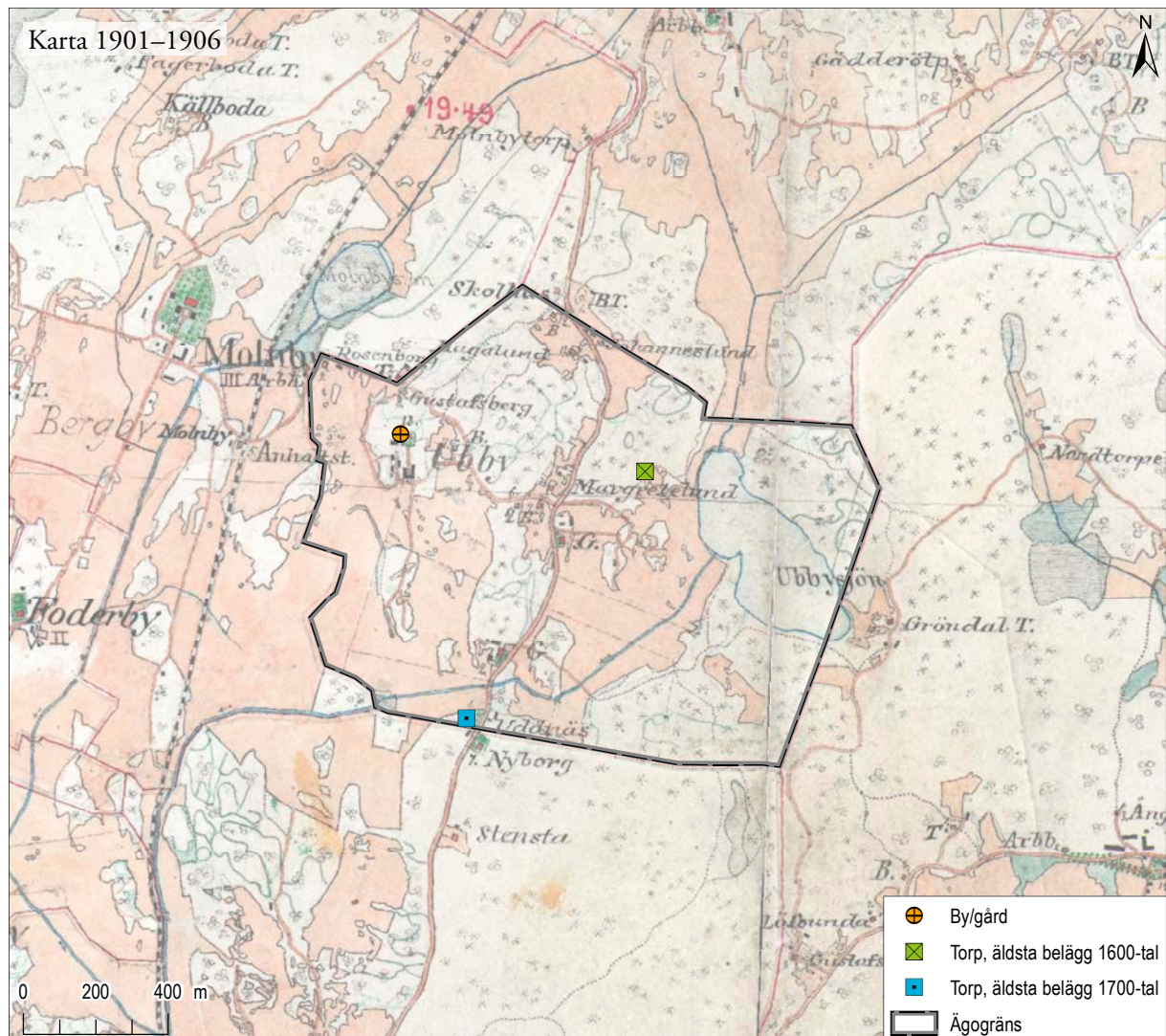
Bebyggelsen: Ubby var i början av 1600-talet en ensamliggande skattegård som var värderad till 8 öresland.

1600-tal: Ett torp redovisas på en karta från 1635 (A10:70). Torpet ligger intill Ubbysjön, väster om Ubby gård, och har både inhägnad åker- och ängsmark (figur 97). Torpet finns inte redovisat på yngre kartmaterial. Ett Ubby torp finns även uppräknat i 1653 års mantalslängd. I torpet finns två personer som anges vara tiggare.

1700-tal: Ett båtsmanstorp finns redovisat i beskrivningen till en karta från 1785 (litt: I, 01-val-33). Torpet är beläget i östra utkanten av Ubbys ägor, intill landsvägen och på gränsen till ett större skogsområde (figur 97). I husförhörlängden finns en båtsman Nyman med familj upptagen under Ubby, de redovisas antingen direkt under Ubby eller under rubrikerna *Torp under Ubby* alternativt *Ubby båtsmanstorp* (1729–1750).

Hushållstorlek enligt husförhörlängden: Mellan tre och sju personer bor i torpet vilka utgörs av en kärnfamilj utökad med nära släktingar.

Uppgifter om rotering: Ubby kan inte identifieras till en specifik rote i indelningsverket (Centrala Soldatregistret).

Figur 97. Ubbys ägor. Torpens läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04 och J112-75-05). Skala 1:20000.

Veda – en gård under Lindholmen säteri med två torp under 1600-talet och ett torp eller ”rå och rör” hemman under 1700-talet

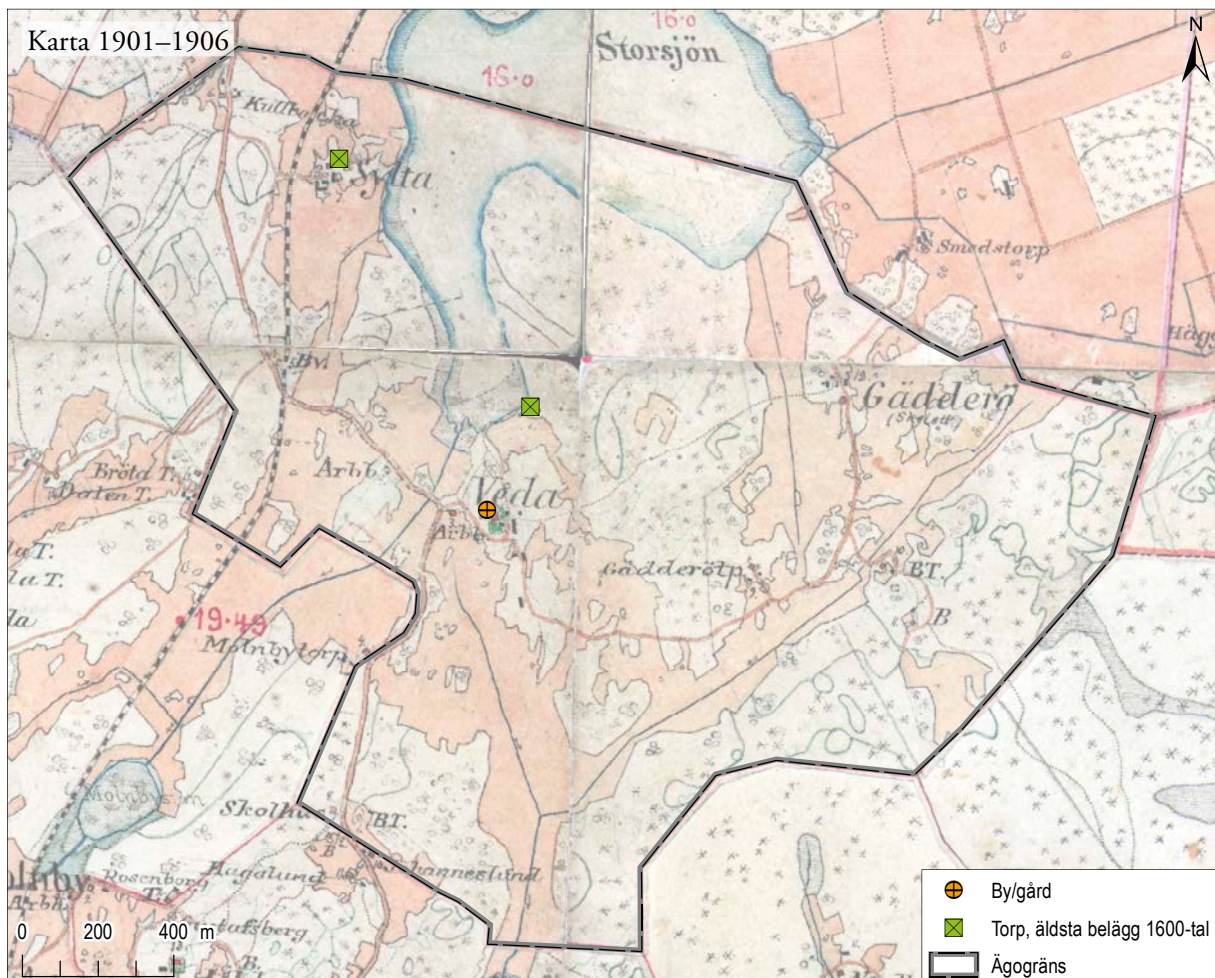
Bebyggelsen: Veda var under slutet av 1600-talet en gård som låg under Lindholmen i Orkesta socken och redovisas på en karta över säteriet från 1680 (A75-9:3).

1600-tal: Ett torp med en liten åkervret redovisas på en karta från 1680 (A75-9:3) och ligger då strax nordost om gårdsläget, i nära anslutning till Storsjön (figur 98). Inom Vedas ägor fanns också torpet Sylta i ägens norra del enligt samma karta. Sylta finns även uppräknat bland övriga torp i mantalslängden från 1653.

1700-tal: På en karta från 1727 (A75-9:1) omnämns marken invid det äldre torpläget nära Veda gård som ”Ängen vid Krogen”. Veda krog finns också upptagen i husförhörslängden (1729–1750). I kartan från 1727 framgår att det tidigare torpet Sylta nu är ett ”rå och rör” hemman under Lindholmen. Även Sylta redovisas i husförhörslängden (1729–1750) men det framgår inte här vilken status som enheten har. I mantalslängden 1761–1764 upptas först en båtsman Erik Wik och sedan hans änka och efterträdare. Något båtsmantorp har emellertid inte kunnat identifieras på kartan.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Mellan sex och nio personer fördelade på en till två familjer (Sylta, 1729–1750).

Uppgifter om rotering: Veda utgjorde en rote i regementet Södra Roslagens 2:a båtsmanskompani (Centrala Soldatregistret, torp nr: RB-F2-0012).

Figur 98. Vedas ägor. Torpens läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04, J112-75-05, J112-84-24 och J112-84-25). Skala 1:20 000.

Väsby – en skattegård med ett torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Väsby utgjorde en ensamliggande skattegård i början av 1600-talet och var värderad till 12 öresland (A10:72–73).

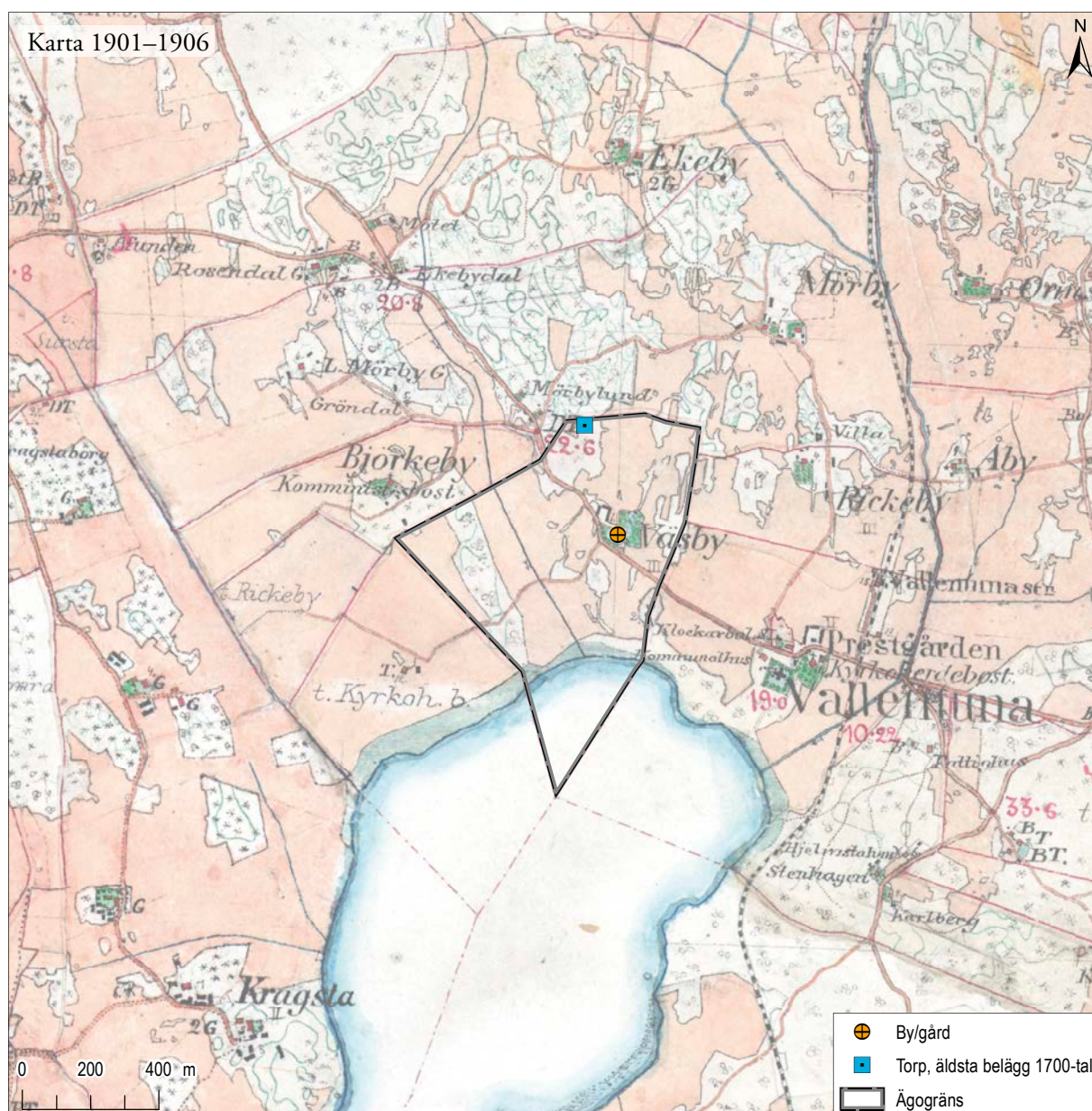
1600-tal: Uppgifter om torp saknas.

1700-tal: På en storskifteskarta över Mörby från 1763 (A112-26:1; se figur 88) finns torpet Högmodet utsatt på Väsby's ägor, precis vid gränsen mot Mörby i norr (figur 99). Även på en karta över Väsby

från 1709 finns en bebyggelse på platsen, markerad med två små hussymboler i skogsmarken (A112-45:1). Enligt husförhörlängden (1729–1750) bodde smeden Anders Pärsson i torpet Högmodet.

Hushållsstorlek enligt husförhörlängden: Mellan fyra och fem personer, huvudsakligen rör det sig om en familjebildning som tidvis kompletteras med ytterligare vuxna.

Uppgifter om rotering: Väsby kan inte identifieras till en specifik rote i indelningsverket (Centrala Soldatregistret).

Figur 99. Väsby's ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Västanberga – en skattegård med två torp på 1600-talet och två torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Västanberga var i början av 1600-talet en ensamliggande skattegård som var värderad till 10 $\frac{2}{3}$ öresland (A10:64–65).

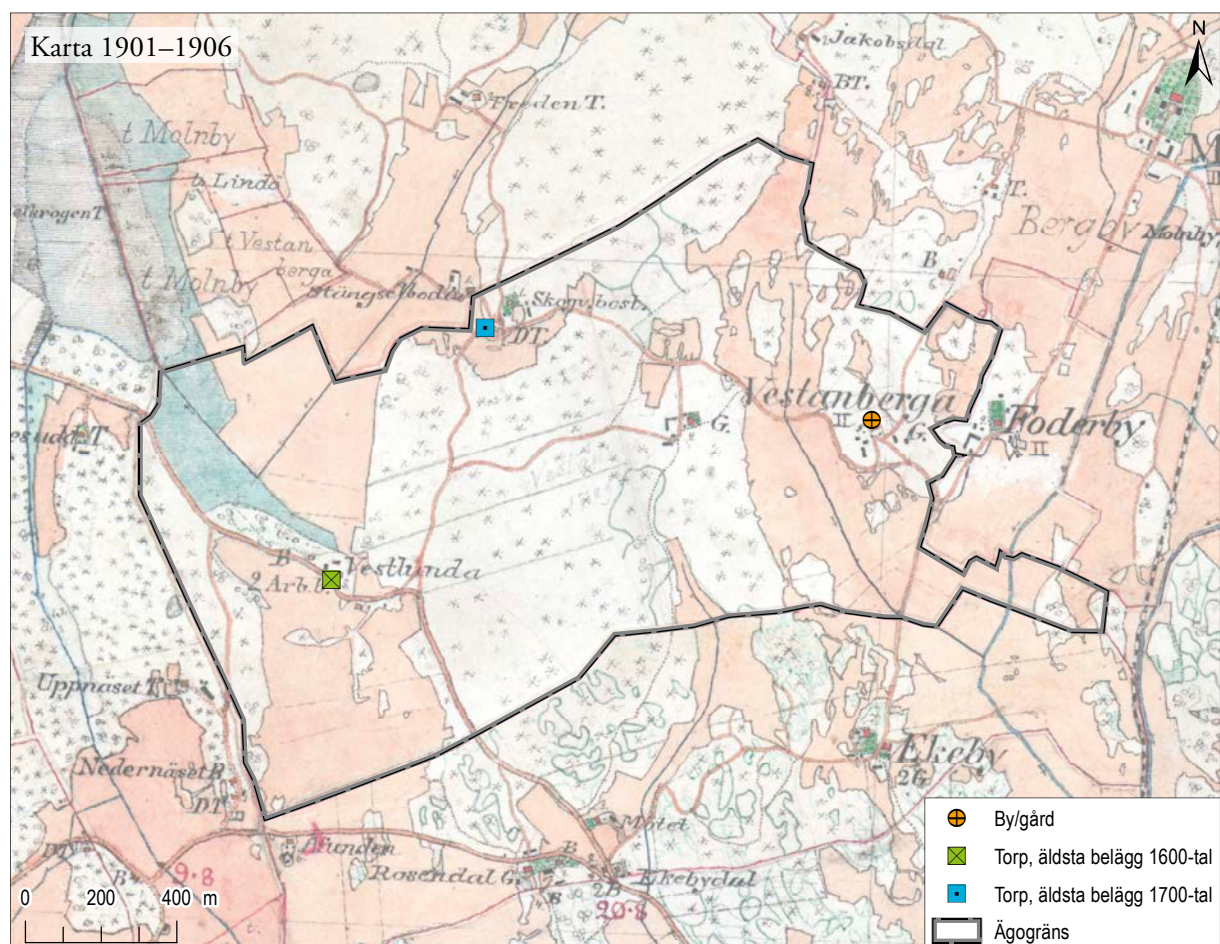
1600-tal: På en karta (A10:66) från 1635 finns ett torp till Västanberga redovisat och benämns där Västlunda. Torpet har en inhägnad åker- och ängsmark och ligger i sydöstra utkanten av Västanbergas bys ägor (figur 100). I mantalslängden från 1653 finns dessutom två torp till Västlunda uppräknade.

1700-tal: Västlunda förefaller fortsatt vara ett (eller flera) torp under 1700-talet. Västlunda förekommer på en karta från 1788 och anges då som ett torp på Västanbergas och Nybys bodland (A112-43:1). Under slutet av 1700-talet finns dessutom ett rust-

håll i Västanberga. Ett ryttartorp finns redovisat på samma karta från 1788 (A112-43:1). Torpet ligger på utmarken på gränsen till Nybys ägor i norr (figur 100). Vid torpet finns både inhägnad åker- och ängsmark. I husförhörslängden omnämns både Västlunda (1729–1750) och ett ryttartorp under Västanberga (1748–1750). I husförhörslängden från 1788 år finns dessutom två torpare och två bönder (?) redovisade under Västlunda vilket är en förklaring till det stora antalet hus på 1788 års karta.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Västlunda är en relativt stor enhet med 10–14 invånare uppdelat på två till tre familjer. I ryttartorpet finns däremot enbart en familj på sex personer (1729–1750).

Uppgifter om rotering: Västanberga rusthåll tillhörde Livregementets dragoner (Centrala Soldatregistret, torp nr: LD-Ä1-0033).

Figur 100. Västanbergas ägor. Torpens läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Åby – en skattegård med en backstuga på 1600-talet och två torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Åby var i början av 1600-talet en ensamliggande skattegård värderad till 11 öresland (A10:72–73). På ett fotografi från början av 1900-talet syns en familj utanför bostadshuset till Åby gård (figur 101).

1600-tal: En backstuga i Åby nämns i mantalslängden 1653. Denna backstuga har inte kunnat lokaliseras.

1700-tal: Åby utgjorde på 1700-talet ett rusthåll. En karta från 1780 (A112-46:1) visar ett ryttartorp som ligger på gränsen till skogsmarken öster om gårdens inägomark (figur 102). På en karta från 1790 över Åbys skogs- och ängsmark redovisas dessutom torpet med tillhörande inhägnad åker- och ängsmark (A112-46:2).

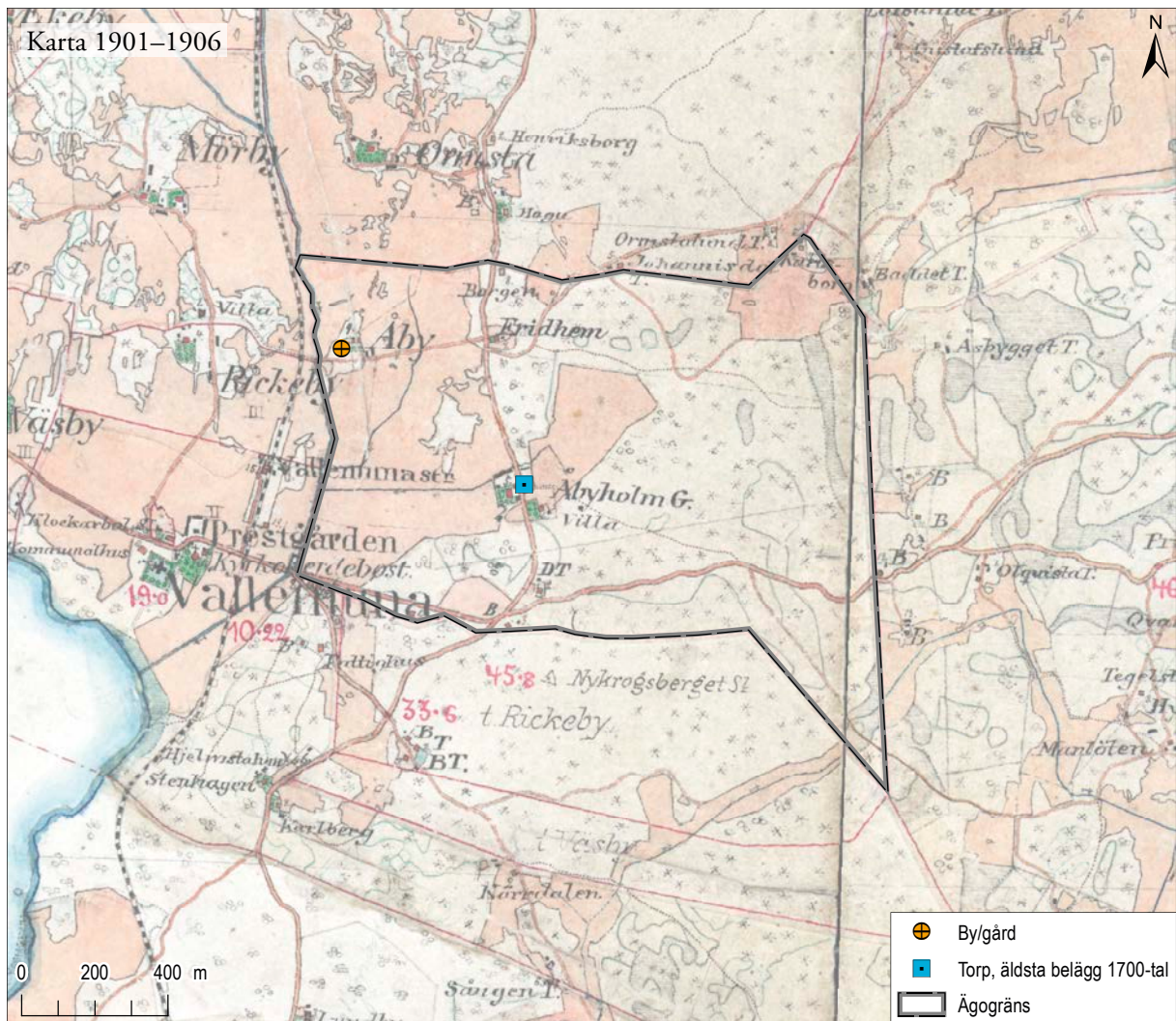
I husförhörslängden omtalas två torp under Åby, Åby torp (1749–1750) och bebyggelsen Knopet (1729–1743, 1748–1750). I den senare enheten bor en ryttare med familj. Sannolikt kan detta hushåll kopplas till ryttartorpet på 1790 års karta. Var Åby torp (1729–1748) ligger är inte klarlagt. Invånarna i detta torp verkar vara lite mer löst sammansatta av framför allt kvinnliga släktingar med några få män och barn.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: I ryttartorpet bor en familj med mellan tre och sex personer. Invånarna i Åby torp varierar mellan tre och sju personer.

Uppgifter om rotering: Åby rusthåll tillhörde Livregementets dragoner (Centrala Soldatregistret, torp nr: LD-Ä1-0031).

Figur 101. Åby gård i Vallentuna. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr: 5047. Fotograf: okänd, år 1903.

Figur 102. Åbys ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04 och J112-75-05). Skala 1:20 000.

Sammanfattning centrala Vällentuna

I Vällentunas centrala delar fanns en bebyggelse som huvudsakligen utgjordes av ensamgårdar samt av några små byar. Gårdarnas jordnatur var till största delen skattejord, därefter frälse- eller kronojord.

Utifrån kartmaterialet från 1600-talet har sex torp lokaliserats i denna del av socknen. Ytterligare tre torp och två backstugor kan beläggas utifrån uppgifter i mantalslängden från 1653.

Från 1700-talet har 20 torp kunnat beläggas. Av dessa är tre ryttartorp och fyra båtsmanstorp. Flera av torpen är namnsatta på kartor och i husförhørs-

längden, som Avunden, Qvistatorpet, Vargmötet och Badde.

Torpen är ofta placerade i utkanten av byarnas eller gårdarnas ägor. I vissa fall långt ute på utmarken. De ligger nästan alltid i anslutning till någon eller några mindre inhägnade åkervretar, och ibland även ängsmark. Det är tydligt att även de minsta torpen, till viss del, försörjer sig på ett mindre jordbruk.

Några enstaka torp ligger i skogsmark utan koppling till åker. Ett ryttartorp i Mörby ligger i skogsmark längs med en vägsträckning och även torpet Högmödet som ligger under Väsby ligger i ett renodlat skogsparti.

Nordöstra Vallentuna

Kusta – en skattegård med ett torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Kusta utgjorde i början av 1600-talet en ensamliggande skattegård som värderades till 8 $\frac{2}{3}$ öresland (A10:74).

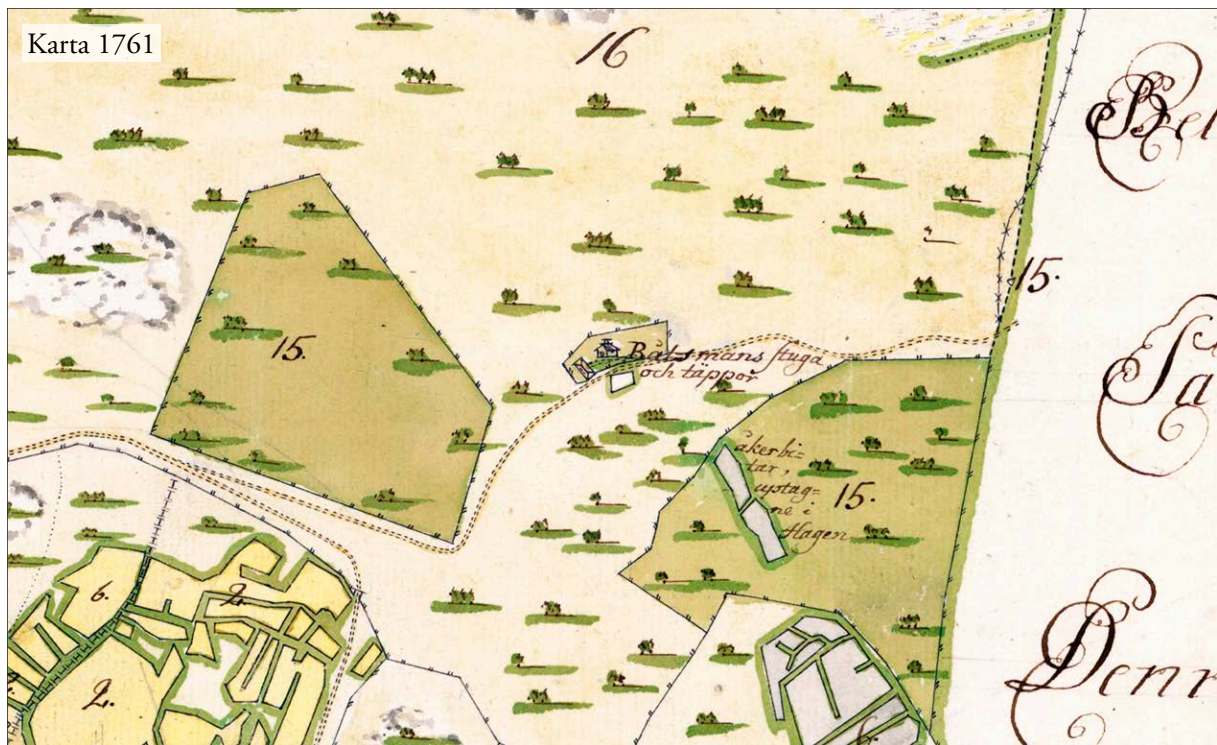
1600-tal: Uppgifter om torp saknas.

1700-tal: På en karta från 1761 (A112-18:1) redovisas en båtsmanstuga och dess täppor i ett skogsområde cirka 200 meter nordost om gårdtomten (figur 103 och 104). I husförhörslängden (1729–1750) finns inga torp upptagna under Kusta men däremot

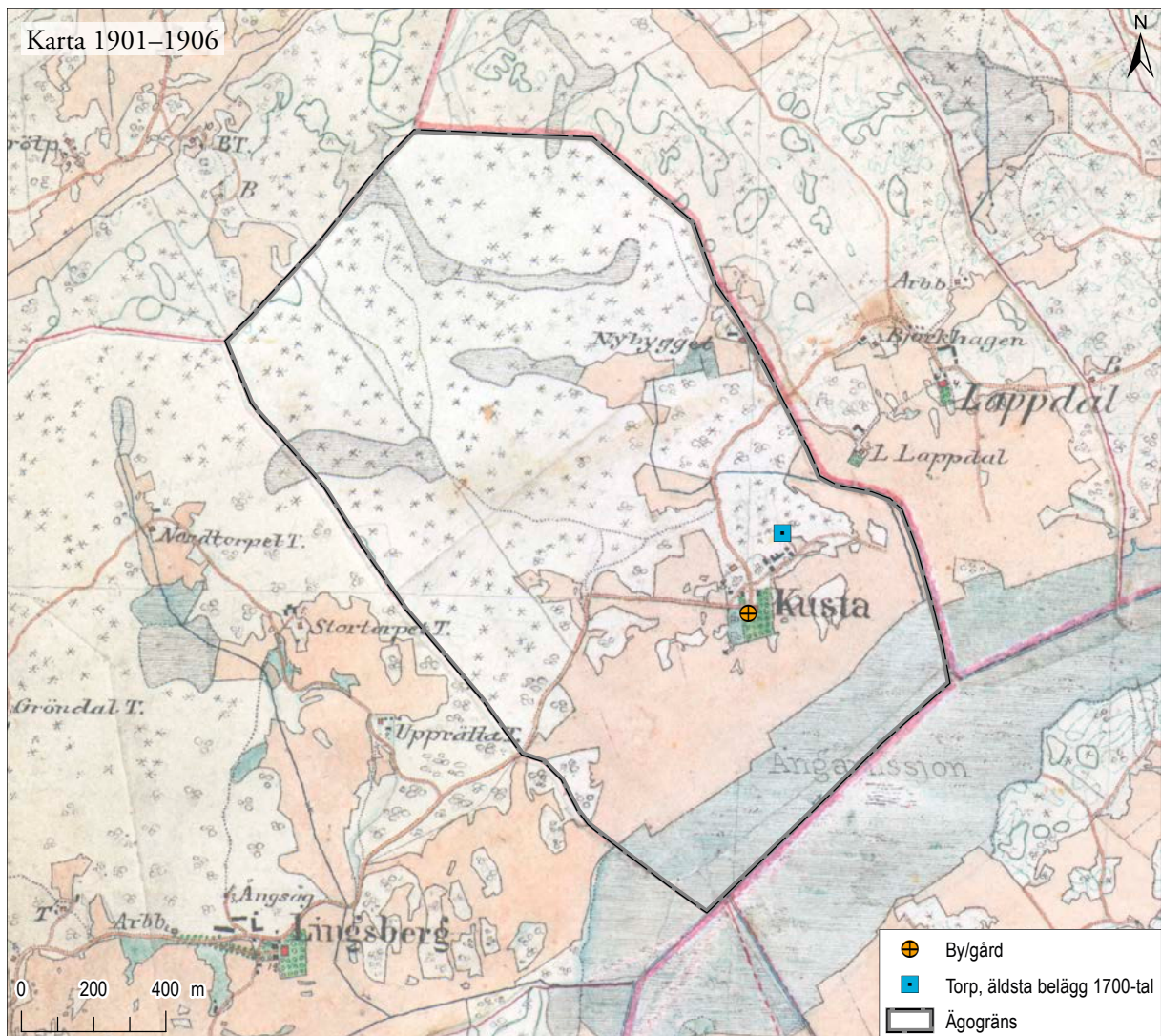
listas en båtsman Anders Sand från 1734–1738. Åren efter finns bara hans änka och son upptagna men däremot dyker andra personer med titeln båtsman upp i längderna (1739–1750). Även i mantalslängden från 1721 omtalas en båtsman i Kusta.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Mellan två och fem personer fördelat på en till två familjer (1734–1750).

Uppgifter om rotering: Kusta utgjorde tillsammans med Gäddarö en rote i regementet Södra Roslags båtmän (Centrala Soldatregistret, torp nr: RB-02-0008).

Figur 103. Båtsmans stuga och täppor markerade på en karta över Kusta från 1761 (A112-18:1). Kartan är ej rektifierad.

Figur 104. Kustas ägor. Torpets läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-05). Skala 1:20 000.

Sammanfattning nordöstra Vallentuna

I Vallentunas nordöstra del fanns enbart ensamgården Kusta, en enhet på skattejord som gränsade till de stora frälseägda enheterna Lingsberg och Olhamra. En iakttagelse är att båtsmanstorpets i Kusta

ligger mycket nära huvudbebyggelsen, till skillnad från många andra torp i socknen. Möjligen antyder detta att det fanns ett tydligare socialt sammanhang med gården vilket kan förklara avsaknaden av torprubricering i husförhörslängden.

Vallentunas utkanter

Bällsta – en sätesgård/frälsegård med tre torp på 1600-talet och sju torp/landbogårdar på 1700-talet

Bebyggelsen: Bällsta utgjorde redan på medeltiden en sätesgård tillhörande lågfrälset med två underlydande torp, Björnboda och Stora Gävsjö. Säteriet reducerades i slutet av 1600-talet, senast 1690 (Almqvist 1931, s. 579). I början på 1700-talet var Bällstas mark värderad till 16 öresland (01-val-2). På ett fotografi från början av 1900-talet syns huvudbyggnaden till Bällsta gård (figur 105).

1600-tal: Bällsta saknar kartor från 1600-talet som kan belägga att de medeltida torpen fortfarande var i bruk. Två torp till Gävsjö finns emellertid i mantalslängden från 1653, det är däremot oklart om det är Stora eller Lilla Gävsjö som avses. Björnboda torp saknas i längden 1653 men finns däremot upptaget i flera andra mantalslängder från 1600-talet (1655, 1669, 1674).

1700-tal: På utmarken fanns fem torp, Gallmosstorpet, Tillerbäck, (Fisk)näbben, Trågartorpet och Lilla Gävsjö enligt en karta från 1707 (A112-7:1; figur 106). De medeltida torpen Björnboda och Stora Gävsjö anges i kartbeskrivningen vara landbogårdar.

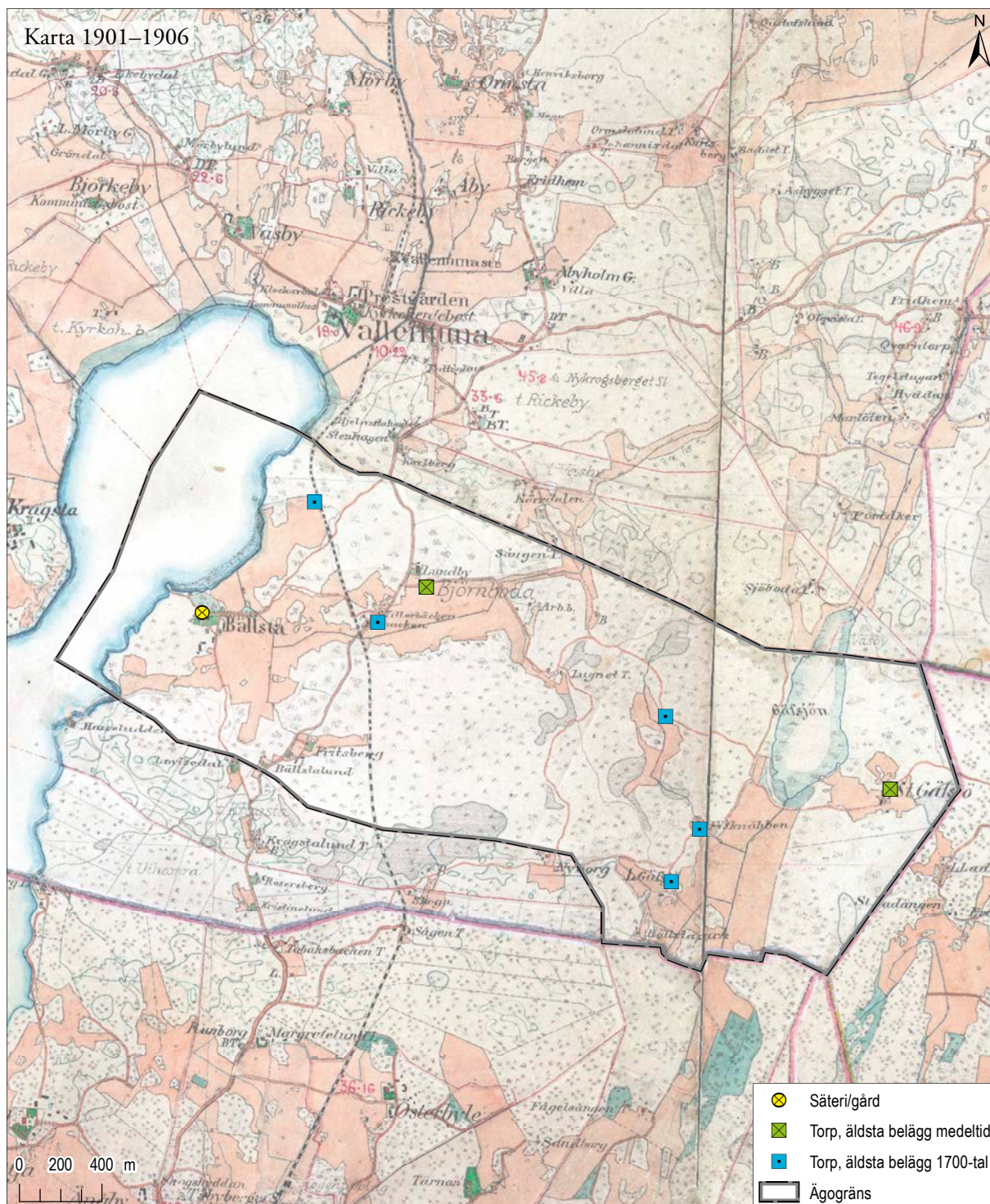
I husförslängden (1729–1750) finns alla enheter utom Trågartorpet uppräknade. Dessutom finns under en kortare period torpet Nytorpet (1729–1743) som av sammanhanget det räknas upp i möjligen hör under Bällsta. Detta torp har inte lokaliserats i kartmaterialet.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Sammansättningen på hushållens invånare är mycket varierande. Allt från en familj med man, hustru och deras barn till flerfamiljshushåll med upp till tre familjer som dessutom inrymmer andra vuxna och fosterbarn. Några yrkestitlar som dyker upp i längden är ryttare och krögare. Antalet personer varierar mellan tre och 13 personer.

Uppgifter om rotering: Ej aktuellt.

Figur 105. Bällsta gård i Vallentuna. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr: 367. Fotograf: Zackeus Carlsson, år 1903.

Figur 106. Bällstas ägor. Torpens läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04 och J112-75-05). Skala 1:30 000.

Lindö – en by med sex gårdar
i blandat jordägande med fyra torp
på 1600-talet och ett säteri med
elva torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Lindö var i början av 1600-talet en by med fyra frälsegårdar, en skattegård och en kronogård (A10:56–57). Byn värderades totalt till 36 öresland. Lindö gods bildades successivt mellan 1689 och 1798 (Helmfrid 2010, s. 22ff). Lindö fick säteri-rättigheter 1760.

1600-tal: Fyra torp kan beläggas i kartmaterialet i ägans sydöstra utkant (A10:58, 1635; A14:140–141, 1689; figur 107 och 109).

1700-tal: På en rågångsbestämningsskarta från 1763 kan fyra torp lokaliseras i godsets sydöstra utkant: Uppnäset, Nedernäset, Björnlöten och ett torp utan namn (A112-19:2; figur 108). Två av dessa sammanfaller med 1600-talstorpens placering (Uppnäset och Nedernäset). Ytterligare ett torp är utsatt på en rågångsbestämningsskarta mellan Lindö och Molnby utmarker, torpet Lugne (A112-19:1, 1762).

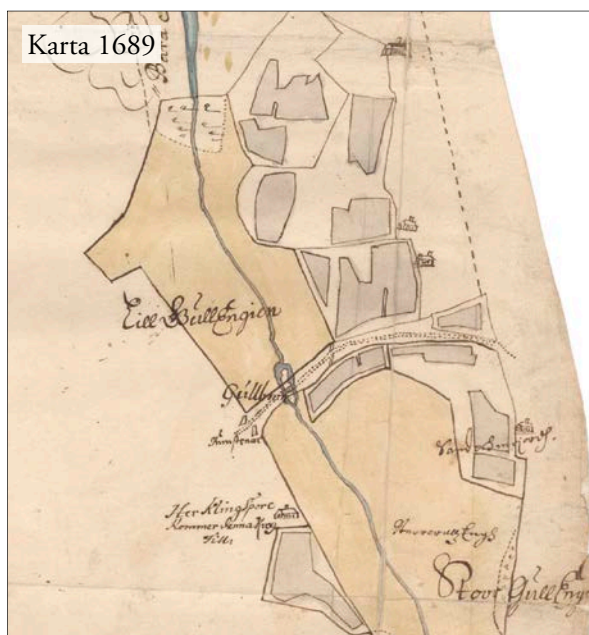
I husförhörslängden (1729–1750) finns de fyra namngivna torpen från 1700-talskartorna upptagna samt ytterligare sju torp: Ekstubben, Gullbrotorp,

Hasselkrogen, Kullen, Larsboda, Törnvreten, Västertorpet. Läget för fyra av torpen har identifierats utifrån en sockenkarta från 1851 (A112-1:1).

Torpet utan namn i 1763 års karta skulle kunna motsvara Gullbrotorp som dyker upp i husförhörslängden 1749–1750. Platsen för Gullbrokrog ligger enbart drygt 100 meter från detta torpläge. Läget för Västertorpet och Larsboda har inte kunnat lokaliseras.

Sammanlagt finns därmed elva torp på Lindös ägor vid mitten av 1700-talet. Ytterligare torp tillkom senare under 1760-talet (Hemfrid 2010, s. 40) men behandlas inte här. Torpen är framför allt lokaliserade i ägans nordvästra och sydöstra delar. Samtliga torp ligger i anslutning till åkervretar.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Sammansättningen på torpens invånare varierar stort mellan olika enheter. Vissa torp har framför allt inhyst en familj inklusive nära släktingar och fosterbarn (Ekstubben, Kullen, Gullbrotorp, Västertorpet och Törnvreten). Andra torp förefaller ha utgjort större enheter med upp till fem familjebildningar (Näset och Björnlöten). Näset vet vi emellertid utifrån kartmaterialet var uppdelat på enheterna Uppnäset och Nedernäset, enligt en karta från 1763. Även på 1600-talet redovisas separata bebyggelser på dessa två platser.

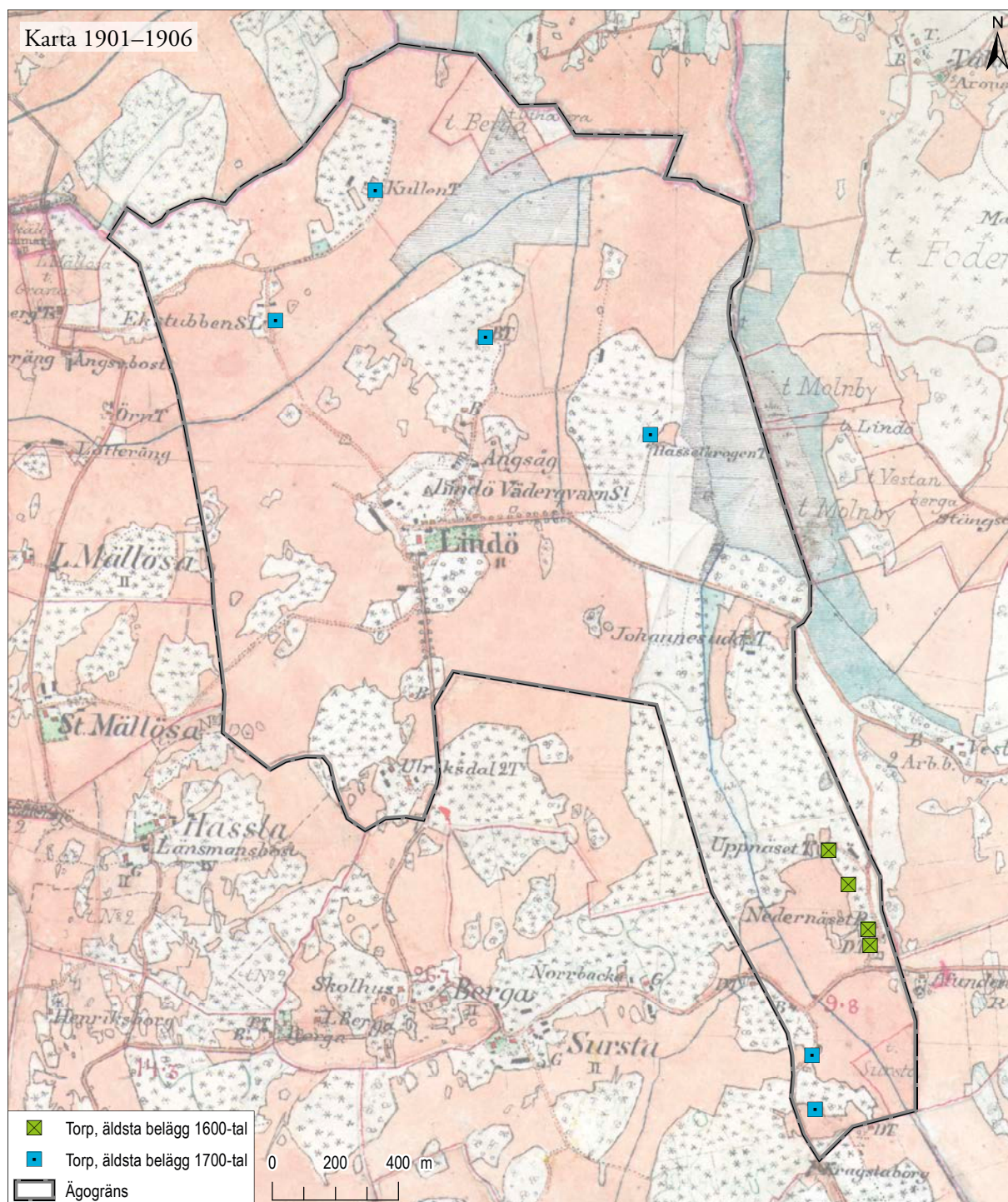
Figur 107. Fyra torp i Lindös sydöstra utkant enligt en karta från 1689 (A14:140–141). Kartan är ej rektifierad.

Figur 108. Torpen Uppnäset, Nedernäset, Björnlöten och ett torp utan namn på en karta från 1763 (A112-19:2). Kartan är ej rektifierad.

Uppgifter om rotering: En eller flera gårdar utgjorde en rote i regementet Södra Roslags båtsmän (Centrala Soldatregistret, torp nr: RB-02-0002). Båtsmän finns enligt husförhörlängden i Näset, Malmhagen och Lugne. Mats Lind (1739–1747) bor exempelvis i torpet Lugne 1739–1743.

I Lindö fanns även ett rusthåll tillhörande regementet Livregementets dragoner (Centrala Soldatregistret, torp nr: LD-Å1-0034). Ryttarna förefaller ha växlat mellan boende i torpen Björnlöten och Näset (enligt namn i soldatlängden och husförhörlängden, soldatnamn: Mählstedt, Lindberg).

Figur 109. Lindös ägor. Torpens läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04). Skala 1:20 000.

Lingsberg – en frälsegård med ett torp under 1600-talet och sju torp under 1700-talet

Bebyggelsen: Lingsberg utgjorde en ensamgård under historisk tid och ägdes sannolikt av frälset. Ett säteri uppfördes före 1631 (Almqvist 1931, s. 719).

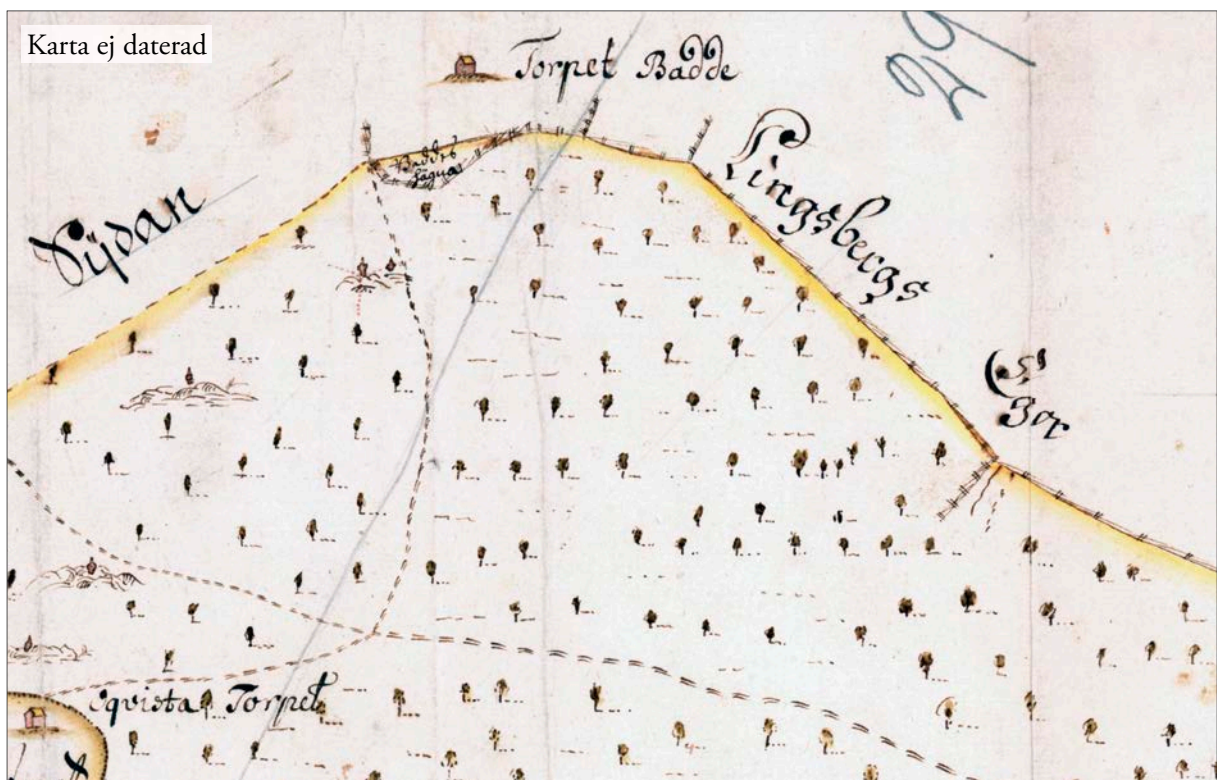
1600-tal: Torpet Badde redovisas på en karta över Olhamra från slutet av 1600-talet/början av 1700-talet (A112-29:1; figur 110) och ligger i Lingsbergsägans sydvästra utkant (figur 111).

1700-tal: Torpet Badde finns även redovisat på två rågångskartor från 1763 och 1767 (01-val-27; 01-val-29). Torpet Eklunda ligger dessutom vid ägans östra gräns och redovisas i en karta över Kusta från 1761

(A112-18:1). Dessa båda torp samt ytterligare fem kan identifieras under Lingsberg i husförhörslängden (1729–1750). Här omnämns, förutom Badde och Eklunda även Norrtorpet, Stortorpet, Upprätta, Björkdalen (1744–1748) och Lövlunda (1734–1738). Torpens läge, med undantag för Badde och Eklunda, har lokaliserats utifrån 1851 års sockenkarta (A112-1:1). Torpen är lokaliserade i utkanten av Lingsbergs inägomark, på gränsen mot skogsmarken (figur 111).

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: I torpen bor mellan tre och sju personer. Vanligast är enfamiljshushåll med tillägg för nära släktingar och fosterbarn. Vid några tillfällen uppges ytterligare en familj bo i torpen, exempelvis finns en sonhustru, men även personer utan synbara släktband.

Uppgifter om rotering: Ej aktuellt.

Figur 110. Torpet Badde under Lindö på en karta över Olhamra från slutet av 1600-talet/början av 1700-talet. På kartan syns även torpet Oqvista tillhörande Olhamra (A112-29:1). Kartan är ej rektifierad.

Lövsättra – ett säteri med två torp under 1700-talet

Bebyggelsen: Lövsättra var i början av 1600-talet en by med två skattegårdar. Tillsammans var de båda gårdarna värderade till 24 öresland (A9: 18–19). Ett säteri anlades före 1656 (Almqvist 1931, s. 637f).

1600-tal: Uppgifter om torp saknas.

1700-tal: På en arealavmätning av Lövsättras inägor från 1747 finns inga torp markerade (01-val-15a). På en karta över rågångarna omkring Lövsättra och Veda från 1777 finns däremot torpet Torkan utsatt i ägens sydöstra utkant i anslutning till Ullnasjön (A112-21:1; figur 112 och 113).

Lövsättra framställs på storskifteskartan från 1806 som en herrgårdsanläggning med flera torp/lägen-

heter. Ett av dessa; Ladängen, finns också upptaget i husförhörslängden (1734–1750). Ladängen ligger i ägens västra utkant mot gränsen till stora skogsområden (figur 113). Till båda torpen finns anslutande ängs- och åkermark. Även torpet Torkan finns redovisat i husförhörslängden (1729–1750).

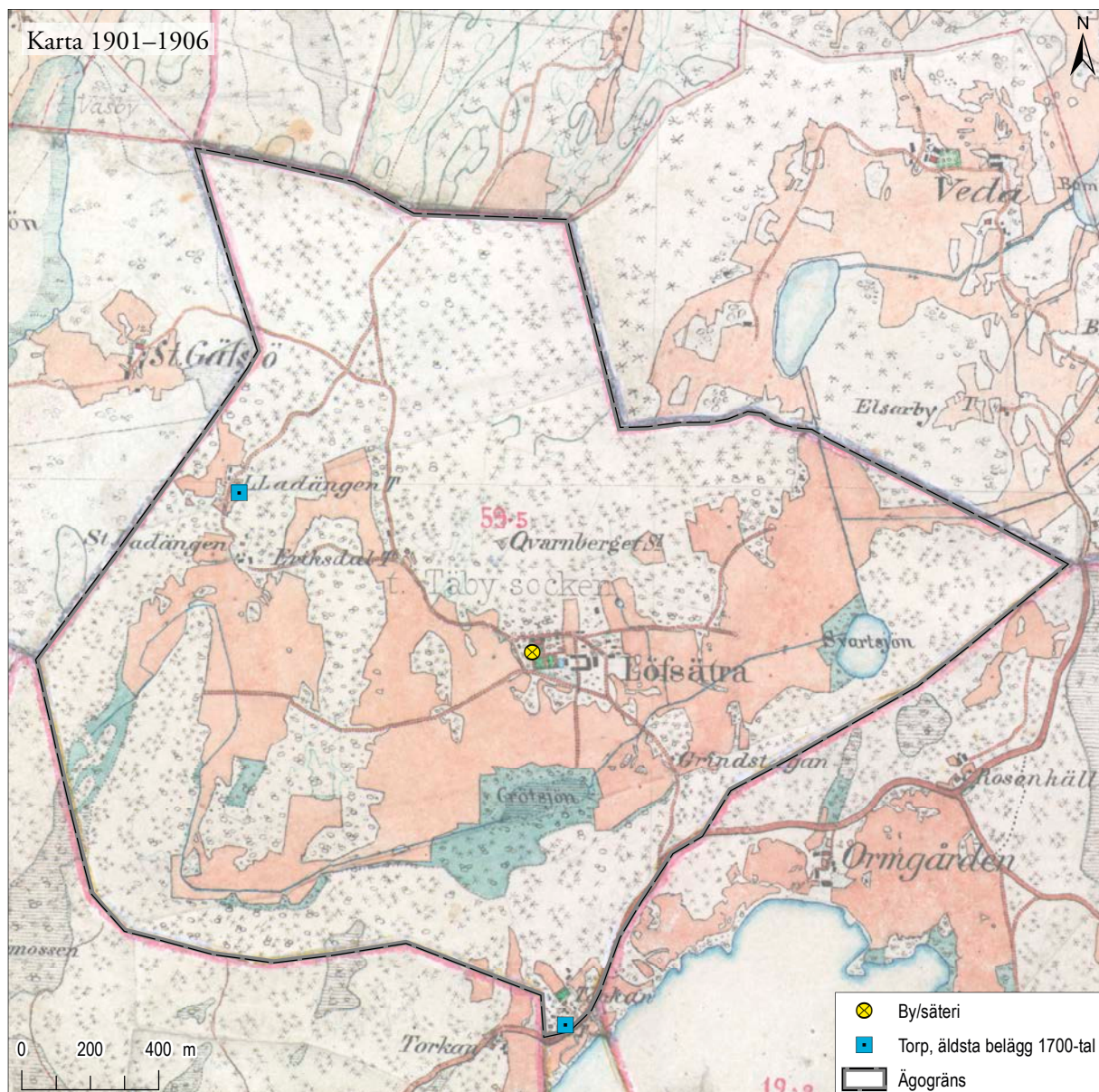
Övriga torp/lägenheter på kartan är Eriksdal och Malinsberg. Dessa enheter finns inte omnämnda i husförhörslängden och det är därmed inte möjligt att säga om de existerade även under 1700-talet.

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: De två 1700-talstorpen framstår som små enheter med tre och sex personer. Det rör sig huvudsakligen om en familj, vid något tillfälle bor ytterligare ett par i torpet Torckan.

Uppgifter om rotering: Ej aktuellt.

Figur 112. Torpet Torckan är utsatt på en karta över rågångarna omkring Lövsättra och Veda från 1777 (A112-21:1). Kartan är ej rektifierad.

Figur 113. Lövsättras ägor. Torpens läge markerade på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-05). Skala 1:20 000.

Olhamra – en frälsegård/ett säteri
med tre torp under 1600-talet
och tre torp under 1700-talet

Bebyggelsen: Olhamra utgjorde i slutet av medeltiden en frälsegård och låg då i Täby socken. Ett säteri anlades före 1631 (Almqvist 1931, s. 775). Mangårdsbyggnaden uppfördes ursprungligen cirka 1700 (figur 114).

1600-tal: Den äldsta kartan över Olhamra är odatad men kan stilmässigt dateras till slutet av 1600-talet eller början av 1700-talet (A112-29:1). På kartan finns torpen Oqvistatorpet, Manlöten och ett torp utan namn (senare Portåker). Torpen är belägna i ägans sydöstra del, i övergången mellan åkermark och skog (figur 115). Ett Olhamra (Olofhamra) torp finns också omnämnt i 1653 års mantalslängd.

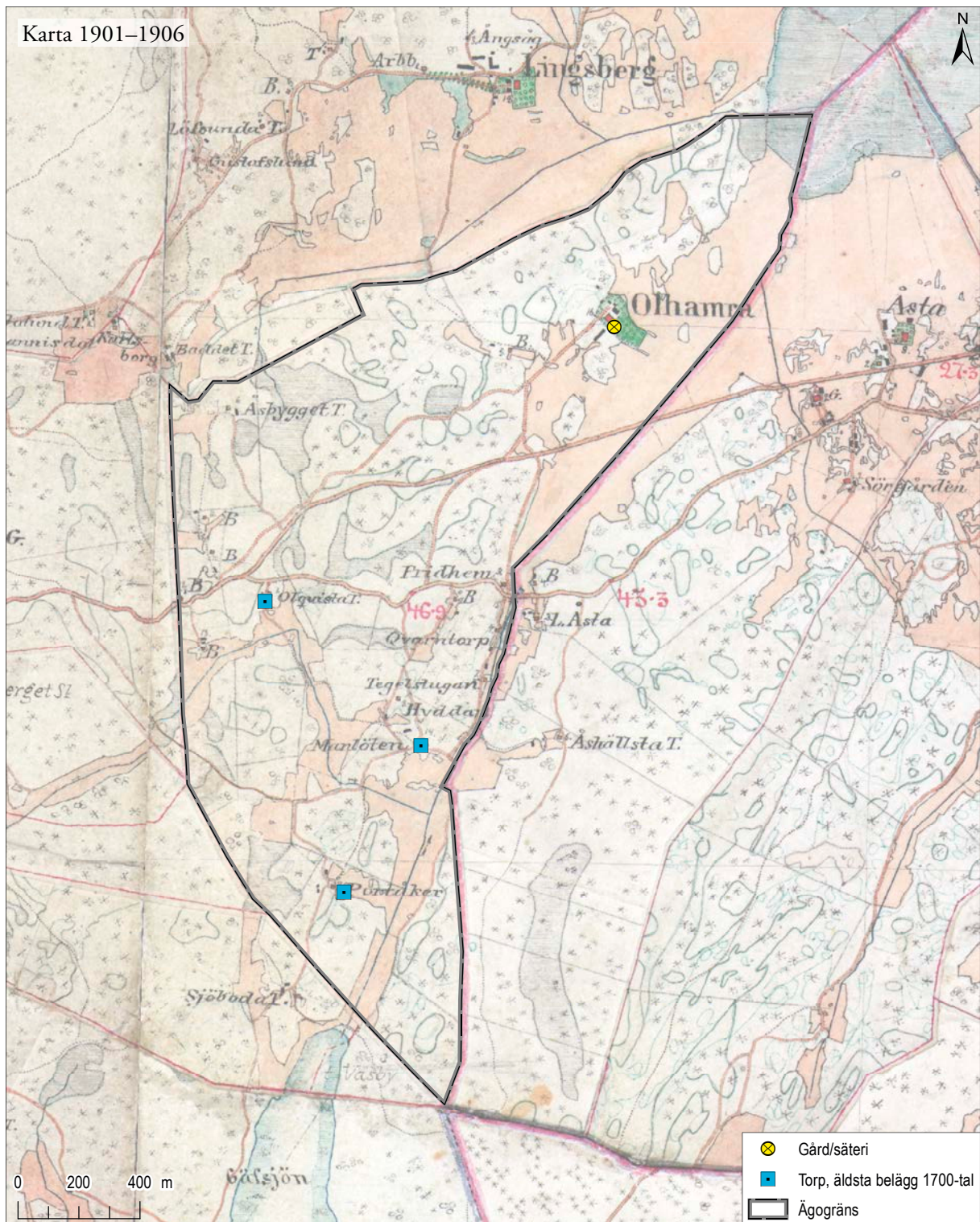
1700-tal: Samma torp som finns på den äldre kartan, Oqvistatorpet, Manlöten och Portåker, finns också redovisade på en rågångskarta från 1772 (01-val-39). De finns också upptagna i husförhörslängden (1729–1750).

Hushållsstorlek enligt husförhörslängden: Sammansättningen på de boende i torpen är varierande, ibland är det bara två personer som står skrivna under respektive enhet, ibland flera familjer med sammanlagt upp till åtta personer (1729–1750).

Uppgifter om rotering: Ej aktuellt.

Figur 114. Olhamra gård i Vallentuna. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr: 392. Fotograf: Jan Ek, år 1975.

Molnby – en sätesgård med fem torp/backstuga på 1600-talet och fem torp på 1700-talet

Bebyggelsen: Molnby säteri anlades i slutet av 1500-talet (Almqvist 1931, s. 743). Mangårdsbyggnaden uppfördes omkring 1750 (figur 116).

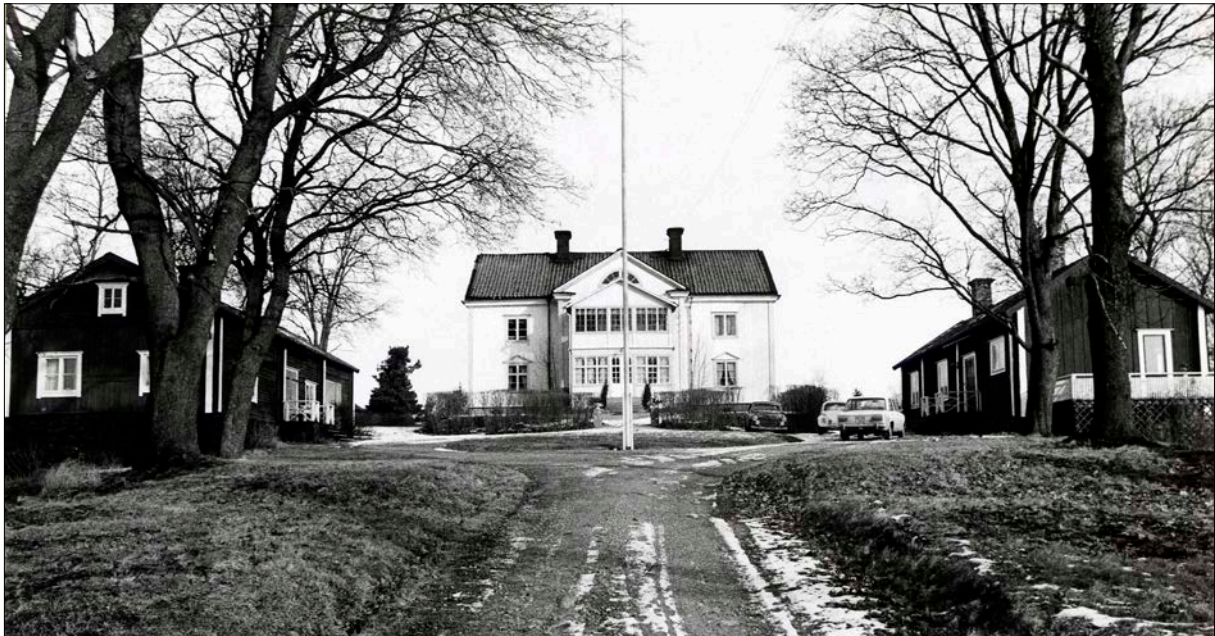
1600-tal: Den äldsta kartan från 1680-talet (A112-22:1–2; se figur 119, s. 179) redovisar även den avhysta enheten Lilla Molnby och gården Snapptuna som uppges vara ”avgärda till åker och äng med hank och stör avskilda från sätesgårdens ägor...”. På kartan finns dessutom torpen Gröndal och Snapptuna (ett dagsverkstorp) samt en backstuga (figur 117). Av andra källor framgår det att Snapptuna (gård) brukas av frälselandbor, även om terminologin i källorna är något inkonsekvent.

I mantalslängden från 1653 finns fem enheter som ligger under Molnby. Gröndalen, Molnby torp (2), och Snapptuna (2).

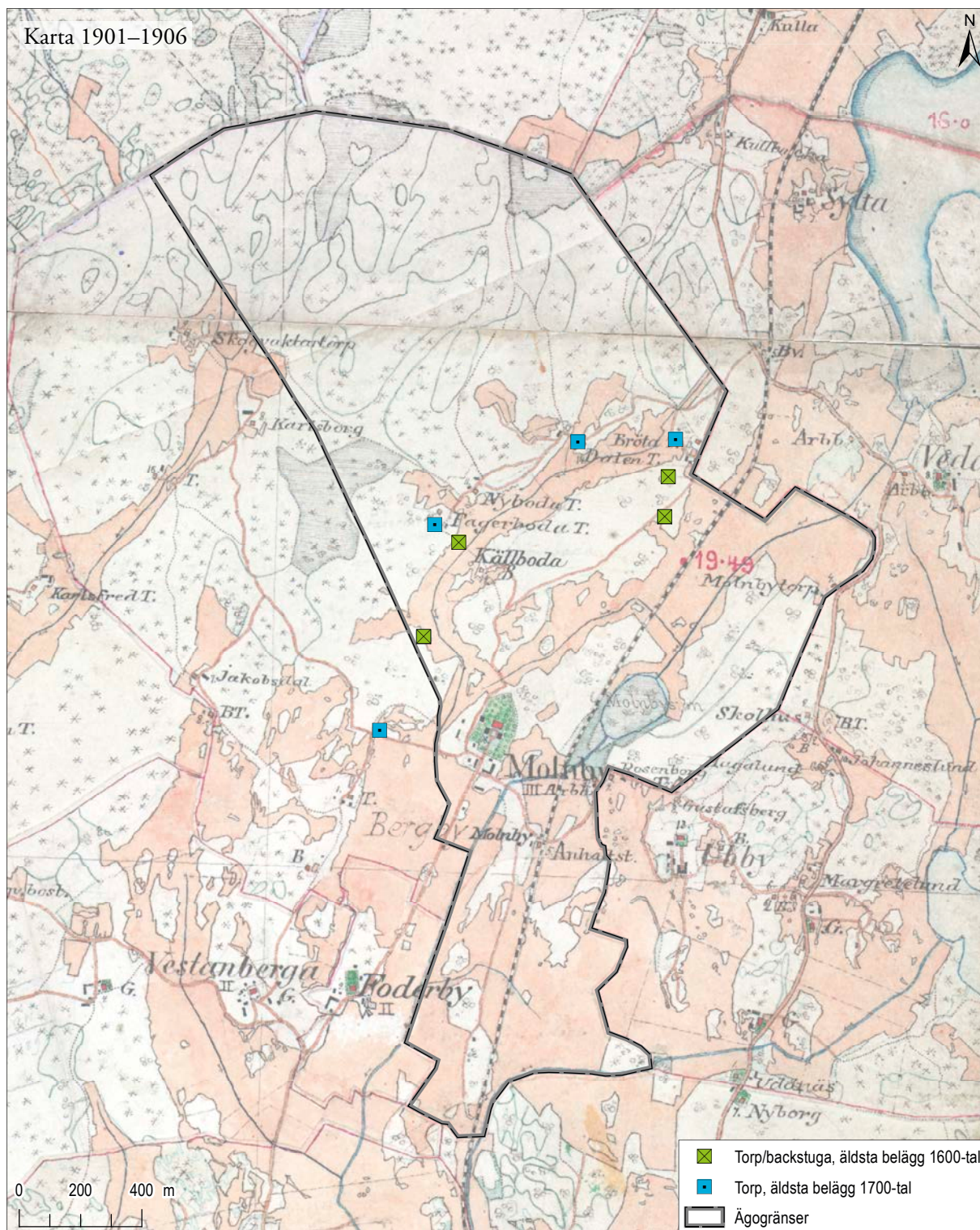
1700-tal: Situationen under 1700-talet är likartad som tidigare. Torpet Gröndal är utsatt på en rågångskarta från 1762 (01-val-24) och Snapptuna (gård) finns utsatt som en hussymbol på en rågångskarta från 1741 (01-val-18). Den mindre enheten Snapptuna torp har försvunnit. I husförhörlängden (1729–1750) redovisas, förutom Snapptuna och Gröndal, även torpen Fagermodet (Fagermoda), Bröte och Dalen. Dessa enheter har lokaliserats utifrån en karta över Molnby från 1850 (01-val-118). Torpen låg i utkanten av Molnbys inägor på gränsen mot utmarken (figur 117). Flera nya torp tillkom under 1900-talet, bland annat torpet Molnbylund (se figur 118).

Hushållsstorlek enligt husförhörlängden: Sammansättningen på invånarna i Molnbys torp är, liksom i övriga socknen, varierande. Mellan en och tio personer fördelade på en till tre familjer är skrivna i torpen (1729–1750).

Uppgifter om rotering: Ej aktuellt.

Figur 116. Molnby gård i Vallentuna. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr: 287. Fotograf: Jan Ek, år 1975.

Figur 117. Molnby's ägor. Torpens/backstugans läge markerat på Häradskartan, 1901–1906 (J112-75-04 och J112-84-24). Skala 1:20 000.

Figur 118. Torpet Molnbylund. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr: 7118. Fotograf: okänd, år 1925.

Sammanfattning Vallentunas utkanter

I Vallentunas utkanter fanns förhållandevis stora egendomar som präglades av frälseägda gårdar och säteribildningar.

1600-tal

Det bristfälliga kartmaterialet till trots så kan 16 torp beläggas på säteriernas marker under 1600-talet, inklusive de enheter som senare skulle bli säterier. Antalet torp varierar mellan 1–5 per enhet. Flest antal torp finns på Molnby (5) och Lindös (4) ägor. På Lövsättras mark finns inga kända torp från denna tid. Den samlade bilden ska emellertid med största sannolikhet ses mot bakgrund av det bristfälliga och ojämna källunderlaget.

1700-tal

Utifrån 1700-talets kartmaterial kan ett betydligt större antal torp beläggas, 35 enheter (inklusive nybildade landbogårdar). Antalet torp varierar mellan två och tio på de respektive ägorna. Säterier med flest

antal torp är Lindö (11), Bällsta och Lingsberg (7) samt Molnby (5). Olhamra har som tidigare tre torp och på Lövsättras ägor finns två belagda torp. Det framgår inte lika tydligt som för övriga områden om vissa av torpen utgör ryttartorp eller båtsmantorp, utan enheterna presenteras nästan uteslutande med bebyggelsenamn. Säteriernas torpare ingick (vanligtvis) inte heller i roteringen. Däremot förekommer militära titlar på de personer som bor i torpen enligt husförhörlängderna (1729–1750). Här finns en variation där ryttare och båtsmän inte verkar vara kopplade till specifika torp utan kan dyka upp på olika platser (Tillerbäck, Lugne, Björnlöten, Näset) och även tillsammans med andra familjer utan militära titlar.

Ett genomgående drag är att merparten av torpen är lokaliserade till säteriernas utmarker eller i anslutning till dessa. Vid torpen finns oftast åkermark, antingen i form av mindre åkervretar eller större sammanhängande partier med åkermark. Inhägnad ängsmark förekommer också i anslutning till torpen.

Slutsats och tillbaka till Snapptuna

Som vi har sett av källgenomgången utgör 1600-talets geometriska kartor en bristfällig källa för att identifiera samtida torp då de huvudsakligen redovisar gårdarna och byarnas inägomark. Här utgör mantalslängderna en viktig kompletterande källa. För 1700-talets del är kartmaterialet mer heltäckande och många torplägen återfinns nu i ägornas utkanter, på gränsen mellan inägomarken och utmarken ofta i anslutning till mindre partier åkermark. Uppgifter i husförhörslängderna kompletterar kartornas information.

En stor andel av de kända torpen låg på de enheter som någon gång innan eller under perioden ombildades till säterier. Som mest låg elva torp under ett och samma säteri (Lindö). Många av de 1700-tals-torp som låg utanför säteriernas ägor var bostäder för båtsmän eller ryttare fördelade enligt gårdarnas indelning i gemensamma rotar. Det förefaller också som några av de äldre torpen, även om vi inte alltid vet deras exakta läge, nu har ersatts med soldattorp.

Avslutningsvis återvänder vi till Snapptuna och dess invånare. Vid slutet av 1600-talet fanns enligt de historiska kartorna två bebyggelseenheter i Snapptuna (A112-22:1–2). Den ena enheten, Snapptuna torp, förefaller enligt det arkeologiska materialet att upp-

höra vid slutet av 1600-talet medan den andra enheten, Snapptuna gård, fanns kvar fram till 1800-talets början. Det skriftliga källmaterialet skiljer vanligtvis inte på de båda enheterna utan personerna anges enbart som boendes i Snapptuna.

Enligt husförhörslängden (1729–1750) så bor mellan sex och tio personer (inklusive barn) i Snapptuna fördelat på en till tre familjer. Även släktingar, pigor och inhyses hör till hushållet. Snapptuna kan därmed jämföras med de större torpen i Vallentuna, sett till antalet invånare. Det är framför allt en storfamilj med enstaka tjänstefolk som brukar enheten. Mellan åren 1739–1743 finns däremot tre familjer i Snapptuna. Samma år finns bara ett barn, Johan Johanssons dotter Marta, på gården vilket kan förklara behovet av flera vuxna som bidrog med sin arbetskraft. Snapptunas husförhörslängd är också ett bra exempel på det sociala nätverket, där föräldrar, syskon samt gamla och oföra personer inkluderas i hushållet.

Till skillnad från många andra torp i Vallentuna under 1700-talet fanns inga soldater i Snapptuna, varken båtsmän eller ryttare. Inte heller på de övriga säterierna i Vallentuna finns detta slags torp. Endast i ett fåtal fall framträder personer med militära titlar på säteriernas torp. Detta bör ses mot bakgrund av adelns strävan att låta sina torpare vara befriade från utskrivning (se kapitel *Torpenslandskap del 2 – uppkomst och orsaker*).

TORPENS LANDSKAP DEL 2 – UPPKOMST OCH ORSAKER

Snapptunas invånare och deras boställen var en del i ett större bebyggelse-landskap där säterier, byar, självägande ensamgårdar, landbogårdar, torp och backstugor ingick. Kopplat till de olika äganderätterna till jorden fanns också sociala regler för vilken plats man hade i det lokala samhället. Snapptuna var en av de många obesuttna bebyggelseenheter i Vallentuna, som fanns på frälsets och säteriernas marker under 1600- och 1700-talen. Som vi kommer att visa innebär detta många gånger en gynnsam position gentemot andra underordnade grupper i samhället.

I syfte att sätta in bebyggelsen i Snapptuna i ett större perspektiv gjorde vi i föregående avsnitt en arkiv- och kartstudie med målsättningen att lokalisera samtida obesuttna jordbruksenheter, framför allt torp, i Vallentuna socken. Utgångspunkten var det historiska kartmaterialet från 1600- och 1700-talen, där 32 bebyggelseenheter studerades. Vår sammanställning av de torp som förekommer på de historiska kartorna resulterade i ett 20-tal torp med äldsta belägg från 1600-talet och ett 50-tal torp med äldsta belägg från 1700-talet. En genomgång av det skriftliga materialet kompletterade denna bild och ytterligare torp kunde beläggas, vilket visar på källornas olika kvaliteter och även speglar syftet bakom deras tillkomstprocess. I detta kapitel kommer vi att fördjupa oss i den information kring torpens invånare som de skriftliga källorna kan bidra med. Inledningsvis kommer vi att diskutera betydelsen av de olika begrepp som förekommer i källorna, som torp, obesutten och frälselandbo etcetera. Vi kommer också att lyfta fram Snapptunas varierande status i dessa källor och besvara frågan om dess invånare kan definieras som en del av landsbygdens obesuttna.

De skriftliga källorna i form av mantalslängder och husförhörslängder är en rik källa att ösa ur när det gäller att identifiera enskilda personer och gårdar,

även om de är förknippade med många svårigheter och felkällor. De är också mycket tidsödande källor att gå igenom. I detta sammanhang har vi valt att titta närmare på några källor som på olika sätt ger information om de torpare som fanns i socknen vid några valda tidpunkter; mantalslängderna från 1653, 1721 och 1745 samt husförhörslängden mellan 1729 och 1750. Vissa nedslag har även gjorts i senare längder i syfte att kontrollera vissa uppgifter.

Syftet med denna del av den vetenskapliga bearbetningen är, liksom i det föregående avsnittet, att undersöka det historiska sammanhang som de olika bebyggelseenheter i Snapptuna existerade i. Vår förhoppning är att kunna sätta in snapptunaborna i en social kontext i relation till den övriga obesuttna bebyggelsen och till socknen i stort. En fråga som blir aktuell att undersöka är hur många torp och torpare som fanns i Vallentuna socken i relation till det totala antalet gårdar och människor. En annan fråga är om huvudägans jordnatur hade någon inverkan på torpetableringen. Vi kommer också att titta närmare på torpens invånare, hur många var de och hur var hushållen sammansatta? I ett sista steg kommer vi att undersöka i vilken mån den lagstiftning som fanns kring torpbebyggelsen under perioden har påverkat utvecklingen i Vallentuna.

Torpare och andra obesuttna i Snapptuna – en utgångspunkt

Invånarna i Snapptuna omnämns i källorna med en skiftande terminologi. Det äldsta belägget är från jordboken 1538 som omnämner två torpare i Snapptuna. Två tiondelängder från slutet av 1500-talet omtalar i stället två fräselandbor (1579) eller en fräselandbo och en torpare (1589) i Snapptuna.

I mantalslängderna från 1650 och 1651 återfinns Snapptuna under rubriken *Under rå och rör* vilket visar på att enheten nu uppfattas som ett så kallat rå- och rörhemman (se definition s. 180). I mantalslängden från 1653 finns i stället Snapptuna redovisat under rubriken *Oskattade torp*. Inget av torpen i längden betalar följaktligen mantalspengen detta år vilket också framgår av att det är tomt i den kolumn som redovisar hemmanens storlek. I den efterföljande mantalslängden 1654 saknas rubriker för olika slags bebyggelse. Nu finns två hushåll i Snapptuna som betalar skatt för $\frac{1}{8}$ hemman.

Snapptunas kamerala status framkommer också i textbeskrivningen till en ägomätning över Molnby från cirka 1680 (A112-22:1–2; figur 119). Kartan redovisar läget för bebyggelseenheter Snapptuna och Snapptuna torp och bebyggelsen är markerad med hussymboler. I beskrivningen anges Snapptuna som ”*avgärda till åker och äng med hank och stör avskilda från sätesgårdens ägor...*”. Formuleringen bör tolkas som att Snapptuna är ett ”rå- och rör” hemman under Molnby (Tollin, kommunikation via e-post). Snapptuna torp uppges vara ett dagsverkstorp.

I mantalslängden 1721 har en av de två enheterna i Snapptuna försvunnit och den kvarvarande brukaren skattar för $\frac{1}{4}$ hemman. Att det är Snapptuna torp som har tagits ur bruk har vi kunnat belägga i det arkeologiska materialet. I mantalslängden finns rubriken *Torpare* under vilken ett 40-tal enheter redovisas, däremot inte Snapptuna som redovisas bland de övriga gårdarna i socknen. Detta tydliggör att Snapptuna, just vid detta tillfälle, inte längre har en status som torp.

De sista invånarna i Snapptuna var så kallade stattorpare eller statardrängar vilket framgår av husför-

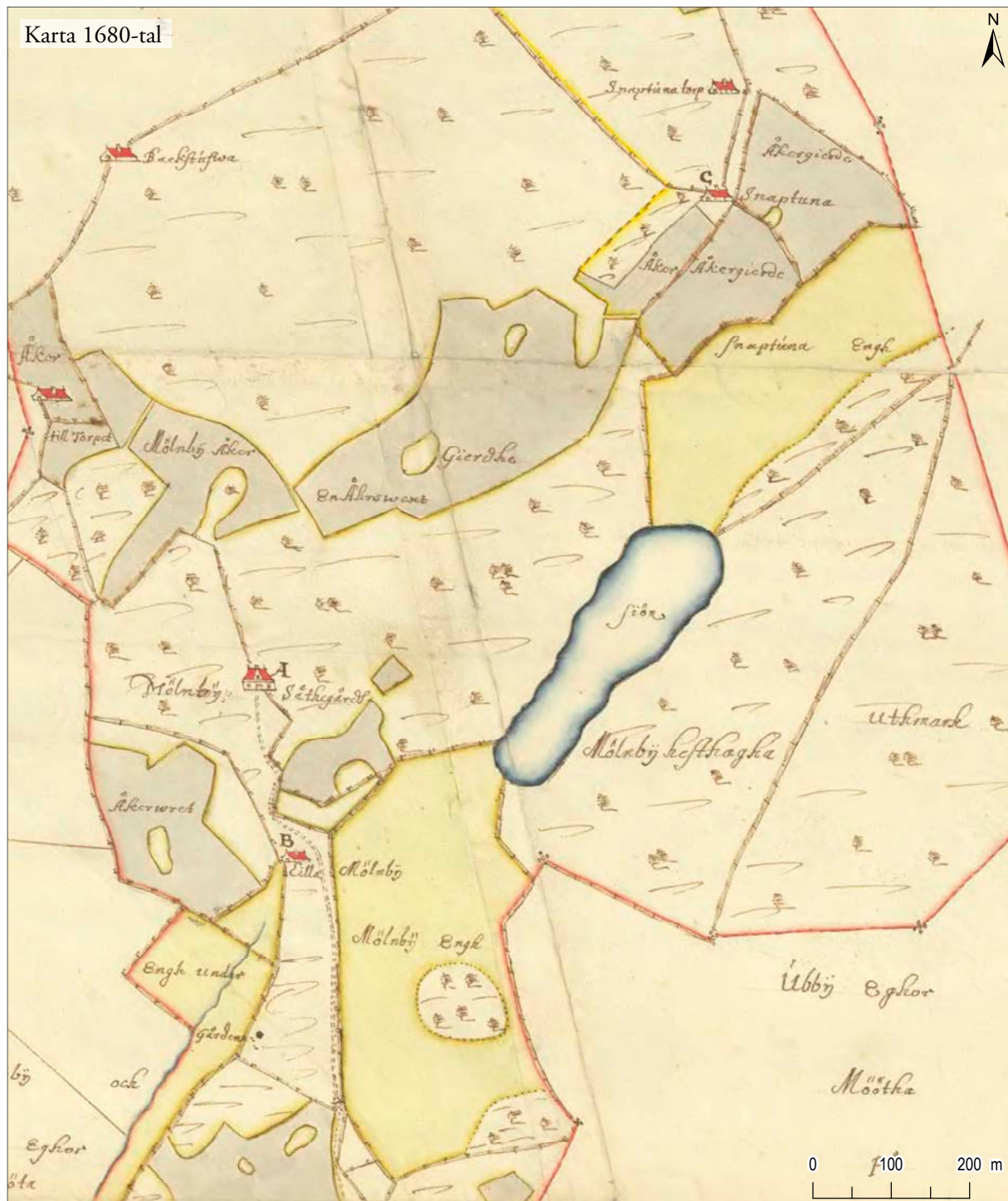
hörslängderna från 1778 och framåt (Berger 2021, s. 7f). Dessa var heltidsarbetande tjänstefolk vid Molnby säteri och erhöll fri bostad och fick lönen i naturprodukter. En stattorpare hade enbart tillgång till en mindre bit jord att odla eller så saknade de helt odlingsmöjligheter (Förvaltningshistorisk ordbok). Flera olika statartorparfamiljer flyttar till Snapptuna under de följande åren tills dess att bebyggelsen överges vid början av 1800-talet.

Frågan är då om de olika hushållen i Snapptuna ska ses som obesuttna? Som vi tidigare nämnt finns det anledning att betrakta Snapptunas invånare som att de generellt saknar rådighet över sin jord, vilket skulle kunna vara skäl nog att betrakta dem som en del av samhällets obesuttna.

Att vara obesutten har definierats av ekonomhistorikern Carl Johan Gadd som en person som brukade jord som inte var mantalssatt och som hade otillräckligt med jord och boskap för att kunna livnära sig enbart på sitt jordbruk. I stället utförde man olika slags lönearbeten, vilket även kunde kombineras med hantverksproduktion (Gadd 2000, s. 85).

Inom projektet *De obesuttnas arkeologi och kulturarv* har de obesuttna definierats som människor som saknar kameral rådighet över sin jord och därmed är utestängda från bykollektivets gemensamma tillgångar, som utmarkens jakt och fiske. De obesuttna hade därmed en underordnad ställning i förhållande till de besuttna grupperna i samhället. Obesuttna grupper på landsbygden var förutom torpare även backstugusittare, inhysesjon, tjänstefolk, hantverkare och diverse arbetare som var kopplade till gods- en. Inom projektet anser man inte att frälse- och kronobönder var obesuttna, även om de saknade äganderätt till jorden, då de hade en långsiktig kameral rådighet över sina ägor. De var därmed likställda de övriga jordägarna i byn (Nilsson m.fl. 2020, s. 5ff).

Vi kan emellertid se i källorna att det relativt ofta skedde ett brukarskifte i Snapptuna, som inte baserades på släktskap. Detta innebar att de boende saknade rådighet över sitt jordbruk. Gården blir dessutom under slutet av 1700-talet bostad för en ny samhällsgrupp, stattorpare eller statardrängar. Detta talar sammantaget för att invånarna i Snapptuna, oavsett hur de benämns i källorna, inte hade någon

Figur 119. Ägomätning över Molnby från 1680-talet (A112-22:1). De båda enheterna Snaptuna och Snaptuna torp ligger nordost om sätesgården. Skala 1:8000.

generell rådighet över jorden och därmed kan definieras som obesuttna.

Frågan är hur stor skillnaden egentligen var mellan en torpare och en fräselandbo, både praktiskt

och i människornas föreställningsvärld. I död- och begravningsboken från 1759 omnämns exempelvis Olof Andersson i Snaptuna som "torpare". Men i en bouppteckning år 1760 tituleras han i stället "bonden" (Berger 2021, s. 21).

De obesuttnas bebyggelse

Torp

Torp är ett begrepp som har skiftat betydelse över tid. Under slutet av medeltiden hade termen innebörden av ett nybygge som anlagts på allmänningar eller byarnas utmarker. Många av dessa torp blev senare skattlagda och övergick till vanliga hemman (Utterström 1957, s. 31; Gadd 2000, s. 86). Under tidigmodern tid kom torp i stället att beteckna en mindre jordbrukslägenhet som inte var skattlagd och vars brukare gjorde dagsverken eller betalade avrad till markägaren. En del torpare var specialiserade inom andra yrken än jordbruk eller skogsbruk, som fiske eller olika slags hantverk, och betalade då sitt arrende utifrån detta (Gadd 2000, s. 86).

Torpen var vanligen uppförda på en enskild äga, så kallad intaga, på utmarken. Enligt lagstiftning från mitten av 1700-talet kunde ett torp inte ägas av torparen utan hörde till det säteri eller den gård som ägde marken. Torparen betalade en avgift, en lega, till markägaren, antingen i pengar, produkter eller dagsverken (Gadd 2000, s. 86). Under slutet av 1600-talet tillkom dessutom soldattorpen vid införandet av indelningsverket och utgjorde då boställen för infanteriets, kavalleriets och flottans manskap i fredstider (Lagerqvist 2014, s. 193).

Frälselandbo

Även termen *frälselandbo* förekommer som en kategorisering av Snapptunas invånare. En landbo var en icke självägande bonde, det vill säga en lantbrukare som brukade jord utan att äga den (Gadd 2000, s. 75ff). Jorden som han brukade tillhörde kyrkan, frälset, kronan eller andra bönder. Beroende på vilken typ av jord de brukade kallades de därför för frälselandbo, kyrkolandbo, kronolandbo eller bondelandbo. Andra termer är frälsebonde, kyrkbonde eller kronobonde. En frälsebonde betalade för rätten att bruka jorden i form av arbetsprestationer, naturprodukter eller pengar.

Skillnaden mellan frälsebönder och frälsetorpare var betydande. Frälsebönderna brukade gårdar som var betydligt större än de flesta torp och som hade alla produktionsmedel som hörde till jordbruket. Frälsebonden var med i bygemenskapen och större delen av räntan betalades i jordprodukter (Gadd 2000, s. 104f). Frälsetorparen erlade nästan hela sin torplega i form av dagsverke vilken togs ut mer kontinuerligt över året. Torparen var inte med i bygemenskapen och hans relation till sin godsherre hade karaktären av lönearbete (Gadd 2000, s. 108).

Rå- och rörshemman

För bebyggelseenheter som låg under ett säteri uppges ibland att de ligger *Under rå och rör*. Med rå- och rörshemman avsågs bondebrukade frälseägda hemman som låg inom samma ägo gräns som det säteri de löd under (Gadd 200, s. 98). I Vallentuna har flera av de torp som legat under säterierna övergått från torp till rå- och rörshemman. Detta var skattetekniskt förmånligt då dessa hemman var befriade från skatt, till skillnad från vanliga gårdar, under 1600-talet (se nedan). I två av mantalslängderna från 1600-talet återfinns Snapptuna under rubriken *Rå och rör* (1650, 1651).

Backstugor

De obesuttna kunde också vara personer som bodde i *backstugor*. Dessa hade inget eller endast ett mycket litet stycke jord att livnära sig på. Backstugorna var i stället bostäder åt arbetsoförmögna personer eller landsbygdens lösa arbetskraft som var beroende av lönearbete för sin försörjning (Elgeskog 1945, s. 19).

Skillnaden mellan torp och backstuga var inte alltid så tydlig, varken till åkerstorlek eller belägenhet. Många gånger kan man se i källorna att en och samma bebyggelse byter beteckning mellan torp och backstuga (Nilsson 2020, s. 17). Gränsen mellan ett torp och en backstuga har föreslagits dras vid innehav av ½ tunnland jord (Bäck 1992, s. 19). Detta motsvarar ungefär 2 500 m².

Figur 120. Statare och torpare vid Lindö gård i Vallentuna. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr 626. Fotograf: okänd, år 1915.

Inhysesjon

En annan grupp av obesuttna var också de personer som saknade eget boende och i stället var *inhysta* hos andra, ofta hos bönder, utan att de tillhörde gårdsfolket eller tjänstefolket. De kunde också bo i ett eget hus på någon annans mark (Nilsson 2020, s. 17). De var liksom backstugusittarna beroende av inkomster som lön eller betalning för varor eller tjänster.

Stattorpare

Snapptunas sista invånare var *stattorpare*. En stattorpare var anställd på en större gård och hade rätt att bebo ett torp mot ett visst antal dagsverken per år (figur 120). De avlönades med naturprodukter från säteriet. De hade även tillgång till en mindre bit jord att odla på (Förvaltningshistorisk ordbok).

Glidande skala...

Det är viktigt att framhålla att det inom torparklassen fanns stora ekonomiska, funktionella och sociala skillnader, där de mer välbeställda torparna kunde likställas med bönderna med avseende på odlingsmark och förekomst av tjänstefolk. Det finns också en glidande gränsdragning mellan torp och andra typer av bruknings- och bebyggelseenheter på landsbygden, som mellan torp och backstugor eller mellan torp och små gårdar (Lagerqvist 2014, s. 194).

Åkerarealen på torpen varierade mellan olika regioner. I medeltal var torparens åker ungefär en tiondel av en medelstor bondgård. Frälsetorpen var oftast större, eftersom det var skattemässigt gynnsamt att registrera torp i stället för gårdar. Därför kan skillnaden mellan ett torp och en gård vara svår att se utifrån åkermark och djurbesättningens storlek (Gadd 2000, s. 88).

Torpen i de skriftliga källorna

1600-talets torpare är många gånger svåra att identifiera i det skriftliga källmaterialet. Uppgifter om befolkningen finns sporadiskt i jordeböcker, mantalslängder och boskapslängder. Materialet är bitvis ojämnt och vissa originaldokument är skadade och/eller mycket svårlästa.

De olika skattelängderna innehåller också en varierande grad av detaljerad information om Vallentunas invånare. I vissa längder står alla personer i en socken uppräknade utan underrubriker, medan det i andra längder finns rubriker som kategoriserar invånarna efter deras äganderätt till jorden. Här förekommer även torpen rubricerade.

Även i skattelängder som saknar rubriker framgår det i vissa fall vilka torp som finns i socknen. Dels genom att det uttryckligen anges att det är ett torp, dels genom att vi känner till torpets namn från senare tillfällen (till exempel torpen Manlöten, Sylta). Torpen har, i vissa skattelängder, tomt i kolumnen som redovisar hemmanens storlek, vilket innebar att torparna inte betalar skatt det aktuella året.

I de två äldsta mantalslängderna för Vallentuna (1650 och 1651) finns rubriken *Under rå och rör* där ett antal enheter som i andra källor har klassificerats som torp finns listade; Sylta, Snapptuna, Gröndalen, och Manlöten (figur 121).

Mantalslängden från 1653 är den mest utförliga längden från mitten av 1600-talet. Här finns rubriker för *Skattehemman*, *Kyrkohemman*, *Kronohemman* och *Oskattade torp*. Under den sistnämnda rubriken finns 26 enheter uppräknade, vissa med tillägget backstuga eller ryttaren. I kolumnen för hemman är det tomt. Ett antal kolumner redovisar dessutom torpens invånare mer utförligt med följande rubriker: *bonde, hustru, son, dotter, dräng, piga, inhyses, ryttaren, dito hustru, knekt, knekthustru, båtsman, 15 år, 63 år, kasserad soldat, dito obotlig och tiggare*.

För 1700-talet finns en bättre källa till socknens torpbebyggelse i och med kyrkans husförhörlängder. Det har inte varit möjligt att göra en genomgång av samtliga längder från 1700-talet utan uppgifter om torpen och deras invånare har hämtats från första hälften av 1700-talet (1729–1750). De nytillkomna

År	Rubriker (antal bebyggelseenheter)
1650	Skatte, Krono, Frälse, Under rå och rör (7)
1651	Frälse (?), Under rå och rör (7)
1653	Skattehemman, Kyrkohemman, Kronohemman, Oskattlagda torp (26)
1654	Rubriker saknas
1655	Rubriker saknas
1656	Torpare (6)
1657	Rubriker saknas
1667	Rubriker saknas

Figur 121. Förekommande rubriker under Vallentuna socken i mantalslängderna 1650–1667.

torpenheter som identifierats i husförhörlängderna har sedan lokaliserats i landskapet med hjälp av yngre kartmaterial. Ett 15-tal torp har tillkommit med denna metod (se föregående kapitel).

Vad kan informationen i längderna användas till?

Den periodvis utförliga redovisningen av torpens och de övriga gårdarnas invånare i 1600-talets mantalslängder och den mer detaljerade informationen i 1700-talets husförhörlängder ger inte bara information om hur många torp som var bebodda de olika åren, utan också hur många personer som fanns i hushållen samt en indikation på antalet familjer som bebodde respektive enhet. De rubriker som dyker upp i några av mantalslängderna ger också information om hur stor del av befolkningen som kunde kategoriseras i olika sociala grupper baserat på deras rättigheter till jorden. Det blir därmed möjligt att undersöka hur stor del av socknens invånare som var just torpare. En annan intressant fråga är hur torpens demografi såg ut och om den skilde sig från de ”vanliga” gårdarna.

Nästa steg blir att försöka förstå orsaken till torpens spridning i socknen under olika tider. Vi har redan kunnat konstatera att många av torpen, liksom Snapptuna, låg på säteriernas marker, men frågan är om det finns flera variabler som spelar in, som exempelvis vilken jordnatur som torpen utanför säteriernas mark var anlagda på, skatte, frälse eller krono? Även den lagstiftning som fanns kring etableringen och brukandet av torp under denna tid hade en påverkan på de obesuttnas bebyggelse.

Figur 122. Bällsta gård med Vallentuna kyrka i bakgrunden. Foto av gravyr från 1840 i Vallentuna kyrka. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr 1078. Fotograf: okänd.

Bebyggelsehistorisk bakgrund

I början av 1600-talet fanns ett 30-tal bebyggelseenheter i Vallentuna socken. Runt hälften av dessa var ensamgårdar och övriga var byar med mellan två och sex gårdar. Totalt fanns ett 60-tal gårdar i socknen, men vissa av gårdarna skulle senare komma att ingå i de nybildade säterierna. Den vanligaste jordnaturen för gårdarna var skattegårdar (cirka 40 %) och frälsegårdar (36 %). Något mindre vanliga var kronogårdar (18 %). Det fanns också två Danvikshemman i socknen, vilka ägdes av Danvikens hospital i Stockholm (se nedan).

Flera säterier fanns också i socknen under 1600-talet (figur 123). Bällsta (figur 122) och Olhamra

var säterier med rötter i medeltiden. Molnby, Lindö, Lövsättra och Lingsberg tillkom under 1600-talet. Under 1700-talet drogs flera säterirättigheter in i samband med reduktionen.

Ytterligare några mer eller mindre kortvariga säteribildningar förekom i Vallentuna. Mällösa var exempelvis ett säteri under medeltiden men reducerades (senast) 1683 och anvisades till kavalleriet (Almqvist 1931, s. 747). I Gällsta omtalas ett säteri 1680, som även det reducerades till kavalleriet år 1681 (Almqvist 1931, s. 637). Hovapotekaren Daniel Roberg försökte dessutom bilda ett säteri med gårdar i Foderby och Bergby men fick inte rättigheterna bekräftade (Almqvist 1931, s. 614).

Bebyggelseenhet	Medeltid	1600-tal	1700-tal
Bällsta	Säteri	Säteri	Reducerat (senast 1690)
Lindö	-	By med blandad jordnatur (1635). Godsbildning (1689–1708)	Säteri (från 1760)
Lingsberg (Ling)	Frälsegård?	Säteri (senast 1631)	Säteri
Lövsättra (fd Täby sn)	-	2 skattegårdar (1635), säteri (före 1656)	Säteri (1700-talets början)
Molnby	Frälsegårdar	Säteri (senast 1601)	Säteri
Olhamra (Olufhammar)	Säteri?	Säteri (före 1631)	Säteri

Figur 123. Säteriernas utveckling i Vallentuna från medeltiden till och med 1700-talet (Almqvist 1931).

Torp under 1600-talet

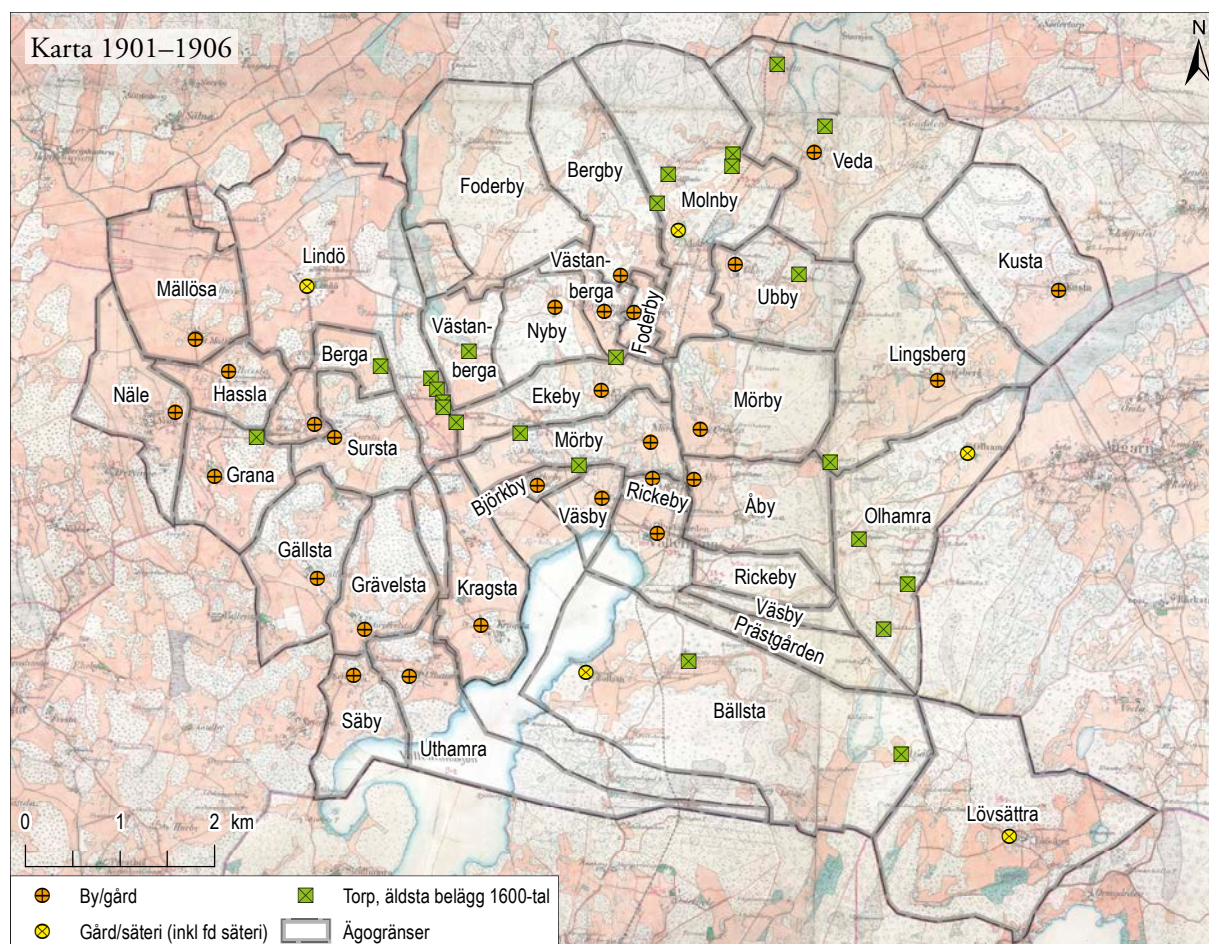
Att vara torpare på 1600-talet respektive 1700-talet innebar att man levde under delvis olika samhällsliga premisser. Tillgång och kvalitet vad gäller skriftliga källor och kartmaterial varierar dessutom över tid och uppgifterna redovisas också olika. Med tanke på detta kommer den följande diskussionen att vara uppdelad på dessa två tidsperioder.

Torpen i källorna

De äldsta bevarade kartorna för Vallentuna är de geometriska jordebokskartorna från 1635 vilka redovisar ensamgårdarnas och byarnas inhägnade inägomark, vilket även är fallet för de yngre 1600-talskartorna (Lantmäteristyrelsens arkiv, Lantmäteriet). Detta innebär att torp som låg på utmarken generellt inte redovisas, även om undantag kan förekomma.

Ett exempel är en karta utan rubrik (A10:62) som visar en hussymbol intill en liten åkerlapp (Ängsvaktarens åker) och en äng som kallas för Kallängen. Sannolikt är det ett torp under Berga, vars ägor redovisas på den föregående kartan (A10:61).

De torp som ändå är utsatta på 1600-talskartorna redovisas med små hussymboler, ofta med uppgift om bytillhörighet, exempelvis ”torpställe till Mörby”. Några av torpen redovisas i stället med bebyggelsenamn, som på en karta över Olhamra där torpen Manlöten, Qvisatorpet och Badde är utsatta (A112-29:1). Det sistnämnda torpet hörde emellertid till Lingsberg. I kartan över Molnby från 1680-talet redovisas både ett ”Snapptuna torp” och enheten ”Snapptuna” som i textbeskrivningen anges som en avgärda enhet till Molnby. Skillnaden mellan dessa enheter diskuteras ovan. Totalt har 20 torp kunnat identifieras utifrån kartmaterialet (figur 124 och 125).

Figur 124. Kartan visar de torp med dateringar från 1600-talet som har kunnat lokaliseras i Vallentuna socken samt de bebyggelseenheter som behandlas i texten. Mot bakgrund av Häradskartan, 1901–1906. Skala 1:80 000.

By/gård	1600-talskartor	Mantalslängden 1653	Alla belägg 1600-tal
Berga	1635 (Engewächtares åker)	-	1
Bergby	-	-	-
Björkby	1635 (hussymbol)	-	1
Bällsta	Björnboda och Stora Gävsjö har medeltida belägg men kartor saknas	2 torp i Giävsjö, 1 torp i Björnboda förekommer i mantalslängder 1655, 1669, 1674)	3
Ekeby	-	-	-
Foderby	(Husmarkering, möjligt torp?)	-	-
Grana	-	1 backstuga	1
Grävelsta	-	2 torp	2
Gällsta	-	-	-
Hassla	-	-	-
Kragsta	-	1 torp	1
Kusta	-	-	-
Lindö	1635, 1689 (4 torp)	1 torp	4
Lingsberg	Slutet av 1600-talet (Badde)	(Ling?)	1
Lövsättra	-	-	0
Molnby	1680-tal (Snapptuna, Snapptuna torp, Gröndal, backstuga)	5 torp	5
Mällösa	-	1 torp (Herrängstorpet)	1
Mörby	1635 (torpställe till Mörby)	2 torp ("ryttaren")	2
Nyby	1635 (torp)	-	1
Näle	-	-	-
Olhamra	Slutet av 1600-talet (Oqvistorpet, Manlöten och ett torp utan namn)	1 torp	3
Ormsta	-	1 torp (backstuga)	1
Prästgården	-	-	-
Rickeby	-	-	-
Sursta	-	1 torp	1
Säby	-	-	-
Ubby	1635 (torpställe vid Ubbyträsket)	1 torp	1
Uthamra	-	1 torp	1
Veda	1680 (torp utan namn och Sylta)	1 torp (Sylta)	2
Väsby	-	-	-
Västanberga	1635 (1 torp till Västanberga/Wästlunda)	2	2
Åby	-	1 backstuga	1
Okänd/oläslig	-	3 torp	-
Summa:	20 torp	27 torp	35 torp

Figur 125. Sammanställning av antalet torp i olika källor från 1600-talet. Uppgifterna om torpen kommer från historiska kartor och mantalslängden 1653 (se föregående kapitel för källhänvisningar).

En detaljerad källa till 1600-talets torpare i Vallentuna är, som tidigare nämnts, mantalslängden från 1653. Här redovisas 26 bebyggelseenheter under rubriken *Oskattade torp*. I kolumnen för hemman är ett streck för dessa enheter. I tre eller fyra fall anges specifikt att det är en backstuga som avses. Ytterligare ett torp återfinns på annan plats i längden.

Mantalslängden var en skattelängd över alla personer från 15 år till 62 år som var skyldiga att betala mantalspenningen. Undantagna från skatten var bland andra (periodvis) gamla, fattiga, sjuka, soldater, båtsmän, adel med flera. Skatten infördes år 1652. Från år 1766 kom mantalslängderna att omfatta alla personer, även icke skatteskyldiga. I mantalslängden angavs namn, bostadsort och ibland yrke (Bäckmark 2016).

Bland de oskattade torpen redovisas också Snapptuna. Skrivna till torpet är Mats Olsson och hans hustru. Här finns alltså en uppgift om att Snapptuna betraktades som ett oskattat ”torp” vid denna tidpunkt. Ytterligare ett torp, Ubby torp, redovisas på ett annat ställe i skattelängden (raden ovanför de övriga torpen). Även detta torp har tomt i kolumnen för hemman och de boende anges som ”tiggare”.

Antalet torp i mantalslängden (27) kan jämföras med de 20 enheter som har identifierats i de äldre kartorna från 1600-talet. Källorna kompletterar varandra och sammanlagt kan 35 torp (inklusive backstugor och nybildade landbogårdar) identifieras i källorna från 1600-talet (se figur 125). Det är däremot inte säkert att alla torp har varit i bruk samtidigt.

Flera av de torp som listas i mantalslängden har inte påträffats på kartorna från 1600-talet, det gäller torp i Grana, Grävelsta, Kragsta, Mällösa, Ormsta, Sursta och Åby. Dessutom nämns Fiskaretorpet, vilket inte har kunnat lokaliseras, men som sannolikt legat intill någon av socknens sjöar.

Skillnaden mellan de olika källmaterialen kan bero på kartornas brister med att redovisa bebyggelseenheter som inte ligger i anslutning till inägorna. En orsak kan också vara att flera torp tillkommit efter kartans tillblivelsetid eller att de helt enkelt inte ansågs viktiga nog av lantmätaren att sätta ut på kartorna. 1600-talskartor saknas också helt över några av bebyggelseenheterna (Bällsta, Väsby och Lingsberg).

På vems mark?

– torpetablering och jordnatur

Som vi har visat i det föregående kapitlet så fanns det under hela perioden en koncentration av torp belägna på säteriernas marker, inklusive de enheter som skulle komma att bilda ett säteri. Frågan är om bilden av de frälseägda torpens dominans förstärks om vi även räknar in de torp som låg på den frälseägda marken som återfanns utanför säteriernas domäner?

I västra Vallentuna fanns en bebyggelse som huvudsakligen bestod av små byar samt några större ensamgårdar. Jordnaturen dominerades av skattegårdar, men i vissa byar fanns ett blandat ägande med inslag av kronogårdar och/eller frälsegårdar. Från området känner vi till sju torp och en backstuga från perioden. Torpen fördelade sig relativt jämnt i området, sju av de elva bebyggelseenheterna hade ett till två torp (inklusive en backstuga) på sina ägor. Övriga fyra enheter saknar kända uppgifter om torp (Gällsta, Hassla, Näle och Säby).

Fyra torp i området tillhörde ensamgårdarna och var anlagda på skattejord. Tre torp och en backstuga låg på byarnas mark och har okänd jordnatur då förteckningen över torp i mantalslängden inte ger några ledtrådar till vilken av byarnas gårdar som torpen var anlagda på.

I Vallentunas centrala delar fanns en bebyggelse som huvudsakligen utgjordes av ensamgårdar, dessutom fanns några små byar. Gårdarnas jordnatur var till största delen skattejord därefter frälse- eller kronojord. I området har nio torp och två backstugor lokaliserats för perioden. Torpen fördelar sig på åtta av 14 av områdets bebyggelseenheter som hade 1–2 torp (inklusive backstugor) på sina ägor. Övriga enheter (Bergby, Ekeby, Foderby, Prästgården, Rickeby, Väsby) saknar uppgifter om torp.

Hälften av de kända torpen var anlagda på skattejord (6), resterande på frälse (2) eller kronojord (1). Två torp i Mörby låg antingen på den större skattegården eller den mindre kronogården.

Nära hälften av de kända torpen från 1600-talet, 16 av 35, återfinns emellertid inom säteriernas ägor (eller de frälsegårdar som senare skulle komma att bli säterier) i socknens utkanter. Antalet torp varierar mellan ett och fem per enhet. Till Lindö hörde fyra torp, Molnby hade fyra torp och en backstuga, Bällsta och Olhamra hade tre torp. Lingsberg saknar kartor från 1600-talet, men ett torp, Badde, redovisas på en karta över Olhamra. Inget 1600-talstorp har kunnat identifieras på Lövsättras ägor.

Samtliga av dessa torp var sannolikt anlagda på frälsejord. Lindö utgör visserligen en by med blandat ägande i början av 1600-talet, men övergår till ett frälsegods mot slutet av seklet. Resultatet av genomgången visar att strax över hälften av torpen ligger under frälset, antingen på säteriernas ägor eller på mark tillhörande en frälsegård (figur 126).

Gård/säteri/by	Skatte-jord	Frälse-jord	Krono-jord	Osäker
Ensamgård exkl. säterier	10	2	1	-
Säterier	-	16	-	-
Byar	-	-	-	6
Summa (antal):	10	18	1	6

Figur 126. Torpbebyggelsens fördelning på olika jordnaturer under 1600-talet.

Hur många var de? – torpens andel av bebyggelsen och dess demografi

Från 1650-talet och framåt utgör mantalslängderna en användbar källa för att få en uppfattning om hur vanligt det var med torp och torpare på landsbygden i relation till den övriga befolkningen. Detta med förbehåll om att mantalslängderna inte redovisar hela befolkningen (Bäckman 2016).

Torpen utgjorde 34 % av de bebyggelseenheter i Vallentuna socken som redovisas i mantalslängden från 1653 (figur 127). Jämför man i stället antalet personer som redovisas i längden så utgjorde torpar-

Uppgifter i mantalslängd	1653
Antal bebyggelseenheter/hushåll	79
Antal torp	27
Andel torp av totala antalet bebyggelseenheter	34 %
Antal invånare (totalt)	296
Antal torpare	64
Andel torpare av den totala befolkningen	22 %
Genomsnittligt antal invånare/torp	2,4
Genomsnittligt antal invånare/icke-torp	4,5

Figur 127. Uppgifter om antal bebyggelseenheter och invånare i mantalslängden 1653.

na och deras hushållsmedlemmar enbart 22 % av socknens invånare. I denna mantalslängd redovisas emellertid inte de personer som bodde på säterierna, adelsmannen, hans familj och hans tjänstefolk, vilka var befriade från mantalspenningarna vid denna tidpunkt (Bäckman 2016, s. 98).

Det genomsnittliga antalet vuxna invånare i torpen var 2,4 personer. Barn under 15 år antecknades inte i längderna. Anmärkningsvärt är att antalet vuxna män förefaller lågt i torpen. I många fall saknas mannen (bonden, ryttaren med flera) i hushållet (17 av 26 torp). I dessa hushåll finns i stället en ensam hustru, en dotter, inhyses eller personer som är 63 år (och sannolikt även äldre). I kolumnen för vuxen son finns inga personer listade för torpen. Sannolikt är det den föregående tidsperiodens tvångsutskrivningar till soldater under det 30-åriga kriget (1618–1648) som påverkat torpens demografi. Männens kan ha dött, tillfångatagits eller av olika orsaker inte kommit hem från utlandet än.

Invånarantalet i torpen var något lägre än för den övriga bebyggelsen som redovisas i längden (i snitt 4,5 personer). Sannolikt beror detta på att gårdarna utgjorde större jordbruksenheter än torpen, vilket krävde mer arbetskraft där de egna familjemedlemmarna kompletterades med drängar och pigor. Torpen i Vallentuna befolkas under denna tid, åren efter att det 30-åriga kriget avslutats, generellt sett av kvinnor, barn och äldre. Att det i Snapptuna fanns ett gift par under denna tid hör alltså till ovanligheterna. Orsaken till detta kan vara det skydd från utskrivning som tidvis gällde för säteriernas torpare (se nedan angående lagstiftningen).

Slutsatser – torpen under 1600-talet

Genomgången av 1600-talets torplandskap i Vallentuna har, trots det begränsade källäget, kunnat ge en översiktlig bild av vilket sammanhang som torparna och landborna i Snapptuna ska sättas in i. Uppgifterna om torpen är också spridda över lång tid, från cirka 1635 till 1699, och vi kan inte räkna med att alla kända torp har varit i bruk samtidigt.

Mantalslängden från 1653 ger däremot en unik ögonblicksbild både över vilka torp som fanns då, och över vilka som bodde i torpen vid det aktuella tillfället.

På de historiska kartorna från 1600-talet finns sammanlagt 20 torp utsatta på gårdarnas, byarnas och säteriernas marker. I mantalslängden 1653 finns 27 torp uppräknade. Källorna kompletterar varandra och totalt kan 35 torp, inklusive backstugor, identifieras i materialet. Med tanke på kartmaterialets bristfälliga karaktär, där exempelvis 1600-talskartor saknas för Bällsta, Lingsberg och Väsby och att de geometriska kartorna huvudsakligen visar byns inägomark, är det sannolikt att antalet samtida torp snarare är runt ett 30-tal. Torpen är relativt väl fördelade geografiskt i socknen men ungefär hälften av torpen (16 av 35) låg, liksom Snapptuna, på ett säteri eller blivande säteris ägor (se figur 124).

Utifrån uppgifterna från mitten av 1600-talet vet vi att torpen utgjorde en tredjedel av Vallentuna sockens bebyggelseenheter i relation till de gårdar i byar och ensamgårdar som redovisas i mantalslängden. Dessutom kan vi utläsa att torparna utgjorde en femtedel av Vallentunas vuxna befolkning som redovisas i denna mantalslängd. Det var alltså relativt vanligt att bo på ett torp. Frågan är då om torparna ska ses som Vallentunas sociala ”underklass”? De demografiska uppgifterna i mantalslängden visar också att många torp saknade vuxna män (16–62 år) vid mitten av 1600-talet (1653), detta gäller dock inte Snapptuna.

Efter den tydliga redovisningen av torpen i 1653 års mantalslängd blir de efterföljande skattelängderna mer oklara. 1655 finns åtta torp under rubriken *Torpare*, 1656 finns sex torp och 1669 finns (minst) fyra torp. En möjlig orsak till minskningen av antalet torp kan vara efterdyningarna av en lång period av krig och tvångsutskrivningar. Den huvudsakliga orsaken till torpens tillbakagång bör emellertid sättas i relation till nya lagar och förordningar kring torpen (se nedan) där statsmakten periodvis önskade minska antalet torp på framför allt allmänningarna. En återhämtning av torpväsendet sker däremot senare under 1700-talet.

Torp under 1700-talet

Torpen i källorna

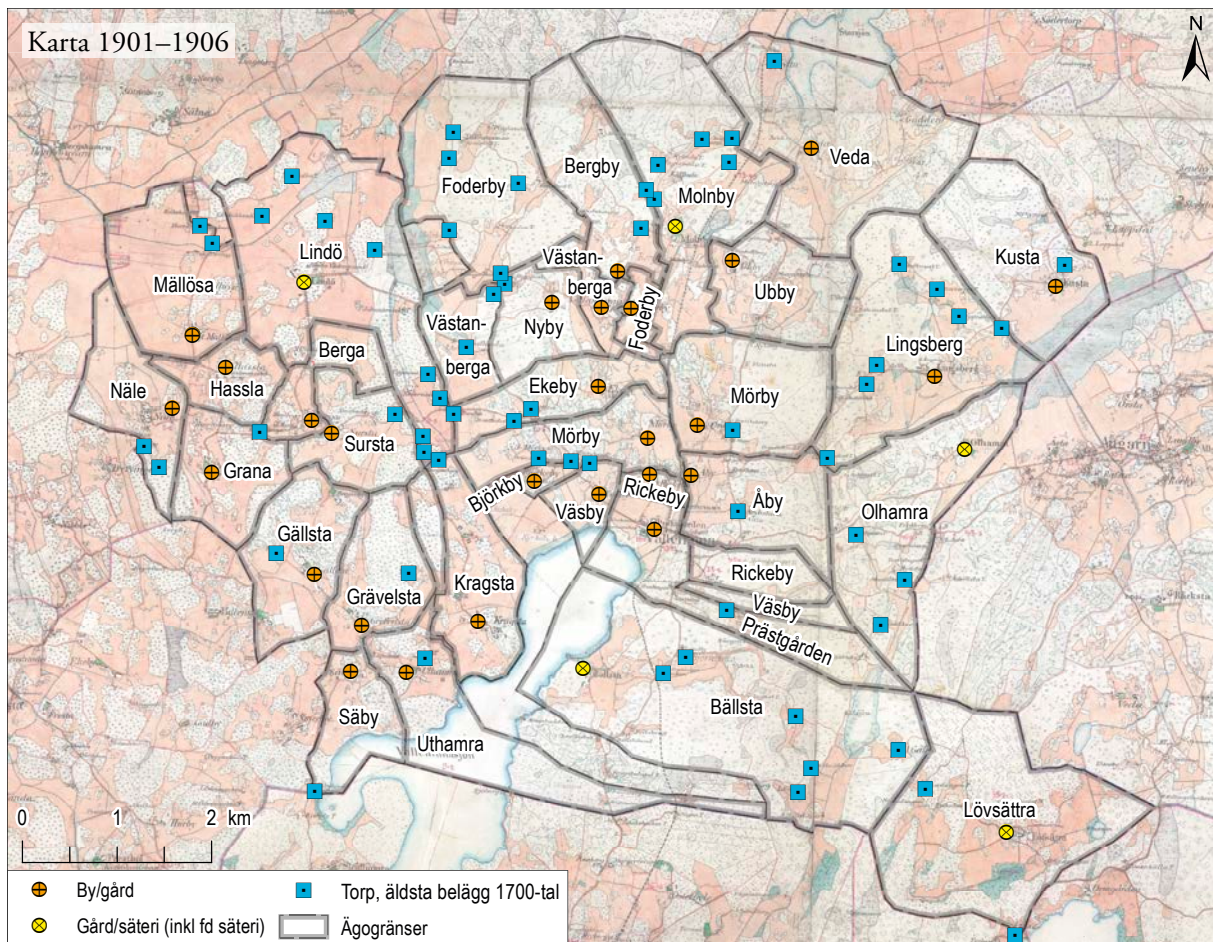
När vi kommer in i 1700-talet finns ett rikare kartmaterial att tillgå än tidigare och de flesta av bebyggelseenheter i Vallentuna socken redovisas på minst en karta. Storskifteskartorna från andra hälften av 1700-talet inkluderar även byarnas utmark. Dessutom finns särskilda rågångskartor som visar hur gränserna mellan byarna var bestämda. I dessa utkantsområden har många torp legat.

Torpen kan identifieras både som hussymboler på kartan, ibland med utsatta bebyggelsenamn, och genom kartornas textbeskrivningar. Även åker och äng till torpen redovisas i vissa fall. I några fall finns enbart en anonym stuga utsatt på kartan utan vidare information. I dessa fall har jämförelser gjorts med andra (yngre) kartor. Totalt har 48 torp kunnat identifieras utifrån kartmaterialet (figur 128).

Under 1700-talet (från 1719) finns också husförhörslängder att tillgå som ett bra komplement till de historiska kartorna. I längderna antecknade prästen årligen uppgifter om alla invånare i socknen såsom bostadsort, födelsedatum, kristna kunskaper och nattvardsgång (figur 129).

Uppgifterna om torpen har inhämtats från husförhörslängder mellan åren 1729–1750. I detta material omnämns drygt 100 bebyggelseenheter med namn, det rör sig om säterier, byar, ensamgårdar, torp, backstugor, krogar och en fattigstuga och en kvarn. Vad gäller torpen så finns ibland rubriker som talar om att det är ett torp under en viss enhet, till exempel Ormsta torp, Gällsta båtsmanstorp eller Mörby ryttartorp. Andra gånger är bebyggelsens namn utsatt med ett T som i torp framför namnet, som exempelvis T. Gröndalen, T. Bröte eller T. Tillerbäck. Några gånger skrivs också ”torpet” ut framför namnet som exempelvis Torpet Torckan eller Torpet Gyttjan.

Snapptuna anges inte som torp i längden, men enheten räknas upp tillsammans med andra torp som ligger under Molnby. Förklaringen bör vara att den större enheten i Snapptuna tidigare definierats som ett ”rå och rör” hemman till Molnby samt att den mindre enheten Snapptuna torp sannolikt har upphört.

Figur 128. Kartan visar de torp med dateringar från 1700-talet som har kunnat lokaliseras i Vallentuna socken samt de bebyggelseenheter som behandlas i texten. Mot bakgrund av Häradskartan, 1901–1906. Skala 1:80 000.

Figur 129. Husförhör i Odenslunda, Frösunda socken. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr 1150. Fotograf: okänd, år 1908.

Ett 60-tal torp kan beläggas i husförhörslängden. Kombinerar man dessa uppgifter med kartbeläggen finns sammanlagt 67 torp med belägg från 1700-talet (figur 130). Anledningen till att vissa av torpen som identifierats på kartorna inte har kunnat hittas

i husförhörslängden är helt enkelt att personerna i torpen i stället har redovisats under den gård eller by som torpet hörde till. Detta framgår bland annat av de yrkestitlar som återfinns under en by eller en gård, exempelvis ryttare eller båtsman.

By/gård	1700-talskartor	Husförhörslängden (1729–1750)	Alla belägg 1700-tal
Berga	-	Båtsman Anders Berg 1734–1742, Ryttare Surbom 1743–1750 (okänt om torp finns)	-
Bergby	-	-	-
Björkby	-	-	-
Bällsta	1707 (Björnboda, Gallmosstorpet, Tillerbäck, Näbben, Trågartorpet, Gävsjö, Lilla Gävsjö)	1729–1750 (Björnboda, Gallmosstorpet, Tillerbäck, Näbben, Gävsjö, Lilla Gävsjö, Nytorpet?)	7
Ekeby	1790 (Avunden, Vargmötet)	1729–1750 (Avunden, Mötet)	2
Foderby	1790 (Ahlbäckstorpet, Tallhammartorpet, Sörmängstorpet)	1729–1750 (Albäcken, Tallhammaren, Malmhagen) 1749–1750 (Foderby båtsmanstuga)	4
Grana	-	1749–1750 (båtsmanstorp)	1
Grävelsta	1764 (1 ryttartorp)	1729–1738 (torp, ryttare Wallman)	1
Gällsta	-	1734–1738 (torp) 1749–1750 (båtsmanstorp)	1
Hassla	-	-	-
Kragsta	1790 (1 ryttarstuga)	1729–1750 (torp) 1755–(ryttartorp)	1
Kusta	1761 (båtsmanstuga)	1734–1750 ("båtsman")	1
Lindö	1763 (Uppnäset, Nedernäset, Björnlöten, torp utan namn), 1762 (Lugne)	1729–1750 (Uppnäset, Nedernäset, Björnlöten, Lugnet, Ekstubbena, Kullen, Törnvreten och Västerstorpet, Gullbrotorp, Larsboda, Hasselkrogen). Båtsmän och ryttare förekommer.	11
Lingsberg	1763, 1767 (Badde), 1761 (Eklunda)	1729–1750 (Norrstorpet, Stortorpet, Upprätta, Baddet, Eklunden, Björkdalen och Lövlunda)	7
Lövsättra	1777 (Torckan)	1729–1750 (Torckan), 1734–1750 (Laängen)	2
Molnby	1762 (Gröndal) 1741 (Snapptuna)	1729–1750 (Gröndal, Snapptuna, Fagermoda, Bröte, Dalen)	5
Mällösa	1736 (Örntorpet, Ängsvaktartorpet)	1729–1750 (Örntorpet, Herrängen)	2
Mörby	1763 (1 torp, 2 backstugor)	1729–1748 (Mörby torp), 1749–1750 (ryttartorp)	3
Nyby	1788, 1789 (2 torp varav 1 soldatboställe, ryttartorp)	1729–1750 (Stängselboda), Nyby båtsmanstorp (1739–1743, 1749–1750)	2
Näle	1791 (2 ryttartorp)	1729–1733 (Ryttare Nähström)	2
Olhamra	1772 (Oqvistatorpet, Manlöten, Pottåker)	1729–1750 (Mannlöten, Pottåker, Okvista)	3
Ormsta	1765, 1767 (båtsmanstorp)	1729–1750 (Ormsta torp, "båtsman")	1
Prästgården	-	1729–1750 (Prästtorpet)	1
Rickeby	-	1739–1750 ("båtsman", "ryttare") Okänt om torp finns	-
Sursta	1763, 1772 (1 ryttarstuga)	1729–1733 (Ryttartorp, Ryttaren Surbom Falck), 1734–1750 (Ryttare Mårten Surbom-Falck)	1
Säby	1794 (1 torp)	1749–1750 (båtsmanstorp)	1
Ubby	1785 (båtsmanstorp)	1729–1750 ("torp", "båtsmanstorp", "båtsman")	1
Uthamra	1763 (1 hussymbol, troligen ett båtsmanstorp)	-	1
Veda	1727 (Sylta: ett "rå och rör hemman")	1729–1750 (Sylta)	1
Väsby	1763 (Högmodet)	1729–1750 (Högmodet, "Smeden Anders")	1
Västanberga	1788 (ryttartorp) 1788 (Västlunda)	1749–1750 (Ryttartorp, Västlunda)	2
Åby	1780, 1790 (ryttartorp)	1729–1748 (Åby torp), 1729–1750 (Knopet, "Ryttare Sahlberg", Ryttare NN)	2
Summa:	48 torp	ca 60 torp	67 torp

Figur 130. Sammanställning av antalet torp i olika källor från 1700-talet. Uppgifterna om torpen kommer från historiska kartor och från husförhörslängden 1729–1750.

Det är svårt att räkna ut hur stor andel av bebyggelsen i socknen som utgjordes av torp i denna källa då det inte framgår av husförhörlängden hur många gårdar som fanns under de olika enheterna. Alla personer i en by redovisas under samma rubrik. En uppdelning i olika hushåll blir ändå synlig genom hur gifta par, barn och nära släktingar listas.

En bättre källa för detta syfte är mantalslängderna där varje hushåll redovisas för sig. Två mantalslängder från första hälften av 1700-talet har studerats med detta syfte (1721 och 1745). Urvalet baserar sig på att dessa längder är relativt tydliga och oförstörda samt att det finns rubriker för olika kategorier av bebyggelse.

I mantalslängden från 1721 redovisas Vallentuna sockens invånare i löpande ordning uppdelat på respektive by. Under rubriken *Torpare* återfinns 42 torp varav nio anges som öde för tillfället. En annan rubrik redovisar vissa av de personer som var knutna till säterierna i socknen.

I denna mantalslängd är inte Snapptuna listat under rubriken *Torp* utan bland de övriga gårdarna i socknen. Snapptuna betalar skatt för ¼ hemman och på gården bor Erik Johansson med en hustru och en vuxen son.

I mantalslängden från 1745 redovisas invånarna i Vallentuna på liknande sätt som 1721. De rubriker som förekommer under Vallentuna socken är *Utgårdar*, *Säterier* och *Torpare*. Övriga personer redovisas löpande efter gård- eller bytillhörighet. Under *Torpare* står 40 hushåll registrerade inklusive en kvarn och en krog. Fem av torpen uppges vara öde och ytterligare tre bebyggelseenheter skattar av olika orsaker för noll hemman.

Snapptuna räknas även i denna längd upp bland de övriga gårdarna och betalar för ¼ hemman. Gården brukas av Olof Andersson med hustru.

På vems mark? – torpetablering och jordnatur

Ett nytt torplandskap framträder i 1700-talets källmaterial även om det liksom tidigare finns en koncentration av torpen till säteriernas mark. I västra Vallentuna har antalet torp ökat från sju till elva. Många av torpen utgörs nu av soldattorp och de flesta bebyggelseenheterna i området har ett eller två torp på sina ägor.

I Vallentunas centrala delar har antalet torp ökat från elva till 21, varav sex eller sju utgörs av soldattorp. Antal torp varierar mellan inga till fyra torp för de olika bebyggelseenheterna. I nordöstra Vallentuna, i Kusta, finns ett nytillkommet båtsmanstorp. Inga torp var kända här sedan tidigare.

Den största ökningen har skett på säteriernas mark, med nästan dubbelt så många torp som tidigare. Här fanns 35 torp inklusive de torpenheter som ombildats till landbogårdar. Antalet torp varierar mellan två och elva på de respektive ägorna.

Av de 67 torp som har kunnat beläggas under 1700-talet låg cirka 21 % på mark tillhörande ensamgårdar och cirka 27 % på mark tillhörande byar (med blandad jordnatur). De torp som låg på säteriernas ägor utgjorde cirka 52 %.

Ensamgårdarnas torp var till största delen anlagda på skattejord (figur 131). Ett av torpen låg på Vedas mark som i sin tur var underordnat Lindholmens säteri. Dessutom fanns ett torp som tillhörde Vallentunas prästgård. Vad gäller torpen som låg på byarnas mark har det, till skillnad från tidigare, i många fall gått att avgöra dess jordnatur utifrån uppgifter i de historiska kartorna.

Andra gånger har det inte gått att avgöra torpets tillhörighet. Dessa torp har kategoriserats som ”osäker jordnatur”. Torpen utgör i dessa fall antingen

Gård/säteri/by	Skattejord	Frälsejord	Kronojord	Osäker
Ensamgård exkl. säterier	11	3 (Veda, Sylta under Lindholmen säteri, Prästgården)	-	-
Säterier	-	35	-	-
Byar	-	8 (Foderby, Ekeby, Gällsta, Mällösa)	4 (Ängsvaktartorp/Mällösa, Mörby)	6
Summa:	11	46	4	6

Figur 131. Torpbebyggelsens fördelning på olika jordnaturer under 1700-talet.

ryttartorp eller båtsmanstorp. Ryttartorp anlades på rusthållsgårdar som i och med detta var skattebefriade (Gadd 2000, s. 46).

Resultatet visar att så mycket som 69 % av torpen låg på mark som var frälseägd, antingen genom att de låg på säteriernas ägor eller på mark tillhörande en frälsegård, vilket är en ökning från föregående period.

Hur många var de? – torpens andel och demografi

År 1721 redovisas 247 personer som betalar mantalsskatten i Vallentuna socken. Totalt 47 av dessa var torpare. Torpen utgjorde hela 40 % av de enheter som upptogs i mantalslängden (figur 132). Torpens invånare utgjorde däremot enbart 19 % av de skatteskyldiga personer som antecknades i längden, vilket innebär att det generellt bodde färre människor i torpen än i de övriga gårdarna. I denna mantalslängd redovisas även vissa av de personer som var skrivna på säterierna, till skillnad från 1653, vilket ger en fullständigare bild av befolkningen.

Uppgifter i mantalslängd	1721	1745
Antal bebyggelseenheter/hushåll	111	118
Antal torp	44	40
Andel torp av totala antalet bebyggelseenheter	40 %	34 %
Antal invånare	247	285
Antal torpare	47	61
Andel torpare av totala befolkningen	19 %	21 %
Antal ödetorp	10	5
Antal torpare/torp	1,4	1,9
Genomsnittligt antal invånare/icke-torp	3	2,9

Figur 132. Uppgifter om antal bebyggelseenheter och invånare i mantalslängderna 1721 och 1745.

Det genomsnittliga antalet vuxna invånare i torpen var 1,4 personer, om man undantar de torp som uppges ligga öde samt ett torp som förefaller obebott vid tillfället. Detta är ett lägre antal än vad som redovisades vid mitten av 1600-talet (1653). Skillnaden beror sannolikt på att personer över 63 år inte längre beskattades, något som beslutades av Riksdagen redan 1652 (Bäckman 2016, s. 103). Beslutet förefaller inte ha genomförts i Vallentuna det följande året då det finns en kolumn i längden med personer som är just 63 år (och sannolikt även äldre). Det

genomsnittliga antalet vuxna invånare för den övriga bebyggelsen var, enligt mantalslängden 1721, cirka tre personer.

Några år senare utgjorde torpen 34 % av bebyggelsen och antalet torpinvånare 21 % av invånarna i socknen enligt mantalslängden 1745. Antalet vuxna invånare i torpen är 1,9 personer undantaget ödetorp och torp som förfaller obebodda detta år. Motsvarande siffra för den övriga bebyggelsen är cirka 2,9 personer.

Sammantaget visar detta på att torpen och torparna utgjorde en betydande andel av Vallentunas befolkning, även om antalet torpare och torp som var i bruk varierar något mellan de två nedslagen i mantalslängderna. Bland de övriga gårdarna i Vallentuna döljer sig också andra sociala kategorier, exempelvis personer som brukar Utjordar (1745) eller Snapptuna som vi från andra källor känner som ett hemman inom Molnbys ”rå och rör”. En fullständig genomgång och jämförelse av Vallentunas bebyggelse i olika källor har emellertid inte varit möjlig inom ramen för detta projekt.

Kyrkans husförhörslängder utgör en mer fullständig källa till invånarna i socknen. Utifrån husförhörens uppgifter kan vi också utträna att det finns en stor variation i torphushållens storlek och sammansättning (husförhörslängden 1729–1750). Av det 60-tal torp som förekommer i längderna kan ett 50-tal betecknas som mindre enheter med en eller max två familjer med som mest åtta boende inklusive barn.

På de övriga torpen finns mellan en och fyra familjer med som mest upp till 18 invånare. Inom denna grupp kan man också urskilja en förändring över tid, då det vissa år endast bor en mindre familj i torpet. Sannolikt har det på de största enheterna funnits mer eller mindre separata hushåll med flera bostadshus. Detta är bland annat fallet för enheten Näset som enligt kartmaterialet redan på 1600-talet var uppdelat på flera bebyggelser (senare Uppnäset och Nedernäset). Det förefaller också vara på de större torpen som personer med titlar som ryttare eller båtsman vanligen förekommer.

En slutsats av genomgången är att det på säteriernas mark förefaller finnas en stor fluktuation bland torpens invånare. Änkor, svärföräldrar, fosterbarn och

Figur 133. Plansch i färgtryck med uniform för Livregementets dragoner för åren 1687–1806. Ingår i planschsamlingen Svenska krigsmaktens forna och nuvarande munderingar utgiven av P.B. Eklund 1900–1905. Källa: Armémuseum via Digitalt museum, AMA.0006170. Fotograf: Kjell Hedberg (Public Domain).

gamla pigor stuvats in i torpen där det finns plats över eller personen är nära släkt med de boende. En ryttare eller två dyker plötsligt upp som tillägg till den ordinarie torparfamiljen. Det verkar också ha funnits en strävan efter att hålla hushållets arbetskraft på en tillräcklig nivå, i avsaknad av arbetsföra barn kan inhyses, pigor eller syskon komplettera hushållet.

Nya funktioner för böndernas torp – soldattorpen etableras

En stor andel av de torp som låg utanför säteriernas ägor utgjordes av båtsmanstorp (8) eller ryttartorp (9) sammanlagt 17 av 33 torp, vilket innebär att 50 % av torpen nu hade en militär funktion. Det finns även ett båtsmanstorp till Lindö som inte är medräknat här på grund av att Lindö delvis är ett säteri under perioden.

Systemet med soldattorp introducerades genom indelningsverket, även kallat det ständiga knekthållet, på 1680-talet av Karl XI. Syftet var att ha en pålitlig tillgång på soldater. Gårdarna i Sverige delades in i grupper, så kallade rotar, vilka ansvarade för att utrusta och avlöna en soldat. I gengäld var bönderna

fria från att själva skrivas ut till soldater. En rote skulle motsvara två mantal eller hela hemman. Även flottan försågs med meniga soldater, båtsmän, efter samma system. För kavalleriet fanns ett lite annorlunda system där en bonde utsågs till rusthållare och därmed ansvarig för att hålla en ryttare, hans häst och utrustning. För detta blev rusthållaren skattebefriad. Även ryttaren fick ett torp att bruka på samma sätt som soldat- och båtsmanstorpen. Soldaternas torp kom att kallas båtsmanstugor eller ryttarstugor efter soldatens funktion (Ericson 1997).

I Vallentuna socken fanns på 1700-talet nio rotar inom regementet Södra Roslagens 2:a båtsmanskompani och nio rusthåll tillhörande Kungliga Livregementet till häst (från 1667), senare kallat Livregementets dragoner (Soldatregistret; figur 133). Dessa torp har kunnat identifieras i kartor, skattelängder och/eller husförhörlängder. Ytterligare ett båtsmanstorp har lokaliserats i Ubby (karta från 1785, 01-val-33; husförhörlängd 1729–1750). Det är oklart vilken rote detta torp hörde till. En möjlig koppling finns via soldatnamnet Nyman till Åby rote. För de torp som låg på säteriernas marker finns endast ett par personer med titlar som ”ryttare” eller ”båtsman” i källorna.

Social rörlighet mellan torpen

Ytterligare en aspekt av torparnas sociala roll i lokalsamhället är på vilket sätt torpens invånare rörde sig inom socknen och mellan olika bebyggelseenheter. Torpen gick generellt inte i arv, utan vid mannens frånfälle tillsattes en ny torpare. Undantaget var om änkan kunde driva torpet vidare, exempelvis med en vuxen son (Gadd 2000, s. 88). En intressant fråga är varifrån den nya torparfamiljen kom vid ett brukarskifte? Kom de från ett annat torp, ett säteri där de arbetat som tjänstefolk eller från en gård där de tidigare hade varit ogifta pigor eller drängar?

En källa där flyttmönster är möjliga att utläsa är husförhörlängderna där det efter vissa personers namn i längden också framgår varifrån de närmast har kommit (anges med fr. eller v.). Detta gäller enbart en mindre andel av personerna i längden, vilket sannolikt innebär att de är nyinflyttade inom ramen för husförhörlängdens uppslag, vanligtvis en 5-årsperiod. Några kolumner i längden redovisar också utflyttning eller om personen har avlidit.

En genomgång av dessa uppgifter har gjorts för åren 1729–1748. Det är många gånger inte helt lätt att utläsa vad som står efter personernas namn, texten är ofta slarvigt skriven, förkortad och många gånger också utsuddad. Sammanlagt har 92 orter kunnat uttydas. Torparna kommer från olika sammanhang, dels från andra torp, dels från ensamgårdar, byar och säterier (figur 134). Vilken ställning de har haft på den tidigare bostadsorten går däremot inte att utläsa.

Typ av bebyggelse	Antal förflyttningar	Andel i procent
Torp	40	43 %
Krog	2	2 %
Stad	3	3 %
Säteri	18	20 %
By	29	32 %
Summa:	92	100 %

Figur 134. Fördelningen för tidigare bostadsort för åren 1721–1748 enligt uppgifter i husförhörlängden.

Vi kan alltså dra slutsatsen att den vanligaste förflyttningen, cirka 43 %, skedde från ett torp till ett annat. I ett sådant fall kan vi också se hur torpar-

sonen Anders Olsson från Snapptuna 1739 flyttar till Veda torp (krog) tillsammans med sin hustru. Efter att fadern dör 1759 kommer han att ta över som brukare av Snapptuna.

Förflyttning från by/ensamgård är också vanligt, cirka 32 % av de utläsbara ortnamnen hör till denna kategori. Här är frågan vilken ställning den nyblivna torparen hade på sin gamla bostadsort och om det var ett socialt kliv uppåt eller nedåt att flytta till torpet. Det vanligaste var nog att det var från en tjänst som piga eller dräng som de nya torpinvånarna kom. Ytterligare källstudier, exempelvis av kyrkans uppgifter av giftermål och dödsfall, skulle ha goda möjligheter att komplettera bilden av torparnas flyttmönster.

Slutsatser – torpen under 1700-talet

Under 1700-talet finns som sagt ett rikare källmaterial än tidigare för att studera torpbebyggelsen i Vallentuna. Det blir också tydligt att det finns en variation inom den grupp som inte äger sin egen mark, allt från backstugusittare, dagsverkstorp, ”vanliga” torp och landbogårdar till rå- och rörhemman. Snapptuna förefaller i början av 1700-talet ligga på den övre skalan inom torphierarkin, och kan snarare klassificeras som en mindre bondgård. I slutet av 1700-talet förändras däremot situationen då Snapptuna i stället blir bostad för statorpare vilka byts ut med jämna mellanrum.

Kartmaterialet från 1700-talet är också mer varierat än tidigare, då även utmarkerna och ägornas gränsområden kartläggs. Med husförhörlängderna får vi ytterligare information om befolkningen, bland annat deras läskunnighet, kristna kunskaper, namnet på fler familjemedlemmar än tidigare, antal barn och ålder. Även förflyttningar till och från byarna anges samt ibland också dödsorsak.

På de historiska kartorna finns 48 torp utsatta eller nämnda i kartornas beskrivningar. I husförhörlängden mellan 1729–1750 finns cirka 60 torp omnämnda. I några fall är det osäkert om det rör sig om ett torp eller inte. I mantalslängden från 1721 finns 42 bebyggelseenheter under rubriken *Torpare* och 1745 finns motsvarande 40. Kombinerar man de olika materialen kan 67 torp identifieras, men sannolikt har dessa inte varit i bruk samtidigt utan antalet torp har i stället varierat mellan 40–50 bebyggelseenheter.

Torpen var relativt väl spridda geografiskt i socknen under 1700-talet men en tydlig koncentration finns till mark tillhörande säterier och frälsegårdar, cirka 70 % av torpen kan räknas hit. Men det förekom även torp på mark tillhörande små byar eller ensamgårdar. Under denna period kan vi se att flera av torpen under säterierna har ändrat status och nu anges som rå- och rörhemman (och även landbögar, se exempelvis Lindö).

Som vi tidigare framhållit är torputvecklingen i Vallentuna till stor del ett resultat av de lagar och förordningar som statsmakten utfärdade. Det blir därmed intressant att relatera Snapptuna, och även övriga kända torp, till den pågående regleringen av torpbebyggelsen under den aktuella perioden.

Lagar och förordningar – orsaken till torpens upp- och nedgång?

En utförlig genomgång av den komplexa lagstiftningen rörande torpbebyggelsen från 1500-talet fram till laga skiftet har gjorts av Valter Elgeskog (1945). Här kommer vi endast att göra en översiktlig presentation av de lagar och förordningar som kan ha relevans för utvecklingen av Vallentunas torplandskap.

Kronans politik växlade under medeltid och tidigmodern tid mellan att främja respektive försvåra torpetableringar (Elgeskog 1945, s. 24ff). Under 1500-talet och början av 1600-talet uppmuntrade kungamakten nyodling och nyetablering av torp, dels i syfte återuppta de gårdar som lagts öde under den senmedeltida agrarkrisen, dels i syfte att öka kronans skatteunderlag genom att anlägga torp på kronans allmänningar. Torparna beviljades ett antal frihetsår, därefter skattlades torpen och vanligen mantalssattes de också och blev därmed likställda med vanliga gårdar.

1600-talets lagar och förordningar

Under 1600-talet skedde en förändring mot tidigare där nybyggen på allmänningar sågs som ett hot mot skogarnas bevarande och bergsbrukens behov av skogsförsörjning. Man ansåg i vissa fall att torpetableringen på såväl allmänningar som andra skogar hade förstört dessa genom uthuggning och svedje-

bränning. Från mitten av 1600-talet började därmed en mer restriktiv politik föras för att skydda skogen och säkra bergsbrukets behov av timmer och bränsle. Två skogsordningar 1647 och 1664 reglerade de nya principerna. I och med dessa förordningar skulle alla torp på allmänningar antingen rivas eller skattläggas. De torp som var bärkraftiga för minst $\frac{1}{4}$ hemman fick vara kvar. Inga nya torp fick heller anläggas utan noggrann undersökning (Elgeskog 1945, s.81ff).

De torp som låg på byarnas mark fick vara kvar om de inte ansågs skada huvudbyn, men nyanläggningar av torp skulle förhindras. Ytterligare restriktioner beslutades av riksdagen under 1600-talet, bland annat ville man förhindra nyanläggningar av torp samt avskaffa backstugorna. I skogsförordningen 1647 uppges att de existerande torpen på oskiftad bymark fick vara kvar om samtliga jordägare var överens om det. Var de inte överens skulle en häradssyn bedöma om torpen var till skada för bolbyn, om så var fallet skulle de rivas. Nyanläggningar fick endast ske om samtliga delägare var överens om detta (Elgeskog 1945, s. 85). En mängd klagomål och förnyade och strängare förordningar visar att de nya reglerna inte efterföljdes så väl.

1600-talstorp på säterierna

Under 1600-talet uppstod en omfattande torpbebyggelse på säterierna. Denna bebyggelse blev aldrig skattlagd oavsett omfattning. Adelns sätesgårdar var befriade från skattläggning i form av den rusttjänstplikt de betalade för sin övriga jord. Skattefriheten gällde även säteriernas torp (Elgeskog 1945, s. 43). Adelns syfte med att anlägga torp på sina ägor var att få flera personer som kunde utföra dagsverken samt att utöka nyodlingen på sina ägor (Lagerqvist 2014, s.194).

I 1612 års privilegiebrev utvidgades dessutom adelns skattefrihet till att gälla alla hemman som adelsmannen ägde inom rå och rör. Av samma brev framgår att landbönder inom en mil kring sätesgården var fria från utskrivning, detta gällde också underlydande inom rå och rör. Friheten mot utskrivning upphörde dock redan 1627. Adeln ställde förnyade krav på att deras tjänstefolk skulle undantas och fick detta beviljat med tillägget att det endast skulle gälla de som fick daglig kost och årslön (Elgeskog 1945, s. 44f). Senare befriades även hantverkare och arbetare som behövdes under sommarmånaderna.

By	1600-talskartor	Läge	1653 mantalslängd	1700-talet
Berga	1635 (Ångsvaktar-torpet)	Utmark (äng)	-	Upphört
Björkby	1635 (symbol för torp?)	Inäga	-	Upphört
Foderby	1635 (symbol för torp?)	Utmark	-	Finns kvar
Grana	-	Okänt, möjligen samma som ca 1800	1 backstuga	Upphört, Ryttartorp på platsen (1749–1750)
Grävelsta	-	Okänt	2 torp	1 ryttartorp, oklart om samma läge
Gällsta	-	Okänt läge	2 torp	2 torp varav ett båtsmanstorp
Kragsta	-	Okänt läge	1 torp	1 ryttartorp
Mellösa	-	-	1 torp (Herrängstorpet)	Finns kvar
Mörby	1635	Utmark	2 torp	I närheten finns ett ryttartorp (1763)
Nyby	1635	Inäga	-	Upphört, 3 nya torp varav ett båtsmanstorp
Ormsta	-	Okänt läge	1 torp/backstuga	1 båtsmanstorp
Sursta	-	Okänt läge	1 torp	1 ryttarstuga
Ubby	1635	Utmark	1 torp	Upphört, 1 båtsmanstorp på nytt läge
Uthamra	-	Okänt läge	1 torp	1 möjligt båtsmanstorp
Veda	1680 (Veda torp, Sylta)	Utmark?	1 torp (Sylta)	Ny funktion: Veda krog, Sylta (rå och rör)
Västanberga	1635	Inäga	-	Upphört
Västanberga	-	Västlunda	2 torp	Finns kvar (HF längd 1729–1750, karta 1788)
Åby	-	-	1 backstuga (okänt läge)	2 torp varav 1 ryttartorp

Figur 135. En jämförelse mellan kända torplägen från 1600-talet och 1700-talet.

Adeln förde dessutom en ständig en kamp mot att deras underlydande skulle erlägga mantalspengar 1642–1668 (Elgeskog 1945, s. 51ff). Bestämmelserna kring vilka av dessa som skulle vara befriade från skatten varierade över tid.

Av de 35 torp som kan beläggas under 1600-talet i Vallentuna socken låg 16 på mark tillhörande säterier eller gods/gårdar som senare skulle komma att bli säterier. Två av dessa enheter (Bällsta och Lingsberg) saknar heltäckande kartor från denna tid. Jämför vi 1600-talskartornas uppgifter med mantalslängden från 1653 är bilden ändå rätt lika. Den höga andelen säteritorp i socknen visar tydligt på hur skattefriheten och även den periodvisa befrielsen från utskrivning gynnat denna torpetablering.

1600-talstorp som upphör

Flera av de torp i Vallentuna som vi känner till från de äldsta 1600-talskartorna har under 1700-talet försvunnit enligt tillgängliga kartor och skriftliga källor (figur 135). Detta gäller framför allt de torp

som legat utanför säteriernas ägor. Av nio kända torp tillhörande byar eller ensamgårdar (Berga, Björkby, Foderby, Mörby, Nyby, Ubby, Veda (2 torp) och Västanberga), var enbart två torplägen (3 torp) fortfarande i bruk under 1700-talet. Det ena är ett torp under Foderby, en frälseägd by. De andra var två torp i Västlunda, en enhet under Västanberga som var en självägande skattegård. Dessutom hade ett torp under Veda fått en förnyad funktion som krog. Det förekommer också att yngre soldattorp har etablerats i närheten av det äldre torpläget (Grana, Mörby).

Några av 1600-talstorpen känner vi enbart till genom det skriftliga materialet (1653 års mantalslängd). I de flesta fall är det inte möjligt att avgöra relationen till de kända 1700-talstorpen då vi inte känner till det ursprungliga läget. Ett torp nämns emellertid vid sitt bebyggelsenamn, Herrängstorpet. Detta torp anges under 1700-talet ligga under Mällösa. Mällösa var en medeltida frälsegård, men redovisas i början av 1600-talet som en by med ett frälsehemman (ett ryttmästarboställe) och en mindre skattegård.

Gemensamt för de äldsta torpen är också att merparten är anlagda på eller på gränsen till byarnas eller ensamgårdarnas oskiftade utmark. Det förefaller därmed sannolikt att statsmaktens restriktiva hållning till torpanläggningar på allmänningar under 1600-talet är en orsak till att dessa torplägen försvinner.

1700-talets lagar och förordningar

Den restriktiva lagstiftningen mot torp på allmänningar förstärktes i skogsordningen 1734 vilken innebar att endast redan skattlagda torp fick finnas kvar, övriga torp skulle rivas och inga nya anläggas (med ett par undantag). Restriktionerna mot backstugor var ännu hårdare i samtliga tre skogsförordningar, alla skulle rivas (Elgeskog s. 81, 190ff, 209f). Ständiga klagomål på nyanlagda torp visar att lagstiftningen inte var särskilt effektiv (Bäck 1992, s. 41).

Friheten att anlägga torp på allmänningar ökade igen under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Bönderna fick nu rätt till fri disposition av allmänningarna (Bäck 1992, s. 40ff). Under 1700-talet tillkom en ny typ av torp, de som anlades på enskild mark och upplåts med nyttjanderätt (Bäck 1992, s. 41).

Ytterligare rättigheter gällande böndernas torp skedde 1743 då även torpen på bondejord blev skattefria. Torpen kunde upplåtas med nyttjanderätt och torpskatten betalades till jordägaren i form av dagsverken och/eller pengar. 1757 tillkom även skattefrihet för torp på kronohemman. 1762 fick bönderna full rätt att uppföra backstugor på sina ägor för gifta personer eller presumtiva äktenskapskandidater (Bäck 1992, s. 43).

Soldattorp

Ett stort antal soldattorp uppfördes efter det att indelningsverket etablerades på 1680-talet. Varje landskap skulle hålla ett regemente på vanligtvis 1200 man. Kostnaderna fördelades på bönderna genom att de delades upp i rotar, som var och en

skulle ställa upp med en soldat eller ryttare. Soldaten fick vanligen ett torp för att vara självförsörjande i stor utsträckning. Många livnärde sig också på olika slags hantverk eller genom att göra dagsverken (Uterström 1946, s. 31; Nilsson 2020, s. 18; Gadd 2000, s. 91). Roten var ansvarig för att soldaten hade bostad med fast standard och tillgångar, fanns det inget torp skulle soldaten ha husrum och försörjning i naturprodukter. Det sistnämnda förklarar soldater som uppträder i husförhörlängder där kända torp saknas.

Indelningsverkets genomslag på torpbebyggelsen är tydlig också i Vallentuna. Av de 32 kända torp som låg utanför säteriernas ägor på 1700-talet utgjorde 19 båtsmanstorp eller ryttartorp. Sannolikt har många ”vanliga” torp omvandlats till soldattorp under denna tid.

1800-talets torpare

Torpens antal i Sverige nådde sin kulmen på 1860-talet. Då fanns över 100 000 torp och torparna var den näst största befolkningsgruppen efter bönderna (Bäck 1992, s. 12). Därefter började antalet torp att minska, orsaker till detta som framförts har varit Laga skifte, emigration, urbanisering, industrialisering samt förändringar inom jordbrukets organisation. Det skedde exempelvis en övergång från torpare till statare på de större gårdarna och godsen (Lagerqvist 2014, s. 194f).

Snapptuna gård upphör i början av 1800-talet och det har därför inte varit relevant att undersöka spridningen av 1800-talstorp i socknen. En översiktlig jämförelse med Häradskartan från början av 1900-talet visar att ett stort antal torp och andra obesuttna enheter har tillkommit jämfört med situationen under 1700-talet. Nedläggningen av Snapptuna kan inte förklaras i källorna, men orsaken ska sannolikt sökas i en förändring av driften och arbetsorganisationen på Molnby gård. Kanske var den gamla parstugan i Snapptuna så pass sliten att den behövde rivas och att bättre inkvarteringsmöjligheter för statarna kunde ordnas på Molnby gård.

TORPARE, LANDBOR OCH STATARE I SNAPPTUNA – FÖREMÅLEN BERÄTTAR

På det smala höjstråk som sträckte sig från Molnby gård upp mot dess utmarker i norr fanns inte bara synliga gravar, stensträngar och röjningsrösen med rötter tillbaka till bronsåldern. Här fanns även stensyllsgrunder efter en bebyggelse som tagit platsen i anspråk någon gång under 1500-talet och framåt och som vi på de historiska kartorna känner som Snapptuna. I detta avsnitt kommer vi att diskutera de arkeologiska resultaten från undersökningen av lämningarna på platsen och vad arkeologin kan bidra med till kunskapen om de obesuttna i Vallentuna och det tidigmoderna samhället.

Etableringen av den medeltida bebyggelsen i Snapptuna är till stor del höljd i dunkel (se föregående kapitel), men från 1600-talet och framåt kan vi tydligt koppla torparna, och senare även landborna och statorparna, till etableringen och bruket av Molnby säteri. De skattemässiga förmånerna för etableringen av torp, och även så kallade ”rå och rör” hemman, på säteriernas ägor, är tydlig i Vallentuna socken där en stor andel av de nya torpen under 1600-talet låg på säteriernas eller annan frälseägd mark. Under 1700-talet framträder en ny slags torpare i socknen i och med statens nya indelningsverk och etableringen av soldattorp. Detta är inget som vi kan se en effekt av inom Molnbys ägor och orsaken är sannolikt att säteriernas torpare, åtminstone periodvis, var fria från utskrivning (Elgeskog 1945).

Vi har i tidigare avsnitt gett en bild av torputvecklingen i Vallentuna socken under 1600- och 1700-talen med hjälp av informationen i de skriftliga källorna och i kartmaterialet. Studien har visat att de olika källorna ger delvis olika information om torpen och därmed kompletterar varandra. Sammanlagt finns nära 100 olika slags belägg för torp i socknen under 1600- och 1700-talen. Vi kommer nu att närma oss torparna utifrån ett annat källmaterial, det arkeologiska, där den arkeologiska undersökningen av de olika bebyggelseenheter i

Snapptuna utgör vår utgångspunkt (Hed Jakobsson m.fl. 2021).

Projektet *De obesuttnas arkeologi och kulturarv* har lyft fram den kunskapslucka som finns i forskningen kring de obesuttna i samhället och pekat ut ett antal metodiska tillvägagångssätt och möjliga strategier för framtida forskning (Nilsson m.fl. 2020). Projektet har utgjort en viktig utgångspunkt för våra frågeställningar kring snapptunabornas materiella kultur. Författarna framhåller vikten av att kombinera olika källmaterial som skriftliga källor, kartor, inventeringar, stående byggnader och arkeologiska lämningar för att öka kunskapen om människornas livsvillkor, boendeförhållanden och materiella kultur. De vill också lyfta fram arkeologins möjligheter att tillföra ny kunskap till de obesuttnas kulturarv som inte finns att tillgå i andra källmaterial. Ett viktigt argument är att de materiella lämningarna är närmare kopplade till de människor som genererat dem jämfört med de uppgifter som framträder i källor som kartor, husförhörslängder och bouppteckningar. Tidigare undersökningar har visat att arkeologin kompletterar och utmanar den kunskap som kan fås från de skriftliga källorna. ”... *det tydligt att skriftliga källor, såsom bouppteckningar, och arkeologiska källor visar olika sidor av de obesuttnas materiella kultur.*” (Nilsson m.fl. 2020, s. 153ff).

En annan viktig aspekt som framhålls är att den materiella kulturen kan användas för att problematisera och nyansera innebörden av fattigdomsbegreppet. I arkeologiska rapporter förutsätts exempelvis att de obesuttnas åkermark var liten, alternativt saknades helt och att livsomständigheterna, sett till antalet föremål, var fattiga. Jämförelser med andra miljöer som kan verifiera detta saknas emellertid (Nilsson m.fl. 2020, s. 78).

Författarna vill också lyfta fram torplämningarnas rumsliga perspektiv, uttryckt bland annat i bebyggelsens läge i landskapet, dess relation till andra bebyggelse- eller produktionslämningar samt dess rumslighet på hushållsnivå, där rörelsemönster, hushållsstorlek och bebyggelsens interna uppdelning i olika ytor eller bostadsrum kan studeras. Även den historiska kontexten betonas som väsentlig för att förstå de obesuttnas lämningar. Här framhålls kamerala och sociala ramverk för bebyggelsen. Slutligen framhålls att undersökningsmetoden måste vara kontextuell och stratigrafisk för att möjliggöra detaljerade analyser av anläggningar och artefakter i tid och rum.

Syftet med följande genomgång är att ge en bild av snapptunabornas livsvillkor under 1600- och 1700-talen med utgångspunkt i den materiella kulturen uttryckt i föremål och byggnader. Särskild vikt kommer att läggas på den del av den materiella kulturen som inkommit till Snapptuna genom inköp, eller genom en bytesekonomi, och därmed kan visa på torparnas kontaktnät och delaktighet i en penningekonomi.

Vi kommer också att ställa oss frågan vad föremålen berättar om snapptunabornas materiella status och om de olika enheterna som fattiga eller välmående. Kan skillnaderna dem emellan förklaras utifrån Snapptunas kamerala och sociala ramverk?

Följande information kommer att redovisas för respektive bebyggelseenhet:

- Bebyggelsens utseende och storlek. Antal hus och deras funktion.
- Bebyggelsens brukningstid.
- Skriftliga belägg och uppgifter i det historiska kartmaterialet.

- Fyndmaterialets omfattning och sammansättning uppdelat på material. Avfallsmaterial som flintavslag, kvarts, tegel, slagg och djurben i form av slakt/matavfall är inte inkluderade i fyndstudien.
- Förekomsten av specifika fyndgrupper som mynt, föremål i kopparlegering, keramik, glaskärl (och fönster) och kritpipor.

Snapptuna – det goda exemplet

Även om undersökningar av torpmiljöer och andra lämningar efter de obesuttnas bebyggelse blir allt vanligare är antalet publicerade rapporter ännu begränsat. Dessutom har flera av de tidigare undersökningarna utförts med begränsade resurser, ofta inom ramen för en förundersökning. Det här förhållandet är något som med största sannolikhet kommer att förändras inom en snar framtid och vår förhoppning är att de olika bebyggelseenheterna i Snapptuna då kommer att utgöra bra referensmaterial.

Vi vill lyfta fram Snapptuna som det goda exemplet i detta sammanhang. I Molnbyprojektet har de olika lämningarna, både de förhistoriska och de historiska, undersökts med samma kontextuella metod. Samtliga fynd från de historiska lämningarna har samlats in och mätts in i exakt eller ungefärligt läge beroende på fyndomständigheterna. Specialanalyser av flera fyndmaterial som keramik, glas, slagg och kritpipor har utförts (Hed Jakobsson m.fl. 2021). En omfattande metalldetektering i området har dessutom lokaliserat en stor del av de metaller som fanns kvar på platsen. Detta skedde i hög grad redan under förundersökningen vilket har medfört att dessa föremål i de flesta fall saknar ett stratigrafiskt sammanhang.

Sammantaget gör detta att de bebyggelselämningar som kan kopplas till de historiskt kända enheterna i Snapptuna är väl dokumenterade och fyndmaterialet till viss del är väl insamlat och genomgången. Vi har därmed goda möjligheter att undersöka vad som utmärker dessa enheter, både genom den fysiska miljön och genom torparnas föremålskultur.

Två av de bebyggelseenheter som diskuteras kallar vi i detta sammanhang för Snapptuna torp och Snapptuna gård med utgångspunkt i den kategorisering

som framgår i 1680 års karta (A112-22:1-2). Snapptuna (gård) beskrivs här som ”avgärda till åker och äng med hank och stör avskild från sätesgårdens ägor” och Snapptuna torp som ”ett litet dagsverkstorp”. En åtskillnad i bebyggelsens status framgår redan i 1589 års jordebok där Markus redovisas under rubriken *Frälselandbor* och Olof under rubriken *Torpare*.

De arkeologiska resultaten visar att de undersökta bebyggelselämningarna är tydligt åtskilda i tid där Snapptuna torp huvudsakligen brukats under 1600-talet. Den mest framträdande bebyggelsefasen för Snapptuna gård är däremot 1700-talet och början av 1800-talet. På 1700-talet fanns ytterligare en bebyggelseenhet i anslutning till en smedja som låg på ett visst avstånd från Snapptuna gård. Bebyggelsen återfinns inte i de skriftliga källorna och kallas här för ”Smedstorp”.

Snapptuna torp – en 1600-talsmiljö

På det historiskt kända läget för Snapptuna torp, som vi känner till från kartan från 1680-talet, återfanns också bostadshuset för denna enhet (hus 200). I närmiljön fanns dessutom flera, betydligt mer fragmentariska, byggnadslämningar samt spår efter odling (figur 136 nästa sida). Bostadshuset utgjordes ursprungligen av en så kallad enkelstuga, 7 x 5 meter stor, med syllstensgrund och hörnspis. Huset fick senare en tillbyggnad som bestod av ett rum, möjligen ett grovkök, med ytterligare en spis. Husets storlek blev i och med denna ombyggnation 11 x 5 meter. Husets brukningstid kan, enligt de daterande fynd som vi hittade vid utgrävningen, tydligt kopplas till 1600-talet, möjligen med en etablering under slutet av 1500-talet. Då torpets läge markerades med en schablon på 1680-talet var det sannolikt i slutskedet av dess existens.

Datering av bebyggelsen

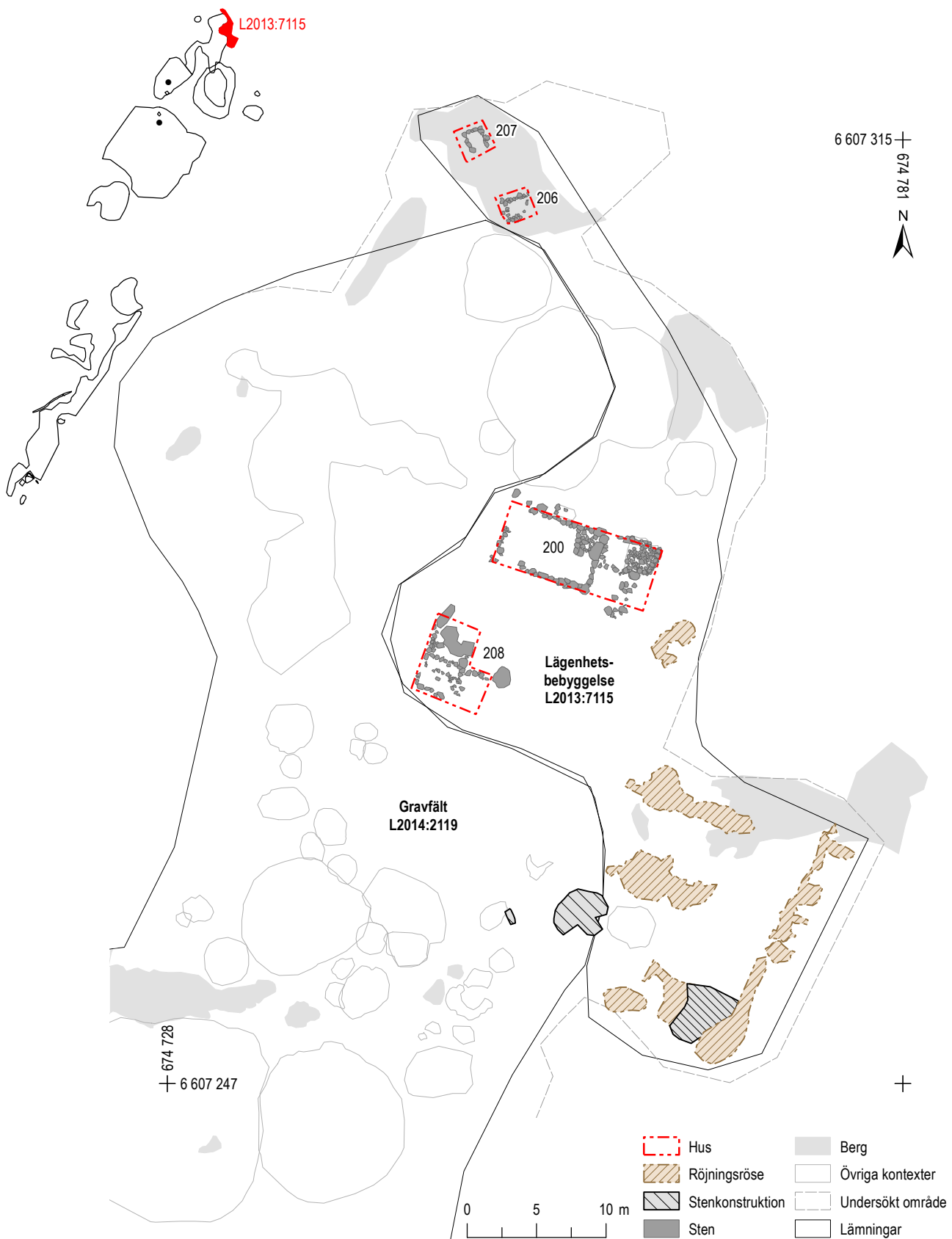
Det äldsta fyndet som hittades inne i bostadshuset var ett mynt från 1591. Detta mynt, och flera andra, hittades genom den omfattande metalldetektering som skedde under förundersökningen. Inom husets begränsning framkom då totalt sex mynt vilka daterades inom intervallet 1591–1667. I torpets omedelbara närhet återfanns ytterligare sju mynt

med dateringar från 1577 till 1677. Dessa fynd är inte stratigrafiskt framtagna och kan enbart via sin rumsliga spridning kopplas till torpmiljön. Det enda mynt som kom fram vid vår egen undersökning var ett mynt från 1666 som hittades i golvlagret till husets storstuga. Övriga daterande fynd var några kritpipor (datering 1647–1674) och en fingerborg med årtalet 1626 instansat. En analys av de glaskärl som hittades i torpet gav också en tydlig datering till 1600-talet. Keramiken från torpet utgörs nästan enbart av lokalt producerade kärl av yngre rödgods med en allmän datering till sent 1500-tal fram till 1700-talets början (Johansson 2021). Ett importerat yngre rödgodsfat av Werra-typ kan genom en årtalsmärkning dateras till 1617 (Johansson, bilaga 2, denna publikation).

Inte långt från bostadshuset låg ytterligare en byggnad med en något oklar funktion som hörde till torpmiljön (hus 208). Huset var omgivet av, och möjligen anlagt på, flera förhistoriska stenkonstruktioner och det var svårt att urskilja husgrunden i den sten- och blockrika omgivningen. Ett spisfundament och några syllstensrader var ändå synliga och vi bedömde att huset varit cirka 6 x 5 meter stort. Dateringarna av keramiken och glasmaterialet från huset visade att det hade en möjlig brukningstid från sent 1500-tal fram till 1700-talets mitt. Några meter norr om spisen hittades ett mynt från 1660-talet under förundersökningen. En tydlig koppling mellan de båda husen fanns genom att keramikskärvor från ett och samma fat fanns i respektive husgrund (Kärl ID 18; Johansson 2021, s. 1091).

Det äldsta omnämmandet av två torpare i Snapptuna från första hälften av 1500-talet kan inte omedelbart kopplas till den undersökta bebyggelsen. Möjligen kan vi peka ut några mycket fragmentariska huslämningar (206 och 207) i form av två spisarösen som det ursprungliga läget för torpbebyggelsen. Det fyndmaterial som kunde kopplas till de två spisarna var tyvärr i det närmaste obefintligt. En annan möjlighet är att 1500-talsläget kan kopplas till den bebyggelse som fanns ute på ett impediment i åkermarken och som avlöste den medeltida smedjan på platsen (se kapitel *Snapptunas medeltida föregångare*, s. 105ff).

Vår utgångspunkt för denna undersökning blir därmed det torphushåll som etablerades någon gång i slutet av 1500-talet eller början av 1600-talet och upphörde i slutet av samma århundrade.

Figur 136. Bebyggelsen vid Snaptuna torp, L2013:7115. På planen syns också hur de historiska lämningarna ligger inklämda bland förhistoriska gravar och stenkonstruktioner (övriga kontexter markerade i grått). Skala 1:400. Översikten visar aktuell lämning (markerad i rött) i relation till de andra undersökta lämningarna, skala 1:10 000.

Skriftliga källor

Mellan 1589 och 1653 är det enbart en familj i taget som bor i Snapptuna enligt uppgifter i skattelängderna. Från dessa källor känner vi bara till mannens namn, medan kvinnan anges som ”hustru”. Mellan 1654 och 1678 finns det två hushåll i Snapptuna, vardera värderat till $\frac{1}{8}$ hemman (Berger 2021). Sannolikt är det bebyggelseområdet vid Snapptuna gård en bit söder om torpet som har etablerats, något som också bekräftas i kartbilden från 1680-talet. Något som indikerar när Snapptuna torp upphör är att bebyggelsen i Snapptuna från och med 1721 är värderad till $\frac{1}{4}$ hemman, vilket kan betyda att de tidigare enheterna slagits ihop. Detta skede framträder också i det arkeologiska materialet, då en parstuga anläggs alternativt byggs om från en tidigare enkelstuga vid Snapptuna gård (Hed Jakobsson m.fl. 2021, s. 240f).

Vid undersökningen av torpmiljön från 1600-talet kunde cirka 1 500 hela eller fragmenterade föremål samlas in (figur 137). Den största fyndgruppen utgjordes av keramik följt av järnföremål och skärvor från glaskärl eller fönsterglas. Den största andelen fynd hittades i torpets bostadshus.

Föremål i hus

De föremål, både hela och fragmenterade, som vi hittade inne i bostadshuset (hus 200) framkom inte

bara i de olika rummens brukslager utan också i de utjämnande byggnationslager som tillkommit när huset byggdes samt i de raseringslager som bildades när huset slutligen övergavs och förföll. Det är därmed viktigt att vara särskilt uppmärksam på fynd som möjligen tillhör ett äldre bebyggelsestadium när vi studerar det hushåll som brukade Snapptuna under 1600-talet. Detta gäller framför allt de stora mängder keramik och järnföremål som fanns i det raseringslager som täckte huset och som bitvis var svårt att skilja stratigrafiskt från underliggande utfyllnadslager (Hed Jakobsson m.fl. 2021, s. 881).

Det totala antalet föremål inne i torpets bostadshus uppgick till nära 1 100, den största gruppen utgjordes av keramikskärvor, följt av järnföremål och glasskärvor (figur 137). Den övervägande delen av järnföremålen utgjordes antingen av byggnadsdetaljer eller olika slags hushållsföremål i järn. Flera verktyg så som dorn, mejsel, skavjärn, stämjärn och en såg indikerar att hantverk, förslagsvis trähantverk, har förekommit i huset.

En hacka och ett årder vittnar om den lilla odling som bedrevs på torpet och några hästskor och ett betsel talar för att det vid något tillfälle funnits en häst här. Men det finns också föremål som visar på torparnas kontakter med omvärlden och besök på närliggande marknader.

Material	Hus 200	Hus 208	Odlingslämningar, utfyllnadslager, avfall (grupp 203, 204, 205)	Totalt
Bergart	12	2	4	18
Bly	1	-	-	1
Glas	115	29	6	150
Järn	278	38	18	334
Komposita föremål av järn, ben, kopparlegering, trä (bordsknivar)	3	-	-	3
Koppar (mynt)	1	-	-	1 (+13 mynt från förundersökningen)
Kopparlegering	7	1	-	8
Lera (kritpipa)	14	1	3	18
Keramik	639	59	270	968
Lergods (kakel)	2	-	-	2
Summa:	1072	128	301	1503

Figur 137. Antalet fynd i olika material fördelat på byggnader och utomhusmiljöer. För information om vilka kontexter som ingår i grupp 203, 204 och 205 hänvisas till Hed Jakobsson m.fl. 2021, s. 1268. Utbredningen av dessa kontexter framgår av figur 248 (Hed Jakobsson m.fl. 2021, s. 230).

De föremål som hittades inne i det betydligt mer fragmenterade huset (hus 208) var av liknande karaktär och sammansättning som i bostadshuset men betydligt färre till antalet (se figur 137). Spåren efter hushållets keramikkrärl fanns i form av ett 60-tal skärvor av yngre rödgods. De flesta kommer från bordskärl som fat och skålar men några härrör också från trebensgrytor. Det fanns inget fynd som utmärkte sig statusmässigt. Ytterligare föremål hittades i avfallslager och odlingslager utanför husen i torpets närmiljö.

Myntfynd

Ett flertal mynt, ett 15-tal om vi inkluderar myntfynd från förundersökningen, talar för att torparna i Snapptuna var en del av en penningekonomi kopplad till lönearbete och möjligen hantverk för avsalu, även om det var en blygsam sådan. Totalt tio av de tolv mynten från 1600-talet är i den lägsta valören under respektive regent (figur 138). Mynten koncentrerar sig till bostadshuset och ytorna närmast detta (figur 139).

De äldsta mynten var två danska så kallade attenpenningar från Kristian II med datering till 1518–1522. Ytterligare två 1500-talsmynt med valören

½ öre från Johan den III:s regeringstid och med datering till 1577 respektive 1591 hittades. Det var bara det yngsta 1500-talsmyntet som hittades inne i husgrunden, de övriga fanns i nära anslutning inom de omgivande ytorna.

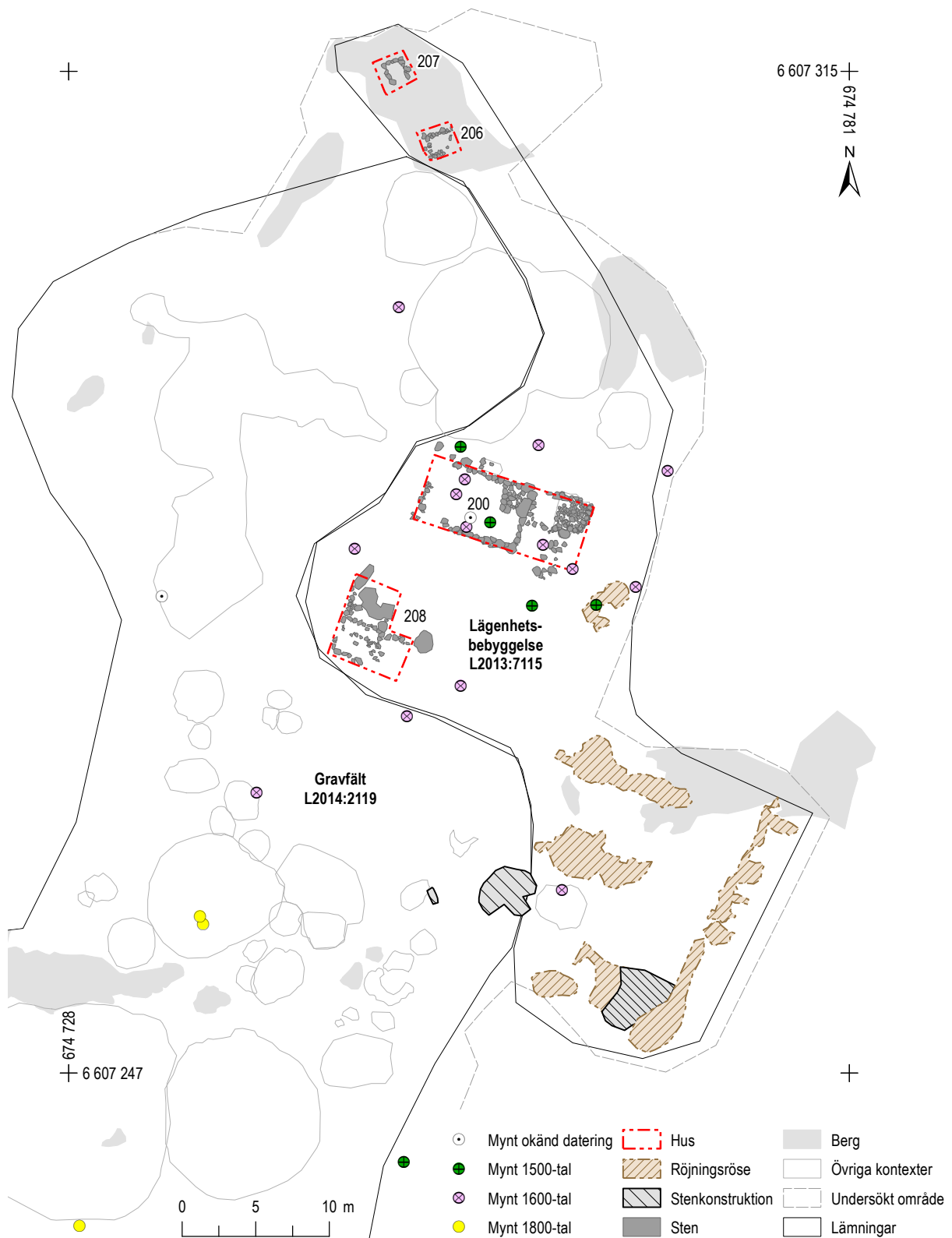
1600-talsmynten var jämnt fördelade över seklet och de fanns både inne i stugan och utanför. Mynten inne i stugan (fem mynt) daterades till intervallet 1613–1667. Ett mynt kunde inte bestämmas och ett annat enbart till 1600-talet. Mynt från 1700-talet saknades däremot helt i detta område.

Utifrån myntfynden kan vi dra ett antal slutsatser om Snapptuna torps brukningstid:

- Myntfynden indikerar en närvaro under 1500-talet och att bostadshuset tagits i bruk åtminstone vid slutet av 1500-talet.
- Avsaknaden av 1700-talsmynt bekräftar bilden som andra arkeologiska och historiska källor gett, att bebyggelsen upphör vid slutet av 1600-talet.
- Valörerna är genomgående de lägsta eller näst lägsta för respektive regent.

Fynd-nr	Fyndsammanhang	Datering	Regent	Valör	Lägsta valörer för perioden
FU130	Hus 200	1667	Karl XI	1/6 öre SM	Ja
FU131	Utomhus	Defekt/okänd	-	-	-
FU132	Hus 200	1613	Gustav II Adolf	1 öre	Nej
FU133	Hus 200	1591	Johan III	1/2 öre	Ja
FU135	Utomhus	1667	Karl XI	1/6 öre SM	Ja
FU136	Utomhus	1518–1522	Christian II	18 penningar klipping	Ja
FU142	Hus 200	1666	Karl XI	1/6 öre SM	Ja
FU249	Utomhus	1637	Kristina	1 öre	Nej
FU250	Utomhus	1626	Gustav II Adolf	1/2 öre klipping	Ja
FU251	Utomhus	1673	Karl XI	1/2 öre SM	Ja
FU254	Utomhus	1636	Kristina	1/4 öre	Ja
FU255	Utomhus	1634	Kristina	1/4 öre	Ja
FU256	Utomhus	1660-tal	Karl XI	1/6 öre SM	Ja
FU262	Utomhus	1577	Johan III	1/2 öre	Ja
FU894	Hus 200	1600-tal?	-	-	-
1517:928:1	Hus 200	1666	Karl XI	1/6 öre SM	Ja
1000:3454:1	Utomhus	1518–1522	Christian II	18 penningar klipping	Ja
2087:6140:1	Utomhus	1609	Karl IX	1 öre	Nej

Figur 138. Mynt påträffade vid Snapptuna torp inklusive fynd från förundersökningen. FU = Förundersökningen.

Figur 139. Mynt påträffade vid undersökningen av torpet samt mynt i området från förundersökningen. Skala 1:400.

Föremål i kopparlegering

Nu vet vi att torparna i Snapptuna hanterade pengar, men frågan är om de också köpte varor till sig själva och hushållet? En fyndkategori som kan säga något om detta är föremål tillverkade i kopparlegering eller andra ädelmetaller. Vi har inga belägg för att sådana föremål tillverkades i Snapptuna under denna period.

Ett tiotal föremål i kopparlegering fanns kvar i torpargrunden eller i de raseringslager som täckte huset. Bland annat hittade vi en liten rektangulär sälja (F1523:2261:1) som kan ha dekorerat den manliga klädedräkten, antingen på en hatt eller som ett knäspanne (Whitehead 2003).

Det mest uppseendeväckande metallföremålet i torpet var annars en fingerborg med namnet Margreta Kaspers och året 1626 graverat (F1517:2493:1; figur 140). Vi har tyvärr inte kunnat identifiera henne i skriftliga källor, men namnet Kaspers är vanligt i Holland vid denna tid (www.myheritage.se). Att fingerborgen fått en sådan inskription kan möjligtvis indikera att det rör det sig om en så kallad fästegåva. Fingerborgen är av en holländsk typ, tillverkad i två delar med mekaniskt tillverkade fördjupningar. Typen har tillverkats under första halvan av 1600-talet (Read 2018, s. 62) vilket stämmer väl in med det graverade året.

Några beslag tillverkade i kopparlegering fanns också bland fynden. Dessa kan ha dekorerat föremål i andra material, som läder eller trä. En bordskniv (F1501:597:1) med träskaft hade exempelvis nitar, främre beslag och en dekorerad ändknopp i kopparlegering (figur 141, jfr även med figur 142). Även en mindre kniv (F1500:876:1) med ett dekorerat benskaf och spår efter kopparlegering, sannolikt från nitar, fanns i rasmassorna. Ytterligare en stor mängd fynd i kopparlegering tillvaratogs under förundersökningen av torpet (se figur 143 s. 208).

Figur 140. Fingerborgen (F1517:2493:1) hittades på golvet inne i torpets stuga. Inristat längs med kanten står det "Margreta Kaspers" och året 1626. Skala 4:1.

Kritpipor

En annan marknadsvara som var vanlig på landsbygden var kritpipor. Ett 20-tal pipor hittades i torpmiljön. Nio av piporna kunde dateras närmare och var från perioden 1600–1670. Piporna var importerade från Holland eller England, det var först på 1700-talet som inhemskt producerade kritpipor blev vanliga på grund av ett importförbud (Åkerhagen 2012). Det finns inget som pekar på att piporna som hittades i torpet var av utmärkande hög kvalitet.

0 1 2 3 cm

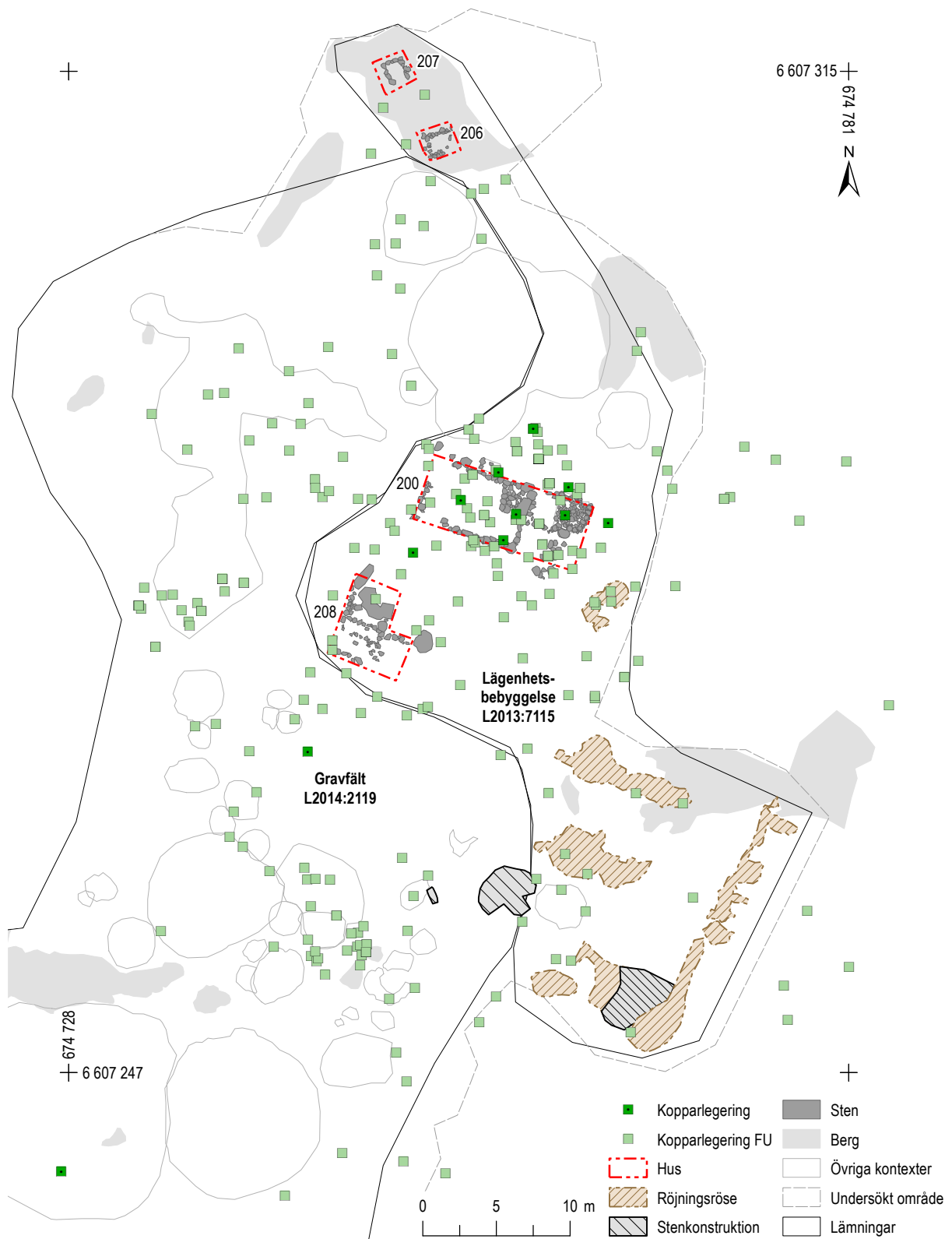

0 1 cm

Figur 141. Kniv (F1501:591:1) som påträffades i ett raseringslager till hus 200. Skala 1:1. Den nedre bilden visar detalj på handtagets baksida, skala 2:1.

Figur 142. En kniv som har hittats som lösfynd i Fyrisån i Uppsala tillsammans med två liknande knivar. Kniven är mycket lik vår kniv från Snapptuna torp. Foto: Ulrik Skans, Statens historiska museum, föremålsnummer 115601_HST (CC-BY). Skala 1:1.

Figur 143. Fynd av kopparlegering påträffade vid Snaptuna torp, inklusive fynd av kopparlegering från förundersökningen (FU), skala 1:400.

Keramik

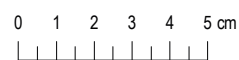
Den hushållskeramik som fanns i torpet utgjordes nästan uteslutande av kärl av yngre rödgods (figur 144). De vanligaste bordskärlen var uppläggningsfat och skålar i olika storlekar med dekor i vitlera. Det fanns också små, odecorerade, hänkeförsedda skålar, så kallade supkoppar, vilka använts som dryckeskärl såväl som uppläggningskärl för exempelvis salt och kryddor. Av matlagningskärlen var trebensgrytan med en rundbukig kärlekropp vanligast. Till en viss del har man också använt trebenspannor med en låg och platt kärlekropp

liknande en stekpanna (Johansson 2023, denna publikation). Rödgodskärlen var inhemskt producerade och är att betrakta som en billig massproducerad vara. Ett ovanligt inslag utgjordes av ett fat med figurativ dekor av Werra-typ, importerat från Tyskland. Fat av denna typ är ovanliga även i stadsarkeologiska material. Två hål i fatets mynningskant (figur 144B) visar att det förvarats upphängt, kanske i syfte att visa ägarens möjlighet att införskaffa ett sådant statusföremål. Ett annat exklusivt kärl var ett fat av fajans tillverkat i Portugal eller Holland (Johansson, bilaga 2, denna publikation).

Figur 144. Ett urval skärvor av yngre rödgods som påträffades i de historiska bebyggelseenheterna i Snapptuna. Skala 1:2.

A. F1517:2115:20, B. F1501:601:1, C. F1501:601:2, D. F1537:2552:12, E. F1057:3655:3 och F1048:2451:2, F. F1537:2552:13, G. F1042:1550:5

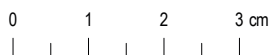
Glas

Något som verkligen sticker ut bland fynden är de små skärvorna efter glaskärl som ger oss en inblick i torparnas bords- och dryckeskultur. En detaljerad analys av glasmaterialet avslöjade att det här fanns ett hushåll med förhållandevis hög standard. Man har bland annat haft tillgång till fina föremål av glas som remmare (vinglas) och böhmiskt schatullglas (Haggrén 2021; figur 146 och 147). Av de cirka 60 glasskärvor från torpet som analyserades kom drygt en tredjedel från olika slags bägare. En så pass riklig förekomst av glasbägare är ovanlig för landsbygden under denna tid.

Under första delen av 1600-talet var den vanligaste glasbägaren i Sverige passglas (figur 145). De var höga, vanligen åttkantiga glas, dekorerade med horisontella pålagda glastrådar. Passglas var också de vanligaste glasen i Snapptuna torp. De användes framför allt när man drack öl. Mer ovanliga fynd är fragment efter remmare och våffelbägare, glasbägare som var avsedda för vinkonsumtion.

Andra ovanliga glaskärl från Snapptuna torp var päronformiga flaskor, flaskor med veckad form, optiskt dekorerade kantflaskor och blå emaljdekorerade schatullflaskor från sent 1500-tal eller tidigt 1600-tal. Georg Haggrén bedömer att glasfynden från torpet är överraskande både till kvantitet och kvalitet. Ett liknande glasmaterial har emellertid påträffats i ett torp i Österhaninge socken (se nedan).

Ett tiotal skärvor av fönsterglas från 1600-talet hittades också i torpet. En del av fönsterglasets tjocka runda smältkanter och några har kantarbetats med kröjseltång. Bland skärvorna fanns även ett fragment (F1544:2574:1) från en sexkantig ruta från renässanstiden (Haggrén 2021, s. 1560). Trots att materialet är begränsat är det möjligt att det funnits en eller flera glasrutor i torpet, vilket då skulle vara mycket ovanligt för denna typ av miljö och period. Skärvorna skulle också kunna härröra från tidigare bebyggelse i området.

Figur 145. Passglas (F103:10526:5–6) från Södermalmstorg i Stockholm, datering 1640-tal. Till vänster glasets bottenfot och till höger två skärvor av den åttkantiga mynningen och av själva bägaren. Skala 1:1.

Figur 146. Några av de olika slags bägare och flaskor som fanns i Snapptuna torp. A–B i skala 1:1, C–E i skala 2:1.

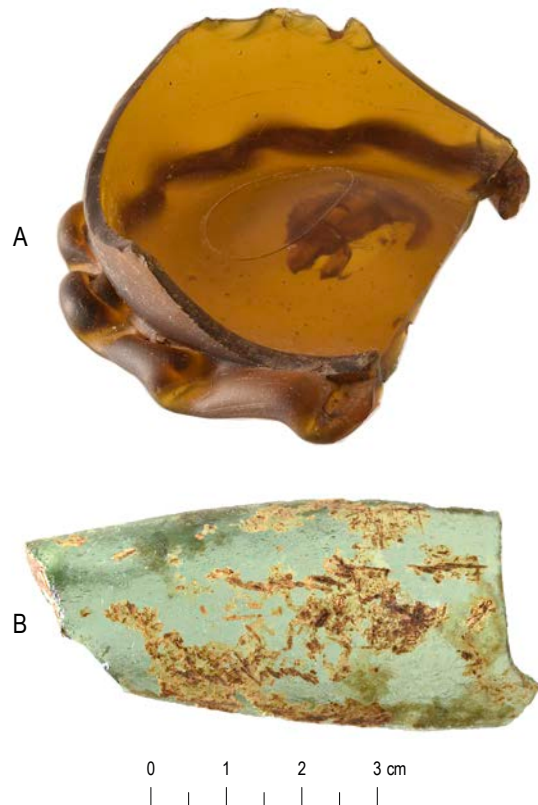
A. En skärva (F1501:45:1) från botten till en brun bägare av en ovanlig typ med vågformig kant.

B. Ett fragment från halsen till en grön päronformig flaska (F1501:1096:10) som var typisk, men inte vanlig under 1600-talet.

C. Två skärvor från våffelbägare (F1517:2108:1). En våffelbägare är ett cylindriskt glas importerat från Tyskland eller Nederländerna, där de tillverkades under en hundraårig period med början i sent 1500-tal. Liksom remmare är de ovanliga fynd på landsbygden.

D. Ett fragment av blått glas (F1581:3503:18) från en schatullflaska. Framförallt i Böhmen prydde man cirka 1570–1620 en del blå glaskärl med bland annat jaktscener eller fabelbilder i olika emaljfärger.

E. En ljusgrön skärva från en remmare (F1533:2268:8). Remmare var framför allt vitvinsglas, men före 1900-talet drack allmogen knappast något vin alls.

Figur 147. En tysk eller nederländsk remmare från 1600-talet. Källa: Wikipedia, fotograf Ulrich Mayring 2007 (CC-BY-SA-3.0).

Figur 148. Översikt över parstugan på Snapptuna gård (hus 125). Foto från söder.

Sammanfattning

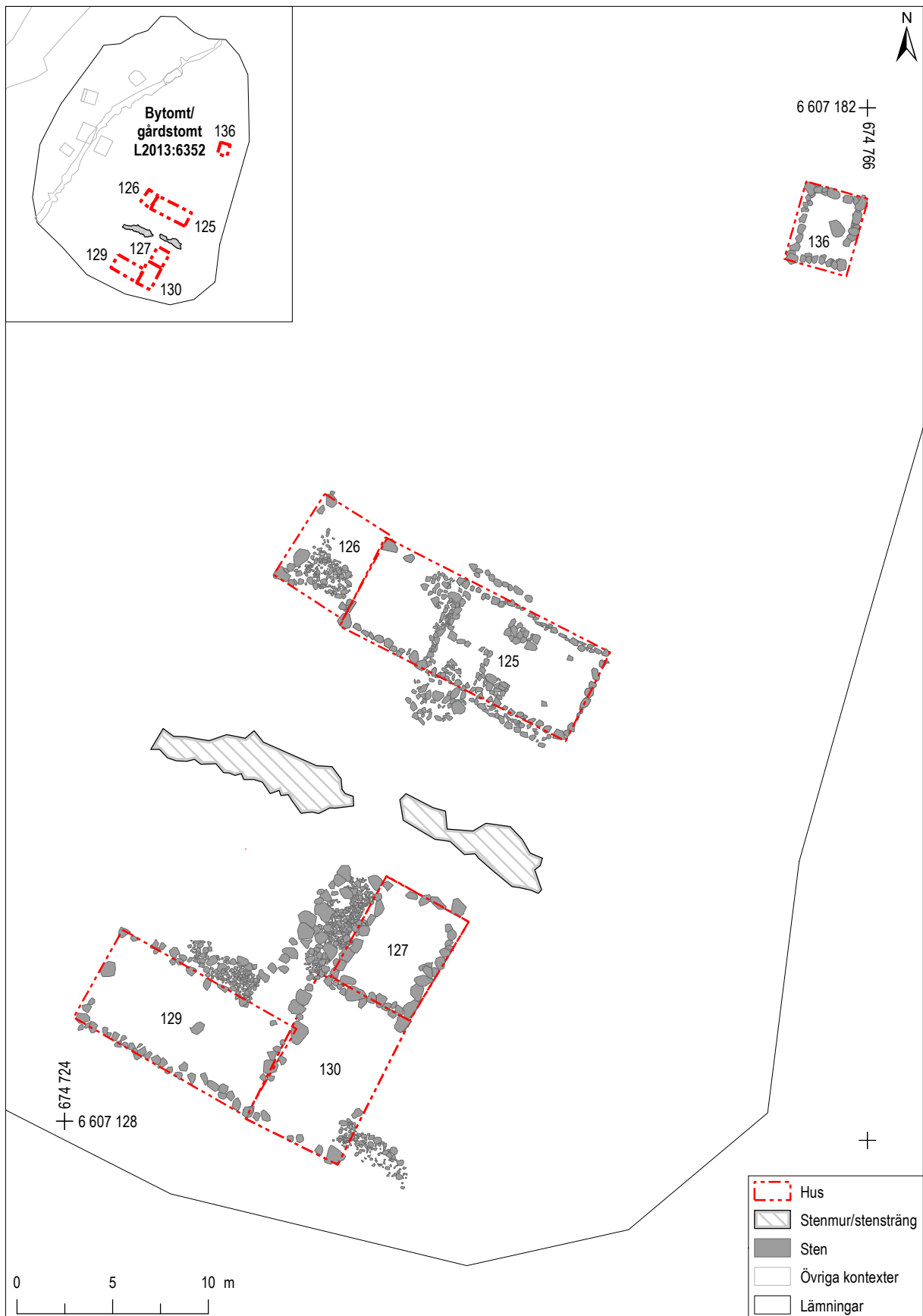
En slutsats vi kan dra av fyndgenomgången är att det fanns flera föremål på torpet som visar att dess invånare var deltagare på en köp- och säljmarknad där de sålde sina tjänster eller varor och inhandlade produkter av icke-nödvändig lyxkaraktär. Det rör sig dels om personliga föremål som dräktdetaljer eller utsmyckade föremål, dels om hushållsanknutna föremål kopplade till bordskulturen som glasbägare, buteljer och exklusiv dekorerad keramik. En massproducerad vara som också fanns i olika prisklasser var kritpipan. Här fanns en möjlighet att urskilja en social tillhörighet baserat på kritpipornas kvalitet, där de mest arbetskrävande piporna också var de dyraste, och skaftlängd (Bergman Carter 2013, s. 19). Inga exklusiva pipor har emellertid påträffats på Snapptuna torp.

Både glasmaterialet och hushållskeramiken innehåller objekt som vi vanligtvis anser vara för fina för ett torphushåll. I detta sammanhang är det viktigt att beakta de kontakter som skedde mellan personerna på dagsverkestorpet och Molnby säteri. I medeltida sammanhang har det framgått att en tjänare kunde ära kläder av sitt husfolk (Andersson 2004). På samma sätt kan även föremål ha "vandrat" mellan olika sociala miljöer, det kan vara kantstött keramik, omoderna smycken och så vidare.

En annan intressant iakttagelse är att det under rubriken *Oskattade torp* i mantalslängden från 1643 upptas ett hushåll som benämns *Fogden på Molnby ibidem* där ibidem syftar på Snapptuna på raden ovan. Endast en hustru är markerad i kolumnerna över torpets invånare. Möjligtvis rör det sig om en änka som fått sin bostad i Snapptuna efter makens bortgång. Var det kanske fogdens änka som drack sitt vin ur en remmare?

Snapptuna gård – en 1700-talsmiljö

På det historiskt kända läget för Snapptuna gård fanns de välbevarade lämningarna av en 1700-talsgård med flera byggnader på syllstensgrund som omgav ett gårdstun (figur 148 och 149). Mangårdsbyggnaden utgjordes av en parstuga (hus 125) som var 14 x 5 meter stor. Planlösningen bestod av två stugor med mellanliggande farstu och inre kammare. I den östra stugan fanns en hörnspis med ett kraftigt stenfundament och avslutande tegelplatta. Spår efter en eldstad var inte lika tydliga i den västra stugan men möjligtvis har det vid något tillfälle stått en kakelugn i rummet vilket fynd av kakel talar för.

Figur 149. Plan över Snapptuna gårds 1700-talsbebyggelse, skala 1:300. Översikt i skala 1:2000.

Figur 150. Snapptuna gård. En rekonstruktion av hur gårdsmiljön vid Snapptuna gård kan ha sett ut under 1700-talet. Mangården med parstugan syns till vänster i bilden och fägården med den vinkelformade ekonomilängan till höger i bilden. Parstugan har i rekonstruktionen kompletterats med en hypotetisk byggnad, möjligen ett stall, i främre delen av bilden. Vi har inte kunnat belägga denna byggnad arkeologiskt men det finns flera exempel på hur parstugor varit sammanbyggda med stall med ett mellanliggande vagnslider. Det vi har kunnat belägga är en smalare byggnad som har varit sammanbyggd med parstugans västra del. Möjligen har denna byggnad fungerat som just ett vagnslider. Illustration: Sverker Holmqvist, Arkeologikonsult.

Ytterligare en mindre byggnadskropp (hus 126) anslöt till parstugan, ett förråd eller ett vagnslider (figur 150). På andra sidan om gårdstunet låg en vinkelformad ekonomilänga med tre byggnader (hus 127, 129 och 130) med en anslutande körbrygga. Mangård och fägård delades till en början av med ett staket och senare med en stenmur. Gårdstypen faller därmed inom definitionen för den götiska gårdstypen (Erixon 1982). Till gården hörde också en jordkällare med kallmurade stenväggar (hus 136).

På ett höjdråk väster om gården låg en rad med äldre friliggande byggnader som huvudsakligen hade använts under 1600-talet (131–135; figur 151). Husen utgjordes av enrummiga stugor med antingen hörnspis eller rökugn. Vi bedömer att husen huvudsakligen har använts som kokhus, rökhus eller bakhus och dylikt och möjligen som tillfälliga sovstugor för personer inom hushållet. Bostadshuset som dessa ekonomibyggnader tillhört har inte kunnat lokaliseras men sannolikt har det legat på samma plats som den yngre parstugan, möjligen i form av en enkelstuga (se nedan).

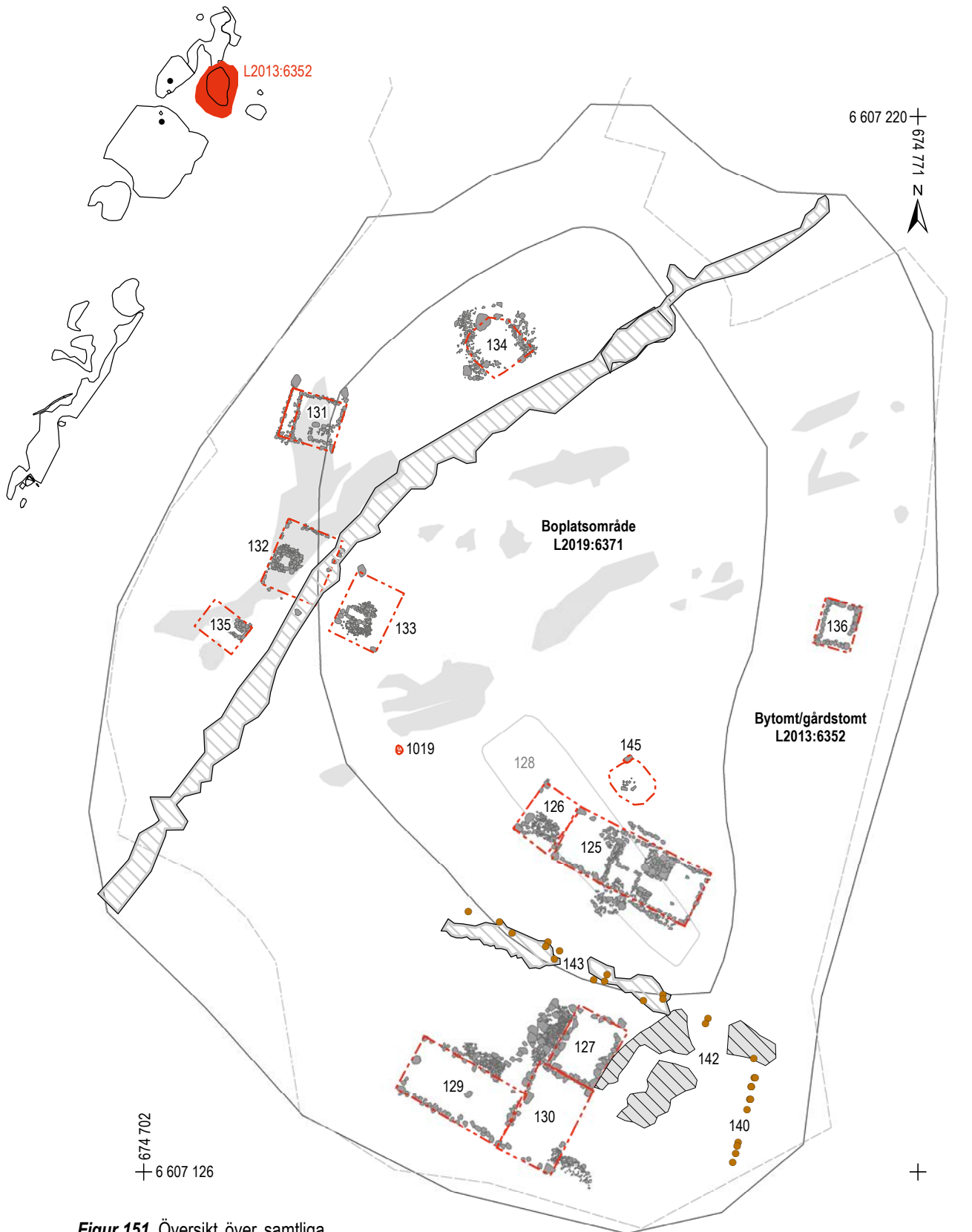
Inom gårdstomten fanns även äldre bebyggelseämningar i form av ett grophus (145) från 1300-talet, en grop med smidesavfall (1019) från senmedeltid/tidig historisk tid och en stenlagd yta (142), möjligen en del av en gårdsplan som föregått gårdsmiljön kring 1700-talsgården (se kapitel *Snapptunas medeltida föregångare*, s. 105ff).

Datering av bebyggelsen

Parstugan har, enligt de fynd som hittades i byggnaden, brukats under 1700-talet och en bit in på 1800-talet. Vi kunde även ana att det funnits ett äldre bebyggelseskede på platsen genom att 1600-talsföremål, som kritpipor, mynt och keramik, fanns både i utjämnade byggnationslager och i brukningslager som blivit infiltrerade av dessa äldre lager.

Ett mynt från 1731 låg under en stenlagd tröskel inne i bostadsstugan och kan datera husets uppförande, alternativt en rejäl ombyggnation av bostadshuset från en enkelstuga till en parstuga (Hed Jakobsson m.fl. 2021, s. 896). Övriga mynt som hittades i bostadshuset har en datering inom intervallet 1645–1759. På gården fanns även ett stort antal glasskärvor från bordsglas och buteljer, majoriteten av dessa kunde dateras till 1700-talet, även om både äldre och yngre inslag förekom. Hushållskeramiken kunde åldersbestämmas till perioden 1675–1850.

Sammantaget talar det mesta för att den gård som framträder tydligast på platsen har uppförts under 1700-talets första hälft och brukats fram till början av 1800-talet, vilket också blir det hushåll som kommer att vara i fokus för denna studie. En viss reservation får emellertid göras för att en del äldre fynd är inkluderade i materialet genom infiltration från underliggande utjämningslager vilka sannolikt ska ses som rester av raserad äldre bebyggelse.

Figur 151. Översikt över samtliga historiska lämningar inom Snapptuna gårdstomt (L2013:6352). Skala 1:500. Översikten visar aktuell lämning (markerad i rött) i relation till de andra undersökta lämningarna. Skala 1:10 000.

● Staket/hägnad	■ Sten
■ Grop med smidesavfall	■ Berg
■ Hus	□ Övriga kontexter
■ Stenmur/stensträng	□ Undersökt område
■ Stenläggning	□ Lämningar

0 5 10 m

Skriftliga källor

Vid tidpunkten när parstugan tas i bruk har det också skett ett generationsskifte i Snapptuna. En ny brukare tog över Snapptuna gård, Johan Ersson (Husförhörlängden 1729–1734). Han var son till den tidigare brukaren, Erik Johansson. Att en son tog över ett torp efter sin far skedde då och då men inte regelmässigt. Snapptuna uppges i källorna vid denna tidpunkt bestå av ¼ hemman, till skillnad från tidigare av två ⅛ hemman (mantalslängden 1654 respektive 1721). Under de efterföljande åren kan vi se att även Johans mamma, hans två systrar, hans bror samt pigor och en inhyt gamling är skrivna på gården (Berger 2021). Vid den här tiden anläggs sannolikt den nya parstugan på gården vilket bör ses som en större investering i samband med ägarbytet, och möjligen är det nu (om inte tidigare) som Snapptuna torp försvinner och uppgår i gårdens värdering.

Vid den arkeologiska undersökningen av 1700-talsmiljön vid Snapptuna gård framkom ett rikligt fyndmaterial om cirka 3 750 hela eller fragmenterade föremål (figur 152). Den största materialgruppen utgjordes av keramik följt av järnföremål och glas från fönster eller kärl.

En stor del av föremålen framkom vid undersökningen av bostadshuset medan en mindre andel påträffades inom gårdens ekonomibyggnader. Mer än hälften av fynden hittades utanför husen, på gårdsplanen, i trädgårdstämpan och på den skräpmark

som omgärdade bostadshuset. Dessa ytor brukades dagligen av människor på gården, när man rörde sig mellan husen och när man gjorde sig av med sitt hushållsavfall.

Fynd i parstugan (hus 125)

Inne i parstugans brukningslager och i lager som ingick i husets uppbyggnad hittades drygt 1 400 föremål. Liksom för gårdsmiljön i stort dominerades materialet av keramikskärvor, järnföremål och skärvor från fönsterglas eller glaskärl.

Runt hälften av fynden från parstugan påträffades i de olika rummens brukningslager (figur 153). Det vi benämner brukningslager innehåller de föremål som tappats och den allmänna nedskräpning som skett på husets trägol. Många fynd har säkert också ramlat ner mellan golvspringorna genom åren och blivit kvar där. Golvet kan dessutom ha bytts ut vid något tillfälle och slutligen brutits upp eller förmultnat när gården övergavs. Vi kan därmed förvänta oss

Fyndsammanhang	Antal
Fynd i brukningslager	ca 700
Fynd i konstruktionslager	ca 450
Fynd i raseringslager	ca 190
Fynd kopplade till konstruktioner	ca 60
Summa:	ca 1 400

Figur 153. Fynden i parstugan (hus 125) fördelat på olika slags kontexttyper.

Material	Hus 125	Ekonomibyggnad (hus 126, 127, 129, 130, 136)	Gårdsplan, odlingsyta, ruderatmark/ skräpmark (grupp 138, 139, 143, 144)	Totalt
Ben/horn, bearbetat	1	-	-	1
Bergart, odef.	19	2	9	30
Bly	1	-	0	1
Glas	276	90	437	803
Järn	466	80	745	1290
Keramik	585	114	769	1468
Komposita föremål av järn, ben, kopparlegering, trä, glas	4	-	-	4
Koppar (mynt)	10	-	2	12
Kopparlegering	23	6	12	41
Lera (kritpipa, spelkula)	38	5	43	86
Lergods (kakel)	10	8	28	18
Summa:	1 433	305	2 045	3 754

Figur 152. Antal fynd i olika material fördelat på byggnader och utomhusmiljöer. För information om vilka kontexter som ingår i grupp 138, 139 och 144 hänvisas till Hed Jakobsson m.fl. 2021, s. 1268. Utbredningen av dessa kontexter framgår av figur 257 (Hed Jakobsson m.fl. 2021, s. 241).

Material	Bostadshus (hus 125)	Ekonomibyggnad (hus 126, 127, 129, 130, 136)	Gårdsplan (grupp 138, 139, 143, 144)	Snapptuna gård	Totalt
Keramik	41 %	37 %	38 %	41 %	39,10 %
Järn	33 %	26 %	36 %	33 %	34,40 %
Glas	19 %	30 %	22 %	21 %	21,40 %
Lera (framförallt kritpipor)	2,70 %	1,60 %	2,10 %	2 %	2,30 %
Kopparlegering	1,60 %	2,00 %	1 %	1,10 %	1,10 %

Figur 154. Fördelningen av fynd i olika slags material uppdelat på byggnader och utomhusmiljöer. För utbredningen av kultur-lager tillhörande grupp 138, 139 och 144 hänvisas till Hed Jakobsson m.fl. 2021.

att dessa fynd kommer från de hushåll som brukat parstugan under 1700-talet och början av 1800-talet med start runt 1720. Brukningstiden är cirka 100 år. Det har inte varit möjligt att göra en mer detaljerad fasindelning än så.

En stor andel fynd framkom också i de underliggande utjämningslager som legat direkt under husets golv. Vid undersökningen observerades att dessa lager var infiltrerade från överliggande brukningslager men också att de innehöll en hel del äldre fynd. Syftet med dessa lager har varit att jämna till marknivån när huset en gång uppfördes vilket innebär att även föremål och annat avfall från tidigare aktiviteter eller raserade byggnationer fanns platsen. Det förklarar varför vi exempelvis kan hitta mynt, kritpipor eller keramik från slutet av 1500-talet eller 1600-talet i dessa lager. Våra tolkningar av det hushåll som brukat Snapptuna gård under 1700-talet måste därför ta hänsyn till att det kan finnas äldre fynd i materialet som inte alltid går att separera från den yngre brukningsfasen.

Samma reservationer som för huvudbyggnaden måste också göras för gårdsplanen och omgivande ytor, vi kan inte vara helt säkra på vilka föremål som kan kopplas till 1700-talsmiljön och vilka som tillhör ett möjligt äldre bebyggelseskede. Exempelvis har mynt från både 1500-, 1600- och 1700-talet påträffats här.

Jämför man fördelningen mellan olika materialgrupper är det emellertid ingen större skillnad mellan de fynd som hittats inne i bostadshuset och de som hittats i utomhusmiljön (figur 154). Andelen föremål i kopparlegering är däremot högre inne i husen jämfört med utanför.

Mynten

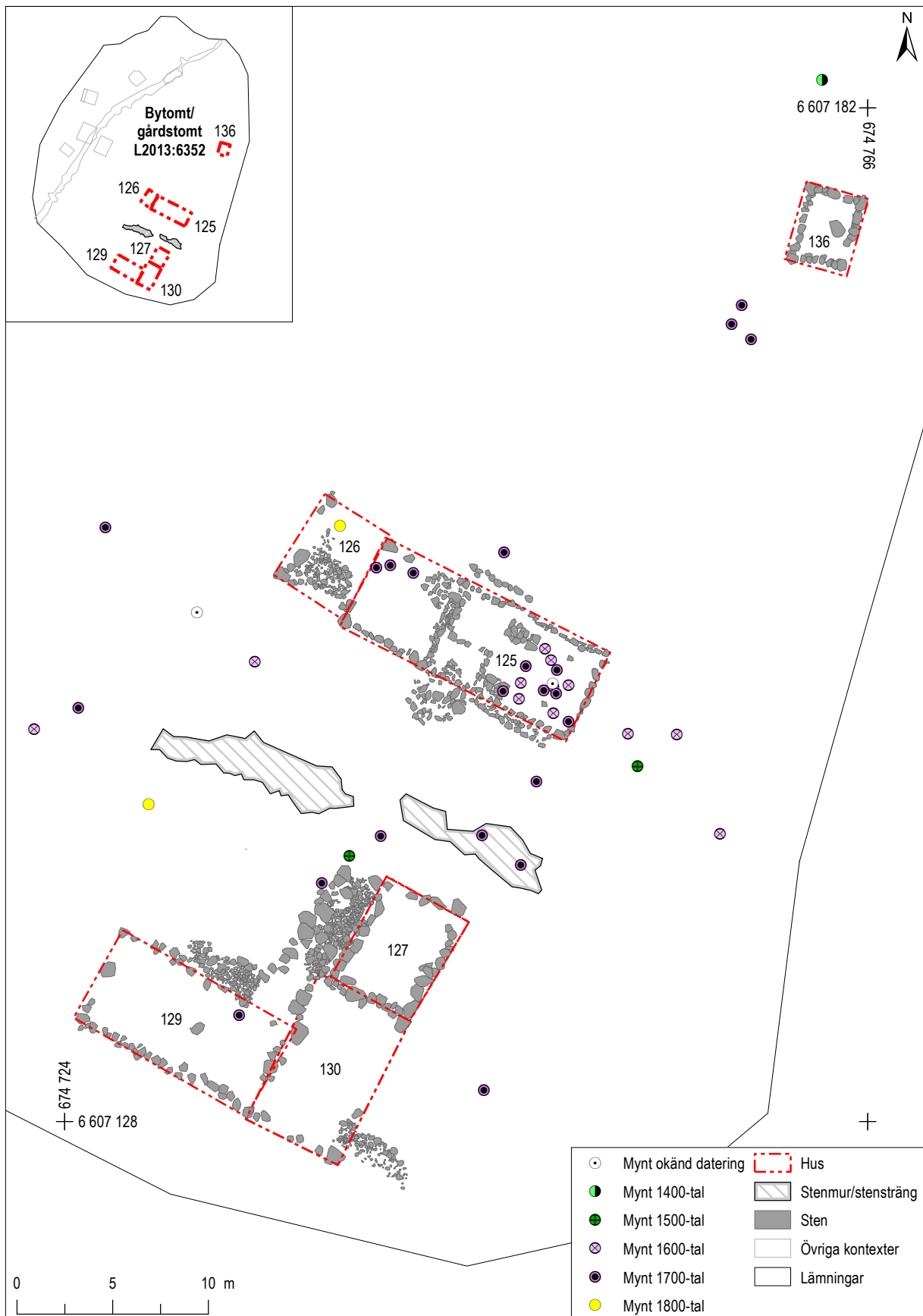
Snapptunaborna var, liksom tidigare under 1600-talet, involverade i en monetär ekonomi vilket förekomsten av myntfynd visar på. Ett 40-tal mynt har hittats inom gårdsområdet varav 26 togs upp redan under förundersökningen och resterande 14 vid vår arkeologiska undersökning (figur 155 och 156 s. 218 och 219). Merparten av mynten från förundersökningen har tagits fram med hjälp av metalldetektor och de stratigrafiska relationerna har därmed inte dokumenterats. I följande genomgång kommer ändå dessa mynt att få ingå i diskussionen och deras rumsliga spridning kommer att få avgöra om de är hittade inne i ett hus eller inte.

De äldsta mynten som hittats inom gårdstomten är ett mynt från 1518–1522 (1 skilling, Kristian II) och en räknepenning från 1560–1600. Myntet kommer från en odlingsyta utanför parhuset och räknepenningen hittades på gårdsplanen nära fähuslängan. Övriga myntdateringar sträcker sig från 1630-tal till 1820-tal med en tonvikt i första halvan av 1700-talet (19 av 40). Inom parstugan framkom totalt 17 mynt (från förundersökningen och undersökningen) varav sex mynt var från 1600-talet och tio mynt från 1700-talet. Dessutom påträffades ett mynt som inte kunde bestämmas. I husets brukningslager hittades både mynt från 1600-talet och 1700-talet, vilket talar för att en sammanblandning skett med underliggande lager (se ovan).

På ytorna mellan och runt husen påträffades 21 mynt, två från 1500-talet, fem från 1600-talet och elva från 1700-talet. Ett mynt var från 1802–08 och ett var osäkert (möjligen var det inget mynt).

Fynd-nr	Fynd-sammanhang	Datering	Regent	Valör	Valör intervall	Lägsta valörer för perioden
FU15	Hus 125	1799	Riksgäldskontoret	1/4 skilling	1/2–1/4	Ja
FU17	Utomhus	1660–1697	Karl XI	1/6 öre SM	4 mark–1/6 öre	Ja
FU18	Utomhus	1518–1522	Christian II	1 skilling	-	-
FU19	Hus 125	1676	Karl XI	1/6 öre SM	4 mark–1/6 öre	Ja
FU20	Hus 125	1719–1751	Ulrika Eleonora/Fredrik I	1 öre KM	2 mark–1 öre	Ja
FU21	Hus 125	1627–1631	Gustav II Adolf	1/2 öre	4 mark–1/2 öre	Ja
FU22	Hus 125	1719–1751	Ulrika Eleonora/Fredrik I	1 öre KM	-	Ja
FU23	Hus 125	1719–1751	Ulrika Eleonora/Fredrik I (osäker)	-	-	-
FU24	Hus 125	1720–1751	Fredrik I	1 öre KM	1 riksdaler–1 eller 1/2 öre	Ja
FU25	Hus 126	1825	Karl XIV	1/12 skilling	1 riksdaler–1/12 skilling	Ja
FU50	Utomhus	1715–1718	Karl XII	1/6 öre SM	2 mark–1/6	Ja
FU51	Utomhus	1719–1751	Ulrika Eleonora/Fredrik I	1 öre KM	-	Ja
FU53	Källaren	1719–1751	Ulrika Eleonora/Fredrik I	1 öre KM	-	Ja
FU54	Ekonomihus	1720–1751	Fredrik I	1 öre KM	-	Ja
FU56	Utomhus	1715	Karl XII	1 daler SM	-	Nödmynt
FU63	Utomhus	1746	Fredrik I	2 öre SM	-	Nej
FU66	Utomhus	1600-tal?	Karl XI?	1/6 öre SM?	-	Ja
FU72	Utomhus	1802–1808	Gustav IV	1/12 skilling	1/3 riksdaler–1/12 skilling	Ja
FU134	Utomhus	1746	Fredrik I	1 öre SM	-	Nej
FU137	Utomhus	1632–1654	Kristina	1/4 öre	2 mark–1/4 öre	Ja
FU172	Utomhus	1772	Gustav III	1 öre KM	1 riksdaler–1/2 öre	Ja
FU173	Utomhus	1720–1751	Fredrik I	1 öre KM	-	Ja
FU174	Utomhus	1719–1751	Ulrika Eleonora/Fredrik I	1 öre KM	-	Ja
FU175	Källaren	1720–1751	Fredrik I	1 öre KM	-	Ja
FU176	Källaren	1718	Karl XII	1 daler SM	-	Nödmynt
1017:649	Hus 125	1724	Fredrik I	1 öre KM	-	Ja
1017:1547	Hus 125	1669	Karl XI	1/6 öre SM	4 mark–1/6 öre	Ja
1023:1574	Hus 125	1720	Fredrik I	1 öre KM	-	Ja
1017:2594	Hus 125	1666	Karl XI	1/6 öre SM	4 mark–1/6 öre	Ja
1060:3269	Hus 125	1731	Fredrik I	1 öre SM	-	Nej
1003:3647	Utomhus	1650-tal	Karl X Gustav	1/4 öre	2 mark–1/4 öre	Ja
1017:4002	Hus 125	1759	Adolf Fredrik	1 öre SM	4 mark–1 öre	Ja
1046:4050	Hus 125	?	?	?	-	-
1046:4051	Hus 125	1724	Fredrik I	1 öre KM	-	Ja
1046:4105	Hus 125	1645	Kristina	1/4 öre	2 mark–1/4 öre	Ja
1040:4931	Hus 125	1660-tal	Karl XI	1/6 öre SM	4 mark–1/6 öre	Ja
1009:8264	Ytomhus	1560/1600	-	Räknepenning	-	-
1011:333	Utomhus	Möjligen ej mynt	-	-	-	-
1005:310	Utomhus	1630-tal	Kristina	1/4 öre	-	Ja

Figur 155. Mynt påträffade vid Snaptuna gård inklusive fynd från förundersökningen. FU = Förundersökningen.

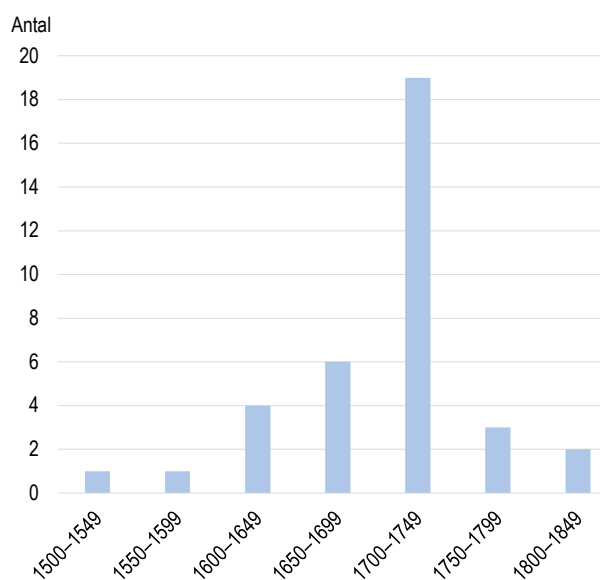
Figur 156. Mynt påträffade vid undersökningen av gårdens 1700-talsfas samt mynt från förundersökningen inom hela gårds-lämningen, skala 1:300. Översikt i skala 1:2 000.

I hus 126, en byggnad intill parstugan, framkom ett mynt med datering till början av 1800-talet och i hus 127, i ekonomilängan, hittades ett mynt från 1700-talet.

Totalt 22 av 1700-talsmynten från Snapptuna gård har kunnat bestämmas till värde. Övervägande delen av dessa mynt utgör den lägsta valören för respektive period (regent). Tre mynt från 1731 (1 mynt) och 1746 (2 mynt) utgörs av de något högre valörerna 1–2 öre silvermynt. Två nödmynt från 1715 respektive 1718 hittades också på gården. Nödmynten som var av koppar hade ett lägre reellt värde än vad präglings angav (1 daler silvermynt).

Det vanligaste myntet var 1 öre kopparmynt. Utifrån myntfynden kan vi dra ett antal slutsatser om Snapptuna gårds brukningstid:

- En tydlig närvaro under 1600-talet (inga mynt kan däremot med säkerhet kopplas till parstugans brukningstid).
- Koncentration av 1600-talsmynten till östra delen av gårdstomten. Äldre bebyggelse har möjligen varit lokaliserad här.
- Hanteringen av mynt är tydligast under 1700-talets första hälft (figur 157).

Figur 157. Fördelningen av myntens dateringar uppdelat på 50-årsperioder.

- Fortsatt närvaro, men mindre myntfynd, fram till början av 1800-talet. Stämmer med gårdens brukningstid enligt skriftliga källor.
- Valörerna är genomgående de lägsta eller näst lägsta för respektive regenttid.

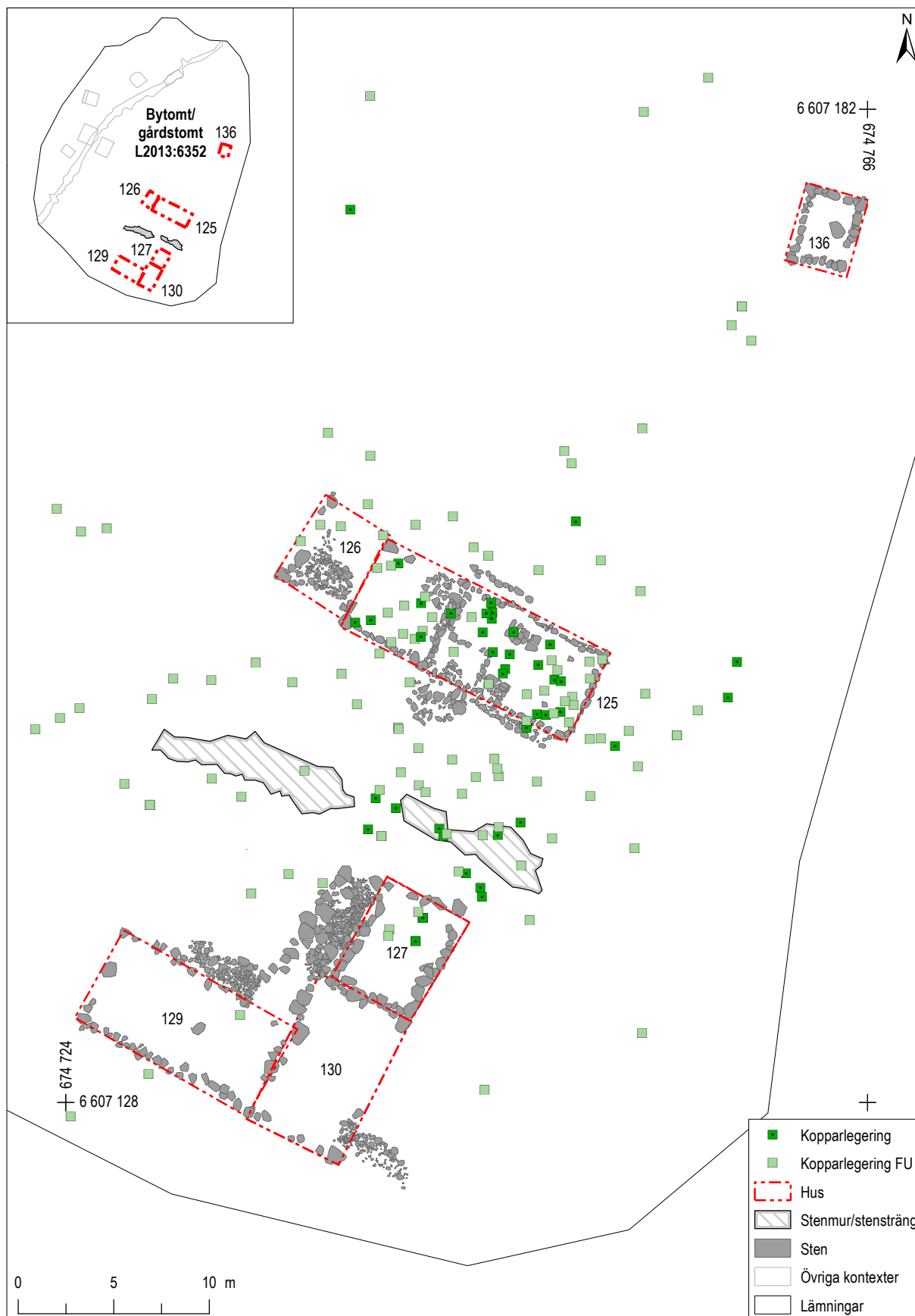
Föremål i kopparlegering

I parstugan hittades ett 30-tal föremål av kopparlegering eller med detaljer av legeringen (figur 158 och 159). Det rör sig om en fingerborg, fyra knappar, två knivar med detaljer i kopparlegering, tre knappnålar, ett ringformat föremål, tre söljor, en ring med hängen samt ett antal fragmentariska föremål utan tydligt ursprung som beslag, bleck och tenar.

Jämför man fynden i bostadshuset med de 20-tal fynd som är hittade ute på gårdsplanen (grupp 138), odlingstämpan (grupp 139) eller en av ekonomibyggnaderna (127) så är det liknande typer av enkla föremål som kan identifieras, några knappar, en sölja och ett ringspänne.

Föremålstyp	Snapptuna gård (1700-tal)	Snapptuna gård (FU)	Summa
Beslag	3	11	14
Bjällra	-	1	1
Bleck	5	11	16
Fingerborg	2	2	4
Handtag	-	1	1
Hänge (örhänge)	1	-	1
Knapp	15	47	62
Kniv med cu-leg, beslag/nit	2	-	2
Kärl	-	1	1
Lampa	-	1	1
Nubb/nit/stift	2	4	6
Nål	3	-	3
Obestämd/föremål	4	4	8
Platta	-	1	1
Remändebeslag (förgyllt)	1	-	1
Ring	1	1	2
Ringspänne (örhänge)	1	-	1
Sölja/spänne (sko, dräkt)	4	13	17
Ten	1	-	1
Summa:	45	98	143

Figur 158. Föremålstyper i kopparlegering från både den arkeologiska undersökningen och förundersökningen.

Figur 159. Olika slags föremålstyper av kopparlegering från Snapptuna gård. Föremålen från förundersökningen (FU) är påträffade inom hela fornlämningen och inkluderar även fynd från äldre perioder. Skala 1:300. Översikt i skala 1:2 000.

När man diskuterar metallrikedomen på Snapptuna gård måste även förundersökningens fynd vägas in. Ett 100-tal fynd i kopparlegering (exklusive mynt) har samlats in inom hela Snapptuna gårdstomt varav ett 20-tal inom gränsen för parstugans syllstensgrund (figur se 158). Det vanligaste föremålet var knappar (45) därefter beslag (11), söljor (8) och spännen (5). Oidentifierbara bleck var också vanliga.

På grund av att dessa fynd saknar ett kontextuellt sammanhang kan de inte utan förbehåll kopplas till den 1700-talsfas som diskuteras här. En spridningsbild över föremålen i kopparlegering från förundersökningen visar emellertid på en koncentration till 1700-talshuset och de omgivande gårdsytorna. Sammantaget med de kontextanknutna fynden från den aktuella undersökningen framträder en ökande användning av föremål i kopparlegering under perioden i relation till Snapptuna torps 1600-talsfas. I den följande redovisningen ingår samtliga förundersökningsfynd i kopparlegering som påträffades inom Snapptuna gårdstomt, vilket innebär att vissa av dessa fynd sannolikt istället tillhör den äldre 1600-talsbebyggelsen som funnits på platsen.

Dräktspännen och knappar

Den vanligaste föremålskategorin som var tillverkad i kopparlegering var olika slags dräktillbehör. Ett 60-tal knappar utgjorde den största fyndgruppen.

Tillverkningen av metallknappar i Sverige tog sin början runt 1650-talet, innan dess var nästan alla knappar importerade. Runt år 1700 var efterfrågan på metallknappar stor från krigsmakten, ämbetsverken och adeln. Under 1700-talets lopp blev metallknappar också allt vanligare hos bönderna, men förekom nästan enbart i den manliga klädedräkten i rockar, västar eller byxor. Det skulle dröja en bra bit in på 1800-talet innan även den kvinnliga klädedräkten försågs med knappar, innan dess fick plaggen snöras ihop eller så användes hyskor och hakar (Helander 2003).

Merparten av de daterbara knapparna är typer som förekommer från början av 1800-talet och således kan kopplas till gårdens sista brukningsfas. Det rör sig om gjutna knappar som använts i rockar eller västar. En av knapparna var av en äldre typ som förekommer från 1700-talet och framåt. Den är ihållig och består av två sfäriska halvor av mässingsplåt.

Typen förekommer på såväl civila plagg som uniformer (Helander 2003). Knapparna från förundersökningen (47) har inte kunnat bedömas.

En annan del av dåtidens dräktskick var skospännen. De användes för att fästa ihop knäppningen på en slejfsko, en av de vanligaste skotyperna under 1600- och 1700-talen.

Skospännen började användas av allmogen, av både män och kvinnor, i början av 1700-talet. Det var ett föremål som visade att man hade råd att köpa sig marknadsvaror och gav därmed status åt sin bärare. De finaste spännena var av silver, men det var vanligare med enklare metaller som mässing eller andra kopparlegeringar. Från Snapptuna gård finns tre skospännen i kopparlegering (F1063:3779:5, F1065:6931:1, F1073:5541:1; figur 160). Ett lite mindre spänne (F1009:1332:14) har sannolikt fungerat som knäspanne eller hattspanne. Spännena kan dateras till 1700-talet (Whitehead 2003). Ytterligare fyra skospännen av okänd typ påträffades under förundersökningen.

Ett annat sätt att hålla ihop detaljer i klädedräkten under tidigmodern tid var att använda knappnålar. I Sverige tillverkades de första knappnålarna av mässing på Skultuna bruk på 1640-talet. År 1649 gav drottning Kristina privilegium åt mästern Jacob Pettersson för ett knappnålsmakeri i Stockholm, där också landets första skrå för knappnålsmakare bildades år 1665. Hundra år senare fick Gusums bruk privilegier för att framställa knappnålar (Lindström 1960, s. 168).

Tre knappnålar i kopparlegering, troligen tenn, i olika storlekar (1040:4930:1) hittades inne i parstugan (figur 161). Den större är av en äldre typ (typ B) och 4 centimeter lång. Typen förekommer i England under perioden 1550–1700. De två mindre är av en yngre typ (typ C) och cirka 2,5 centimeter långa och förekommer i England under 1700-talet (Caple 2006, s. 129).

Beslag och bleck

– prydnadsbeslag till läder och textilföremål

De vanligaste fynden efter knappar var olika slags beslag eller bleck i kopparlegering, totalt rör det sig om ett 30-tal fynd. Ett antal stift kan ha använts för att fästa beslagen på olika slags föremål. En del av

Figur 160. Två skospännen, ett avbrutet (A) och ett helt (B) samt ett knä- eller hattspänne (C). Samtliga spännen är i i kopparlegering och hittades vid Snapptuna gård. Skala 2:1.
A. F1063:3779:5, B. F1073:5541:1, C. F1009:1332:14

Figur 161. En fingerborg (F1038:2222:1) och några knappnålar (F1040:4930:1) som hittades i Snapptuna gårds bostadshus. Skala 2:1.

blecken har varit hopvikta och det är möjligt att de avsetts att användas som skrotmetall för att tillverka nya föremål. Gjutning av föremål i kopparlegering har emellertid inte kunnat beläggas.

Flera av de fynd som tagits in vid förundersökningen uppges vara blomformade eller ha blomdekor (Appelgren m.fl. 2016, bilaga 6). Beslagen kan tolkas som prydnadsbeslag (dekorbleck) till läder- eller textilföremål som exempelvis bälten, väskor eller knivslidor.

Två bordsknivar som hittades inne i parstugan hade detaljer i kopparlegering. Den ena kniven (F1017:1337:1; figur 162) hade ett skaft i ben eller horn som var fäst med nitar samt ett ändbeslag i kopparlegering. Den andra kniven (F1023:1570:1) hade även den ett skaft i ben eller horn som var fastsatt med nitar, men saknade ändbeslag. Ytterligare en kniv (F1055:6953:1) med nitar och ändbeslag samt ett träskaft påträffades i en nedgrävning under parstugans sydvästra hörn. Denna kniv kan däremot inte säkert kopplas till gårdens 1700-talsfas. Parallellt till våra dekorerade knivar finns från ett brukssamhälle i Arjeplog som där daterats till 1600- och 1700-talen (SHM; figur 163).

Sytillbehör

En annan föremålskategori i kopparlegering var olika slags sytillbehör. Inne i parstugan hittade vi en fingerborg i kopparlegering (F1038:2222:1; se figur 161). Fingerborgen är av samma typ som den som hittades i Snapptuna torp, en holländsk typ i två delar med maskingjorda fördjupningar. Typen

kan dateras kring mitten av 1600-talet (Read 2018, s. 62). Även under förundersökningen hittades två fingerborgar av okänd typ.

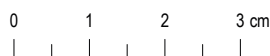
Summering – kopparlegering

Vi har inga belägg för att föremål i kopparlegering tillverkades i Snapptuna. I den smedja som existerade samtidigt med gården fanns enbart spår av järnsmide. De olika hantverksmoment som finns representerade i fyndmaterialet är dels gjutning av föremål i kopparlegering (skospännen, knappar) kopparslagning/uthamring från kopparplåt (dekorbeslag), dragning (knappnålar) och uthamring av kopparplåt i kombination med semimaskinell tillverkning (fingerborgar). Dessa hantverksmoment representerar också olika slags specialiserade hantverkare som gördelmakare, gelbgjutare, knappmakare, kopparslagare, mässingsslagare, nålmakare och koppargjutare. Denna typ av specialiserade hantverkare förekom huvudsakligen i Stockholm och andra städer vid denna tid (Nyström m.fl. 1996).

Kritpipor

Ytterligare en vara som köpts in till gården var, som tidigare under 1600-talet, kritpipor. Ett 80-tal kritpipor fanns spridda över gårdsområdet, både inne och utanför husen. Enbart 15 kritpipor kunde dateras närmare, varav sex till 1600-talet och nio till 1700-talet och en pipa till intervallet 1680–1740. Inslaget av 1600-talspipor i 1700-talskontexter tydliggör den infiltration från underliggande lager som skett samt inslaget av äldre fynd i husens byggnationslager.

Figur 162. Kniv från Snapptuna gård med benhandtag och ändknopp i kopparlegering (F1017:1337:1). Skala 1:1.

Figur 163. En kniv från brukssamhället vid Silverhyttan i Silbojock, Arjeplog i Lappland. Kniven har motsvarande skaftform och ändknopp som vår kniv (se figur 162). Foto: Eva Vedin, SHM, föremålsnummer 505886_HST (CC-BY 4.0). Bilden är beskuren. Skala 1:1.

En skillnad från 1600-talsmaterialen (jfr s. 206) är att de flesta av kritpiporna som går att identifiera är tillverkade i Sverige. Ett undantag är en skaftbit från gården som är av holländskt ursprung (F1046:4833:2). Av 1700-talspiporna kan två dateras till tidigt 1700-tal och resterande till mitten eller andra hälften av 1700-talet.

Glas

En stor mängd glasskärvor samlades in från gården, både inne i husen och på de omgivande ytorna, varav större delen (cirka 700) specialregistrerades (Haggrén 2021). Merparten av glaset kom från buteljglas (533) och enbart mindre mängder kom från fönsterglas (69) eller bordsglas (36). Majoriteten av glasfynden kunde dateras till 1700-talet även om det fanns ett mindre inslag av äldre material. Det fanns också några apoteksglas från första hälften av 1800-talet.

Bordsglas

Majoriteten av bordsglasen från Snapptuna gård är från 1700-talet, men bland fynden finns också några äldre fragment av exklusiv karaktär. En av dessa skärvor kommer från ett exklusivt *vetro a fili & vetro a retorti-glas* (F1066:6971:1; figur 164). Glaset är prytt med insmälta filigrantrådar av opakvitt glas.

Filigranglas tillverkades i Venedig från 1200-talet och framåt, men från slutet av 1500-talet även i några större städer i västra och mellersta Europa. Skärvan är från ett kärl med datering till sent 1500-tal eller början av 1600-talet. Filigranglaskärl av den här typen är sällsynta fynd som vanligen påträffas endast i högre ståndsmiljöer såsom Läckö slott eller i stadspalats i Stockholm (figur 165; Haggrén 2021, s. 1508).

Bland 1700-talsglasen fanns flera importerade vinglas men även några dricksglas som var tillverkade vid inhemska glasbruk. Det fanns även ett mynningsfragment till en liten supkopp (F1017:3999:4), avsedd att dricka brännvin ur.

Figur 164. Ett fragment av ett glas (F1066:6971:1) prytt med insmält filigrantråd med opakvitt glas. Filigranglas tillverkades i Venedig eller i vissa andra stora städer i Europa under sent 1500-tal och början av 1600-talet. Skala 2:1.

Figur 165. En glaspokal från Läckö slott som är tillverkad i Venedig i filigranteknik under slutet av 1500-talet eller 1600-talet. Foto: Victoria Dabir, SHM, inventarienummer 21682 (CC BY 4.0). Ej i skala.

Buteljglas

Buteljglasen kunde huvudsakligen dateras till perioden 1750–1850, men liksom för dricksglasen fanns även äldre inslag. En flaska med veckad form är exempelvis av en sällsynt typ från 1600-talet. Två skärvor från en böhmisk schatullflaska av blått glas dekorerad med grön, gul och röd emalj kan dateras till kring sekelskiftet 1600 (F1017:3221:1, F1046:3982:1). Skärvor från samma eller ett liknande kärl fanns också i Snapptuna torp (se figur 146D). 1700-talsbuteljerna bestod av ett par tidiga, runda buteljer och betydligt flera lite senare, cylindriska flaskor.

Två flaskor (F1004:1148:1; F1015:653:1) hade bevarade sigill som visar att de var tillverkade vid Sandö bruk (1752–1928) i Ångermanland. Ett annat sigill satt på en flaska tillverkad vid Björknäs bruk (1736–1787) utanför Stockholm (F1021:781:12).

En mycket stor rund butelj (F1002:120:7), cirka 10 liter, är av en typ som använts för förvaring av brännvin.

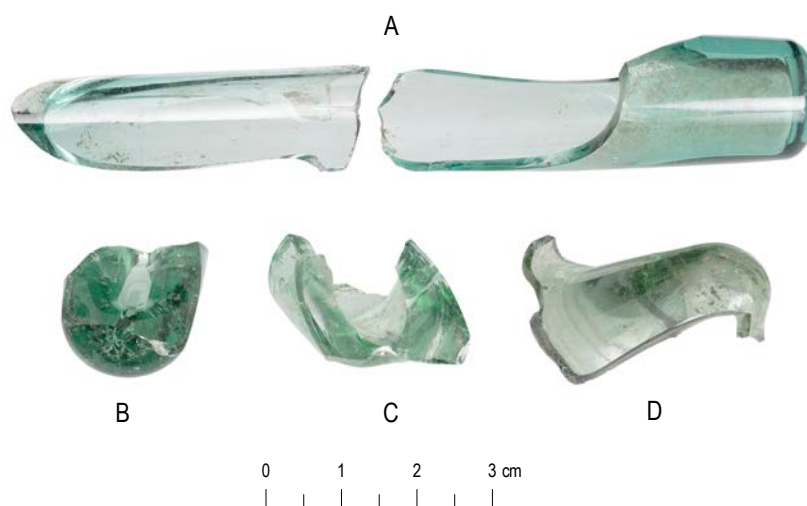
Flera skärvor kommer också från en fyrkantig schatullflaska med sigill (F1018:750:1; figur 166), ett försäljningskärl för London Gin, tillverkat i Estland. Flaskan kan dateras till slutet av 1700-talet. Haggrén beskriver fyndet som: ”Ett spännande fynd ut-

Figur 166. Sigill på en estnisk London Gin-flaska (F1018:750:1) från sent 1700-tal. På sigillet står LONDON. Skala 2:1.

gör fragment av en estnisk London Gin-flaska vilket visar hur gårdsoffolkets kontakter tangerade den globala handeln som växte under senare delen av 1700-talet.” (Haggrén 2021, s. 1517).

Ett yngre inslag i materialet var ett 80-tal skärvor från små medicinflaskor eller burkar samt två skärvor från parfymflaskor från första hälften av 1800-talet (figur 167).

Figur 167. Skärvor av parfym- och medicinflaskor från 1800-talet från Snapptuna gård. Skala 1:1.
A. Parfymflaska (F1018:746:2) B. Parfymflaska (F1009:1332:3)
C. Parfymflaska (F1023:1245:4) D. Medicinflaska (F1017:3999:3)

Fönsterglas

Ett 60-tal skärvor av ljusgrönt fönsterglas från 1700- och 1800-talen tillvaratogs från Snapptuna gård. En mantalslängd från 1799 som också redovisar befolkningens överflödskonsumtion uppger att det då fanns ”fönsterlufte” i bostadshuset. Snapptuna uppges också vara obebott vid tillfället. Fönsterglas hade tidigare varit en exklusiv och dyrbar vara men blev på 1700-talet mer allmänt för gemene man då tillgången ökade i och med att flera svenska glasbruk etablerades och priset därmed sjönk (Glasbranschföreningen).

Keramik

Den vanligaste godstypen på Snapptuna gård var kärl i yngre rödgods vilket utgjorde cirka 72 % av materialet. Det fanns också ett varierat utbud av kärl tillverkade i andra godstyper som fajans, flintgods, porslin och stengods (Johansson, bilaga 2, denna publikation).

Kärnen i yngre rödgods utgjordes av trebensgrytor, fat och skålar. Krukor med plan botten var också vanliga och fungerade som förvaringskärl. Även sirapskrukor fanns bland kärnen vilket talar för att melass köptes in till gården, en produkt som kunde kokas till en söt och trögflytande sirap.

Serveringskärnen var dekorerade med vitlera, i särklass vanligast var vitlereengobe invändigt på kärnen och på faten ofta i kombination med hemring och sgraffito dekor, det sistnämnda innebar ristade linjer genom vitlereengoben som skapade konturer till figurer och mönster.

Den näst största godstypen var fajanskärl tillverkade i Stockholm vid fabriken Rörstrand eller Marieberg i form av tallrikar, fat och skålar. Det fanns också tallrikar i flintgods, från en tidig produktion från samma fabriker. Importerat kinesiskt porslin förekom i form av mattallrikar, skålar och koppar med tillhörande fat för servering av te och kaffe. Tyska stengodskärl fanns också på gården i form av mineralvattenflaskor eller små apoteks-kärl.

En intressant jämförelse med material från tre stadskvarter i Norrköping visar att man har haft en liknande keramikanvändning i Snapptuna som i dessa stadskvarter (Johansson, bilaga 2, denna publikation).

Sammanfattning

– Snapptuna gårds materiella kultur

Fyndmaterialet från Snapptuna gård avslöjar ett konsumtionsmönster från en bebyggelseenhet med obesuttna, men inte nödvändigtvis fattiga, invånare under 1700-talet och 1800-talets början. Jämfört med den äldre bebyggelseenheten Snapptuna torp var det vanligare med produkter i kopparlegering, bland annat inhandlades dräktbeslag, knappnålar, fingerborgar och vardagsföremål med dekorbeslag (bordsknivar) på marknaden. Produkterna var tillverkade av specialiserade hantverkare som organiserade sig i skrän i städerna. Vissa enklare hantverk i ädelmetall kunde säkert utföras av lokala sockenhantverkare eller kringvandrande ”olagliga” sådana (Nyström m.fl. 1996, s. 28f).

Vi kan också se ett tydligt skifte i bordskulturen där nya material som fajans, flintgods och porslin introducerades. Att brännvin, gin och mineralvatten köptes in avslöjas i fynden av glasflaskor och buteljer. Vissa föremål kom långväga ifrån som Holland, England eller Estland medan andra var massproducerade i svenska fabriksmiljöer (knappnålar, kritpipor, glasflaskor, keramikgods).

Tillgången och användandet av mynt förefaller att ha ökat något under 1700-talet jämfört med tidigare. Från gården finns tio mynt från 1600-talet, 22 mynt från 1700-talet och ytterligare två mynt från början av 1800-talet. Som en jämförelse hittades tolv mynt från 1600-talet vid Snapptuna torp.

Vad ökningen beror på är svårt att veta, ett större antal hushållsmedlemmar, en längre brukningstid för den studerade perioden eller ett annorlunda handhavande där mynten lättare kan tappas bort? I nästkommande avsnitt kommer myntfynd från några andra lokaler också lyftas fram.

Figur 168. Översikt över bostadshuset 100. Foto från norr.

Smedstorpet – en bebyggelse-enhet från 1700-talet

Lite avsides men inom 100 meter från Snapptuna gård fanns ett stråk med glest spridda byggnader som var samtida med gårdens 1700-talsfas (figur 168). Byggnaderna låg vid sidan av symbolen för gården enligt kartan från 1680-talet, men kan ha ingått i denna, då kartan inte redovisar specifika byggnader.

Bebyggelsen utgjordes av ett bostadshus, en rökstuga och en smedja. Bostadshuset (hus 100) var 6 x 5 meter stort och utgjordes av en enrumstuga med hörnspis och syllstensgrund (figur 170). Fynden som hittades inne i huset talar för en datering till 1700-talet.

Fynd i bostadshuset

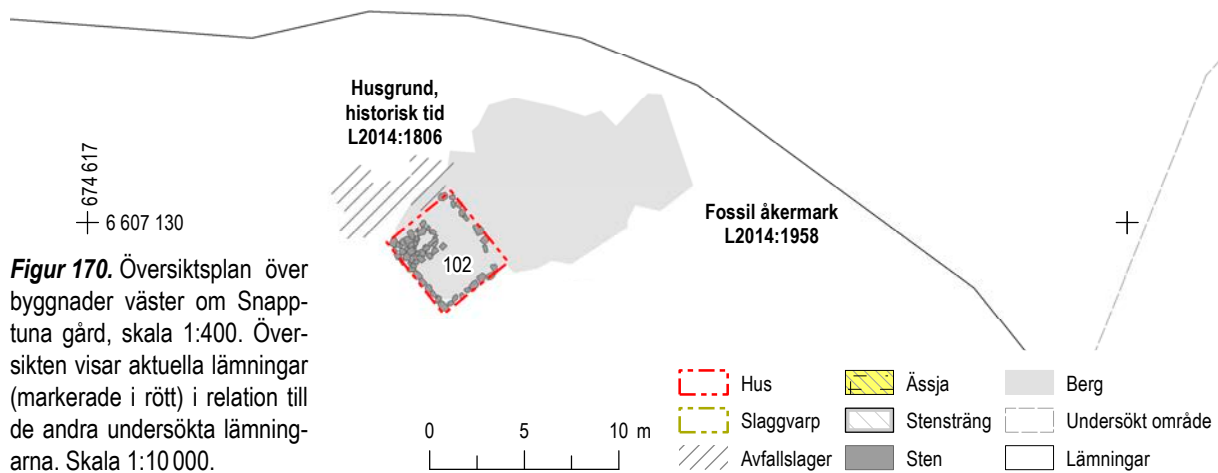
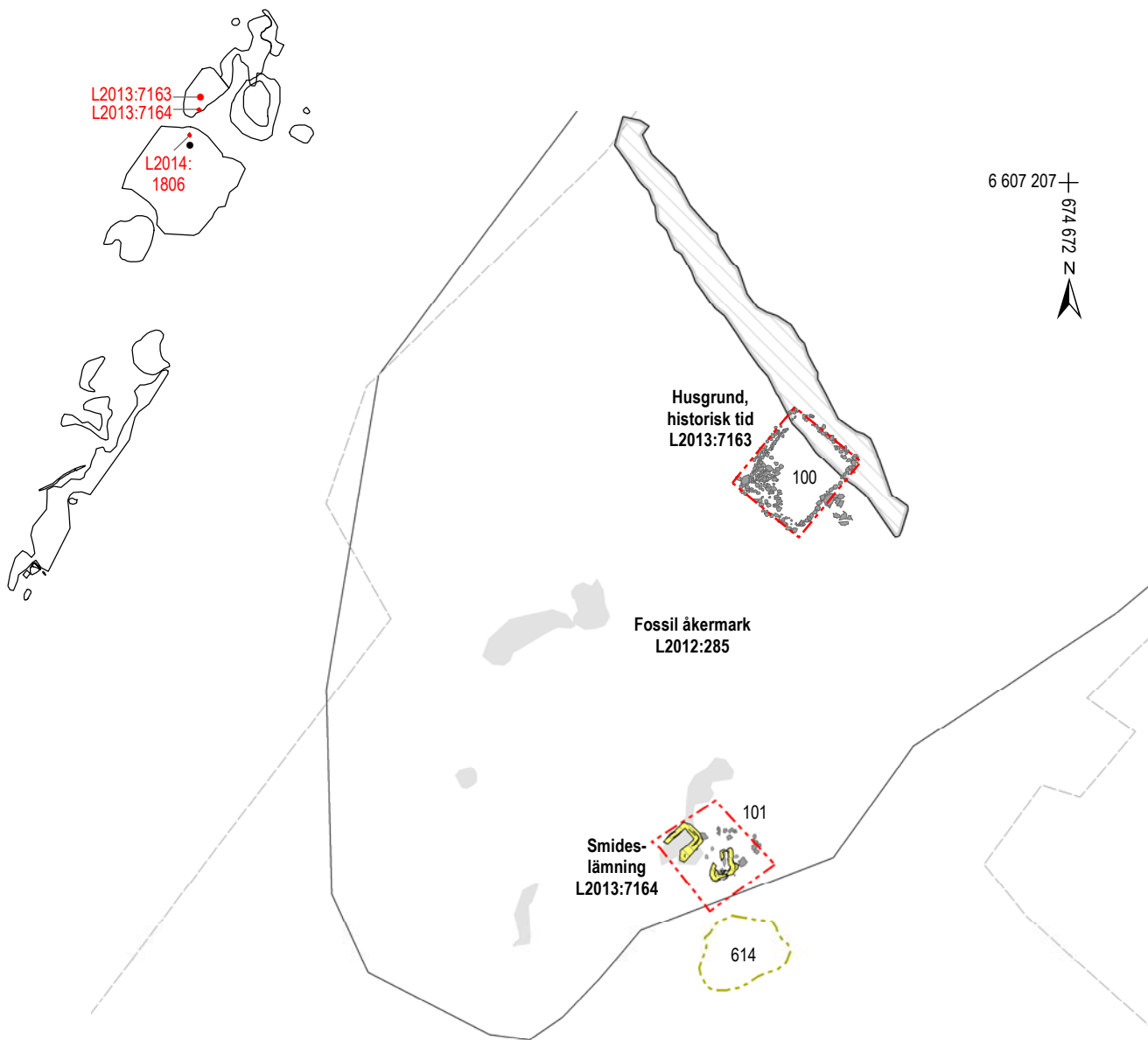
Ett hundratal fynd hittades inne i bostadshuset (figur 169). Den största andelen (72 %) av fynden utgjordes av skärvor efter keramikvärl i yngre rödgods. Det rörde sig både om kokkärl, som trebensgrytor, och serveringskärl som skålar och fat. Dessutom

fanns ett utmärkande fynd av ett salvekrus, ett litet krus för förvaring av läkande salvor, oljor eller örter.

Ett tiotal järnföremål fanns också i huset (beslag, hästkosöm, kniv, puns, spik). Föremål i kopparlegering saknades helt. Några meter söder om stugan hittades däremot en koncentration av klipp i kopparlegering under förundersökningen (Appelgren m.fl. 2016, s. 102). En fingerring i kopparlegering hittades också strax utanför huset. I stugan fanns sju kritpipor där två pipor kunde typbestämmas som engelsk import.

Material	Smedstorpet (hus 100)
Bergart, odef.	1
Glas	4
Järn	10
Koppar (mynt)	2
Lera (kritpipa, vävtyngd)	24
Keramik	62
Summa:	103

Figur 169. Antal fynd i olika material i hus 100.

Figur 170. Översiktsplan över byggnader väster om Snappstuna gård, skala 1:400. Översikten visar aktuella lämningar (markerade i rött) i relation till de andra undersökta lämningarna. Skala 1:10 000.

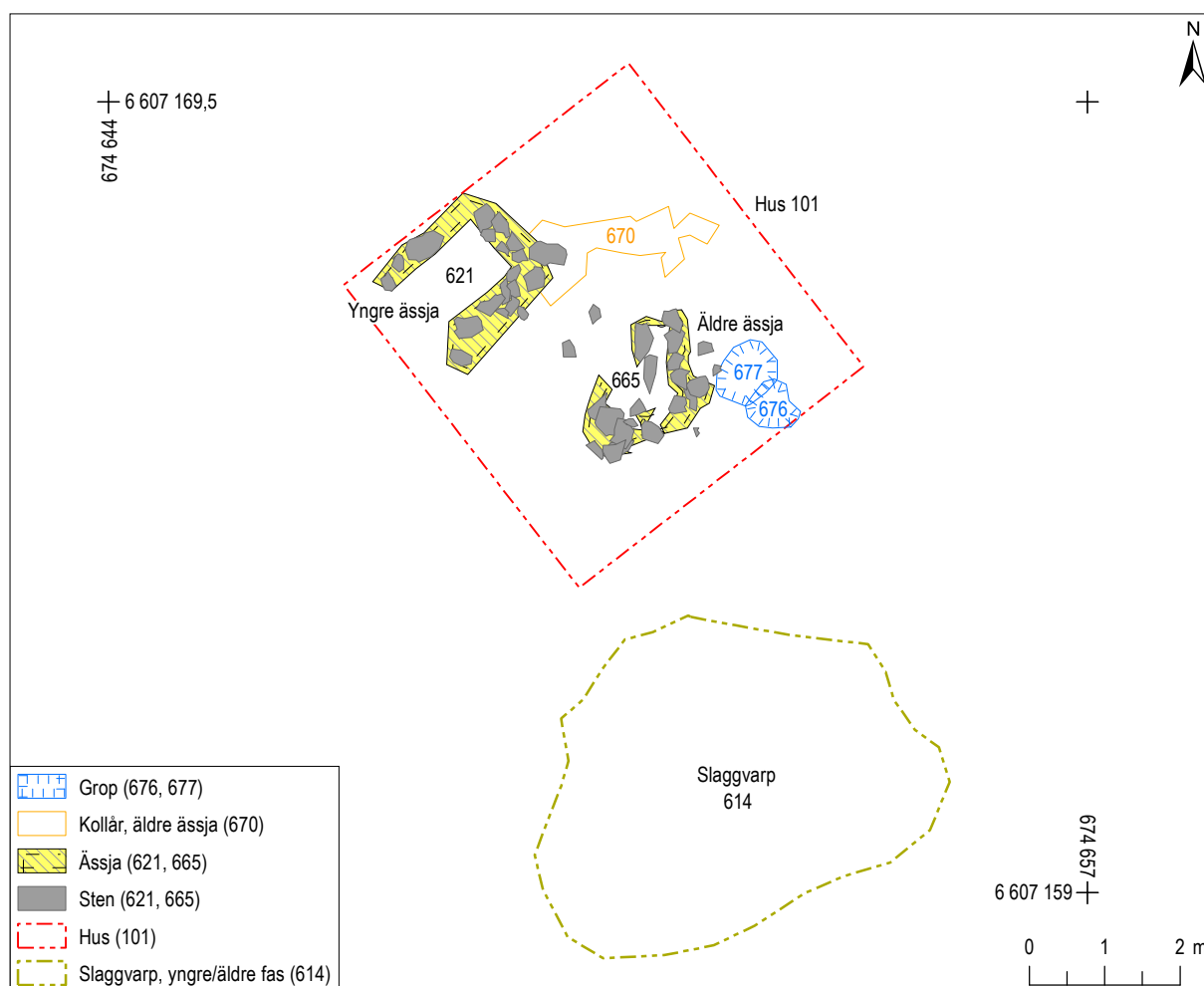
Trots det ringa antalet marknadsvaror i huset fanns det ändå några myntfynd som talar för att dess invånare var del av en penningekonomi. Det rör sig om ett nödmynt från 1715 med värdet 1 daler silvermynt (F607:402:1) och ett överpräglad nödmynt från 1720 (F607:720:1) med valören 1 öre kopparmynt. Vid förundersökningen hittades ytterligare två mynt inom husgrunden med datering till 1716 respektive 1719 (nödmynt).

Smedjan – med verksamhet under 1600- och 1700-talen

En smedja (hus 101) låg cirka 20 meter söder om bostadshuset (figur 171). Den var omkring 5 x 5 meter stor med flera ombyggnadsfaser och ett tillhörande slagghvarp. Lämningarna var fragmentariska,

bland annat saknades syllstenar till husgrunden. Smedjans utbredning kunde i stället avgränsas utifrån bevarade golvlager med innehåll av sot, kol, bränd lera, slagg, glödska, keramik och järnföremål. Det fanns även lämningar efter minst två kronologiskt åtskilda ässjor.

Den yngsta ässjan (621) var synlig i form av en rektangulär stenram i byggnadens sydvästra hörn. Den äldre ässjan (665) fanns strax öster om den yngre, även denna i form av en rektangulär stenkonstruktion. Stenarna var delvis täckta av ett eldpåverkat lerlager. Direkt öster om denna ässja påträffades en nedgrävning (676) som möjligen kan ha varit den plats där städstaben en gång stått. En intilliggande svacka (677) skulle kunna utgöra den trampgrop som bildats vid smedens arbete vid städet. Vid sidan av ässjan fanns också spår efter smedjans kollår i form av ett rektangulärt lager med stora kolbitar (670).

Figur 171. Smedjan (hus 101) med två bebyggelsefaser och ett slagghvarp (614). På planen syns ett urval av de ingående kontexterna. Skala 1:100.

Utanför smedjans södra hörn låg slagghvarpen (614) som var 5–6 meter i diameter. Slagghvarpen antas ha varit i bruk under en längre period och under flera av smedjans bebyggelsefaser. Varpen innehöll cirka 160 kilo slagg varav cirka 68 kilo utgjordes av smidesskällor. I slagghvarpen fanns även liknande fynd som inne i smedjan; järnföremål, halvfabrikat, restprodukter i järn, lerklining och keramik.

Fynd i smedjan

I smedjan och i anslutande slagghvarp hittades sammanlagt runt 150 fynd, 85 % av dessa utgjordes av järnfynd av olika slag (figur 172). Ett tiotal föremål har ingått i smedens arbetsutrustning, som en smidestång, mejslar, punsar, stämjärn och en liten borrh (figur 173). Andra föremål kan vara en del av smedens produktion som hästskor, hästkosömmar, två årderjärn och en lie.

Material	Smedjan (hus 101)
Bergart, odef.	2
Glas	1
Järn	131
Slagg	235 kg
Lera (kritpipa, vävtyngd)	-
Keramik	45
Summa:	179

Figur 172. Antal fynd i olika material i smedjan (hus 101).

Fynd av yngre rödgodskeramik daterade smedjans brukningstid till någon gång mellan 1550–1750 e.Kr. Fyra skärvor från ett dekorerat fat (F682:2051:1 och F685:2052:1) är från perioden 1575–1700, vilket visar på att smedjan kan ha varit i bruk redan under slutet av 1500-talet. Verksamheten har pågått fram till och med 1700-talet och var då samtida med det närliggande bostadshuset. Enbart järnsmide kunde beläggas i smedjan.

Figur 173. Några verktyg och ämnen som påträffades i smedjans golvlager och slagghvarp. Skala 1:1.

A. Tång av pincett-typ. Ena skänkeln avbruten (F613:1391:1)

B. Ett möjligt råämne, avkapad, med rektangulär till rombisk form (F614:626:1)

C. Ett möjligt råämne eller halvfabrikat med avkapad ände (F619:628:1)

Metallurgisk analys

I syfte att få kunskap om de smidesprocesser som skedde i smedjan och vilka råvaror som smeden arbetade med utfördes en metallurgisk analys på ett antal föremål och slagger från smedjan (McDonnell 2021). Resultaten jämfördes också med de från den medeltida smedjan som låg på impedimentet öster om Snapptuna gård (s. 110ff).

Analyserna visade bland annat att smidesskällorna från den yngre smedjan (hus 101) hade en större variation i vikt än i den äldre smedjan (hus 402) vilket tyder på att processen med att rensa ut smedjan varit mer oregelbunden. Det förefaller också som att slaggen har tillåtits svalna på plats i ässjan. En annan skillnad var att blåshålet till bälgen varit betydligt mindre, cirka 11 mm, till skillnad från den äldre smedjans bälgar som haft en genomsnittlig storlek på 21 mm. Ett tolkningsförslag är att den yngre smedjan i stället har haft två mindre bälgar då det finns indikationer på att smidet bedrivits med höga temperaturer i härden. I smedjan har olika järnkvaliteter använts, både ferritiskt järn och högkolhaltigt stål har kunnat beläggas. Råvaran till smidet har därmed kommit från stångjärn från olika råvarukällor. Dessutom har produktion av eggverktyg av mycket hög kvalitet kunnat beläggas. Slutsatsen av den metallurgiska analysen är att verksamheten i smedjan har skett på en avancerad nivå och förmodligen har utförts av en heltidsarbetande smed. Smidesprodukterna har försörjt det behov som funnits av järnprodukter i lokalsamhället.

Sammanfattning

– Smedstorpets materiella kultur

Den lilla enkelstugan ska sannolikt sättas i samband med den intilliggande smedjan och har då fungerat som en bostad för smeden, åtminstone under 1700-talet. En annan möjlighet är att stugan fungerat som en backstuga för någon mindre bemedlad person. De mynt som hittades inne i och nära bostadshuset visade på en tydlig närvaro kring åren 1715–1720.

På etnologiska uppmätningar av äldre jordbruksenheter kan man ofta se hur en mängd småhus ligger en bit utanför den huvudsakliga bebyggelsen. Det kan vara hus som smedjor, bagarstugor, torkhus,

härdbren, hölador, bastur och källare (Erixon 1982, s. 643 ff). Det är möjligt att husen har brukats i samverkan med Snapptuna gård. Lokaliseringen av byggnaderna en bit väster om gården kan bero på att eldfarliga och smutsiga eller illaluktande verksamheter placerats på ett visst avstånd från huvudbyggnaden. Det kan också ha varit tillgången på vatten som styrts viss verksamhet, till exempel vad gäller bryggghus. En vattenkälla låg 15 meter norr om hus 102. Ett ¹⁴C-prov från en pollenstapel i vattenhålet har gett en datering till 1330–1440 e.Kr. (Hed Jakobsson m.fl. 2021, s. 128). En annan möjlighet är att husen utgjort en egen enhet under Molnby, exempelvis en backstuga, där ett hushåll har haft ett bostadshus och bedrivit smide samt eventuellt någon slags råvaruförädling i torkhuset.

Fyndmaterialet i Smedstorpets bostadshus är torftigt om vi jämför med den samtida enheten Snapptuna gård och lyxprodukter som importerade hushållskärl eller dekorbeslag i kopparlegering saknas. Den enda marknadsvaran som fanns i huset var en handfull kritpipor. De fyra myntfynden talar ändå för att torparen eller smeden till viss del har deltagit i en penningekonomi.

Smeden som arbetat i smedjan förefaller ha haft en viss grad av specialisering och verksamheten har varit långvarig om än med periodiska avbrott. Ett avancerat eggsmide har bland annat kunnat beläggas i materialet. Det järn som har förädlats har varit stångjärn av olika kvaliteter, både kolstål och ferritiskt järn har ingått i produktionen. Marknaden för stångjärn var vid denna tid förlagd till Stockholm.

Vem var smeden?

Via de skriftliga källorna i form av skattelängder och husförhörslängder kan vi följa invånarna i Snapptuna från början av 1500-talet fram till 1800-talets början. Däremot är det inte möjligt att urskilja vilka personer som ska kopplas till de olika bostadshusen. Vad vi kan se är att det tidvis fanns möjliga parallella hushåll på platsen i form av gifta par och även ett tillskott på vuxna syskon i hushållet. Tyvärr saknas mantalslängder mellan åren 1679 och 1718. Från 1719 och framåt kan vi däremot följa Snapptunas invånare i de olika längderna. Någon smed kan vi inte urskilja i de skriftliga källorna. Följande uppgifter kring de boende i Snapptuna finns att tillgå från början av 1700-talet:

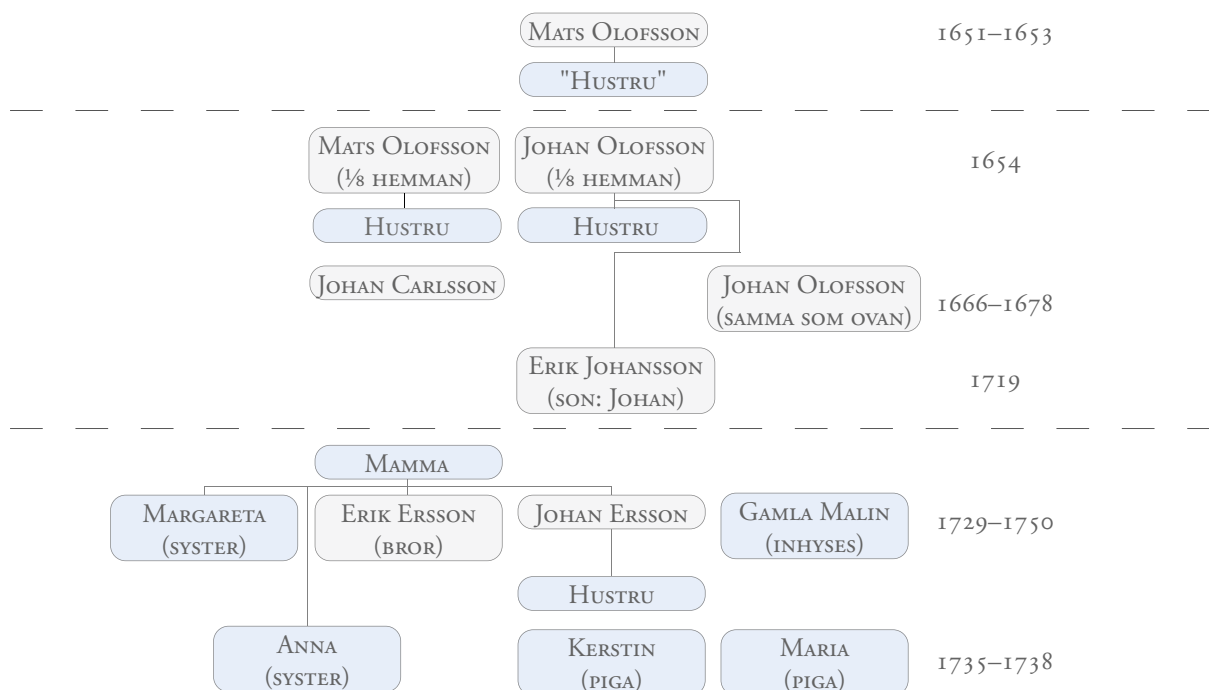
- 1719: Erik Johansson med sonen Johan (husförhörslängden).
- 1721: Erik Johansson, hans hustru och en son över 15 år i Snapptuna (mantalslängden).
- 1729–38: Sonen Johan Ersson har tagit över Snapptuna tillsammans med hustru, modern, brodern Erik, systemen M[argareta] och gamla Malin (*inhyses*) i Snapptuna (husförhörslängden).
- 1739–1742: Flera familjer tas upp under Snapptuna: Olof med hustru, Anders med hustru och Johan Johansson med hustru (husförhörslängden).

Lena Beronius Jörpeland och Annica Ramström har i en artikel om smedstorpens materiella kultur poängterat att det vid tidigare undersökningar av smedjor har saknats information om verksamheten i de skriftliga källorna vilket kan bero på statens ointresse för verksamhet som inte var skattlagd. De studerade lokalerna har benämnts enbart som torp i källorna (2007, s. 155ff). Smedjan i Snapptuna är ytterligare ett tydligt exempel på en verksamhet vi har kunnat belägga arkeologiskt men som inte är synlig i de skriftliga källorna.

Avslutning

Vi har nu kunnat följa snapptunaborna och deras hushåll från 1600-talets till 1800-talets början, vilket ger en tidsrymd på runt 200 år. Det motsvarar ungefär sex generationer, om vi nu hade haft en situation där gården gått i arv inom samma familj. De obesuttna på landsbygden hade inte alltid möjlighet att ta över torpkontraktet efter sina föräldrar, även om det hände. I Snapptuna kan vi se att ett övertagande sker från far till son vid ett fåtal tillfällen.

Utifrån de skriftliga källorna har vi skapat ett slags släkträd för Snapptuna för denna period (figur 174). De personuppgifter som ingår i detta utgår från en tidigare genomgång av Snapptuna i de skriftliga källorna (Berger 2021). Sammanlagt ingår ett 60-tal personer, vuxna och barn i släkträdet mellan åren 1613–1810. I uppställningen kan vi se att Snapptuna skiftar brukare vid (minst) 14 tillfällen under denna tid. Det innebär ett genomsnitt på cirka 14 år för varje torpare. Vid några tillfällen finns det även flera parallella hushåll eller familjer i Snapptuna, men det är tyvärr inte möjligt att knyta dem till en specifik bebyggelse.

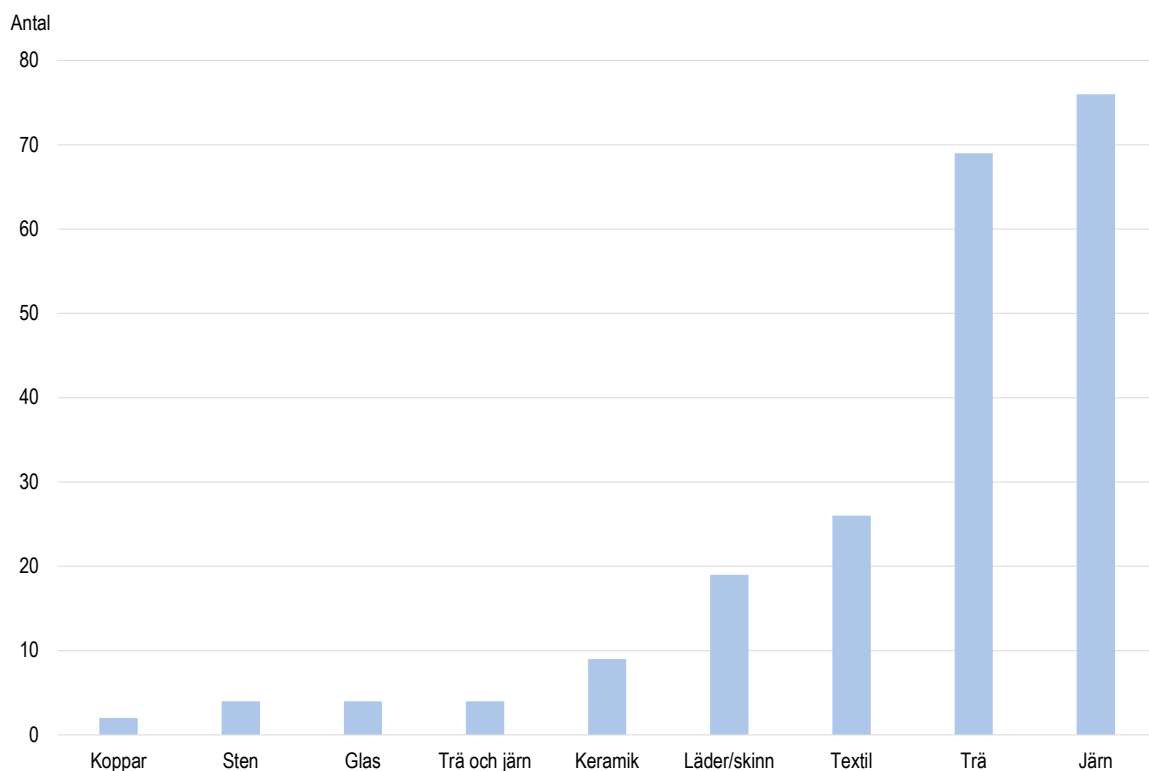
Figur 174. Utdrag ur Snapptunas "släkträd". Se Berger 2021 för fullständiga källhänvisningar.

Figur 175. Några av de värdefulla träföremål som togs upp i bouppteckningen var olika slags transportfordon som kärror, skrinor och slädar. På bilden syns häst och vagn utanför Västlunda 1:1 i Vallentuna. Källa: Vallentuna bildarkiv, löpnr 663. Fotograf: okänd, år 1940.

De skriftliga källorna är knapphändiga med information om Snapptunas invånare. Under 1600-talet får vi oftast inte ens veta kvinnornas namn utan de anges enbart som "hustru" i längderna. Med husförhörslängdernas inträde under 1700-talet ökar detaljnivån och vi får till slut namnen på både kvinnor och barn, och i den yngsta längden som ingått i denna studie (1749–1750), även åldern.

En annan källa som har gett oss en unik inblick i ett hushåll i Snapptuna vid mitten av 1700-talet är den bouppteckning som upprättas över Olof Andersson 1759 (Berger 2021, s. 8ff). Olof var född i torpet Gröndalen och brukade Snapptuna tillsammans med hustrun Elisabeth Persdotter mellan 1740 och 1759. De fick åtta barn, varav fem ännu var i livet när Olof gick bort. I dödboken beskriver prästen

Figur 176. Antal föremål i olika slags material i en bouppteckning för Olof Andersson i Snapptuna 1759.

Olof i positiva ordalag. Han var ”väl grundad i sin kristendomskunskap... och alltid förde en kristelig levnad, så väl hemma i sitt hus mot maka och barn, som i umgänget med andra människor”. Olofs vuxna son Anders, som vid faderns död bodde på annan ort, kom att flytta tillbaka till Snapptuna och ta över gården efter hans död. Olof tituleras som torpare i dödboken medan han i bouppteckningen uppges vara bonde.

I bouppteckningen listas Olofs sammanlagda tillgångar i form av inredning, husgeråd, redskap, vagnar, kläder, hushållstextiler och djur. Här ges en sällsynt möjlighet att jämföra de arkeologiska resultaten med vad samhället med dåtidens ögon ansåg vara värdefullt nog att ta upp i en bouppteckning. Vi kan exempelvis se att textilier generellt värderades högt, och även gamla slitna plagg togs upp i förteckningen. Den rikliga mängd keramik som hittades vid utgrävningen har inte samma motsvarighet i bouppteckningen, här finns bara några stenskårar

och stenfat upptagna. I en källa från 1700-talet med anknytning till Bellman omtalas ”stenskårar från Delft” (Hallman 1907) vilket sannolikt syftar på nederländska fajanskärl tillverkade i staden Delft, så kallad delftfajans.

Fördelningen av föremål av olika slags material ser av naturliga orsaker annorlunda ut i bouppteckningen jämfört med den arkeologiska undersökningen. Hela 44 % av föremålen utgörs av trä eller textil, vilket är material som vanligtvis inte har bevarats i denna typ av miljöer (figur 175 och 176).

Med Olof och hans familj sätter vi punkt för diskussionen om snapptunabornas materiella kultur. I nästföljande avsnitt kommer vi att ställa materialet från Snapptuna mot några andra undersökta torpmiljöer i syfte att bättre förstå vad som utmärker dessa miljöer, vilka skillnader som finns i den materiella kulturen mellan olika torp och vad detta kan bero på.

TORPARNAS MATERIELLA KULTUR – EN UTBLICK

De obesuttna i Snapptuna, torpare, fräselandbor och statare, hade under tidigmodern tid en föremålsuppsättning med såväl egentillverkade järnprodukter som produkter i andra material, som keramik, kopparlegering och glas, tillverkade av specialiserade hantverkare och inköpta på en nära eller fjärran marknad. Förekomsten av mynt i små valörer visar också att mänskorna var en del av en penningekonomi där man köpte och sålde produkter och tjänster i den lägre prisklassen. I detta avsnitt kommer vi att höja blicken och jämföra snapptunabornas livsmiljö med några andra torpmiljöer från samma tid. Frågan är om bilden av en varierad materiell torpkultur under perioden kan bekräftas.

Vi har i det föregående avsnittet diskuterat resultaten från de undersökta 1600- och 1700-talshushållen i Snapptuna och lyft fram de boendes materiella kultur i form av byggnadslämningar och föremål. De tre bebyggelseenheter uppvisar såväl skillnader över tid som olikheter mellan samtida hushåll med avseende på fyndens antal och sammansättning, vilket antyder att det fanns sociala och ekonomiska skillnader mellan de obesuttna hushållen i Snapptuna. Det fanns också en variation i bebyggelsens uttryck som förefaller vara kopplad till både en kronologisk utveckling och till de olika enheternas kamerala status. Exempelvis så sker en förändring av bebyggelsen i Snapptuna, från den äldsta enkelstugan till en mer utvecklad miljö med en parstuga och ett tillhörande slutet gårdsrum. Vi kan också se att förekomsten av föremål i ädelmetall blir allt vanligare samt att nya inslag i bordskulturen dyker upp, till exempel nya slags glas- och keramikkarl. De skriftliga källorna bekräftar, vid vissa

tillfällen, också en skillnad i hur de olika enheterna kategoriseras, ett dagsverkstorp och en landbogård eller ett rå och rörhemman.

I detta avsnitt kommer Snapptuna ställas mot några andra torpmiljöer i syfte att undersöka om det finns variationer i bebyggelsens utseende och torparnas föremålsuppsättningar, som också kan relateras till torparnas socioekonomiska bakgrund. Vi kommer att framhålla arkeologins potential, vad det är vi hittar vid den arkeologiska utgrävningen och vad det kan säga om de obesuttnas livsvillkor och kontaktnät. Fokus kommer att vara på förekomsten av det vi kallar för marknadsprodukter, det vill säga föremål som torparna inte har tillverkat själva utan köpt eller bytt till sig på lokala eller regionala marknader. Vi kommer emellertid att ta avstamp i torparnas fysiska miljö, deras hus och gårdar samt på vems mark torpet var anlagt.

Torparnas materiella kultur

Torparnas materiella kultur har lyfts fram i flera sammanhang, senast i slutpublikationen för forskningsprojektet *De obesuttnas arkeologi och kulturarv* (Nilsson m.fl. 2020). Antologin *Torpens arkeologi* (Welinder 2007) kan annars ses som ett viktigt avstamp för denna forskning där flera av författarna diskuterar hur torparnas materiella kultur kan definieras och i vilken utsträckning den är möjlig att urskilja i olika källmaterial. Christina Rosén presenterar ett halländskt material och om torparnas sociala särställning avspeglas i deras materiella kultur jämfört med den omgivande bondekulturens. Det kan vara genom avsaknad eller förekomst av vissa typer av föremål eller ett lägre antal föremål som skulle kunna avspegla sämre ekonomiska förhållanden. Även torpbebyggelsen borde skilja sig från böndernas genom kriterier som färre byggnader, en större variation i byggnadsskicket och ett läge långt från den etablerade gårdsbebyggelsen (Rosén 2007, s. 63f).

Roséns slutsats är att det finns en så pass stor variation i byggnadsätt och föremålskultur att generaliseringar utifrån de kamerala begreppen ”torp” eller ”lägenhetsbebyggelse” blir i stort sett omöjliga att göra. Bilden kompliceras ytterligare av annan bebyggelse för obesuttna som exempelvis backstugor. Gemensamt för de obesuttna är däremot den sociala underordningen och Rosén lyfter fram detta som en fruktbar ingång till torpens materiella kultur, hur torparna har hanterat denna underordning genom antingen följsamhet eller uppror (a.a., s.77). Hon poängterar att flertalet torp tillkommit under 1800-talet och det tidiga 1900-talet, vilket var en period med stora sociala omvälvningar. Det var också en tid då mängden föremål i hushållen ökade kraftigt, och detta innebar möjligheter för torparna för att uttrycka social status eller strävan mot en sådan.

Anders Håkansson lyfter i samma antologi som nämns ovan fram hur den materiella kulturen kan besvara frågor om torparnas sociala miljö utifrån en undersökning av en halländsk torpmiljö (Håkansson 2007, s. 121ff). Ett resultat i studien är att en förändring i keramiken framträder efter mitten av 1700-talet med en högre grad av öppna samt dekorerade kärl vilket visar att torpets invånare har

närmat sig böndernas bordskultur. Detta sker samtidigt som torpet omvandlas kameralt till ett mindre hemman.

I sin artikel om smedstorp diskuterar Lena Beronius och Annica Ramström dessa torps materiella kultur (2007, s. 155ff). Deras slutsats är att både föremålskultur och byggnadsbestånd varierar mellan smedstorpen. Två av lokalerna har exempelvis fler föremål och även keramikvärl av en mer urban karaktär jämfört med andra kända torpmiljöer.

En studie som tangerar vår ansats, men behandlar en äldre period, är Lena Beronius studie av landborna i Uppland under medeltiden. Hon utgår från de landbogårdar som legat i kronobygn Gamla Uppsala och undersöker om de kan anses som särpräglade vad gäller byggnadstraditioner och föremålskultur (Beronius Jörpeland 2017). I studien ingår såväl vilka hustyper som förekommit som deras storlek och gårdarnas disponering. En slutsats är att landborna i området delade en, i stort sett, enhetlig materiell kultur som också speglar den socioekonomiska miljön och de verksamheter som kan kopplas till gårdarna.

Perspektiv på fattigdom

Det finns en generell bild av torparens livsmiljö som torftig och fattig, och vid arkeologiska undersökningar av torplämningar förväntar man sig därför gärna få och spartanska fynd. Men vad är egentligen små mängder och hur definieras enkla fynd? Ett återkommande problem när vi ska diskutera hurvida ett fyndmaterial från landsbygden ska anses fattigt, normalt eller rikt är bristen på jämförande studier (Nilsson m.fl. 2020, s. 11, 153).

Vissa föremål kan antyda fattigdom, exempelvis har dekorerade rödgodsfat utgjort ett alternativ till tenn-, silver- och fajansfat under 1500-talet och framåt. Ett exempel med en backstuga från 1700-talets förra hälft visar att stugan enligt skriftliga källor beboddes av två utfattiga hjon. Föremålen från stugan som påträffades vid en arkeologisk undersökning gav en annan bild med importerade keramikvärl, dricksglas, glasbuteljer och flera kärl i rödgods. Fynd av fönsterglas tyder på att det funnits minst ett glasfönster. Christina Rosén menar att upp-

gifterna om utfattighet i detta fall ska ses som en skatteteknisk formulering i betydelsen att det inte fanns något att beskatta (Rosén 1999, s. 102). Det är också viktigt att ställa frågan om hur människorna har kommit över de påträffade föremålen. Torparna hade exempelvis en större rörlighet än bonden genom att de av ekonomisk nödvändighet tvingades ut som tjänstehjon, på arbetsvandringar eller i tiggeri. Detta kan ha resulterat i att föremålen i torpet kommer från ett större område (Rosén 1999, s. 105).

Tidigare forskning har framför allt diskuterat skillnader i den materiella kulturen mellan olika grupper i samhället som mellan torpare, backstugusittare, bönder, hantverkare, stadsbor (framför allt Rosén 1991, 1999, 2001, 2004, 2007). I detta sammanhang kommer vi emellertid att fokusera på skillnader mellan de olika torpmiljöerna. För Snapptuna gårds del har vi dessutom en enhet som går från en kameral status som torp till en landbogård och senare en statarbostad. Frågan är om och hur denna förändring kan urskiljas i den materiella kulturen för denna enhet?

En vanlig fyndsammansättning från eftermedeltida torpmiljöer är enklare föremål i järn, krossade keramikkarl av yngre rödgods och glasskarvor efter flaskor, buteljer och fönsterglas. Organiskt material som trä, läder och textil har sällan bevarats i dessa miljöer. De senare föremålsgrupperna framträder däremot i samtida bouppteckningar där det framgår att större träföremål, som möbler, och textila material var värdefulla ägodelar. Det är emellertid viktigt att vara uppmärksam på att de olika källorna ger olika bilder av verkligheten där det arkeologiska materialet är att betrakta som hushållets efterlämnade avfall, oavsett värde, medan det historiska materialet, som exempelvis bouppteckningar, utgår från en ekonomisk värdering av hushållets sparade föremål (jfr Håkansson 2007, s.121ff).

Vår utgångspunkt för denna studie är att en torpmiljö med en stor variation i den materiella kulturen eller stor mängd av vissa materialtyper också kan förstås som att människorna/torparna var en del av ett större kontaktnät och därmed hade tillgång till en större marknad samt att de var en del av en penningekonomi där varor och tjänster kunde säljas och köpas. Detta kan kontrasteras mot miljöer som är mer fyndfattiga och ”torftiga”.

Föremål som indikation på materiellt välstånd

Det kan också vara intressant att lyfta fram några specifika föremålskategorier som vi anser vara tecken på ett visst materiellt välstånd i ett ruralt sammanhang under 1600- och 1700-talen. Under denna period skedde en förskjutning från självhushållande enheter med en stor mängd träföremål och egen-smidda järnprodukter till att marknadsvaror som serveringskäril och bordskäril i yngre rödgods, kritpipor, glaskäril och prydnadsbeslag i kopparlegering började strömma ut på landsbygden.

Christina Rosén har i en studie av torp och backstugor från tidigmodern tid i Halland föreslagit att fyndgrupper som indikerar hög status skulle kunna vara ädelmetaller, vissa möbler och dräkt detaljer, smycken, metallgrytor, ostindiskt porslin, remmare, spetsglas samt eventuellt fajanser. Låg status skulle i sin tur kunna utgöras av brist på ovanstående samt en hög andel kokkäril i keramik och en hög andel dekorerade öppna käril i rödgods (Rosén 1999, s. 44f).

I denna studie har vi valt att fokusera på torparnas förmodade rörlighet och köpkraft i samhället genom att se närmare på de föremål som torparna inte har tillverkat själva: föremål i kopparlegering, kritpipor, hushållskeramik, glaskäril. Många av dessa varor är massproducerade och billiga i inköp medan andra, exempelvis glasbägare, har en mer exklusiv prägel. Även förekomsten av borttappade eller kvarlämnade mynt kan ses som en indikation på hur väl ett torp var involverat i en penningekonomi.

Den jämförande studien är uppdelad i två kronologiska delar, där Snapptuna torp respektive Snapptuna gård och Smedstorpet relateras till andra torpenheter med ungefär samma brukningstid. Som vi har framhållit tidigare är Snapptuna en enhet med skiftande kameral status; torp, landbogård, rå- och rörhemman och statartorp. Konstant genom hela brukningstiden är emellertid Snapptunas underordning gentemot den frälseägda byn Molnby, som kring sekelskiftet 1600 blir ett säteri. Snapptunas invånare saknar rådhighet över jorden de brukar, vilket vi kan se tydligt i de korta perioder som varje brukare besitter enheten. Vi anser det därmed motiverat att låta hela Snapptunas livslängd ingå i jämförelsen, även för de perioder som bebyggelsen inte kan kategoriseras som ett regelrätt torp i kameral mening.

Källmaterialet

Vi kommer relatera resultaten från undersökningen av de tre bebyggelseenheter i Snapptuna till åtta torpundersökningar från Mellansverige med dateringar från slutet av 1500-talet till början av 1800-talet (figur 177). Urvalet baseras på att platserna är välpublicerade och att det har varit möjligt att urskilja avgränsade brukningsfaser för torpen samt ett fyndmaterial kopplat till dessa faser. I studien ingår torp knutna till gårdar med olika slags jordnatur, frälse, krono och skatte. Det har emellertid framgått av både tidigare forskning (bland andra Elgeskog 1945, s.19f; Beronius Jörpland & Ramström 2007, s. 157; Håkansson 2007) och vår egen studie i de föregående kapitlen att torpen under tidigmodern tid inte sällan skiftar jordnatur eller kameral status, mellan exempelvis torp, backstugor och landbogårdar.

Antalet byggnader på de olika torplokaler som ingår i studien varierar mellan ett och sex hus för respektive lokal och bebyggelsefas. Totalt har 33 hus ingått i jämförelsen varav cirka hälften kan tolkas som bostadshus. Vid de olika torpundersökningarna har

mellan 500 och 4 000 föremål eller fragment av föremål tillvaratagits. I studien har vi valt att inte ta med avfallsmaterial som djurben, bränd lera, tegel, slagg och eldslagningsflinta.

De undersökta torpen har haft en brukningstid på mellan 60 och 150 år och i vissa fall finns tydliga kronologiska faser där olika byggnader avlöser varandra. I andra fall har samma byggnad brukats under en längre tidsperiod och det har av olika anledningar inte varit möjligt att dela upp fyndmaterialet tidsmässigt. Med detta i åtanke är det svårt att göra jämförelser mellan antalet byggnader och fynd som påträffats på de olika platserna. Det finns också flera andra källkritiska aspekter som påverkar jämförelsen, exempelvis hur torpet har övergivits, vilka senare aktiviteter som skett på platsen, hur fyndsamlingen har gjorts och hur stor andel av lämningarna som har undersökts (jfr bl.a. Håkansson 2007). Några översiktliga jämförelser är ändå möjliga att göra, till exempel hur den procentuella fördelningen mellan olika materialkategorier ser ut eller om det finns specifika nyckelfynd som mynt eller statusföremål på dessa platser.

Torplokal	Landskap	Jordnatur	Jordägare	Datering (ca)	Brukningstid i år (ca)
Bröte (K1 och K2)	Uppland	Frälse	Molnby säteri	1690–1770	80
Falla 1650–1750 (2, 5, 6, 38)	Närke	Krono	Kronoutjord	1650–1773	120
Falla äldre bebyggelsefas	Närke	Krono	Kronoutjord	1590–1650	60
Kappelshagen (1, 2, 3)	Västergötland	Skatte	Hova by	1750–1830	80
Lilla Ullevi (enkelstugan)	Uppland	Frälsehemman 1653, "torpare" 1668–1726, därefter arrendatorer	Utjord (1500-tal) frälseägd?	1650–1800	150
Norrkärr	Östergötland	Torp	Björnvikens säteri	1690–1810/30	120–140
Snapptuna gård (125, 126, 127, 128, 130, 136)	Uppland	Frälse	Molnby säteri	1720–1810	90
Snapptuna smedstorp (100, 101, 102)	Uppland	Frälse	Molnby säteri	1700–1800	100
Snapptuna torp (200, 208)	Uppland	Frälse	Molnby säteri	1590–1680	90
Tågen yngre bebyggelsefas	Västmanland	Frälse/krono	Godset Hässlö/överstelöjtnantboställe (1683–)	1670–1780	110
Tågen äldre bebyggelsefas	Västmanland	Frälse	Godset Hässlö	1640–1670	30
Viksäng	Västmanland	Krono?	Viksäng tegelbruk/staden Västerås	1700–1810	110
Öreslandtorpet (B1 och B2)	Södermanland	Utjord (1638) torp (1648)	Östra Täckeråker, frälsegård/säteri	1590–1670	80

Figur 177. Samtliga torplokaler som ingår i den jämförande studien.

Snapptuna torp och andra torpmiljöer från 1600-talet

Vi kommer i det följande att titta närmare på två undersökta torpmiljöer med liknande dateringar som Snapptuna torp, det vill säga med en brukningstid som huvudsakligen befinner sig i 1600-talet. Anledningen till det begränsade antalet jämförelseobjekt är att många torp har en brukningstid som visserligen startar i 1600-talet men också omfattar yngre perioder, och att det inte har varit möjligt att separera fynden från respektive period.

Öreslandstorpet

På platsen för Öreslandstorpet i Österhaninge socken i Södermanland fanns lämningar efter ett bostadshus, en förrådsbyggnad eller ett kokhus och ett avfallslager (Jonsson & Duncan 2015; figur 178). Bebyggelsen finns utsatt på historiska kartor och uppges 1638 vara en utjord till Östra Täckåker och 1648 som bebyggelsen Öreslandstorpet. Östra Täckåker utgjorde från 1573 och framåt ett frälsehemman/säteri.

Figur 178. Ett urval av kontexter i byggnad 2 (B2) vid Öreslandstorpet. Mot bakgrund av Fastighetskartan, skala 1:100. Översikten visar samtliga tre lämningar inom lokalen, skala 1:1 000. Mätfiler tillhandahållna av Stiftelsen Kulturmiljövård.

Bostadshuset (byggnad 2) var cirka 5 x 4 meter stort och hade en inre källare. Det mindre huset (byggnad 1) var kvadratisk och cirka 4 x 4 meter stort. Till miljön hörde även ett oväntat rikt fyndmaterial, framför allt i form av avfall som dumpats i bostadshusets källare. Totalt hittades 760 hela eller fragmenterade föremål varav den största gruppen utgjordes av keramik (48 %) och den näst största av järnföremål (26 %).

Fyndsammanställningen påminner en hel del om den från Snapptuna torp (figur 179). Några skillnader fanns ändå vad gäller hur stora mängder som förekom av olika fyndkategorier. I Snapptuna fanns exempelvis en högre andel keramik medan andelen kritpipor var högre i Öreslandstorpet.

Tittar vi närmare på de föremålsgrupper som kan indikera god materiell standard så fanns det 18 föremål i kopparlegering och tio mynt i Öreslandstorpet. Detta är i stort sett samma mängd som påträffats vid Snapptuna torp, om vi även inkluderar de fynd som togs upp vid förundersökningen (jfr figur 132, s. 203).

Keramik importerad från Böhmen/Polen, England, Holland, Kina, via Holland, och framför allt Tyskland, samt fina dryckeskärl i glas, visar att Öreslandstorparna på något sätt hade tillgång till en marknad där dessa föremål fanns att tillgå. Andra

Material	Snapptuna torp	Öreslandstorpet	Falla 1600-talsfas
Bergart, odef.	17	23	-
Bly	1	3	-
Glas	152	68	45
Järn	332	201	134
Järn, ben, kopparlegering, trä	3	-	-
Koppar (mynt)	14	10	11
Kopparlegering	10	18	4
Lera (kritpipa, vävtyngd)	18	68	56
Keramik	698	367	100
Lergods (kakel)	2	-	-
Ben/horn, bearbetat	0	2	-
Summa:	1247	760	350

Figur 179. Fynd uppdelat på materialkategori för de tre 1600-talstorpen Snapptuna, Öreslandstorpet och Falla. Enbart de fynd som anges höra till hus 3 och 4 redovisas för Falla.

föremål som utmärkte sig särskilt var två fingerringar i kopparlegering, en armlänk eller klockkedja, ett handtag till en värja och glasskärvor från en värtbägare. Bland hushållskeramiken fanns några rikt dekorerade barockskålar. Dessutom fanns kritpipor som var tillverkade i Holland. Keramikgodset från byggnaden visar på en dominans av bords- och serveringskärl i form av skålar och fat framför andra typer av kärl för tillagning eller förvaring.

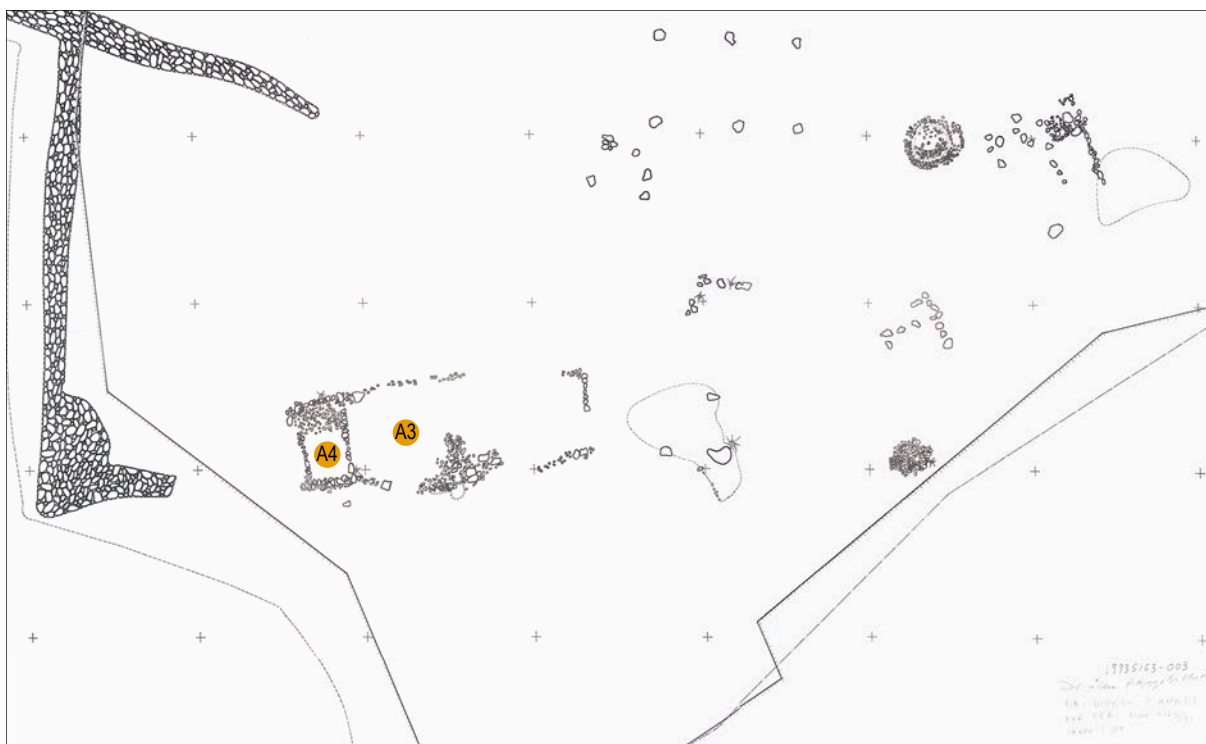
Sammantaget menar rapportförfattarna att de utmärkande fynden talar för en viss exklusivitet i den materiella kulturen, vilket förklaras med att det skulle kunna röra sig om en krogmiljö eller att torpet fungerat som boende för en soldat som deltagit i stormaktstidens kontinentala krig. Ett tredje alternativ är att en person med släktskap till den frälsesläkt som bodde på huvudgården Östra Täckåker disponerat torpet för en tid. De framhåller slutligen att de exklusiva föremålen inte nödvändigtvis behöver spegla torparnas sociala position, då det också fanns möjlighet för mindre bemedlade människor att införskaffa föremål laddade med status (Jonsson & Duncan 2015, s. 40).

Falla (den äldre bebyggelsefasen)

I Falla i Viby socken i Närke undersöktes redan på 1990-talet ett gårdskomplex bestående av ett flertal byggnader (Grälls & Westin 1999). Undersökningen var ett tidigt exempel på en mer storskalig undersökning av eftermedeltida landsbygdsbebyggelse. På platsen fanns bland annat två bostadshus, tre ekonomibyggnader, två stenkällare och en smedja (figur 180).

I mitten av 1500-talet utgjorde enheten Falla en kronoutjord med kronotorpare. I början av 1600-talet fanns så mycket som fyra torp i Falla, medan det under 1650-talet endast fanns en brukare.

Utifrån fyndmaterialet kunde bebyggelsen till viss del delas upp i två kronologiska skeden där det äldre skedet omfattade ett boningshus (A3) och en intilliggande källarstuga (A4). Boningshuset var cirka 14 x 7 meter stort med stensyllar och spisiröse. Källarstugan var 7 x 5 meter stor där utrymmet för den nedgrävda källaren var cirka 2 x 2 meter. Ekonomibyggnaderna på platsen var fyndfattiga och kunde inte knytas till ett specifikt skede.

Figur 180. Bebyggelsen tillhörande det äldre bebyggelseskedet i Falla. Bearbetat utsnitt av originalritning (ritningsnr 19935163-003, ATA).

Av de nära 1 400 hela eller fragmenterade föremål som hittades vid undersökningen har endast en mindre andel, cirka 350 fynd, hittats i de två äldre bebyggelselämningarna enligt rapportens fyndlista. I en senare publicerad artikel anges däremot att majoriteten av föremålen kommer från det äldre bebyggelseskedet (Beronius Jörpeland & Ramström 2007, s. 166). Vi har inte haft möjlighet att kontrollera fyndspridningen i projektets grunddokumentation (ATA). Ser man till fördelningen mellan de olika materialkategorierna är det emellertid ingen större skillnad mellan de fynd som kan kopplas till de äldsta husen och det totala materialet.

Av de 20-tal mynt som hittades på platsen kom drygt hälften från någon av de båda äldre husgrunderna. Mynten var huvudsakligen från drottning Kristinas tid och det äldsta var från 1635. I området fanns även två silvermynt med datering till 1666 respektive 1672. Fyndmaterialet daterar det äldsta bebyggelseskedet till perioden 1500-talets slut till 1600-talets mitt eller andra hälft.

I bostadshuset framkom en relativt stor mängd delar från kritpipor, ett 50-tal fynd. Keramiken utgjordes

av yngre rödgods varav merparten hade dekor av vitlera. Godset dominerades av serveringskärl som fat och skålar. Inga uppgifter om keramikens kvalitet eller proviniens finns emellertid i rapporten. Övriga marknadsvaror var få och bara enstaka föremål i kopparlegering påträffades, bland annat en knapp och två hyskor.

Sammanfattning – tre 1600-talstorp

De två torpen som beskrivits ovan har flera saker gemensamt med Snapptuna torp och de tre enheterna går att jämföra på en övergripande nivå. Undersökningarna har emellertid utförts vid olika tillfällen under en 20-årsperiod och metod och forskningsfokus har förändrats. Detta kan exempelvis ha betydelse för hur stor andel av fyndförande lager som undersökts.

Torpenheterna brukades mellan 60 och 90 år, huvudsakligen under 1600-talet. Bebyggelsen bestod av minst två byggnader, en huvudbyggnad i form av ett bostadshus och en anslutande ekonomibygnad med funktion som kokhus, förrådsbyggnad eller extra sovstuga. Bostadshusets storlek och planlösning

skiljer sig mellan torpen. I Öreslandstorpet fanns en enrumstuga på 20 m² och i Snapptuna en tillbyggd enkelstuga på 35 m². Ytterligare ett exempel är ett bostadshus i Tågen i Västerås, ett torpkomplex där brukningsfasen framför allt kunde kopplas till 1700-talet (se nedan). Här fanns vid mitten av 1600-talet en enkelstuga på 35 m². Möjligen var denna storlek ganska vanlig under 1600-talet. I Falla var däremot bostadshuset större, 95 m², sannolikt i form av en parstuga.

Den sammanlagda inomhusmiljön på torpen varierar så stort som mellan 23 och 133 m². Här finns emellertid en källkritisk aspekt där ekonomibyggnader kan vara enklare byggda och svårare att hitta arkeologiskt, men möjligheten finns att skillnaden speglar en ekonomisk realitet. Till exempel kan dagsverkstorp, som i Snapptuna, ha saknat eller haft få större boskapsdjur och därmed har de inte haft behov av fähus eller foderlador. En förvaringsbyggnad för den skördade säden bör emellertid ha funnits.

Fyndmängden i de olika enheterna varierar från 350 fynd (Falla) till 1 200 fynd (Snapptuna). Här måste emellertid stora reservationer göras för att flera byggnader och lager inte gick att datera vid Falla och den totala fyndmängden som tillhör det äldsta skedet sannolikt ska vara högre (se ovan). Möjligen ska så mycket som hälften av den totala mängden fynd i Falla (1400) kopplas till det äldre skedet. Fyndmaterialen domineras av keramik och järnfynd men även vissa marknadsvaror förekom på torpen i form av keramikkärl, kritpipor och en mindre mängd föremål i kopparlegering (se figur 179).

Ett tiotal mynt hittades på respektive torp vilket visar att samtliga torpare hanterat mynt i samband med omsättning av varor eller tjänster. Marknadsvaror förekom på torpen i form av keramik- och kopparlegering. Lite mer ovanliga fynd som exklusiva keramik- eller glaskärl fanns enbart i Snapptuna och i Öreslandstorpet. Här måste emellertid en reservation göras på grund av avsaknaden av specialregistreringar för fynden från Falla.

Avslutningsvis vill vi framhålla att det rör sig om ett för litet material för att dra generella slutsatser, men genomgången kan ses som början till en bild av vad som är en normal hushållsuppsättning föremål för ett torp under 1600-talet.

Snapptuna gård och andra torpmiljöer från 1700-talet

När vi rör oss in i 1700-talet ökar antalet lämpliga jämförelseobjekt vilket ger en bättre möjlighet att göra generella iakttagelser. Flera av 1700-talsenheterna har rötter i 1600-talet och det har inte alltid varit möjligt att dela upp fynden efter en strikt gräns vid sekelskiftet. Det mest närliggande torpet från Snapptuna sett var Bröte, en enhet som vi tror etablerades i samband med, eller strax innan, Snapptuna torp avvecklades.

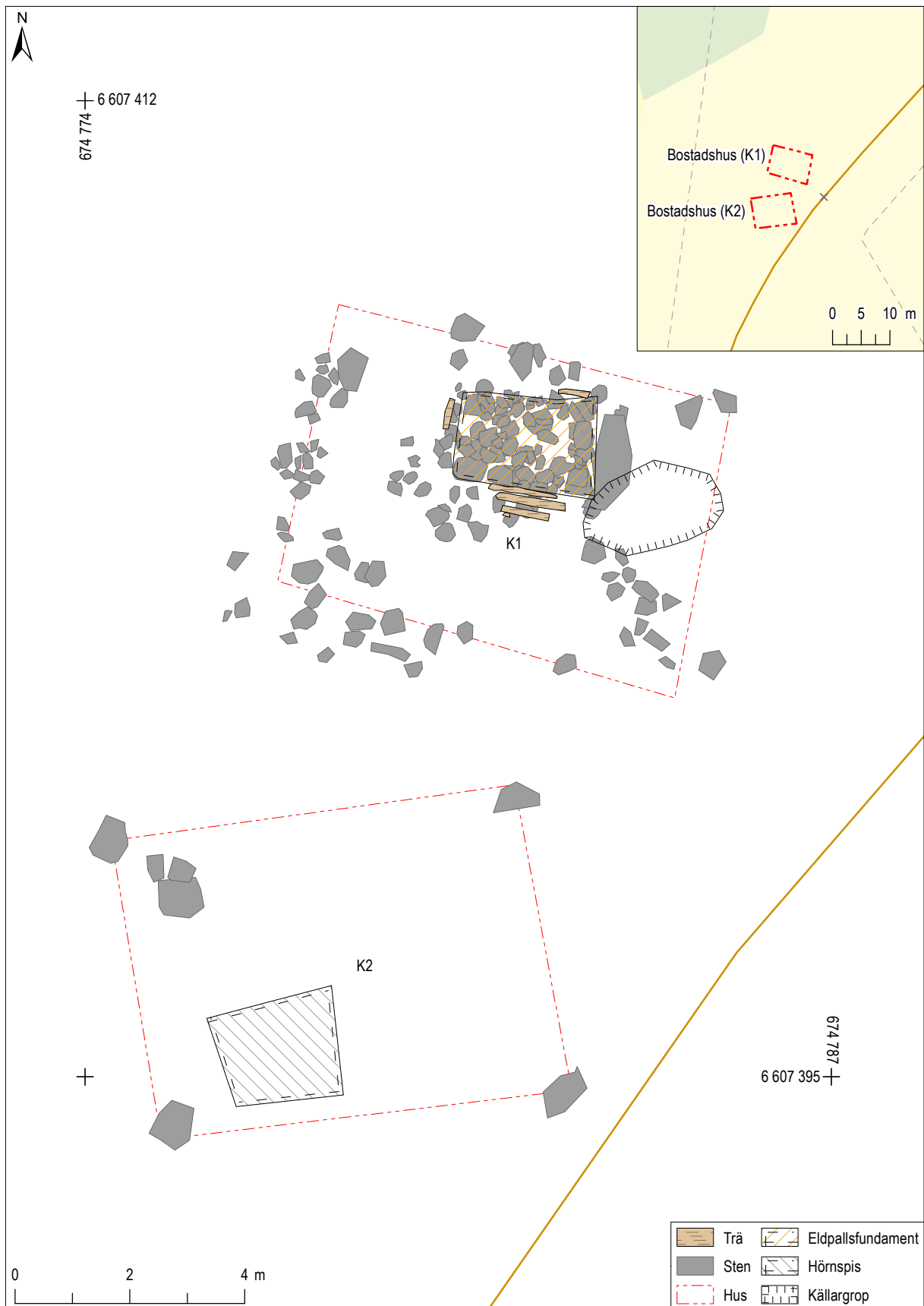
Bröte

Torpet Bröte låg 150 meter norr om Snapptuna torp och i nära anslutning till det äldre torpets (Snapptuna torps) gamla åkermark enligt kartan från 1680-talet (A112-22:1-2). Lämningarna utgjordes av två tätt liggande bostadshus som huvudsakligen var i bruk under 1700-talet (Appelgren m.fl. 2018; figur 181).

Bröte omnämns i mantalslängden 1721 då en man och hans hustru är skrivna till torpet. Bröte nämns även i husförhörslängden 1729 då ett annat gift par samt några inhyses personer är skrivna där (Vallentuna kyrkoarkiv, H1729-1750). Bröte anges vara ett torp (Beteckning T:) och räknas upp efter Molnby sätesgård tillsammans med de andra enheterna under Molnby. Torpet finns också utsatt på en karta över Molnby från 1850 och anges då vara ett dagsverkstorp (01-val-118).

Det ena bostadshuset (K1) var en enkelstuga, cirka 36 m² stor, och hade en spis i form av en eldpall centrerat mot husets ena långsida. Huset hade ett fragmentariskt bevarat trägol. I östra delen av stugan fanns en källargrop. Fyndmaterialet daterade stugans grundläggning till slutet av 1600-talet med en brukningstid fram till 1770-talet.

Det andra huset (K2) var också en enkelstuga, cirka 39 m² stor, men med en enklare konstruerad hörnspis av obearbetade stenar intill ett markfast block. Välbevarade brukningslager inne i huset tolkades som att huset haft ett jordgolv. Byggnaden hade samma brukningstid som det andra bostadshuset, från slutet av 1600-talet fram till 1770-tal.

Figur 181. Ett urval av kontexter i bostadshusen K1 och K2 i Bröte. Mot bakgrund av Fastighetskartan (urval vägar), skala 1:100. Översikten mot bakgrund av Fastighetskartan, skala 1:1000. Mätfiler tillhandahållna av Arkeologerna, Statens historiska museum.

Material	Snaptuna gård	Smeds-torpet	Bröte	Tågen	Viksäng	Falla yngre fas	Lilla Ullevi	Kappels-hagen	Norrkärr
Ben/horn, bearbetat	1	-	-	3	2	-	2	-	-
Bergart, odef.	30	1	4	3	1	2	2	4	2
Bly	1	-	3	1	-	1	-	8	-
Glas	803	4	30	78	91	91	132	78	83
Grafit	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Järn	1290	10	148	86	204	246	167	286	75
Keramik	1468	62	92	307	799	94	298	541	376
Komposita föremål av järn, ben, kopparlegering, trä, glas	4	-	-	1	-	-	-	1	-
Koppar (mynt)	12	2	11	-	3	1	15	15	1
Kopparlegering	41	-	14	5	6	2	20	32	2
Lera (kritpipa, vävtyngd, spelkula)	86	24	14	20	136	33	59	35	10
Lergods (kakel)	18	-	1	-	-	-	1	-	25
Läder	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Tenn	-	-	1	-	-	-	-	13	-
Summa:	3754	103	318	504	1242	471	697	1013	575

Figur 182. Fynd uppdelat på materialkategori för 1700-talstorpen. Enbart de fynd som anges höra till hus A2, A5, A6, A38 och gårdsytan A37 redovisas för Falla.

Skillnaderna i de båda husens konstruktion ledde till tolkningen att det ena huset (K1) varit ett bostads-hus för ett normalstort familjehushåll medan det andra huset (K2) varit en enklare drängstuga eller liknande (Appelgren m.fl. 2018, s. 39).

Till torpmiljön i Bröte kunde runt 300 fynd kopplas (exklusive avfallsmaterial). Nära hälften av fynden utgjordes av föremål i järn, en tredjedel av keramik och cirka 10 % av glas (figur 182).

Kopparlegering

Närvaron av ädelmetall representerades av 14 fynd i kopparlegering, varav tre söljor, fyra knappar, ett beslag, tre bleck, en knapp, ett klipp och en smälta. Dessutom framkom sex mynt där det äldsta daterades till 1708 och det yngsta till 1730. Ytterligare fem mynt hittades vid förundersökningen, varav två med datering 1718–1750 (Appelgren m.fl. 2018, s. 22).

Kritpipor

Andra marknadsvaror i de båda husen var 14 kritpipor med datering till 1700-talet. Ingen övrig information finns i rapporten om dessa pipor

Keramik

Keramiken från de båda stugorna utgjordes till cirka 80 % av yngre rödgods, cirka 20 % fajans och enstaka skärvor av majolika och flintgods. Godset dominerades av serveringskärl i form av fat och skålar, dryckeskärl saknades däremot nästan helt. Materialet tolkades som spåren efter ett normalstort enklare familjehushåll. Några avvikande fynd som importerad keramik, en vinglasfot och kakel framhölls som ovanligt och föreslås vara ett resultat av stugornas närhet till Molnby säteri (a.a., s. 59).

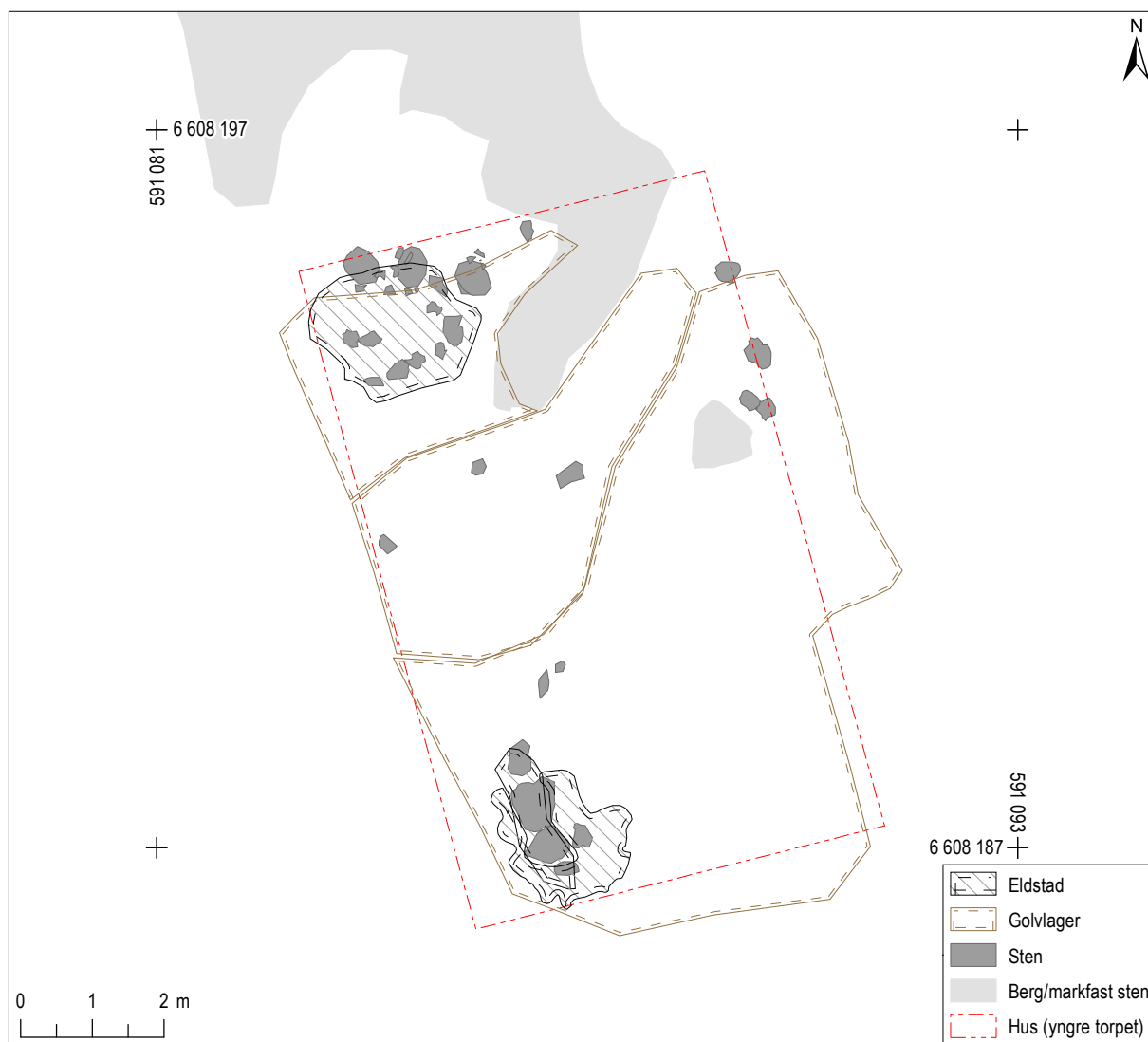
Tågen

Dagsverkstorpet Tågen låg i utkanten av Västerås i Västmanland (Runer 2011). Här fanns ett bostadshus med två bebyggelsefaser som varit i bruk från andra hälften av 1600-talet fram till slutet av 1700-talet (figur 183).

Torpet låg under godset Hässlö och nämns första gången i en husförhörslängd 1643. Senare reducerades säteriet och blev i stället ett överstelöjtnantsboställe. Den sista torparen flyttade från Tågen 1780 (Runer 2011, s. 9).

Det äldsta torpet, från andra hälften av 1600-talet, utgjordes av en enkelstuga, 7 x 5 meter, med stensyllsgrund. Stugan hade ett plankgolv. En öppen spis fanns i stugans hörn. Två friliggande ugnar fanns utomhus i anslutning till stugan. I ett senare skede blev torpet ombyggt och förlängt med 2,5 meter. Det nya huset var 9,5 x 5,0 meter och utgjorde en variant på parstuga med två eldstäder varav den ena var en ugn.

Endast en mindre andel av fynden, ett 20-tal, kunde med säkerhet knytas till den äldre bebyggelsefasen. Detta kan delvis bero på en uppblandning med yngre material på platsen men kan också spegla en reell verklighet med en fattigare materiell kultur i det äldsta skedet (a.a., s. 21).

Figur 183. Ett urval av kontexter i det yngre torpet i Tågen, skala 1:100. Källa: Runer 2011.

Merparten av fyndmaterialet, runt 500 fynd, kan kopplas till det yngre torpet där den samlade bilden, enligt författaren, gav intryck av en ekonomiskt begränsad miljö (se figur 182). Den största gruppen utgjordes av keramik (60 %) följt av järnföremål (17 %) och glas (15 %). Endast ett fåtal föremål i kopparlegering fanns på platsen i form av några bjällror eller koskällor och ett litet ornerat runt beslag. Myntfynd saknades helt.

Kritpipor

Ett 20-tal fragment av kritpipor fanns i torpet vilka kunde dateras till 1665–1710. En pipa var av holländsk import. Tydliga tandmärken på piporna talar för att de använts så länge det har varit möjligt.

Keramik

Runt 300 keramikskärvor hittades vid torpet, varav merparten utgjordes av yngre rödgods. Enstaka skärvor av importerade kärl fanns också i form av fajans och porslin. Även flintgods fanns i små mängder.

Övrigt

Ett utmärkande fynd var ett litet medeltida krucifix i bly, möjligen ett pilgrimsmärke.

Viksäng

I Viksäng i Västerås i Västmanland undersöktes ett litet torp strax intill ett tegelbruk som var i drift mellan cirka 1650–1757 (Berger 2017). Torpmiljön utgjordes av två små bostadshus som anlagts i början av 1700-talet och varit bebodda en bit in på 1800-talet (figur 184). En friliggande spis låg en bit söder om bostadshusen. I torpet bodde enligt skriftliga uppgifter en tegelslagare med sin familj.

Det ena bostadshuset (hus 1) var cirka 8 x 4 meter stort och indelat i två rum. Huset var av typen sidokammarstuga med en stuga med hörnspis och en mindre kammare. Stugan har sannolikt haft plankgolv. Det andra bostadshuset (hus 2) låg på ett avstånd av två meter från det första. Det var cirka 5 x 5 meter stort. En spis fanns intill den södra husväggen och öster om spisen fanns spår efter en mellanvägg vilket tyder på att även detta hus hade flera rum.

Från torpmiljön tillvaratogs cirka 1 200 fynd (figur 182). Det övervägande andelen utgjordes av keramik (64 %). Föremål av järn utgjorde cirka 16 %, föremål i lera (kritpipor) 11 % och glasskärvor 7 %.

Fyndmaterialet har sammantaget en datering från 1660-tal fram till 1800-talets början. De båda husen på platsen togs i bruk efter årsskiftet 1700, sannolikt har de föregåtts av en annan byggnad som inte lämnat några spår efter sig.

Kopparlegering

Ett fåtal fynd i kopparlegering hittades i huset, varav två knappar och några bleck eller beslag av okänt ursprung.

Mynt

Inne i det ena bostadshuset hittades två mynt (1 öre kopparmynt) från 1719 respektive 1724. Ytterligare ett mynt (1/2 öre kopparmynt) från 1707–1713 hittades utanför husen.

Kritpipor

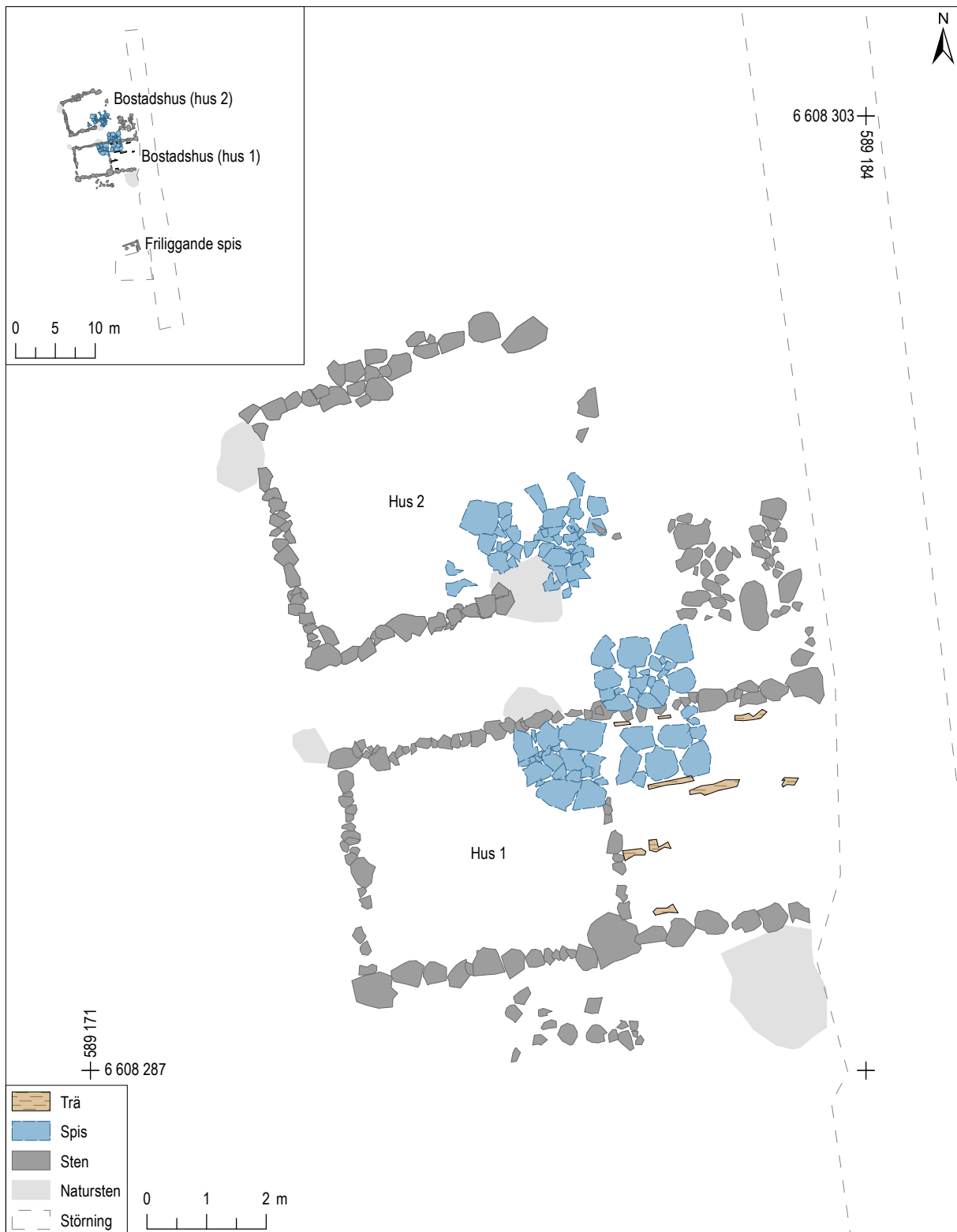
En relativt stor mängd kritpipor påträffades i och omkring husen, ett 140-tal fragment. Materialet daterar sig från 1660 till slutet av 1700-talet. Piporna framkom delvis i omrörda lager där en av de äldsta piporna hittades i det raseringslager som täckte de båda bostadshusen. Av de pipor som kunde bestämmas till ursprung var engelska pipor vanligast (11). Även holländska (6) och svenska (4) pipor förekom.

Keramik

Det största fyndmaterialet från torpet bestod av keramik i form av yngre rödgods. De flesta skärvorna var förhållandevis anonyma och kunde inte dateras närmare än till 1600–1700-tal med visst inslag av 1800-tal. De kärlformer som förekom var främst fat och skålar. Dessutom framkom rörskaft och fötter till trefotsgrytor. Ett avvikande fynd var skärvor från en vackert dekorerad porslinskopp från den kinesiska Qin Long-dynastin (1735–1799).

Glas

En stor del av glasmaterialet utgjordes av skärvor av fönsterglas. Det fanns även ett tiotal skärvor från glasflaskor; bland annat halsen från en flaska med en pålagd ring (regalin) under mynningen, typisk för 1700-talet.

Figur 184. Ett urval av kontexter i bostadshusen 1 och 2 i Viksäng, skala 1:100. Översikten visar samtliga lämningar inom lokalen, skala 1:750. Källa: Berger 2017.

Falla (den yngre bebyggelsefasen)

I Falla i Viby socken, Närke fanns förutom den äldre bebyggelsefasen som redovisas ovan även en yngre bebyggelsefas bestående av ett flertal byggnader (Grälls & Westin 1999). De byggnader som kunde bestämmas till det yngre bebyggelskedet i Falla var ett bostadshus, ett uthus och en källare (figur 185). Gårdskomplexets brukningstid kunde dateras med hjälp av fyndmaterialet från andra hälften av 1600-talet till 1700-talets slut.

Vid mitten av 1600-talet fanns en ensam brukare i Falla enligt skriftliga källor. Enheten upphörde som självständig enhet någon gång mellan åren 1773 och 1843 (a.a., s. 6).

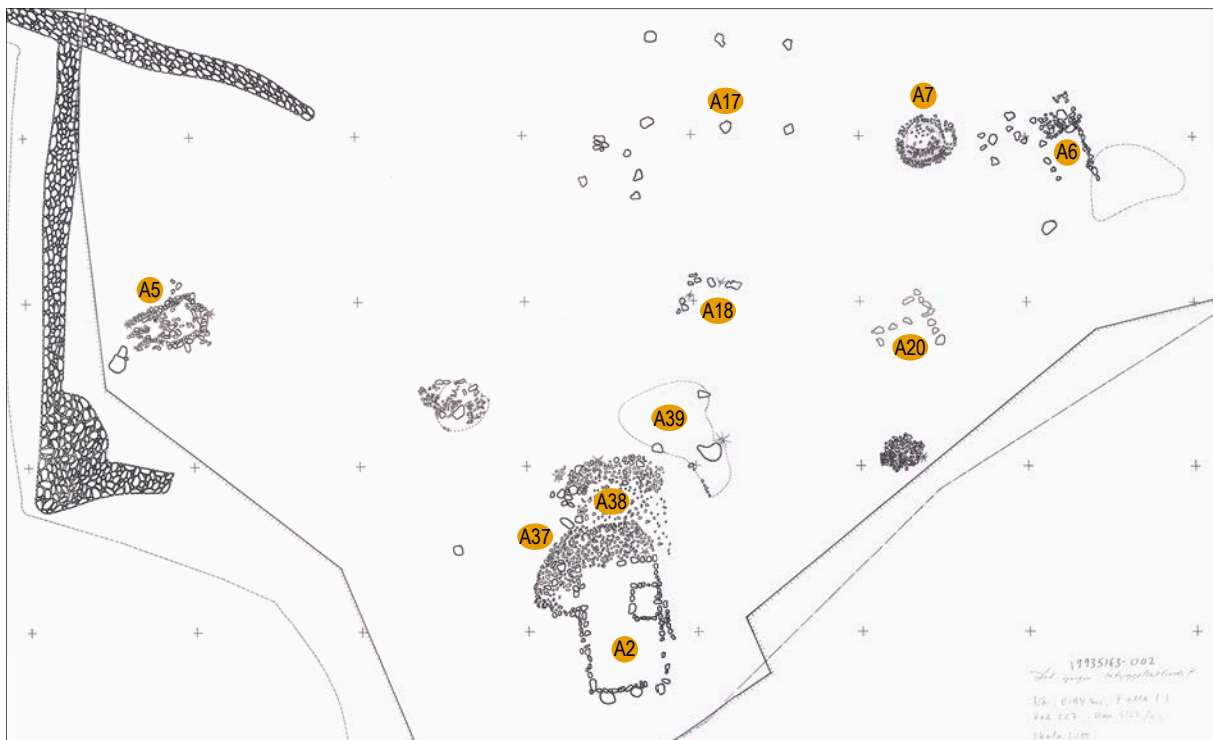
Bostadshuset (A2) var 8 x 5 meter stort och hade en spis av natursten som var placerad mot husets långsida och något förskjutet till husets ena gavel. Husets ingång fanns på motsvarande plats vid den andra långsidan. Det saknas en tolkning av husets planlösning i rapporten, men dess storlek och place-

ring av spisen tyder på att det rört sig om minst två rum, möjligen i form av en enkelstuga. Bostadshuset saknade spår av trägolv, sannolikt har det enbart haft ett jordgolv ovan en småstenspackning.

Från ingången och norr om huset sträckte sig en stenlagd yta (A37) fram mot ett mindre uthus (A38) i norr. Uthuset var 6,5 x 3,5 meter stort med jordgolv.

Till det yngre bebyggelskedet hörde även en källare (A5) som låg cirka 20 meter bort från bostadshuset. Källaren var 4 x 3 meter stor med kallmurade väggar samt var ingrävd i en moränkulle. Författarna bedömer att källaren var skickligt anlagd. Till gården hörde även en brunn (A34) som innehöll rikligt med kasserade föremål.

På platsen fanns också flera ekonomibyggnader, som inte kunde kopplas till ett visst bebyggelskede (A17, A18 och A20), samt övriga konstruktioner, bland annat en förvaringsgrop och en smidshärd. Få fynd hittades i dessa anläggningar.

Figur 185. Bebyggelsen tillhörande det yngre bebyggelskedet, samt några byggnader med osäker datering, i Falla. Bearbetat utsnitt av originalritning (ritningsnr 19935163-002, ATA).

En bit ifrån de övriga husen låg en smedja (A6). Smedjan var ombyggd vid ett tillfälle efter att den hade brunnit ner. Den yngre smedjan var cirka 8 x 6 meter stor. Den stora slaggmängden vid smedjan tolkades som att produktionen inte enbart skett för den egna gården utan även för ganska omfattande avsalu (Grälls & Westin 1999, s. 17). Smedjan låg 30–35 meter från de båda bostadshusen. Enligt tradition skulle avståndet mellan smedjan och bebyggelsen inte understiga 40 alnar, det vill säga cirka 25 meter (a.a., s. 18).

Inom den bebyggelse som beskrivits ovan (A2, A5, A38, och A6) framkom nära 500 fynd (se figur 182). Den största andelen (52 %) utgjordes av järnföremål, därefter kommer keramik (20 %) och glas (19 %). Ytterligare cirka 150 fynd hittades som lösfynd eller i kulturlager men det framgår inte av rapporten exakt var dessa fynd framkom. Av texten blir det emellertid klart att många fynd har hittats i ett kulturlager som ansluter till det yngre bostadshuset.

Kopparlegering

Endast enstaka föremål av kopparlegering hittades i anslutning till bebyggelsen, bland annat en hyska.

Mynt

Det var bara ett av mynten som kunde kopplas till det yngre bebyggelseskedet, ett mynt från 1749 som framkom i bostadshuset A2. I ett kulturlager väster om huset hittades ytterligare mynt från Kristinas eller Karl X:s tid. Mynten utgjordes huvudsakligen av ¼ öre kopparmynt.

Kritpipor

Ett 30-tal kritpipor kunde knytas till husen. Ytterligare ett 50-tal kritpipor hittades utanför husen. Ingen ytterligare information kring kritpiporna presenteras i rapporten.

Keramik

100 till 300 skärvor keramik hör till platsens yngre skede (det högre antalet inkluderar icke-anläggningsknutna fynd). Godstypen utgjordes av yngre rödgods (BII:4 och BII:4a) med dekor av vitlera. Ingen ytterligare information kring kärlden presenteras i rapporten.

Glas

Ett 100-tal glasskärvor påträffades, varav merparten kom från fönsterglas.

Övrigt

Sammanfattningsvis är det svårt att bilda sig en uppfattning kring fyndmaterialet utifrån den mycket översiktliga redovisningen som görs i rapporten. Rapportförfattarna föreslår emellertid att det rikliga antalet mynt som hittats på torpet kan indikera att det förekommit handel på platsen. Denna handel kopplas till en överproduktion av varor i den smedja som sannolikt funnits under båda bebyggelseskedena (Grälls & Westin 1999, s. 17ff).

Lilla Ullevi

Vid Lilla Ullevi i Bro socken i Uppland undersöktes en lokal som omfattade en vendeltida kultplats, en medeltida bytomt och ett torp från tidigmodern tid (Bäck m.fl. 2008). Torpbebyggelsen utgjordes av ett bostadshus som etablerades under 1600-talets första hälft och sedan levde kvar fram till 1800-talets mitt.

Av mantalslängderna framgår att Lilla Ullevi haft en varierande jordnatur under loppet av dess bruksnings-tid. Från 1635 kan enheten identifieras som ett frälsehemman och hushållet omfattade då förutom familjen även drängar och pigor. Mellan åren 1668 och 1726 redovisas de boende under rubriken *Torpare* i längderna. Därefter saknas denna kategorisering för de boende, möjligen utgörs de nu av någon slags arrendatorer. I slutet av 1700-talet utgörs hushållet av åtta personer inklusive tjänstefolk och det var också nu som den nya parstugan anlades (1796), se nedan.

Bostadshuset utgjordes i sin äldsta fas av en enkelstuga som var cirka 6,5 x 6,0 meter stor med en spis av natursten vid ena långsidan (figur 186). Stugan hade ett trägolv. Fynd av ett mynt och flera kritpipor daterar stugans etablering till tidigast 1640-tal. En utbyggnad av huset med ytterligare ett rum sker troligtvis 1796, enligt en inskription i en tröskelsten. Stugan blir då cirka 15 x 6 meter stor och får ytterligare en eldstad med en härdpall byggd av tegel.

Runt 700 fynd hittades i anslutning till torpet (se figur 182). Merparten av fynden, cirka 500, kommer från det raseringslager och brandlager som täckte stugan. Ytterligare cirka 150 fynd hittades i stugans bruksningslager och cirka 30 fynd har kopplats till fyllning intill stugans stengrund, vilka likställs med raseringsfynden. En viss sammanblandning av dessa lager bör ha skett enligt rapportförfattarna.

Kopparlegering

Ett 20-tal föremål i kopparlegering hittades i torpets bruksnings- och raseringslager. Det rör sig framför allt om enklare dräktdetaljer som knappar, hyskor och möjliga dräktbeslag. En gjutform och några smältor i kopparlegering antyder att föremål även har tillverkats på platsen.

Mynt

Sammanlagt har 15 mynt hittats i stugan, varav åtta i bruksningslagret. Myntens datering ligger mellan 1720 och 1839. Ett mynt med en datering till 1661 påträffades också i ett raseringslager.

Kritpipor

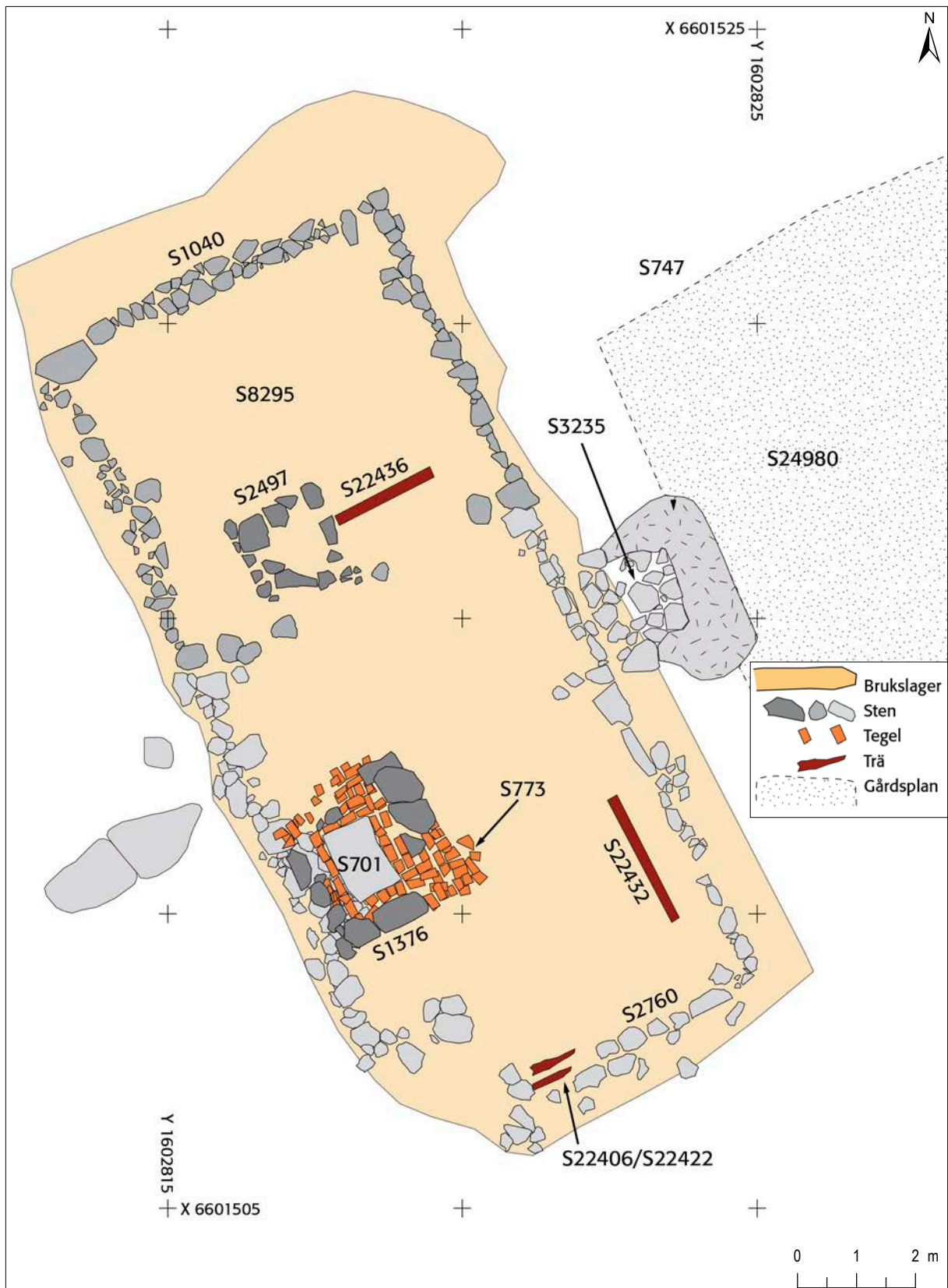
Ett 60-tal kritpipor hittades i stugan, varav merparten framkom i raseringslagret. Kritpiporna har en datering från 1600-talets mitt till 1700-talets slut. I det äldre bruksningslagret fanns flera importerade pipor från England eller Holland, medan fynden i raseringslaget dominerades av svensktillverkade pipor.

Keramik

Den största fyndgruppen utgjordes av keramik (43 %) och då huvudsakligen av yngre rödgods. Keramiken kan dateras till 1650-talet eller senare. I det yngre raseringslagret förekom även flintgods och stengods med yngre dateringar. Godstyperna utgjordes framför allt av bords- eller serveringskärl.

Glas

Av de cirka 130 glasskärvor som ingick i fyndmaterialet kom ett 30-tal skärvor från fönsterglas, de övriga från flaskor, buteljer (20-tal) eller oidentifierade glaskärl. En enstaka skärva kom från en glasfot till en bägare eller annat dryckeskärl.

Figur 186. Den utbyggda enkelstugans planlösning (Bäck & Hållans 2008, s. 88, bearbetad). De mörkgrå syllstenarna och det norra spisröset (2467) tillhör stugans äldre fas. Koordinatsystem RT90 2,5 gon väst. Skala 1:100.

Kappelshagen

Vid läget för torpet Kappelshagen i Hova socken i Västergötland fanns bebyggelseämningar efter två bostadshus och en ekonomibyggnad med en datering till cirka 1750–1830 (Bornfalk Back 2018; figur 187).

Kappelshage torp var, enligt skriftliga källor och kartor, en enhet som först låg under Storgården och senare under Nyängsholms gård i Hova by.

I slutet av 1700-talet bodde en familj med barn i torpet och vid något tillfälle även två drängar. I kartbeskrivningen (1804) står att läsa att "Cappellshagen" nu i början av 1800-talet är bebodd av fyra torpare och i husförhörslängderna från slutet av 1700-talet är boningsenheterna "Kappelshagen" och "vid Kappelshagen" redovisade, vilka då utgör de två undersökta boningshusen (1 och 3).

Det ena bostadshuset (1) på platsen, var delvis bortschaktat, men var minst 7,0 x 5,5 meter stort. Huset hade två rum, varav en stuga med spis samt en mindre farstu. Ett mynt som låg under en av husets syllstenar daterar huset till tidigast 1750. Övriga daterande fynd talar för att byggnaden brukades till och med 1820- eller 1830-tal för att sedan överges. Det andra bostadshuset (3) var mycket fragmentariskt bevarat, men var minst sex meter långt. Huset tolkades som ett boningshus med två kammare och spis. På platsen fanns också en ekonomibyggnad (2), sannolikt ett kokhus eller en byggnad där hantverk utfördes. Huset var 4,4 x 4,3 meter stort.

Det sammanlagda fyndmaterialet från torpmiljön utgjordes av drygt 1 000 fynd (se figur 182). Mer än hälften av fynden var skärvor av keramik.

Kopparlegering

Ett 30-tal fynd i kopparlegering hittades i torpmiljön. Det vanligaste fyndet var knappar (32), andra fynd var fingerborgar (2), soljor/skospännen (3) samt en kedja i kopparlegering med en mindre nyckel i järn.

Mynt

Sammanlagt 15 mynt framkom vid undersökningen där tyngdpunkten ligger i andra halvan av 1700-talet och början av 1800-talet.

Kritpipor

Ett 30-tal kritpipsfragment hittades i torpmiljön. Av dessa kunde fem proveniensbestämmas och dateras närmare. Undersökningens äldsta pipa är även den enda importerade; den tillverkades i England under perioden 1700–1740. De resterande fyra piporna är alla inhemska varav tre tillverkades vid Jonas Alströmers fabrik i Alingsås under perioderna 1729–1780 respektive 1729–1760. En pipa med dekor av muselmönster tillverkades i Carl Wetterviks fabrik i Stockholm mellan åren 1755–1798.

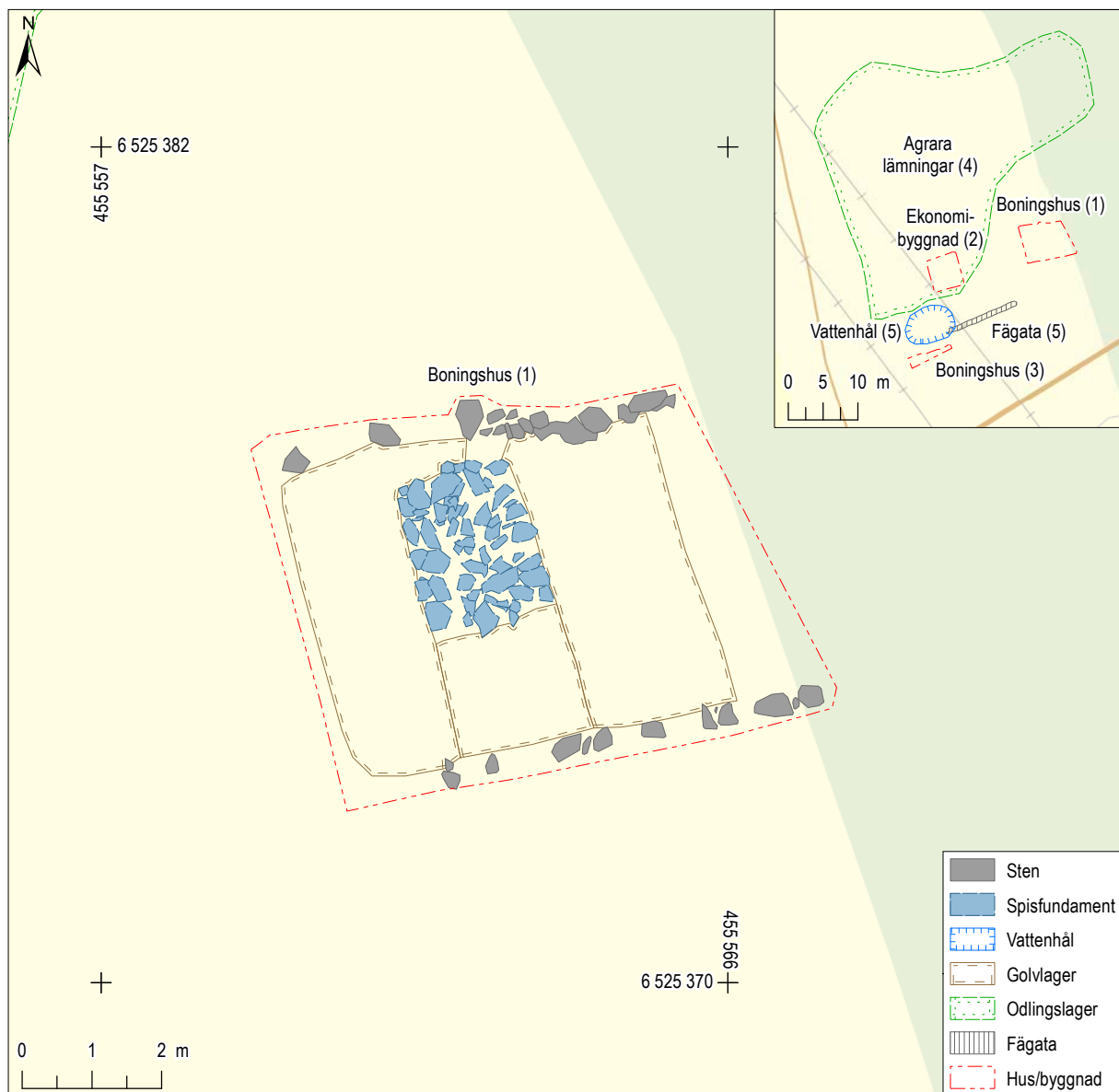
Avsaknaden av importerade kritpipor efter mitten av 1700-talet relaterar till det faktum att det år 1747 infördes ett importförbud på kritpipor, med ett uppsving i svenska kritpipsbruk som följd (Åkerhagen 2012, s. 16–17).

Keramik

Av keramikmaterialet utgjordes den största gruppen av yngre rödgods (75 %). De vanligaste kärlen var fat och skålar men det fanns även några förvaringskrukor i materialet. Serveringskärlen var rikt dekorerade med vitlera där hemring och sgraffitodekorer var vanliga. Några inhemskt producerade fajans-tallrikar förekom också, samt flintgodstallrikar och lite kinesiskt porslin i form av fat och koppar för servering av te eller kaffe.

Glas

Ett 80-tal glasskärvor hittades också på platsen, både från fönsterglas, buteljer, dricksglas och burkar. I materialet fanns bland annat skärvor av en brännvinsflaska från Henrikstorps glasbruk, som var i drift mellan 1692 och 1762. Ett utmärkande fynd var ett dricksglas med ornering av stiliserade stjärnor och punkt- och linjeornamentik.

Figur 187. Ett urval av kontexter i boningshuset (1) i Kappelshagen. Mot bakgrund av Fastighetskartan, skala 1:100. Översikten visar samtliga lämningar inom lokalen, skala 1:1 000. Källa: Bornfalk Back 2018.

Norrkärr

Vid torpet Norrkärr i Kvillinge socken i Östergötland fanns en bebyggelsemiljö med ett bostadshus, tre ekonomibyggnader för förvaring och djurhållning samt närliggande stenröjda odlingsytor (Carlsson 2011; figur 188).

Det äldsta skriftliga belägget för torpet är från 1690 och enheten har sedan brukats fram till början av 1800-talet då den flyttas en bit bort och övergår till att fungera som backstuga. Torpets brukningstid har varit runt 120–140 år. Enligt källorna har mellan fyra och sju personer levt på torpet åt gången. Torpet hörde till Björnvikens säteri och var ett av fem torp under säteriet. Enligt en karta från 1757 brukade torpet runt 0,3 hektar åkermark, vilket enligt 1800-talets mått ansågs ligga precis över gränsen för vad som definierades som en backstuga eller ett torp 0,25 ha (Pettersson 2011, s. 64; Gadd 2000, s. 90).

Torpets bostadshus (hus 4) var cirka 7,5 x 5,0 meter stort. Lämningsarna var mycket fragmentariska och spisen kunde inte lokaliseras inom huset. Ekonomibyggnaderna utgjordes av ett större fähus (hus 2), 6,0 x 4,2 meter stort med spår av en bäsindelning, en mindre bod alternativt ett litet fähus (hus 1) samt ett lider (hus 3) som anslöt till det stora fähuset.

Husens golvlager var generellt fyndfattiga, däremot fanns ett 300 m² stort kulturlager (58) som sträckte sig från torpet mot ekonomibyggnaderna i nordväst som var mycket fyndrikt. Lagret tolkas som torpets gårdsplan där det också fanns en anslutande trädgårdstappa. Över hälften av fynden från torpmiljön hittades i detta lager. Vid undersökningen samlades upp emot 600 fynd in (se figur 182). Den största gruppen (65 %) utgjordes av keramik, huvudsakligen i yngre rödgods.

Kopparlegering

De fanns mycket få föremål i ädelmetall i torpmiljön, två knappar utgjorde de enda fynden.

Mynt

Ett enda mynt hittades vid utgrävningen, ett 1 öre kopparmynt daterat till 1719 eller 1720.

Kritpipor

En av de få marknadsvaor som fanns i torpet, med undantag av hushållskeramiken och glasflaskorna,

var ett tiotal kritpipor. Några pipor var av engelsk eller holländsk import. Ett fynd utmärkte sig, en figurativ pipa av turktyp från tidigt 1800-tal tillverkad i Östeuropa. Flera pipor hade nötningsspår vilket tyder på lång användning och ett tecken på att nyinköpen var sällsynta.

Keramik

Keramikgodset bestod övervägande delen av vardagskärl i yngre rödgods som fat, skålar, förvaringskrukor och trebensgrytor. Faten och skålarna var dekorerade med vitlera och grön glasyr. Även vissa krukor hade dekor. Keramiken kan huvudsakligen dateras till 1700-tal. Två kärl utmärkte sig i mängden, en skål eller ett fat med vitlereengobe och sgraffitodekor föreställande en häst. Även en mynningsbit med inristad dekor hittades, möjligen från samma kärl. Det andra utmärkande kärlet var en mugg med fiskfjällsliknande dekormönster. Keramiken är av typen Staffordshire slipware som tillverkades i England (Carlsson 2011, s. 33). Importerade stengodsflaskor för mineralvatten från Tyskland förekom även i mindre mängd.

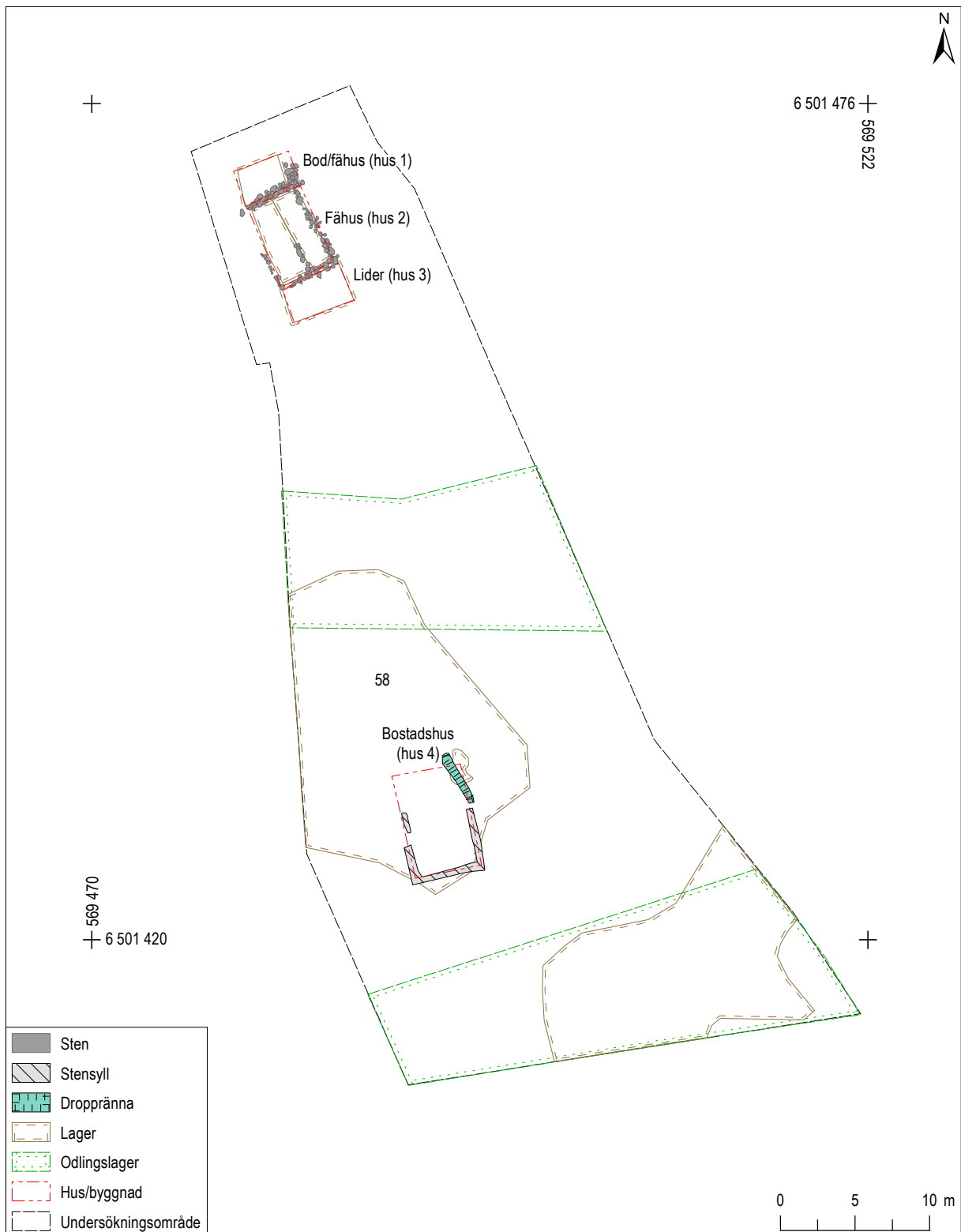
Ett visst materiellt välstånd tar sig uttryck i de 20-tal kakelplattor som indikerar att bostadshuset har haft en kakelugn. Kaklet är av typen rumpkakel och kakelugnen har varit grönglaserad. Denna typ av kakel blev vanligare under 1700-talets första hälft (Carlsson 1951, s.119).

Glas

Den näst största fyndgruppen utgjordes ett 80-tal skärvor av glas. Ungefär hälften av skärvorna kom från fönsterglas och hälften från gröna rundbukiga flaskor. Dessutom hittades en skärva från en fot till ett dricksglas.

Sammanfattning – nio 1700-talstorp

De genomgångna materialen kan tillsammans med Snapptuna gård och ”Smedstorpet” i Snapptuna ge en generell bild av vilka likheter och variationer som fanns i den materiella kulturen i dessa miljöer från slutet av 1600-talet till början av 1800-talet. Torpen har varit i bruk under olika lång tid, mellan 80 och 150 år. Även bebyggelsens omfattning varierade, med mellan en och fyra byggnader. På vissa platser fanns flera samtida bostadshus, vilket talar för att det funnits flera hushåll på torpen, något som också framgår av husförhörslängder från tiden.

Figur 188. Ett urval av kontexter i byggnaderna i lokalen vid Norrkärn, skala 1:400. Källa: Carlsson 2011.

Husens storlek

Liksom under 1600-talet fanns en variation i bebyggelsens utseende med allt från små, enrummiga bostadsstugor, enkelstugor med en liten förstuga samt olika varianter av hus med två eller fler rum (figur 189). Normen verkar vara en enkelstuga på 30–40 m². Större hus än så utgjordes av parstugor eller hus med liknande planlösningar.

Även den totala inomhusytan är av betydelse för att bedöma torpens status. Vid Falla var det äldre bostadshuset exempelvis inte mer än 40 m², sannolikt av typen enkelstuga, vilket inte utmärker sig storleksmässigt. Här fanns däremot ytterligare byggnader i form av ett uthus, en välbyggd källare och en smedja vilket ger en sammanlagd yta på cirka 120 m². På gården fanns också flera ekonomibyggnader som nästan helt saknade fynd men skulle kunna vara samtida med den äldsta bebyggelsefasen. Dessa hus ska sannolikt kopplas till gårdens jordbruk med djurhållning och förvaring. Sammantaget ger miljön intryck av att vara relativt välbärgad jämfört med andra lokaler. En källkritisk aspekt som påpekades tidigare är svårigheten att belägga vissa typer av enklare konstruerade byggnader arkeologiskt vilket kan göra det svårt att rekonstruera torpens totala inomhusytor.

Fyndmängd

Fyndmängden från de olika lokalerna varierar mellan 100 och 4 000 hela eller fragmenterade föremål (se figur 182). Men för att diskutera fyndfattiga

respektive fyndrika miljöer måste även utgrävningsmetoden och undersökningens omfattning vägas in samt vad som har hänt på platsen efter att den övergivits. Vid Snapptuna har tre bebyggelseenheter från 1600- och 1700-talet undersökts med samma metod. Alla fynden har tagits tillvara och mätts in till aktuell kontext eller begränsade fyndenheter. Inget urval har skett vid fyndinsamlingen och en omfattande metalldetektering har skett vid upprepade tillfällen. Snapptunaområdet förefaller också vara en enhet med ett plötsligt övergivande då den sista storfamiljen flyttar ut och inga andra permanenta aktiviteter sker efter det. Här kan även den närliggande undersökningen av torpet Bröte räknas in (Appelgren m.fl. 2018). Där användes en liknande metod.

Jämför vi de fyra lokalerna vid Snapptuna och Bröte kan vi se att fyndmängden varierade så mycket som mellan 100 och 3 800 fynd. Tre av lokalerna har varit i bruk samtidigt och borde därmed spegla en dåtida reell föremålsrikedom, framför allt vad gäller keramik, järn och glas.

Andra miljöer framstår som fyndfattiga, exempelvis de äldre bebyggelsefaserna vid torpen Tågen och Falla med drygt 20 respektive 350 fynd. Här måste emellertid det faktum att det har varit svårt att urskilja skarpa gränser mellan de olika brukningsfaserna vägas in. På landsbygden är ofta kulturlagren tunna och svårfångade och låsta lager som bränder eller omfattande utfyllnadsarbeten saknas.

Torplokal	Typ	Datering	Funktion	Hustyp	Storlek m ²	Antal rum
Viksäng (hus 2)	Stensyll	1700–1810	Bostad	Enrumstuga (?)	25	1
Snapptuna (hus 100)	Stensyll	1700–1800	Bostad	Enrumstuga	30	1
Viksäng (hus 1)	Stensyll	1700–1810	Bostad	Sidokammarstuga	31	2
Kappelshagen hus (KG3)	Stensyll	1750–1830	Bostad?	Okänt	ca 33	2
Bröte hus (K1)	Stensyll	1690–1770	Bostad	Enkelstuga med källargrop	36	2
Norrkärr (hus 4)	Stensyll	1690–1810/33	Bostad	Oklart	37,5	Oklart
Bröte (hus K2)	Stensyll	1690–1770	Bostad	Enkelstuga	39	2
Lilla Ullevi (enkelstuga)	Stensyll	1650–1800	Bostad	Enkelstuga	39	2
Kappelshagen hus (KG1)	Stensyll	1750–1830	Bostad	Parstuga?	Minst 39	4
Falla (hus 2)	Stensyll	1650–1773	Bostad	Möjlig enkelstuga	40	Oklart
Tågen yngre fas	Stensyll	1670–1780	Bostad	Parstuga "variant"	47,5	3
Snapptuna (hus 125)	Stensyll	1720–1810	Bostad	Parstuga	70	4
Falla (hus 3)	Stensyll	1590–1650	Bostad	Sannolikt parstuga	98	Oklart

Figur 189. Sammanställning av bostadshusens storlek för de undersökta lokalerna.

Torplokal	Markägare	Datering (ca)	Bruknings-tid (ca)	Antal fynd	Antal mynt	Fynd i cu-leg	Krit-pipor	Övrigt
Snapptuna smedstorp (hus 100)	Molnby säteri	1700–1800	100	86	4	1	7	-
Norrkärr (hus 1, 2, 3 och 4)	Björnvikens säteri	1690–1810/30	120–140	575	1	2	10	Ett fat med vitlerengobe och sgraffitodekor, staffordshiretyp slipware, kakel
Tågen yngre fas	Kronotorp	1670–1780	110	500	0	5	20	Medeltida krucifix, enstaka skärvor importerad keramik
Falla 1650–1750 (hus 2, 5, 6, 38)	Kronotorp	1650–1773	120	584	9	5	96	-
Viksäng (hus 1 och 2)	Viksängs tegelbruk (krono?)	1700–1810	110	1242	3	6	136	Porslinskopp
Bröte (hus K1 och K2)	Molnby säteri	1690–1770	80	318	11	14	14	Importerad keramik, vinglasfot, kakel
Lilla Ullevi äldre fas	Frälse?	1650–1800	150	697	15	20	59	Glasfot till bägare eller annat dryckeskärl
Kappelshagen (KG1, KG2, KG3)	Hova by	1750–1830	80	1029	15	32	35	Rikt dekorerade serveringskärl
Snapptuna gård (hus 125, 126, 127, 128, 130, 136)	Molnby säteri	1720–1810	90	3895	22	143	80	-

Figur 190. En jämförelse mellan det totala antalet fynd samt mynt, föremål i kopparlegering och kritpipor för de olika 1700-talslokalerna.

En annan metod att jämföra torpens materiella kultur är att studera förekomsten av föremål som mynt, som kan visa på i vilken grad torparna var integrerade i en penningekonomi, eller närvaron av föremål av lyxkonsumtionstyp som dräkt detaljer i ädelmetall, speciella kritpipor, vissa typer av serverings- och bordskärl samt behållare för inköpta alkoholhaltiga drycker.

Myntfynd

Det är mer regel än undantag att mynt hittades på de undersökta torpen. Vissa miljöer är myntfattiga med 0–5 mynt, på andra platser förekommer 9–15 mynt och på Snapptuna gård hittades hela 22 mynt från 1700-talet (figur 190). I detta sammanhang är graden av metalldetektering en viktig faktor. I Snapptuna har exempelvis en omfattande metalldetektering skett vilket också bidragit till de många myntfynden.

Olika valörer speglar ägarens ekonomiska status men även dennes kontaktnät i och med att olika mynt användes i olika sammanhang (jfr Jonsson 2018). För Snapptunas del kan vi se att de mynt som har varit i cirkulation under 1700-talet genomgående har hört till de lägsta valörerna för respektive myntning.

Det kan finnas flera orsaker till att mynten finns kvar i torpmiljöerna. Många av de undersökta bo-

stadshusen har en gång haft trägolv och de föremål som vi hittar kommer många gånger ifrån lager som anhopats under golvplankorna. Man kan tänka sig att småmynten har trillat ner mellan springorna i trägolvet eller intill spisen. Trægolvet har sannolikt lagts om vid flera tillfällen och kulturlager under dessa kan därmed innehålla fynd från flera bebyggelsefaser. Detta framträder bland annat genom förekomsten av äldre fynd bland yngre material.

Antalet myntfynd måste också relateras till bebyggelsens brukningslängd där en mer kortvarig bosättning genererat färre ”borttappade” mynt än en bebyggelse med längre kontinuitet. Vår slutsats är att mynten inte ensamma kan säga något om torparnas materiella standard utan måste vägas samman med andra kriterier.

Marknadsvaor

Som vi har diskuterat tidigare kan förekomsten av marknadsvaor, som föremål tillverkade i ädelmetall, exklusiva bords- eller serveringskärl samt behållare eller produkter för alkohol- eller tobakskonsumtion vara en indikation på om torparna varit välbestälda eller inte. Vissa massproducerade föremål som hushållskärl i yngre rödgods och enklare kritpipor var billiga i inköp medan andra vaor som glasbägar eller porslin var exklusiva och framstår som mer

oväntade fynd i en torpmiljö. En övergång från en självförsörjande livsstil till en mer marknadsanpassad och urban sådan skulle också kunna urskiljas i detta material. Exempelvis kan keramikens sammansättning för Snapptuna gård under 1700-talet liknas vid urbana miljöer i Norrköping (Johansson, bilaga 2, denna publikation).

Tillgången på föremål i kopparlegering var huvudsakligen begränsad till de inköp som kunde göras på lokala eller regionala marknader, till skillnad från smidesprodukter i järn som mer allmänt tillverkades av torparna eller bönderna själva. En del av de föremål som förekommer i torpmiljöerna kan också ses som en icke-nödvändig lyxkonsumtion av exempelvis skospannen, knappar och prydnadsbeslag. Här finns, på samma sätt som för mynten, en stor variation mellan de olika lokalerna, med allt från enstaka fynd till ett 150-tal sådana. Även om materialet är begränsat verkar det som att det finns ett samband mellan lokaler med flera myntfynd (fler än 10) och flera föremål i kopparlegering (fler än 14) (se figur 190).

Däremot förefaller inte mängden kritpipor följa samma mönster. Här finns exempelvis det största fyndet kritpipor, 136, i tegelbrukstorpet Viksäng, med en i övrigt rätt blygsam bebyggelse och materiell kultur. Här spelar förmodligen kritpipornas karaktär av billig marknadsvara in, där det även fanns möjlighet att välja pipor med korta skaft eller ”stumpar” till ett betydligt lägre pris (Olof Forsbergs priskurant 1747). Tegelslagaren var ju dessutom anställd av staden och var egentligen en stadsbo och som sådan del av en urban livsstil, vilket kan förklara det rikliga bruket av kritpipor.

Fattiga torpare eller livaktiga marknadskonsumenter?

Gemensamt för flera av torpmiljöerna, både de från 1600-talet och 1700-talet, är att det ofta finns enstaka fynd av en mer exklusiv karaktär och som också framhålls i rapporterna som avvikande eller oväntade (jfr Rosén 2007, s. 74). Ett vanligt inslag är importerad keramik, bland annat kärl av yngre rödgods med sgraffitodekor, importerad fajans eller porslin (Öreslandstorpet, Bröte, Viksäng, Norrkärr, Snapptuna).

Andra inslag som utmärker sig är finare dryckeskärl i glas som väffelbägare och remmare samt böhmiskt schatullglas (Snapptuna, Bröte, Öreslandstorpet). Även fynd av kakel framhålls som ovanligt då kakelugnar ännu under 1700-talet huvudsakligen förekom i högreståndsmiljöer (Carlsson 2011, s. 46; se även Snapptuna, Bröte).

I några fall lyfter författarna till de aktuella undersökningsrapporterna fram möjliga förklaringar till de avvikande fynden. I torpet Bröte framhålls närheten till Molnby säteri som en orsak (Appelgren m.fl. 2018, s.40). Även för torpet Norrkärr framhålls en koppling till det närliggande säteriet då torparen år 1800 fungerade som rättare (förman) vid Björnvikens säteri och bör som sådan ha haft en relativt hög status (Carlsson 2011, s. 46). För Öreslandstorpet lyfts flera olika förklaringsmodeller fram, som att torpet skulle utgöra en krogmiljö, bostad för en soldat eller för en person av frälseäkt. En intressant poäng är att författarna framhåller att även mindre bemedlade människor hade möjlighet att införskaffa föremål laddade med status och att de exklusiva föremålen därmed inte nödvändigtvis behöver spegla torparnas sociala position (Jonsson & Duncan 2015, s. 38f). I rapporten för torpet Falla kommenteras inte specifika fynd men författarna föreslår att det rikliga antalet mynt på platsen kan indikera handel och vara kopplat till produktion av järnföremål som producerats i en smedja på platsen (Grälls & Westin 1999, s. 17ff). Smedjans omfattning anses vara tecken på att produktionen varit specialiserad.

Sociala sammanhang, klassificering och jordnatur

En intressant fråga är också om torparnas materiella kultur påverkades av vem som ägde marken där torpet anlades. De olika bebyggelseenheter i Snapptuna kan så långt tillbaka som vi kan följa dem legat under Molnby gård. Molnby var frälseäkt under medeltiden och ett säteri bildades kring 1600 (se kapitel *Snapptunas medeltida föregångare*). Här kan det finnas sociala relationer mellan markägaren och de obesuttna där torparna återkommande eller dagligen rörde sig mellan torpet och säteriet. Det kan därmed ha funnits ett möjligt flöde av föremål från den finare frälsemiljön till den enklare torpmiljön,

där torparna kan ha fått ta med sig uttjänata eller överflödiga hushållsprodukter som betalning för tjänster eller som relationsskapande gåvor. Exempel på sådana föremål kan vara glasbägare, en fingerborg i kopparlegering eller dekorerade bordsknivar.

Utifrån de exempel som vi redovisat ovan finns däremot ingen tydlig koppling mellan torp anlagda på säteriernas mark och en välbeställd materiell kultur, sett till antalet mynt, föremål i kopparlegering eller andra importerade varor (se figur 190). Bland de torpare som förefaller ha existerat under mycket enkla förhållanden finns exempelvis både torp anlagda på kronans mark och säteritorp representerade. Bland de torp som framstår som mer välbeställda i genomgången finns Kappelshage torp, som legat under olika gårdar i Hova by från andra hälften av 1700-talet. Här saknas kopplingen till ett välbeställt frälse och andra förklaringsmodeller måste lyftas fram. En aspekt är Hova marknad och landtull som präglade bygden och livet i byn under 1600- och 1700-talen (Bornfalk Back 2018, s. 52).

Generella resultat och diskussion

Gemensamt för flera av torpmiljöerna, både de från 1600-talet och de från 1700-talet, är att det ofta finns enstaka fynd av en mer exklusiv karaktär och som också framhålls i rapporterna som avvikande eller oväntade (jfr Rosén 2007, s. 74). Ett vanligt inslag är importerad keramik, bland annat kärl av yngre rödgods med sgraffitodekor, importerad fajans eller porslin (Öreslandstorpet, Bröte, Viksäng, Norrkärr, Snapptuna). Andra inslag som utmärker sig är finare dryckeskärl i glas som väffelbägare och remmare samt böhmiskt schatullglas (Snapptuna, Bröte, Öreslandstorpet). Även fynd av kakel framhålls som ovanligt då kakelugnar ännu under 1700-talet huvudsakligen förekom i högreståndsmiljöer (Carlsson 2011, s. 46; se även Snapptuna, Bröte).

Genomgången har visat att både fyndens mängd och innehåll samt bebyggelsens uttryck är varierande i dessa torpmiljöer, både de från 1600-talet och de från 1700-talet. Förklaringen till de olika materiella uttrycken måste förstås i varje specifik kontext. Sammanställningar som denna kan ändå ge en bättre insikt, och vara grunden för kommande studier, i vad som är en fattig miljö respektive välmående miljö.

Den bild som framträder av torparnas livsmiljö är att de på olika sätt hade livfulla kontakter och utbyte med det omgivande samhället. Möjligen finns det en skillnad gentemot de självförsörjande bondehushållen under samma tid, något vi inte studerat i detta sammanhang men som tidigare forskning tyder på. Detta bör ses mot bakgrund av torparnas svårighet att livnära sig på det egna jordbruket vilket resulterade i ett mångsyssleri med exempelvis hantverk och lönearbete och därmed en högre grad av delaktighet i penningekonomin. I Snapptuna finns exempelvis en verksamhet i en smedja under 1600- och 1700-talen med till viss del avancerat smide vilket kan ha varit en del i snapptunabornas försörjningsstrategi.

Från Snapptuna torp till Snapptuna gård – nya konsumtionsmönster växer fram

Under loppet av 1700-talet bygger snapptunaborna en parstuga, de köper mineralvatten från Tyskland, gin från Estland och dricker kaffe eller te i porslinskoppar från Kina. På marknaden köper de knappar och skospännen gjorda av hantverkare i Stockholm och fingerborgar tillverkade i Holland. Det har tidigare diskuterats att torparnas (eller landbornas) föremål kunde användas för att uttrycka social status och sin strävan efter en sådan. Det är möjligt att man i Snapptuna ville betona sin nära relation till frälset i Molnby och de lagmässiga förmåner man åtnjöt som ett rå- och rör hemman till säteriet genom de föremål man omgav sig med, och visade upp för omvärlden.

Walks

Beginning Walks

BRONSÅLDERNS MOLNBY OCH DEN HISTORISKA TIDENS SNAPPTUNA

I detta avslutande avsnitt av vår fördjupade arkeologiska studie ska vi försöka sammanfatta de olika kapitlen och lyfta fram de viktigaste resultaten. I stort sett följer vi strukturen i boken, med ett första block som handlar om bronsåldern i Molnby, och ett andra som behandlar den historiska perioden. Två tider och två landskap, som inte har så mycket med varandra att göra mer än den gemensamma platsen. Det är i sig en ganska fascinerande omständighet, tycker vi, hur ett och samma ställe kan rymma så mycket olika historia.

Rent faktiskt handlar det naturligtvis om vitt skilda samhällen och olika natur- och kulturlandskap att leva i. Men även arkeologiskt handlar det om olika historier, i meningen att källorna till kunskap och metodernas möjligheter och begränsningar skiljer sig åt ganska mycket. Som exempel skriver vi i bronsåldersdelen om de två bosättningar vi identifierade i undersökningsområdet, och som vi kallar norra och södra bosättningen. Båda bosättningarna daterades till yngre bronsålder – äldsta järnålder, och var alltså samtida med bronsåldersmått mätt. Men var de samtida? Spannet för när de faktiskt kan ha existerat är flera hundra år, och även om mycket talar för det kan vi inte säkert säga att de var precis samtida. Och hur ska vi kunna befolka bronsålderns gårdar? Trots att vi undersökt en del av bronsåldersmänniskorna rent fysiskt, det vill säga deras kvarlevor, förblir de relativt identitets- och ansiktslösa. Detta kan ställas mot den historiska perioden, där förändrade livsvillkor kan kartläggas minst generationsvis, och där vi kan iaktta ett myller av människor som vi ibland rentav

vet namnen på. Vinjetterna till bokens olika kapitel återger ganska väl skillnaden mellan den avlägsna bronsålderns människor och de mera lättfångade individerna i den historiska tidens Snapptuna.

Det tidsmässiga ramverket

Bokens bronsåldersdel inleds med en kronologisk översikt som redovisar en ny och jämfört med basrapporten mer detaljerad lokal fasindelning. Med hjälp av den har vi tydligare kunnat beskriva utvecklingen i området och visa på kronologiska och kulturella samband mellan undersökningsområdets olika delar och lämningstyper.

Resultat och diskussion i punktform

- Kronologin visar hur äldre lämningar, i Molnby framför allt stora röseliknande stensättningar, under mycket lång tid påverkade hur människorna organiserade landskapet med bosättningar, åkermarker och platser för nya gravar och ceremonier.
- Höglänt placerade grav- och kultplatser hade i Molnby redan funnits länge, sedan period III–IV (det vi kallar fas 2), när bosättningarna etablerades i period V (fas 3).
- Det finns vissa skillnader mellan bosättningar och gravområden i norra respektive södra delen av undersökningsområdet, men kronologin visar också på en stark parallell utveckling.

Bosättningarnas landskap

Med den kronologiska utvecklingen som stomme diskuterar vi, i bokens mest omfattande bronsålderskapitel, Molnby i relation till andra undersökta bronsålderslokaler i Mälardalen. En slutsats är att Molnby bekräftar bilden av vidsträckt och komplexa bosättningsområden som varit organiserade kring två delar: boplatser respektive rituella miljöer med gravar, kulthus, ceremoniell matlagning eller bronsgjutning. Precis som på andra platser har man använt sig av landskapets höjdskillnader och förlagt gravar och kulthus i högre terräng än boningshusen. I Molnby kan vi till denna bild lägga andra aspekter av tillvaron, och se hur de varit intrikat sammanvävda. Boskapsskötseln och åkerbruket var näringar som var integrerade både sinsemellan och med praktiker, traditioner och ritualer i långhusmiljöerna såväl som i grav- och kultområdena.

Molnby som helhet betraktad bör förmodligen, i alla fall under yngre bronsålder, ses som en bosättning som befunnit sig en bit upp i regionens boplatshierarki, men skillnader fanns mellan de två förmodat samtida (jfr ovan) bosättningarna bland annat beträffande gravskick, skärvstenshögar, karaktär och förekomst av bronsgjutning. Olika typerna kan ha handlat om såväl specialisering som social position.

Resultat och diskussion i punktform

- Två bosättningar, gårdar, lokaliserades. De etablerades i yngre bronsålder och fortlevde in i äldsta järnålder. De dominerades av flerfunktionella trapetsoida långhus med kringaktiviteter. Av två hus på den södra boplatser har det ena möjligen haft ceremoniell funktion. Långhuset på den norra boplatser kan ha haft en fähusdel.
- Man har haft både nötboskap och får, och i synnerhet fåren har haft ett särskilt ekonomiskt, kulturellt och religiöst värde.
- Boskapsskötseln var integrerad med åkerbruket, som varit rörligt med trädesåkrar och fortgående stenröjning som resulterat i röjningsröseområden. Grav- och rituella anläggningar var integrerade i jordbruket både praktiskt och föreställningsmässigt.
- Skärvstenshögar, funktion och symbolik skilde sig åt mellan bosättningarna i Molnby, vilket troligen speglar bosättningarnas status och inriktning.
- I övrigt fanns inget utbrett bruk av skärvsten i Molnby, till skillnad från andra samtida lokaler.
- I Molnby fanns särskilda platser inrättade för publika eller gemensamma gravritualer, kultutövning och politiska/sociala tillställningar. De äldre gravarna i området samt terrängens beskaffenhet tycks ha styrts av dessa platser inrättades.
- Likt på många andra undersökta platser fanns i Molnby under yngre bronsålder och äldsta järnålder ett enormt fokus på att bygga och arrangera sten och morän bland hällar och klippblock, vilket resulterat i en mängd olika slags stenkonstruktioner. På grund av mycket få fynd är de extra svårtolkade.
- Det fanns skillnader mellan bosättningarna i den norra respektive södra delen av området, trots samtidighet: i söder slutade man tidigt att deponera människoben, men de gamla gravarna fortsatte vara betydelsefulla och platsen valdes ut för ceremonier med inslag av bronsgjutning. I norr fortsatte man deponera brända ben, bygga stora röseliknande stensättningar, och samtidigt tillkom nyheter som att samla mindre stensättningar i grupp.
- I anslutning till gravarna fanns stenkonstruktioner som var påtagligt lika de röjningsrösen som vid samma tid började samlas ihop i åkermarken, och vi föreslår ett associativt samband.
- Blockstensättningar anlades och brukades i både grav- och odlingsområden, det tyder på en särskild innebörd hos dessa anläggningar som överbryggade/band samman de olika kontexterna.
- I norr ingick eldande och hantering av säd och keramik i den sena bronsålderns grav- eller dödsritualer men till skillnad från den södra lokalen fanns inga spår av bronsgjutning.

- Skillnaden känns igen från jämförelsen mellan de två platsernas skärvstenshögar, där den norra bosättningens perifert placerade skärvstenshögt kretsade kring odling och hantering av säd och lin, medan de södra skärvstenshögarna var mer komplexa med hantering av djur, människa och brons.
- Gjutformsfragment, sekundärbränd keramik och stratigrafiska iakttagelser daterar bronsgjutningen till period V. Degelfragmenten visar att gjutningen haft en viss omfattning och skett upprepade gånger. Åtminstone två prydnader har gjutits, halsringar och glasögonspännen. I sammanhanget diskuteras om de bronser som hittades vid förundersökningen är ett splittrat depåfynd.
- Keramiken uppvisar ett ganska stort östligt inslag och särdrag i form av dekorerade skärvor. Vissa skillnader mellan delområdena inom Molnby kan bara delvis förklaras kronologiskt. En jämförelse görs med keramiken från Veda norr om Molnby: stora likheter finns.
- Skålgroparna var få. Vi jämför med omlandet och försöker förstå de fåtaliga skålgroparna i Molnby. De som knackades in i anslutning till de stenröjda odlingsytorna ses som spår av ritualer knutna till åkerbruket.

Hantering av de dödas ben

Denna studie ägnas åt hur man hanterat de dödas ben i Molnby. Mänskliga ben har deponerats i området under i stort sett hela bronsåldern och i studien utgår vi från dessa fynd snarare än olika former av möjliga gravar. Syftet är att inte fastna i diskussionen om ”bentomma gravar” eller gravbegreppet som sådant. De ben vi hittat representerar trots allt människor med anknytning till Molnby, som vi velat komma närmare. I materialet kan vi se många likheter med andra undersökta lokaler. Det är tydligt att Molnbyborna levde med föreställningar och praktiker som dominerade stora delar av östra Mellansverige (och även stora delar av nuvarande Sverige). Specifikt för Molnby var en mycket lång tradition att uppföra stora röseliknande stensättningar, som dock inte upprätthölls överallt – det fanns skillnader i benhantering mellan Molnby's bosättningar.

Resultat och diskussion i punktform

- Döda människors ben fanns bara i stensättningar (samt i en av skärvstenshögarna) – inte i skärvstenslager, odlingslager, stenmattor, röjningsrösen, stolphål, härdar eller andra typer av kontexter, vilket man sett på andra lokaler.
- Vi hittade inga spår av de handlingar som måste ha föregått deponeringen, som själva kremeringen. Denna hantering av de döda måste ha ägt rum någon annanstans. För den äldre perioden finns möjligheten att både bränning av döda och annan benhantering skedde närmare boplatserna (som vi inte vet var de låg men antagligen på visst avstånd). Dock fanns inga sådana spår heller vid de boplatser som etablerades kring 800 f.Kr.
- Antalet kremerade och deponerade individer var mycket litet i relation till den långa tidsperioden. Till skillnad från vad som framförts i andra sammanhang, bland annat i Nibble, tillåter ¹⁴C-dateringarna inte slutsatsen att ben deponerats enligt någon viss regelbundenhet.
- De deponerade benen motsvarade aldrig en hel människa. Merparten ben måste ha placerats på andra ställen, som vi inte har kunnat identifiera.
- De större benmängderna återfanns främst i de röseliknande och större stensättningarna. Små benmängder fanns i de två äldsta större men annars främst i mindre, diffusa stensättningar från yngre bronsålder och äldsta järnålder på norra lokalen.
- Medvetet avlägsnade ben har inte konstaterats.
- De små benmängderna talar för en lång rituell process som ibland kanske omfattade att man sparade vissa människors ben en tid, vilket det finns ett möjligt exempel på. Själva deponeringen skedde dock vid bara ett tillfälle, tidigt i processen att bygga en grav.
- Representationen av kroppsdelar varierade men delar av kraniet fanns alltid med. Det fanns en tendens till att fler delar av kroppen, eller hela människan, fanns i större bendepåer men det var inte utan undantag. Det fanns tydligen föreställningar som påverkade urvalet.

- Unga eller yngre medelålders vuxna dominerade. Barn förekom i några fall, när depån innehöll ben från flera individer, alltid tillsammans med vuxna.
- I några stensättningar fanns ben från får och/eller hundar tillsammans med mänskliga ben. Med reservation för ett litet material föreslås ett samband mellan stor röseliknande stensättning, får, hundar och vuxna (äldre) män – en herdesymbolik?
- Traditionen att bygga stora röseliknande stensättningar höll i sig länge och med viss regelbundenhet i byggnadsutbrotten – speciella händelser utlösta av omständigheter som inte säkert utgjordes av en enskild individs död, även om det kan ha varit fallet.
- När bosättningarna etablerades upphörde man med deponering av ben i söder, men andra aktiviteter ägde rum i anslutning till de äldre gravarna och visar att de fortfarande spelade roll. I norr började rösetraditionen luckras upp och ett gravfält växte fram.
- Brända ben och artefakter visar tydliga mönster i hur de var distribuerade i anläggningarna – en strukturerad, normstyrd hantering. Till exempel var en sydvästlig placering av benen klart överrepresenterad, man valde oftast en placering ”halvvägs” mellan centrum och kanten/kantkedjan, och den vertikala positionen visar att benen varit väsentliga komponenter i början av konstruktionsprocessen.
- Metaller liksom brända får- och hundben fanns i anslutning till människobenen och tycks ha varit knutna till de döda. Stenverktyg fanns i stället bland stenarna i stenpackningen eller i kantkedja och brätte, och verkar ha varit mer förknippade med själva stenkonstruktionen.
- Avslutningsvis gör vi en religiös/kosmologisk tolkning av de stora runda röseliknande stensättningar och föreslår att de kan ha representerat solen. Tolkningen utgår från placering

i landskapet, konstruktion, formelement, placeringen av ben och artefakter samt analogier med andra solsymboler. Den sydvästra kvadranten föreslås symbolisera ögonblicket när solen passerat zenit och börjat vända nedåt. Bendepåerna är placerade där för att de döda skulle färdas med solen nedåt mot underjorden (och sedan tillbaka). I linje med Flemming Kauls (1998a–b, 2004) idéer om solens medhjälpare, kan de döda även ses som assisterande agenter som behövdes för att solens resa skulle kunna fullföljas. Föreställningen har reproducerats under mycket lång tid, trots ekonomiska och sociala förändringar som däremot avspeglas i andra materiella uttryck.

Snapptunas medeltida föregångare

Det historiska blocket i boken inleds med en studie av Snapptunas medeltida föregångare, vars namn vi inte känner till. Vore det inte för de arkeologiska undersökningarna skulle vi överhuvudtaget inte veta att det funnits en medeltida bebyggelse här.

Den äldsta källa som omtalar platsen är jordeboken från år 1538, och då nämns snapptunaborna under rubriken *Torpare*. I detta kapitel ställer vi frågan om även den medeltida bebyggelsen, som existerade under 1200- och 1300-talen, var ett torp? Var enheten bebodd och brukad av landbor? Eller fanns det möjligen en självständig gård här då? Eftersom den tidiga medeltiden i stort sett var helt frånvarande i undersökningsområdet skulle en korrekt beteckning på den medeltida bebyggelsen kunna vara torp, i betydelsen nybygge. Vilken aktör låg i så fall bakom torpetableringen? Frälset hade intresse av att ny mark bröts men eftersom bebyggelsen etablerades under 1200-talet kan det också ha handlat om en självständig gård, etablerad inom ramen för en allmän odlingsexpansion och befolkningsökning. Vi lyfter i kapitlet också fram att det medeltida landskapet, även utanför städerna, bestod av verksamheter som inte var direkt agrara vilket Snapptunas medeltida smedja är ett bra exempel på.

Resultat och diskussion i punktform

- Lämningarna efter den medeltida bebyggelsen återfanns inom det som på 1600-talet var Snapptunas gårdstomt samt på ett impediment i åkermarken strax öster om tomtten.
- En samlad bedömning av bebyggelseämningar, pollen- och makrofossilanalys, fynd och ¹⁴C-dateringar visar att gården, eller möjligen gårdarna, etablerades under högmedeltiden och existerade fram till och med 1300-talet. Sedan stod platsen av allt att döma öde under större delen av 1400-talet, men togs i bruk igen i början av 1500-talet.
- Sannolikt är övergivandet ett resultat av den senmedeltida agrarkrisen.
- Den bebyggelse som avsatt tydligast spår, ute på impedimentet, omfattade en högmedeltida smedja. Den metallurgiska analysen visar på en intensiv och långvarig men troligen periodisk användning av smedjan. Järnet som smiddes var av god kvalitet. Man har kunnat tillverka ett brett spektrum av föremål, däribland verktyg med ståleggår, vilket talar för ett specialiserat smide.
- Man har använt osmundjärn från flera malmkällor. Utifrån vad vi vet om medeltida järnhantering och smide har järnet införskaffats på en närbelägen järnmarknad, troligen av smederna själva, och mest sannolikt på järnmarknaden i Stockholm. Möjligen är detta nyckeln till den standard som möter i fyndmaterialet.
- Fynden som dateras till medeltiden är förvisso mycket få, men omfattar ting som tyder på visst välstånd eller närvaro av välbeställda aktörer, bland annat armborstpilar, sporrar, glas, och stengods. En kota av torsk tyder på införsel av fisk till platsen.
- Genom en djupdykning i de fåtaliga skriftliga källorna kan vi se att återetableringen i början av 1500-talet sker genom torpare som bebygger mark som tillhör lågfrälset, som även har intressen och ägande i Molnby.

- Två brev från början och mitten av 1400-talet visar att åtminstone delar av Molnby, och byns (hjul)kvarn, då ägdes av frälsepersoner.
- Kvarnen i Molnby bör ha funnits under 1300-talet, det vill säga samtidigt som den medeltida smedjan bedrev ett specialiserat smide. Vi föreslår att både kvarnen och smedjan ingick i en större jordägares domän.
- Viktigt för att förstå den medeltida bebyggelsen i Snapptuna, med de speciella fynden, är insikten om hur smedernas kunskap gav dem en särskild status. Smedjan sätter därmed fingret på den variation som fanns på den medeltida landsbygden vad gäller ägoförhållanden, materiell standard och social position.

Torpens landskap del 1 – en kartering

I anslutning till den historiskt kända bebyggelse-enheten Snapptuna, som låg inom Molnby gårds ägor, undersökte vi ett flertal husgrunder från 1600- och 1700-talen. Lämningarna kan kopplas till ett eller flera hushåll under perioden, vars invånare omväxlande benämns som torpare, frälseländbor och statorpare. I syfte att sätta in Snapptuna i ett större sammanhang har vi kartlagt det torplandskap som fanns i Vallentuna socken under motsvarande period. Uppgifterna utgörs av de belägg för torp som finns i det historiska kartmaterialet och i de skriftliga källorna. Dessa källor har tillkommit med olika syften och därför diskuterar vi även hur torpen kan identifieras i olika slags källmaterial och hur de olika källmaterialen kompletterar varandra. Detta avsnitt, del 1, är i huvudsak redovisande. I nästkommande avsnitt, del 2, ser vi närmare på orsakerna bakom det torplandskap vi har kunnat identifiera i Vallentuna socken.

Källmaterialet

Kartstudien bygger på tillgängliga historiska kartor från 1600- och 1700-talen i Lantmäteriets digitala arkiv. Torpens läge har förts över i den moderna

kartbilden genom att jämföra de äldre kartorna med Häradskartan (1901–1906) och den Ekonomiska kartan från 50-talet (1953–1954). Utsättningen av torpen har skett på en översiktlig nivå och de redovisas på detaljkartor över respektive by eller ensamgård med Häradskartan som bakgrund. Sammanlagt har ett 20-tal torp med äldsta belägg från 1600-talet och ett 50-tal torp med äldsta belägg från 1700-talet identifierats i Vallentuna socken.

De huvudsakliga skriftliga källor som studerats har varit mantalslängderna från 1653, 1721 och 1745 samt husförhörslängden från åren 1729 till 1750 i Riksarkivets digitala arkiv. Läget för dessa torp har identifierats genom att jämföra förekommande bebyggelsenamn med uppgifter på samtida eller yngre kartor.

Genom att kombinera dessa källor har sammanlagt 35 torp kunnat beläggas med datering till 1600-talet och 67 torp med datering till 1700-talet. I och med att kategoriseringen av de obesuttnas bebyggelse kan vara glidande mellan olika källor och att det många gånger också sker en förändring i bebyggelsens status över tid har även några backstugor, landbogårdar och hemman som ligger inom säteriernas ”rå och rör” inkluderats i genomgången.

Resultat och diskussion i punktform

- 1600-talets geometriska kartor utgör en bristfällig källa för att identifiera samtida torp då de huvudsakligen redovisar gårdarnas och byarnas inägomark. Här utgör mantalslängderna en bra kompletterande källa.
- För 1700-talets del är kartmaterialet mer heltäckande och många torplägen återfinns nu i ägornas utkanter, på gränsen mellan inägomarken och utmarken och ofta i anslutning till mindre partier åkermark. Uppgifter i husförhörslängderna kompletterar kartornas information. Runt hälften av de kända torpen ligger på de enheter som någon gång innan eller under perioden ombildades till säterier. Som mest låg elva torp under ett och samma säteri (Lindö).

- Många av de 1700-talstorp som ligger utanför säteriernas ägor utgörs av bostäder för båtsmän eller ryttare fördelade enligt gårdarnas indelning i gemensamma rotar.
- Det förefaller också som om några av de äldre torpen, även om vi inte alltid vet deras exakta läge, nu har ersatts med soldattorp.
- Enligt husförhörslängden 1729–1750 bor sex till tio personer i Snapptuna, fördelat på en till tre familjer. Även släktingar, pigor och inhyses hör till hushållet. Snapptuna tillhör därmed (periodvis) ett av de större enheterna, sett till antalet invånare, i Vallentuna.

Torpens landskap del 2 – uppkomst och orsaker

I detta kapitel ser vi närmare på den information om torpens invånare som de skriftliga källorna kan bidra med. Vi inleder kapitlet med en diskussion om centrala begrepp i sammanhanget, som torp och obesutten. Vi tar också upp den skiftande terminologi med vilken enheten Snapptuna benämns i källorna, och drar slutsatsen att snapptunaborna under bebyggelsens hela existens saknade kameral råddighet över sin jord och därmed (huvudsakligen) kan definieras som en del av samhällets obesuttna.

Några områden som undersöks i avsnittet är torpens antal jämfört med övriga bebyggelseenheter i Vallentuna socken, hushållens storlek och sammansättning på individnivå, vilken jordnatur som torpen var anlagda på, samt möjliga orsaker bakom torpetableringen i relation till de lagar och förordningar som fanns under den aktuella tiden.

Resultat och diskussion i punktform – 1600-talets torplandskap

- Genom att kombinera de olika källorna kan 35 enheter identifieras under perioden. Sannolikt var inte alla i bruk samtidigt, i samtida skattelängder framgår ibland att torp ligger öde.

- Torpen är vid denna tid relativt väl fördelade geografiskt i socknen men ungefär hälften av torpen låg, liksom Snapptuna, inom ett säteris ägor eller på annan frälseägd mark.
- Vid 1600-talets mitt utgjorde torpen en tredjedel av Vallentunas bebyggelseenheter i relation till socknens byar och ensamgårdar, enligt uppgifter i mantalslängden från 1653.
- Torparna utgjorde vid samma tid $\frac{1}{3}$ av Vallentunas vuxna befolkning, om man undantar de personer som bodde på säterierna.
- Det genomsnittliga antalet invånare i torpen var 2,4 personer vilket var något lägre än för den övriga bebyggelsen (4,5). Barn under 15 år saknas helt i längderna.
- Det finns ett anmärkningsvärt lågt antal vuxna män i torpen. Det kan ha sin orsak i det nyligen avslutade 30-åriga kriget (1618–1648).
- I mantalslängderna efter 1635 minskar antalet torp, det är emellertid svårt att avgöra om det beror på hur längderna utformades eller om det är en reell minskning som sker under andra hälften av 1600-talet.
- I slutet av 1700-talet förändras däremot situationen då Snapptuna i stället blir bostad för stattorpare.
- Torpen är relativt väl spridda geografiskt i socknen under 1700-talet men en tydlig koncentration finns till mark tillhörande säterier eller frälsegårdar, cirka 70 % av torpen kan räknas hit. Men det förekommer även torp på mark tillhörande små byar och ensamgårdar.
- Under denna period kan vi se att flera av torpen under säterierna ändrar status och i stället anges som rå- och rörhemman eller landbogårdar.
- Under 1700-talets första hälft utgör torparna $\frac{1}{3}$ av befolkningen, vilket är ungefär samma andel som vid mitten av 1600-talet.
- Det genomsnittliga antalet invånare i torpen var mellan 1,4–1,9 personer vilket var något lägre än för den övriga bebyggelsen (2,9–3,0).
- Husförhörens uppgifter om hushållens storlek sett till antal personer visar att det finns en variation under första hälften av 1700-talet. Den vanligaste hushållsstorleken är två till åtta personer fördelade på en till två familjer, men det förekommer också enheter med upp till 18 personer och fyra familjer.

Resultat och diskussion i punktform – 1700-talets torplandskap

- En kombination av de olika källorna har resulterat i att 67 torp har kunnat beläggas för perioden. Liksom för 1600-talstorpen har dessa sannolikt inte varit i bruk samtidigt utan antalet torp kan ha varierat mellan 40 och 50 bebyggelseenheter.
- Det är också tydligt att det finns en variation inom gruppen som inte ägde sin egen mark, det finns allt från backstugor, dagsverkstorp, ”vanliga” torp och landbogårdar samt rå- och rörhemman.
- Snapptuna förefaller i början av 1700-talet ligga på den övre skalan inom de obesuttnas bebyggelse. Enheten klassificeras i källorna som en landbogård eller ett rå- och rörhemman med en storlek som motsvara de en mindre bondgård.

Resultat och diskussion i punktform – lagstiftningens påverkan på utvecklingen

Torplandskapets förändring under 1600- och 1700-talen har en tydlig koppling till de lagar och regelverk som fanns kring torpens etablering. Några exempel på hur detta framträder är:

- Merparten (sju av nio) av de torp som tidigare legat på byarnas och ensamgårdarnas ägor har försvunnit under 1700-talet. Gemensamt för dessa torp är att de framför allt är anlagda på eller på gränsen till byarnas eller ensamgårdarnas oskiftade utmark. Det förefaller därmed sannolikt att statsmaktens restriktiva hållning till torpanläggning på allmänningar under 1600-talet är en orsak till att dessa torplägen försvinner.

- Den höga andelen torp på säteriernas ägor under hela perioden visar dessutom tydligt hur skattefriheten för dessa torpare och även den periodvisa befrielsen från utskrivning gynnat denna torpetablering.
- Ett stort antal soldattorp uppfördes efter det att indelningsverket etablerades på 1680-talet. Indelningsverkets effekter på torpbebyggelsen är tydlig också i Vallentuna. Av de 32 kända torp som låg utanför säteriernas ägor på 1700-talet utgjorde 19 båtsmanstorp eller ryttartorp.
- Det rör sig dels om personliga föremål som dräktdetaljer eller utsmyckade föremål, dels om föremål kopplade till bordskulturen som glasbägare, buteljer och exklusiv dekorerad keramik.
- En massproducerad vara som fanns i olika pris-klasser var kritpipan. Inga exklusiva pipor har emellertid påträffats på Snapptuna torp.
- Både glasmaterialet och hushållskeramiken innehåller objekt som vi vanligtvis anser vara för fina för ett torphushåll, som glasbägare och exklusiva importerade keramikkräml.

Torpare, landbor och stattare i Snapptuna – föremålen berättar

I detta kapitel återvänder vi till Snapptuna och närmar oss torparna med utgångspunkt i de arkeologiska resultaten. Vi vill lyfta fram Snapptunaundersökningen som det goda exemplet, eftersom den historiska bebyggelsen hade samma prioritet som de förhistoriska lämningarna och utgrävningsmetodik och fyndinsamling skedde med hög ambitionsnivå. Flera specialanalyser av fyndmaterial har skett inom ramen för projektet. I samband med denna publikation har dessutom en fördjupad studie gjorts av den historiska keramiken, vilken redovisas i bilaga 2.

Resultat och diskussion i punktform – Snapptuna torp

- Bebyggelsen vid Snapptuna torp bestod under 1600-talet av en utbyggd enkelstuga och ytterligare en samtida byggnad med okänd funktion.
- Enligt daterande fynd har torphushållet etablerats någon gång i slutet av 1500-talet eller början av 1600-talet och upphört i slutet av samma århundrade.
- De skriftliga källornas uppgifter talar för att torpet brukades av ett enfamiljshushåll.
- Genomgången av fynden från torpet visar att torpets invånare deltog på en köp- och säljmarknad, där de sålde tjänster eller varor och kunde inhandla produkter av icke-nödvändig lyxkaraktär.

Resultat och diskussion i punktform – Snapptuna gård

- Bebyggelsen vid Snapptuna gård utgjordes av en parstuga och en L-formad ekonomilänga på ömse sidor om en gårdsplan.
- Mangård och fägård var avdelade av först ett staket och senare av en mur och bebyggelsen kan därmed klassificeras som motsvarande den götiska gårdstypen.
- Daterande fyndmaterial visar att parstugan har etablerats i 1700-talets början och varit i bruk fram till tidigt 1800-tal.
- Inslaget av äldre fyndmaterial inom gårdsmiljön talar för att det funnits ett äldre bostadshus på platsen. Ett stråk med ekonomibyggnader från 1600-talet fanns också i anslutning till gårdsmiljön.
- De skriftliga källorna skiljer inte på de olika hushållen/bebyggelseenheter inom Snapptuna men ett brukarskifte äger rum vid tiden för parstugans uppförande. Under den efterföljande tiden bor ett stort antal personer på gården och det är möjligt att flera parallella hushåll finns på platsen.
- Fyndmaterialet från Snapptuna gård visar konsumtionsmönstret hos ett obesuttet, men inte nödvändigtvis fattigt, hushåll.

- Produkter tillverkade i kopparlegering verkar ha blivit vanligare. Dräktbeslag, knappnålar, fingerborgar och vardagsföremål med dekorbeslag (bordsknivar) har inhandlats, antagligen på någon lokal marknad.
- Ett tydligt skifte i bordskulturen sker under perioden med introduktion av nya material som fajans, flintgods och porslin. Keramikens fördelning i olika godstyper har motsvarighet i urbana miljöer som Norrköping.
- Brännvin, gin och mineralvatten har konsumrats, vilket avslöjas av glasflaskor och buteljer.
- Vissa föremål kom långväga ifrån som Holland, England eller Estland medan andra var massproducerade i svenska fabriksmiljöer (knappnålar, kritpipor, glasflaskor, keramik).
- Cirkulationen av mynt förefaller att ha ökat något under 1700-talet jämfört med tidigare. En tydlig topp i antalet myntfynd framträder under 1700-talets första hälft.
- Fynden i bostadshuset är få och föremål tillverkade i kopparlegering saknas helt.
- Ett litet inslag av importföremål finns i form av ett fåtal kritpipor.
- Trots det ringa antalet marknadsvaror i huset fanns det ändå några mynt, som talar för att torparen (smeden) åtminstone delvis deltog i penningekonomin.
- Den intelligande smedjan hade flera brukningsfaser och har varit i bruk från slutet av 1500-talet till mitten av 1700-talet.
- Föremålen som hittades i smedjan och slagghvarpen utgjordes bland annat av verktyg som ingått i smedens arbetsutrustning, som en smidestång, mejslar, punsar, stämjärn och en liten borrh. Andra föremål var del av smedens produktion, som hästskor, hästkosömmar, två årderjärn och en lie.

Den metallurgiska analysen av föremål och slagghvarpen från smedjan har gett oss kunskap om smidets processer och smedens råvarutillgång, vilken även kan relateras till den medeltida smedjan i området (se kapitel *Snapptunas medeltida föregångare*).

Resultat och diskussion i punktform – Smedstorpet

Ytterligare ett hushåll kan beläggas i området, vilket vi här benämner Smedstorpet. Bebyggelsen låg lite avsides men inom 100 meter från Snapptuna gård och bestod av ett antal glest spridda byggnader som var samtida med gårdens 1700-talsfas. Husen är, till skillnad från gården, inte redovisade på de äldre kartorna. En smedja med tillhörande slagghvarp låg cirka 20 meter söder om bostadshuset.

- Bebyggelsen utgjordes av flera byggnader – bostadshus, en rökstuga och en smedja.
- Bostadshuset var en enrumstuga och fynden daterar stugans brukningstid till 1700-talet.
- Skriftliga uppgifter som specifikt pekar ut detta hushåll saknas, men sannolikt ska bostadshuset kopplas till verksamheten i smedjan under denna tid.
- Ett resultat var att smidesskällorna hade en stor viktfordelning vilket talar för att arbetet i smedjan utförts oregelbundet.
- Det finns också indikationer på att smedjan drivits med två bälgar, med syfte att driva upp högre temperaturer i härden.
- Arbetet i smedjan har omfattat järnkvaliteter som ferritiskt järn och högkolstål. Råvaran till smidet har varit stångjärn från olika källor.
- Dessutom har en produktion av eggverktyg av mycket hög kvalitet kunnat beläggas.

Torparnas materiella kultur

– en utblick

I detta avsnitt jämför vi resultaten från Snapptuna med några andra torpmiljöer. Syftet är att undersöka om det finns variationer i bebyggelsen och torparnas föremålsuppsättningar som kan säga något om de socioekonomiska sammanhang som torparna var en del av. Jämförelsen omfattar torparnas fysiska miljö, deras hus och gårdar, vilken jordnatur som torpen var anlagda på, och vi tittar särskilt på förekomsten av marknadsprodukter, det vill säga föremål som torparna köpt eller bytt till sig på lokala eller regionala marknader.

Inledningsvis diskuterar vi torparnas materiella kultur på en generell nivå med utgångspunkt i tidigare forskning. Christina Roséns arbeten med obesuttna i Västsverige och antologin *Torpens arkeologi* från 2007 har varit viktiga utgångspunkter. Några slutsatser från tidigare forskning är att det finns en variation i materialet som kan ha olika orsaker och att det är vanligt att de obesuttnas bebyggelse har en varierande status över tid, med exempelvis övergångar från torp till backstugor eller vice versa.

Resultat i punktform – 1600-talslokaler

Snapptuna torp jämförs med två andra 1600-talsbebyggelser, Öreslandstorpet och Falla, de enda av våra exempel med en brukningsfas som kan begränsas till detta århundrade. Några resultat är:

- Bebyggelsens utseende varierar mellan dessa tre platser, med olika slags bostadshus som enkelrumsstuga, tillbyggd enkelstuga och parstuga.
- På alla torpen finns minst två samtida hus, möjligen också flera bostadshus.
- Fyndmängden från torpen varierar stort, från 350 till 1 200 fynd.
- Fyndmaterialen domineras av keramik och järnföremål, men även vissa marknadsvaror förekommer i form av keramikkräslor, kritpipor och en mindre mängd föremål i kopparlegering.

- Ett tiotal mynt hittades på respektive torp vilket visar att samtliga torpare ingått i en penningekonomi.
- På samtliga torp finns enstaka inslag av ovanliga ”lyxföremål”.
- Materialet är emellertid för litet för att dra mer generella slutsatser om den materiella kulturen på ett torp under 1600-talet.

Resultat i punktform – 1700-talslokaler

Snapptuna gård och Smedstorpet jämförs med sju andra torpmiljöer från Mellansverige med dateringar huvudsakligen till 1700-talet. Några resultat är:

- Liksom tidigare under 1600-talet fanns det en variation i bebyggelsens utseende med allt från små enrummiga bostadstugor, enkelstugor med en liten förstuga samt olika varianter av hus med två eller flera rum.
- Gränsen mellan små och stora bostadshus verkar gå vid ungefär 40 kvadratmeter.
- Vad gäller fyndens mängd och sammansättning finns stora variationer mellan fyndfattiga och fyndrika miljöer. Jämförelser mellan enheterna försvåras dock av skillnader i undersökningsmetoder, fyndinsamlingsstrategier och postdepositionella processer.
- Antalet mynt varierar och grupperar torpen på tre nivåer (få, normalt genomsnittligt antal och många myntfynd).
- Fyndsammansättningen vid med Snapptuna jämförbara enheter (samma metod och tidsperiod) visar att antal och typ av fynd skilde sig åt mellan enheterna. Orsakerna ska sannolikt sökas i varierande social status.

Diskussion i punktform – torparnas materiella kultur

- Gemensamt för flera av torpmiljöerna från både 1600-talet och 1700-talet är att det ofta görs enstaka fynd av mer exklusiv karaktär. I rapporterna framhålls sådana fynd ofta som avvikande eller oväntade (jfr Rosén 2007, s. 74).
- Importerad keramik är vanligt, bland annat kärl av yngre rödgods med sgraffitodekor, importerad fajans eller porslin (Öreslandstorpet, Bröte, Viksäng, Norrkärr, Snapptuna).
- Andra inslag som utmärker sig är finare dryckeskärl i glas som våffelbägare och remmare samt böhmiskt schatullglas (Snapptuna, Bröte, Öreslandstorpet).
- Även fynd av kakel framhålls som ovanligt då kakelugnar ännu under 1700-talet huvudsakligen förekom i högreståndsmiljöer (Carlsson 2011, s. 46; Snapptuna, Bröte).
- Tillgången på föremål i kopparlegering var huvudsakligen begränsad till de inköp som kunde göras på lokala eller regionala marknader, till skillnad från smidesprodukter i järn som mer allmänt tillverkades av torparna eller bönderna själva.
- En del av de föremål som förekommer i torpmiljöerna kan ses som en icke-nödvändig lyxkonsumtion, som exempelvis skospännen, knappar och prydnadsbeslag. Det finns, på samma sätt som för mynten, en stor variation mellan de olika lokalerna med allt från enstaka fynd till ett 150-tal sådana.
- Även om materialet är begränsat verkar det finnas ett samband mellan lokaler med fler myntfynd (fler än 10) och fler föremål i kopparlegering (fler än 14; se figur 190).
- Däremot förefaller inte mängden kritpipor följa detta mönster.
- Utifrån de exempel som vi redovisat finns ingen tydlig koppling mellan säteritorp och en mer välbeställd materiell kultur, sett till antalet mynt, föremål i kopparlegering eller importerade varor.
- Både fyndmängd och bebyggelsens innehåll är varierande i dessa torpmiljöer. Sammanställningar som denna kan ändå ge en större insikt i vad som är en fattig miljö respektive välmående miljö.
- Den bild som framträder av torparnas livsmiljö är att de på olika sätt hade livfulla kontakter och utbyte med det omgivande samhället. Möjligen finns det en skillnad gentemot de självförsörjande bondehushållen under samma tid, något vi inte studerat i detta sammanhang, men som tidigare forskning tyder på.

Weda

Agor

Uddby

Bys

Agor

Ornsta Agor

KARTA
öfver
Alla Agorne till Säteriet
MOLNEBY

Frå Mantal, jante dermed i sambruk varande $\frac{1}{4}$: till Rå och Rör.

SNAPPTUNA
samt Ett Mantal Frälse
Bergby

med derunder lydande frälse Uljorden
Neder Bergby,

Stockholms Län,
Wallentuna Herad och Socken.

Upprättad År 1850 af

Wahlberg

REFERENSER

Litteratur

- ALMGREN, O. 1927. *Hällristningar och kultbruk*. Stockholm.
- ALMQUIST, J. A. 1931. *Fräsegodsens i Sverige under storhetstiden: med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*. D. 1, Stockholms och Uppsala län, Bd 2, Säterier. Stockholm.
- ALTHIN, C.-A. 1945. Älvornas kvarnar och fruktbarhetens fotspar. I: *Folkkultur, meddelanden från Lunds universitets folkminnesarkiv* 5. Lund, s. 5–23.
- ANDERSON AMBROSIANI, P. 2001. Människa – eld – sten. I: H. Bolin, A. Kaliff och T. Zachrisson (red.), *Mellan sten och brons*. Stockholm Archaeological Reports, 27. Stockholm, s. 114–131.
- ANDERSSON, E. 2004. Vad kostade kläderna? Manliga tjänarens dräkt under första hälften av 1300-talet. *Historisk tidskrift* 124:2, s. 186–201.
- APPELGREN, K., BERONIUS JÖRPELAND, L., BERGMAN J., BIWALL, A., BÄCK, M., ENGLUND, M., ERICSSON, A., HELANDER, C., HAMILTON, J., HEIMDAHL, J., HÅLLANS STENHOLM, A.-M., LINDEBLAD, K., LINDBERG, M., LINGSTRÖM, M., MIARIS SUNDBERG, I., SEILER, A. OCH STRUCKE, U. 2016. *Molnby – spår efter en lång historia*. Arkeologisk förundersökning Stockholms län; Uppland; Vallentuna kommun; Vallentuna socken, Molnby 1:1, 1:5 och 3:1; Vallentuna 320:1–3, 321:1, 322:1–2, 326:1–3, 327:1–3, 339:7–8, 341:1, 563:1, 608 m.fl. Arkeologerna, Statens historiska museer. Rapport 2016:14. Hägersten.
- APPELGREN, K., LINDBERG M. & LINGSTRÖM, M. 2018. *Aktivitetstypor, gravar och torp vid Bröte i Molnby*. Arkeologisk undersökning, Stockholms län, Uppland, Vallentuna kommun, Vallentuna socken, Molnby 1:1 och 3:1, Vallentuna 340:1, Vallentuna 636 och Vallentuna 646. Dnr 5.1.100216 2015. Arkeologerna, Statens historiska museer. Rapport 2018:110. Hägersten.
- APPELGREN, K. & NILSSON, A. 2000. *Ett gravfält i Bällstalund*. Uppland, Vallentuna socken, Bällstalund 2:164, RAÄ 493, 495:2–3. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, dokumentation av fältarbetsfasen 2000:6. Hägersten.
- APPELGREN, K. & NILSSON, A. 2000. *Ett gravfält i Kungens kurva, Södermanland, Huddinge socken, Kv. Vinkeln, RAÄ 174, Dnr 427-1299-1998*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, dokumentation av fältarbetsfasen 2000:1. Hägersten.
- ARRHENIUS, B. 1987. The evil eye: a sociobiological approach to the interpretation of rock carvings. I: G. Burenhult, A. Carlsson, Å. Hyenstrand & T. Sjøvold, T. (red.), *Theoretical Approaches to Artefacts, Settlement and Society. Studies in honour of Mats P. Malmer*. BAR International Series 366(i), s. 257–266.
- ARTELIUS, T. 2008. Akropolis bortom världens ände? Variationer i människans återgivelser av den heliga verkligheten. I: E. Hjärthner-Holdar, T. Eriksson & A. Östling (red.), *Mellan himmel och jord: Ryssgården, en guldkimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier, volym 5. Riksantikvarieämbetet UV GAL, Uppsala, s. 481–496.

- ARTURSSON, M. 2005. Byggnadstradition. Gårds- och bebyggelsestruktur. I: P. Lagerås & B. Strömberg (red.), *Bronsåldersbygd 2300–500 f.Kr. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan*. Riksantikvarieämbetet, UV Syd. Lund, s. 20–83.
- ARTURSSON, M. 2009. *Bebyggelse och samhällsstruktur. Södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300–500 f.Kr.* GOTARC, Serie B, 52. & Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter 73. Göteborg: Göteborgs universitet.
- ARTURSSON, M., KARLENBY L. & LARSSON, F. (RED.). 2011. *Nibble: en bronsåldersmiljö i Uppland. Särskild undersökning, 2007. E18 sträckan Sagån-Enköping, Uppland, Tillinge socken, Tillinge-Nibble 1:9 & Tillinge-Mälby 5:1*. Riksantikvarieämbetet, UV Rapport 2011:111.
- ARTURSSON, M., BJÖRCK, N. & LARSSON, F. 2017. Hus, gård och bygd – bebyggelse, landskap och samhällsorganisation 1100–0 BC. I: M. Artursson, A. Kaliff & F. Larsson (red.), *Rasbobygden i ett långtidsperspektiv: 1100 BC – 1100 AD – kontinuitet och förändring*. OPIA, Occasional Papers in Archaeology, 62. Uppsala universitet & Arkeologerna SHM, Uppsala, s. 35–64.
- ARTURSSON, M., KALIFF, A. & LARSSON, F. (RED.). 2017. *Rasbobygden i ett långtidsperspektiv 1100 BC till 1100 AD – kontinuitet och förändring*. OPIA, Occasional Papers in Archaeology, 62. Uppsala universitet & Arkeologerna SHM, Uppsala.
- ASPLUND, H. 2008. *Kymittä. Sites, centrality, and long-term settlement change in the Kemiönsaari region in SW Finland*. Annales Universitatis Turkuensis B 312. Turku.
- BAART, J. 1977. *Opgravingen in Amsterdam: 20 jaar stadskernonderzoek*. Dienst der Publike Werken. Amsterdams Historisch museum, afdeling archeologie. Haarlem.
- BAUDOU, E. 1960. *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Stockholm.
- BELLANDER, E., 1938. Bålrösen – offerrösen. I: *Kulturhistoriska studier tillägnade Nils Åberg* 24/7 1938, s. 91–100. Stockholm.
- BENGTSSON MELIN, P. 2014. Gör sporrarna mannen? Om sporrar, sköldar och svärd som identitetskapare och statusmarkörer under medeltiden. I: *Iconographisk Post. Nordisk tidskrift för bildtolkning*, 3, s. 37–54.
- BERGSTRÖM, P. 2016. *Block och skärvig sten: en arkeologi av det abiotiska. Ett symmetriskt perspektiv på blockanläggningar från yngre bronsålder – äldre järnålder med utgångspunkt i Kättsta i Uppland*. Masteruppsats i arkeologi vid Stockholms universitet.
- BERG, J. 2003. *Gods och landskap: jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000–1562*. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen 120, Stockholms universitet.
- BERGER, Å. 2017. ”...att Staden må blifva bebygd med warachtige stenhuus.” Västerås stads tegelbruk i Viksäng. *Arkeologisk undersökning av Västerås 1514 och 1515, Västerås 1:128, Domkyrkoförsamlingen, Västerås kommun, Västmanlands län*. Rapporter från Arkeologikonsult 2017:3015. Upplands Väsby.
- BERGER, Å. 2021. Bilaga 12. Snapptuna i skriftliga källor. I: A. Hed Jakobsson, B. Hjulström & A. Lagerstedt. *Återbruk – Molnby i Vallentunas utkant: bosättare, stenröjare och torpare. Arkeologisk undersökning av lämningar från äldre bronsålder till 1800-talet inom fastigheten Molnby 1:5, Vallentuna socken och kommun, Stockholms län*. Rapporter från Arkeologikonsult 2021:2996. Upplands Väsby.
- BERGMAN CARTER, R. 2013. *Vem rökte alla dessa pipor? – en historisk-arkeologisk studie av kritpipor och rökning i 1600- och 1700-talens Sverige med genus- och intersektionalitetsperspektiv*. Kandidatuppsats i Historisk arkeologi HT 2013, Lunds universitet.
- BERONIUS JÖRPELAND, L. 2010. *Medeltida landsbygdsbebyggelse i Stockholms län. FoU-projekt*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, rapport 2010:8. Hägersten.

- BERONIUS JÖRPELAND, L. 2017. Landborna i Uppland – gårdsmiljöer och föremålsvärld. I: L. Beronius Jörpeland, H. Göthberg, A. Seiler & J. Wikborg (red.), *at Upsalum – människor och landskapande. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. Arkeologerna, Statens historiska museer, Societas Archaeologica Upsaliensis & Upplandsmuseet. Rapport 2017:1_1. Stockholm, s. 421–440.
- BERONIUS JÖRPELAND, L. 2019. Reflektioner över Mälardalens medeltida landsbygd. I: C. Ljung et al. (red.), *Tidens landskap. En vänbok till Anders André*. Nordic Academic Press, Lund, s. 49–51.
- BERONIUS JÖRPELAND, L. & RAMSTRÖM, A. 2007. Smedstorpens arkeologiska kunskapsvärde. I: S. Welinder (red.), *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm, s. 155–171.
- BERONIUS JÖRPELAND, L. & SEILER, A. 2011. *Mälbys många ansikten. En tidigmedeltida huvudgård, förhistorisk och historisk gårdsbebyggelse. Uppland, Tillinge socken, Tillinge-Mälby 1:20 och 5:1, RAA 327. Dnr 423-1095-2007. Arkeologisk undersökning*. Riksantikvarieämbetet, UV Mitt. Rapport 2011:57. Hägersten.
- BJÖRHEM, N. & SÄFVESTAD, U. 1993. *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnålder*. Malmöfynd, 6. Malmö Museer.
- BJÖRK, N. (RED.). 2014. *Björkgärdet – aspekter på vikingarna och deras förfäder. Gårdar och rituella komplex från yngre bronsålder och järnålder. Utbyggnad av väg 288, sträckan Jälla–Hov Uppsala län; Uppland; Uppsala kommun; Rasbo socken; Älby 2:1 och Örby 4:2; Rasbo 661 (Björkgärdet) och Rasbo 658 (Älby). Dnr 423-236-2010. Arkeologisk undersökning*. Riksantikvarieämbetet, UV Mitt. Rapport 2014:125. Hägersten.
- BORNEFALK BACK, A. 2018. *Torp och tull i tidigmoderna Hova. En arkeologisk undersökning av RAA-nr 61:1 och Hova 132, Fastighet 5:7, Hova socken, Gullspång kommun, Västra Götalands län*. Rapporter från Arkeologikonsult 2018:3063. Upplands Väsby.
- BORNA-AHLKVIST, H. 2002. *Hällristarnas hem: gårdsbebyggelse och struktur i Pryssgården under bronsålder*. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter 42. Stockholm.
- BRADLEY, R. 1997. *Rock Art and the Prehistory of Atlantic Europe. Signing the Land*. Routledge. London.
- BROBY-JOHANSEN, R. 1972. *Fornnordiska stenbilder*. Uddevalla.
- BRORSSON, T. & ERIKSSON, T. 2011. Keramik – krukor och serviser. I: M. Artursson, L. Karlenby & F. Larsson (red.), *Nibble: en bronsåldersmiljö i Uppland. Särskild undersökning, 2007. E18 sträckan Sagån-Enköping. Uppland, Tillinge socken, Tillinge-Nibble 1:9 & Tillinge-Mälby 5:1*. Riksantikvarieämbetet, UV Rapport 2011:111, s. 427–444.
- BRUNIUS, C. G. 1868. *Försök till förklaringar öfver Hällristningar. Med femton planscher*. Lund.
- BRÖNDSTED, J. 1938. *Bronzealderens soldyrkelse. Fra Nationalmuseets arbejdsmark*. København.
- BRÖNDSTED, J. 1958. *Danmarks Oldtid II. Bronzealderen*. København.
- BURSTRÖM, M. 1995. Gårdstankar. Kognitiva och sociala perspektiv på forntidens gårdar. I: H. Göthberg, O. Kyhlberg & A. Vinberg (red.), *Hus & gård i det förurbana samhället. Rapport från ett sektorsforskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet*. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 14. Stockholm, s. 163–177.
- BÄCK, M. 2013. Keramiken i Äggelunda i relation till tre grannbyar i Järfälla och Spånga. I: L. Evanni, J. Hamilton, L. Lindwall och J. Runer, *Gravfält och gårdstomt vid Äggelunda Stockholms län; Uppland; Järfälla kommun; Järfälla socken; Veddesta 2:1; Järfälla 28:2 och 364:1*. Riksantikvarieämbetet, UV rapport 2013:86, s. 355–358. Hägersten.
- BÄCK, K. 1992. *Början till slutet: laga skiftet och torpbebyggelsen i Östergötland 1827–65*. Borensberg.

- BÄCK, M., HÅLLANS STENHOLM A-M. & LJUNG, J-A. 2008. *Lilla Ullevi – historien om det fridlysta rummet. Vendeltida helgedom, medeltida by och 1600-talsgård, Uppland, Bro socken, Klöv och Lilla Ullevi 1:5, Jursta 3:3, RAÄ 145*. Arkeologisk undersökning, Riksantikvarieämbetet, UV Mitt, rapport 2008:39. Stockholm.
- BÄCKMARK, M. 2016. *Mantalsforska. Släktforskning i mantalslängder*. Sveriges släktforskarförbund. Solna.
- BÄCKSTRÖM, Y. & SJÖLING, E. 2009. Osteologisk analys: brandgravar. Påljunghage, Stenbro 1:8, fornlämning nr 220, Helgona socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län, Södermanland. I: S. Eklund, A. Lindkvist & J. Wikborg, 2012, *Påljunghage – kremerat, paketerat och respekterat. Ett gravfält från yngre bronsålder – äldre förromersk järnålder. Förundersökning och särskild undersökning, Helgona 220, Stenbro 1:8, Helgona socken, Nyköpings kommun, Södermanland*. SAU rapport 2010:11. Uppsala.
- CAPLE, C. 2006. *Objects: Reluctant Witnesses to the Past*. London.
- CARLIE, A. 2004. *Forntida byggnadskult: tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, skrifter 57. Stockholm.
- CARLIE, L. 1999. *Bebyggelsens mångfald: en studie av södra Hallands järnåldersgårdar baserad på arkeologiska och historiska källor*. Lund.
- CARLSSON, M. 2011. *Norrkärr: ett torp från sent 1600-tal samt en grav från övergången yngre bronsålder – äldsta järnålder. Arkeologisk undersökning av RAÄ 162, fastigheten Björnviken 2:1, Kvillinge socken, Norrköpings kommun, Östergötland*. Rapporter från Arkeologikonsult 2011:2451. Upplands Väsby.
- CARLSSON, M. & SVENSSON, K. 2015. *Livet längs en bakgata i Stockholm 1250–1759. Om utgrävningarna i kvarteret Mercurius*. Rapporter från Arkeologikonsult 2015:2557. Upplands Väsby.
- CEDERHOLM, M. 2007. *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*. Studia Historica Lundensia, Historiska institutionen, Lunds universitet. Lund.
- EKHOLM, G. 1916. De skandinaviska hållristningarna och deras betydelse. I: *Ymer* 1916, Stockholm, s. 276–308.
- EKHOLM, G. 1921. *Studier i Upplands bebyggelsehistoria. 2. Bronsåldern*. Uppsala universitets årskrift, 3. Uppsala.
- ELGESKOG, V. 1945. *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet: en agrarhistorisk studie*. Lunds universitet. Stockholm.
- ENGSTRÖM, T. 2007. De dolda döda – och deras betydelse för gravbegreppet. I: M. Notelid (red.), *Att nå den andra sidan. Om begravning och ritual i Uppland. Arkeologi E4 Uppland – studier, volym 2*. Riksantikvarieämbetet UV GAL, Societas Archaeologica Upsaliensis & Upplandsmuseet. Uppsala, s. 77–99.
- ENGSTRÖM, T. & PETTERSSON, E. 2005. *Karby/ Smedstugan. En gravplats från yngre bronsålder och äldsta järnålder. Norrortsleden. Uppland, Täby socken, Karby 2:1, RAÄ 414. Arkeologisk undersökning*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, dokumentation av fältarbetsfasen 2005:18. Stockholm.
- ERICSON, P., KJELLBERG, A.-S., ÅKERMARK KRAFT, A. & WIGH, B. 2003. Osteologisk analys av benmaterial. I: Ullén, I. (red.), *Arkeologi på väg: undersökningar för E18. Bronsåldersplatsen vid Apalle i Uppland. Uppland, Övergrans socken, Apalle, RAÄ 260*. Riksantikvarieämbetet UV Uppsala, Rapport 1997:64. Stockholm, s. 243–317.
- ERICSON WOLKE, L. 1997. *Svenska knektar: indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred*. Lund.
- ERICSSON, A. 2000. *Forntida jordbruk och begravningsriter i Hugelsta. E20 Södermanland, Eskilstuna stadsområde, Grönsta 2:20, RAÄ 215 och 298. Arkeologisk förundersökning och undersökning*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, rapport 2000:46. Hägersten.
- ERICSSON, A. 2002. Liv, död och jordbruk i ett bronsålderslandskap. *Kulturell mångfald i Södermanland, del 1*. Länsstyrelsen i Södermanland, rapport. Nyköping, s. 58–66.

- ERICSSON, A. 2005. *En bronsåldersmiljö i Rosendal. Svealandsbanan Södermanland, Härads socken, Härads-Kumla 2:9, Lottesta 6:1 och 6:5, RAÄ 36 och RAÄ 116. Arkeologisk undersökning*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, rapport 2005:4. Hägersten.
- ERICSSON, A. 2012. *Terra mediaevalis. Jordvärderingssystem i medeltidens Sverige*. Acta Universitatis agriculturae Sueciae, 2012:81. Uppsala.
- ERICSSON, A. & RUNCIS, J. 1995. *Teoretiska perspektiv på gravundersökningar i Södermanland*. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter nr 8. Stockholm.
- ERIKSSON, T. 2002. *Keramiken*. I: H. Göthberg, S. Forenius & L. Karlenby (red.), *I en liten Vrå av världen. Arkeologiska undersökningar i Vrå, Knivsta socken, Uppland. Del 2*. Riksantikvarieämbetet UV Uppsala, Rapport 1997:66. Uppsala.
- ERIKSSON, T. 2003. *Gjuterifynden i Apalle*. I: I. Ullén (red.), *Arkeologi på väg: undersökningar för E18. Bronsåldersboplatser vid Apalle i Uppland: Uppland, Övergrans socken, Apalle RAÄ 260*. Riksantikvarieämbetet UV Uppsala. Rapport 1997:64. Stockholm, s. 129–146.
- ERIKSSON, T. 2008. *Krukor och serviser*. I: E. Hjärthner-Holdar, T. Eriksson & A. Östling (red.), *Mellan himmel och jord: Ryssgärdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier, volym 5. Riksantikvarieämbetet UV GAL, Uppsala, s. 273–308.
- ERIKSSON, T. 2009. *Kärl och social gestik. Keramik i Mälardalen 1500 BC–400 AD*. Aun, 41 & Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter 76. Uppsala universitet. Uppsala.
- ERIKSSON, T. 2022. *Håga och Mälardalens nätverk*. I: K. Ojala & T. Østigård (red.), *Bronsålderns Håga. Fornlämningar, fynd och förbindelser*. Uppsala universitet. Uppsala, s. 61–114.
- ERIKSSON, T. & GRANDIN, L. 2008. *Brons – den gyllene metallen*. I: E. Hjärthner-Holdar, T. Eriksson & A. Östling (red.), *Mellan himmel och jord: Ryssgärdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier, volym 5. Riksantikvarieämbetet UV GAL, Uppsala, s. 325–369.
- ERIKSSON, T. & ÖSTLING, A. 2005. *Ryssgärdet i Onslunda: ett fornlämningskomplex från senneolitikum till och med 1700-talet med tyngdpunkt i bronsålder. Väg E4, sträckan Uppsala-Mehedeby, Uppland, Tensta socken, Onslunda 5:1 och 3:1, RAÄ 435. Arkeologisk undersökning*. Arkeologi E4 Uppland. Riksantikvarieämbetet UV GAL. Dokumentation av fältarbetsfasen 2004:4. Uppsala.
- ERIXON, S. 1982 (1947). *Svensk byggnadskultur: studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia*. Stockholm.
- EVERTSSON, E., LAGERSTEDT, A. & SÖRMAN, A. MED BIDRAG AV S. GUSTAFSSON. 2021. *Storgårdar, gravar och heliga hällar – Kronologiskt blandade boplatser i åkermark i Skarplöt och Haninge, med lämningar från senneolitikum, bronsålder och äldre järnålder. Arkeologisk undersökning av boplatsområden L2013:2505, L2013:2514 och L2013:2507, hållristningar L2014:5358, L2012:504 och L2020:11351 samt flatmarksgrav L2020:11350 i Västerhaninge socken, Haninge kommun, Stockholms län*. Rapporter från Arkeologikonsult 2021:3168. Upplands Väsby.
- FAGERLUND, D. 1997. *Skärvtenshögar i Sneden. En långvarig historia – på sidan om. Arkeologisk undersökning för järnvägen Mäljarbanan. Delen Grillby-Enköping, RAÄ 328, Snedens allmanning, Litslena socken, Uppland*. Riksantikvarieämbetet UV Uppsala. Rapport 1997:48. Uppsala.
- FELDT, B. 2005. *Synliga och osynliga gränser: förändringar i gravritualen under yngre bronsålder – förromersk järnålder i Södermanland*. Stockholm Studies in Archaeology, 37. Stockholm.

- FERM, O. 1990. *De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt – geografisk uppbyggnad, räntestruktur, godsdrift och hushållning*. Studier till det medeltida Sverige 4. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- FORSBERGS PRISKURANT 1747. Kungliga biblioteket. Stockholm.
- FORSMAN, C. & VICTOR, H. 2007. *Sommaränge Skog. Begravningar, ritualer och bebyggelse från senneolitikum, bronsålder och folkvandringstid*. Arkeologi E4. Societas Archaeologica Upsaliensis. SAU Skrifter, 18. Stockholm.
- FRÖLUND, P. 2009. *En skärstenshög i Gamla Uppsala. Arkeologisk undersökning. Gamla Uppsala. Fornlämning 119. Uppsala sn, Uppland*. Upplandsmuseets rapporter 2009:07. Uppsala.
- GADD, C.-J. 2000. *Det svenska jordbrukets historia. Bd 3, Den agrara revolutionen: 1700–1870*. Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg. Stockholm.
- GANSUM, T. 2004. *Hauger som konstruksjoner: arkeologiske forventninger gjennom 200 år*. GOTARC. Serie B, Gothenburg archaeological thesis, 33. Göteborgs universitet. Göteborg.
- GEJVALL, N.-E. 1961. Anthropological and Osteological Analysis of the Skeletal Material and Cremated Bones from Simris 23, Simris Parish. I: Stjernquist, B., *Simris II. Bronze Age Problems in the Light of the Simris Excavations*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4o nr 5. Lund, s. 157–173.
- GERDIN, A.-L. 1999. Rösen – Uttryck för makt eller platser där himmel och jord möts i det kosmiska rummet. I: M. Olausson (red.), *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter 25. Stockholm, s. 47–74.
- GLOB, P. V. 1969. *Helleristninger i Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter. Århus.
- GOLABIEWSKI LANNBY, M. 2016. Tabell över preliminära myntbestämningar. Omgång 1–3. Bilaga 9–11. I: K. Appelgren, L. Beronius Jörpeland, J. Bergman, A. Biwall, M. Bäck, M. Englund, A. Ericsson, C. Helander, J. Hamilton, J. Heimdahl, A-M Hällans Stenholm, K. Lindeblad, M. Lindberg, M. Lingström, I. Miaris Sundberg, A. Seiler och U. Strucke. 2016. *Molnby – spår efter en lång historia. Arkeologisk förundersökning Stockholms län; Uppland; Vallentuna kommun; Vallentuna socken, Molnby 1:1, 1:5 och 3:1; Vallentuna 320:1–3, 321:1, 322:1–2, 326:1–3, 327:1–3, 339:7–8, 341:1, 563:1, 608 m.fl.* Arkeologerna, Statens historiska museer. Rapport 2016:14. Stockholm.
- GOLDHAHN, J. 1999. *Sagaholm: hällristningar och gravritual*. Arkeologiska institutionen, Umeå universitet.
- GOLDHAHN, J. 2003. Kosmologiska mantlar – strödda tankar kring hållbildsforskningens primitiva arv och epistemologi jämte bronsålderns kosmologi. I: *In Situ. Västsvensk arkeologisk tidskrift*, vol. 5, s. 9–42.
- GOLDHAHN, J. 2005. *Från Sagaholm till Bredarör – hållbildsstudier 2000–2004*. GOTARC. Serie C, Arkeologiska skrifter, 62. Göteborg.
- GOLDHAHN, J. 2006. Från landskapens monument till monumentens landskap – om döda och efterlevande med exempel från äldre bronsålder, 1700–1100 cal BC. I: T. Østigård (red.), *Lik og ulik. Tilnærminger til variasjon i gravskikk*. UBAS, Nordisk Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Bergen, s. 171–202.
- GOLDHAHN, J. 2007. *Rituelle spesialister i bronse- og jernalderen. 1. Dödens hand. En essä om brons- och hållsmed*. GOTARC Serie C, Arkeologiska skrifter 65. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Göteborgs universitet. Göteborg.
- GOLDHAHN, J. 2009. Smeden som kosmolog och kosmograf – några tankar om bronsålderns hantverk och produktion. I: J. Lund & A.L. Melheim (red.), *Håndverk og produksjon: sosiale og symboliske roller eller ubeviste kroppsteknikker*. Oslo, s. 163–196.

- GRÄLLS, A. & WESTIN, Å. 1999. *Falla: inägor och gårdsmiljö i Västernärke: E20: Närke, Viby socken, Falla 1:1, RAÄ 227, 228: arkeologisk förundersökning och särskild undersökning*. Riksantikvarieämbetet. Örebro.
- GUSTAFSSON, M., DUTRA LEIVAS, I., MATTSSON, Ö. & OLSSON, R. 2006. *Kättsta – boplatser och gravar under 2000 år: undersökningar för E4, Årentuna socken, Uppland*. Upplandsmuseet. Rapport 2006:7. Uppsala.
- GUSTAFSSON, M. 2008. Skärvestensgravarna i Kättsta. I: Årsboken *Uppland*. Uppsala, s. 25–33.
- GUSTAFSSON, S. 1995. *Fosie IV. Jordbrukets förändring och utveckling från senneolitikum till yngre järnålder*. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö Museer. Rapport nr 5. Malmö.
- GUSTAFSSON S. 2021. Arkeobotanisk analys. I: A. Hed Jakobsson, B. Hjulström & A. Lagerstedt. *Återbruk – Molnby i Vallentunas utkant: bosättare, stenröjare och torpare. Volym III. Bilaga 7–23*. Rapporter från Arkeologikonsult 2021:2996. Upplands Väsby.
- GÖTHBERG H. 2007. Mer än bara hus och gårdar. I: H. Göthberg (red.), *Hus och bebyggelse i Uppland: delar av förhistoriska sammanhang*. Arkeologi E4 Uppland – Studier, volym 3. Riksantikvarieämbetet UV GAL, Societas Archaeologica Upsaliensis & Upplandsmuseet. Uppsala, s. 403–445.
- GÖTHBERG, H., FORENIUS, S. & KARLENBY, L. (RED.). 2002. *I en liten Vrå av världen. Arkeologiska undersökningar i Vrå, Knivsta socken, Uppland. Del 2*. Riksantikvarieämbetet UV Uppsala, Rapport 1997:66. Uppsala.
- HAGGRÉN, G. 2017. Glaskärl i 1200-talets Nyköping och Lödöse. Den nya köpingen. I: P. Carelli (red.), *Perspektiv på Nyköpings äldsta historia*. Arkeologerna, Statens historiska museer. Stockholm, s. 31–42.
- HAGGRÉN, G. 2021. Bilaga 16, Glasanalys. I: A. Hed Jakobsson, B. Hjulström & A. Lagerstedt. *Återbruk – Molnby i Vallentunas utkant: bosättare, stenröjare och torpare. Arkeologisk undersökning av lämningar från äldre bronsålder till 1800-talet inom fastigheten Molnby 1:5, Vallentuna socken och kommun, Stockholms län*. Rapporter från Arkeologikonsult 2021:2996. Upplands Väsby.
- HALLMAN, M. 1907. *Målare och urmakare, flickor och lösdrivare: historier från gamla Stockholm*. Stockholm.
- HAMMARSTEDT, N. E. 1918. Schwedische Opfersteine. *Beiträge zur Religionswissenschaft von der Religionswissenschaftlichen Gesellschaft in Stockholm II:1*. Stockholm.
- HAUPTMAN WAHLGREN, K. 2002. Bilder av betydelse. *Hällristningar och bronsålderslandskap i nordöstra Östergötland*. Stockholm Studies in Archaeology, 23. Stockholms universitet: Lindome.
- HARRYSSON, I., MAGNUSSON, R. & NELSON, M. 2017. *Ribby: En boplatz med grophus och långhus från brons- och järnåldern. Arkeologisk undersökning. Fornlämning Västerhaninge 362:1 och 398:2, Ribby 1:480, Västerhaninge socken, Haninge kommun, Stockholms län, Södermanland*. Stiftelsen Kulturmiljövård. Rapport 2017:43. Västerås.
- HED JAKOBSSON, A. & LINDBLOM, C. 2012. *Tre gravfält i Valsta, med gravar från yngsta bronsålder/äldsta järnålder, vikingatid och tidig medeltid: arkeologisk undersökning, RAÄ 34, 57, 111 och 283, Vallstans, Norrsunda socken, Sigtuna kommun, Stockholms län, Uppland*. Rapporter från Arkeologikonsult 2012:2371/2388. Upplands Väsby.
- HED JAKOBSSON, A., HJULSTRÖM, B. & LAGERSTEDT, A. 2021. *Återbruk – Molnby i Vallentunas utkant: bosättare, stenröjare och torpare. Arkeologisk undersökning av lämningar från äldre bronsålder till 1800-talet inom fastigheten Molnby 1:5, Vallentuna socken och kommun, Stockholms län*. Rapporter från Arkeologikonsult 2021:2996. Upplands Väsby.

- HELANDER, O. 2003. *Något om knappens historia i Sverige*. Solna.
- HELMFRID, S. 2010. *Anckarströms Lindö: ett vallentunagods och dess ägare på 1700-talet*. Vallentuna hembygdsförening, Vallentuna.
- HENNIUS, A. (RED.). 2012. *Äldre järnålder i Danmarks socken: sex boplatser vid Säby: särskild arkeologisk undersökning, Danmark 162, 168, 170, 180, 190 & 193 Danmarks socken, Uppsala kommun, Uppland*. Upplandsmuseets rapporter 2012:15. Uppsala.
- HJÄRTHNER-HOLDAR, E. 1993. *Järnets och järnmetallurgins introduktion i Sverige*. Aun, 16. Uppsala universitet. Uppsala.
- HJÄRTHNER-HOLDAR, E. 1998. Samspel mellan olika regioner i Sverige och Ryssland under yngre bronsåldern sett utifrån järntecknologins införande. I: T. Løken (ed.), *Bronsealder i Norden – Regioner og interaksjon. Foredrag ved det 7. Nordiske bronsalder symposium i Rogaland 31. August – 3. September 1995*. AmS-Varia 33. Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger, s. 35–43.
- HJÄRTHNER-HOLDAR, E., ERIKSSON, T. & ÖSTLING, A. 2008. Mellan himmel och jord. En avslutande diskussion. I: E. Hjärthner-Holdar, T. Eriksson & A. Östling (red.), *Mellan himmel och jord: Ryssgårdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier, volym 5. Riksantikvarieämbetet UV GAL, Uppsala, s. 497–509.
- HOLMBERG, A. E. 1848. *Skandinaviens Hällristningar. Arkeologisk afhandling*. Stockholm.
- HORNSTRUP, K. M., OLSEN, J., HEINEMEIER, J., THRANE, H. & BENNIKE, P. 2012. A new absolute Danish Bronze Age chronology as based on radiocarbon dating of cremated bone samples from burials. I: *Acta Archaeologica*, 83, s. 9–53.
- HYENSTRAND, Å. 1968. Gravformer och symboltecken under yngre bronsålder. I: *Fornvännen* 1968, s. 185–189.
- HÅLLANS, A.-M. & SVENSSON, K. 1999. *Pollista – Bo och bruka under 1200 år*. Riksantikvarieämbetet, UV Mitt. Rapport 1998:110. Stockholm.
- HÅKANSSON, A. 2007. Halländska torp som social miljö. Om stratigrafi, fynd och materiell kultur. I: S. Welinder (red.), *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm, s. 121–138.
- INGWALD, J. & LÖVGREN, K. 2005. Fynd med kyrklig anknytning från en medeltida gård i Bunkeflo. I: *META*, nr 2, s. 39–51.
- JAANUSSON, H. 1981. *Hallunda: a study of pottery from a late Bronze Age settlement in central Sweden*. Statens Historiska Museum. Stockholm.
- JAANUSSON, H. & VAHLNE, G. 1975A. *Arkeologisk undersökning 1969–71: Hallunda, Botkyrka sn, Södermanland, del I: fornlämning 13, gravfält*. Rapport 1975:23. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- JAANUSSON, H. & VAHLNE, G. 1975B. *Arkeologisk undersökning 1969–71: Hallunda, Botkyrka sn, Södermanland, del II: fornlämning 13, boplat*. Rapport 1975:64. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- JAANUSSON, H., LÖFSTRAND, L. & VAHLNE, G. 1978. *Fornlämning 69, boplat Hallunda, Botkyrka sn, Södermanland, del III: arkeologisk undersökning 1969–71*. Uppdragsverksamheten. Rapport 1978: 11. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum. Stockholm.
- JOHANNSEN, J.W. 2010. Carts and wagons on Scandinavian rock carving sites. I: *Adoranten* 2011. Scandinavian Society for Prehistoric Art, Tanum Rock Art Research Centre, University of Gothenburg. E-tidskrift, s. 95–107. https://www.academia.edu/1832272/Carts_and_wagons_on_Scandinavian_Rock_Carving_sites
- JOHANSEN, B. 1993. Skärvestenshögar och sörmändsk bronsålder. I: *Arkeologi i Sverige*. Ny följd 2. Riksantikvarieämbetet. Stockholm, s. 99–118.
- JOHANSSON, M. 2021. Bilaga 9. Historisk keramik. I: A. Hed Jakobsson, B. Hjulström & A. Lagerstedt *Återbruk – Molnby i Vallentunas utkant: bosättare, stenröjare och torpare. Arkeologisk undersökning av lämningar från äldre bronsålder till 1800-talet inom fastigheten Molnby 1:5, Vallentuna socken och kommun, Stockholms län*. Rapporter från Arkeologikonst 2021:2996. Upplands Väsby.

- JOHNSEN, B. & WELINDER, S. 1993. Hågahögen. I: Årsboken *Uppland*. Uppsala, s. 209–245.
- JONSSON, K. 2018. Myntmetaller som ståndsmarkörer. *Myntstudier 2018:1*. Mynttidskriften på Internet. Numismatiska forskningsgruppen. Stockholm. http://www.myntstudier.se/pdf/Myntstudier2018_1.pdf
- JONSSON, K. & DUNCAN, A. 2015. *En tidigmodern gård i Österhaninge. Exklusiva fynd i landsbygds-miljö – och en dansk skalle från 1400-tal? Arkeologisk slutundersökning Fornlämning Österhaninge 260:1, Täckeråker 1:8, Österhaninge socken, Haninge kommun, Stockholms län*. Stiftelsen Kulturmiljövård. Rapport 2015:37. Västerås.
- JÖNSSON, A. 2020A. *Bronsålder vid Steninge slottsby. Arkeologisk förundersökning och arkeologisk undersökning av L2013:8512 (grav- och boplatssområde), L2013:8523 och L2013:8525 (stensättningar) samt L2013:8524 (röse), inom fastigheterna Steninge 1:20 och 1:54, Sigtuna kommun, Stockholms län, Uppland*. Rapporter från Arkeologikonsult 2020:3207/3177/3175. Upplands Väsby.
- JÖNSSON, A. 2020B. *Sten och eld – en blockgrav och en skärvestenshöj i Hagalund. Arkeologisk förundersökning och undersökning av L1939:5468 (blockgrav) och L1939:5445 (skärvestenshöj) inom fastigheten Hagalund 1:30, Litslena socken, Enköpings kommun, Uppsala län*. Rapporter från Arkeologikonsult 2020:3307/3308. Upplands Väsby.
- JÖNSSON, A. 2022. *Gjutning och malda ben – En skärvestenshöj i Gånsta. Arkeologisk undersökning av skärvestenshöj L1941:7332 inom fastigheterna Gånsta 3:11 och 3:15 i Enköpings kommun, Uppsala län*. Rapporter från Arkeologikonsult 2022:3502. Upplands Väsby.
- KALIFF, A. (RED.). 1995. *Ringebu: en kult- och gravplats från yngre bronsåldern. Arkeologisk undersökning, RAÄ 6, Kville socken, Norrköpings kommun, Östergötland*. Riksantikvarieämbetet UV Linköping. Rapport 1995:51. Linköping.
- KALIFF, A. 1997. *Grav och kultplats: eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Aun, 24. Uppsala.
- KALIFF, A. 2005. The Grave as Concept and Phenomenon. Reflections on the Relation between Archaeological Terminology and Interpretation. I: T. Artelius & F. Svanberg (red.), *Dealing with the Dead. Archaeological Perspectives on Prehistoric Scandinavian Burial Ritual*. The Swedish National Heritage Board, The Museum of National Antiquities in Sweden. Stockholm, s. 125–142.
- KALIFF, A. 2007. *Fire, water, heaven, and earth. Ritual practice and cosmology in ancient Scandinavia: An Indo-European perspective*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- KALIFF, A. 2008. Skapelse och transformation: skärvestenshöjarna som rituella landskap. I: E. Hjärthner-Holdar, T. Eriksson & A. Östling (red.), *Mellan himmel och jord: Ryssgården, en guldkimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier, volym 5. Riksantikvarieämbetet UV GAL, Uppsala, s. 465–479.
- KALIFF, A. 2009. Tolkning eller analytiskt redskap? Om terminologins betydelse vid tolkning av rituella lämningar. I: I.-M. Back Danielsson (red.), *Döda personers sällskap: gravmaterialens identiteter och kulturella uttryck*. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet. Stockholm, s. 19–33.
- KALIFF, A. & ØSTIGÅRD, T. 2013. *Kremation och kosmologi – en komparativ arkeologisk introduktion*. Uppsala universitet. Uppsala.
- KALIFF, A. & ØESTIGAARD, T. 2017. *Cremation, Corpses and Cannibalism. Comparative Cosmologies and Centuries of Cosmic Consumption*. Cambridge Scholars Publishing. Newcastle.
- KALIFF, A. & ØESTIGAARD, T. 2022. *Werewolves, Warriors, and Winter Sacrifices. Unmasking Kivik and Indo-European Cosmology in Bronze Age Scandinavia*. OPIA, Occasional papers in archaeology, 75. Uppsala.
- KARLENBY, L. (RED.). 1997. *I en liten Vrå av världen: arkeologiska undersökningar. Vrå, Knivsta socken, Uppland, Del 1*. Riksantikvarieämbetet UV Uppsala, Rapport 1997:43. Uppsala.

- KARLENBY, L. 1999. Deposition i skärvestenshögar: en studie kring avfallshantering och religion under äldre och yngre bronsåldern i Sydvästra Uppland. I: M. Olausson (red.), *Spiralens öga: tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter 25. Stockholm, s. 115–125.
- KARLENBY, L. 2011. *Stenbärarna. Kult och rituell praktik i skandinavisk bronsålder*. OPIA, Occasional papers in archaeology, 55. Uppsala universitet. Uppsala.
- KARLSSON, C. 2015. *Förlorat järn – det medeltida jordbrukets behov och förbrukning av järn och stål*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae, 2015:38. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie, 49. Halmstad.
- KARLSSON, W. 1951. Kakelugnens utveckling be-lyst av material i Kulturen. I: *Kulturen: en årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige 1951*. Lund, s. 112–148.
- KAUL, F. 1987. Sandagergård: a Late Bronze Age cultic building with rock engravings and menhirs from Northern Zealand, Denmark. I: *Acta Archaeologica*, 56, s. 31–54.
- KAUL, F. 1998A. *Ships on Bronzes: A study in Bronze Age religion and iconography, Vol. 3:1*. National Museum. Copenhagen.
- KAUL, F. 1998B. *Ships on Bronzes: A study in Bronze Age religion and iconography, Vol. 3:2*. National Museum. Copenhagen.
- KAUL, F. 2004. *Bronzealderens religion: studier af den nordiske bronzealders ikonografi*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København.
- KJELLÉN, E. & HYENSTRAND, Å. 1977. *Hällristningar och bronsålderssamhälle i sydvästra Uppland*. Upplands fornminnesförenings tidskrift, 49. Uppsala.
- KNAPE, A. 1997. Lämna sin skärv. Ett retrospektivt exempel från bronsålderns slutskede. I: A. Åkerlund (red.), *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*. SAR, Stockholm Archaeological Reports Nr 33. Stockholms universitet. Stockholm, s. 487–496.
- LAGERQVIST, M. 2014. När torp slutade vara torp. I: A. Wästfelt (red.). *Att bruka men inte äga. Arrende och annan nyttjanderätt till mark i svenskt jordbruk från medeltid till idag*. Kungl. skogs- och lantbruksakademien. Stockholm, s. 193–206.
- LARSSON, F. (RED.). 2014. *Skeke – gudar, människor och gjutare. Rituelle komplex från bronsålder och äldre järnålder samt en höjdbosättning från yngre järnålder med gjuteriverkstad. Utbyggnad av väg 288, sträckan Jälla-Hov, Uppsala län; Uppland; Uppsala kommun; Rasbo socken; Skeke 1:3, 2:6, Rasbo 55:1–2, 654, 655, 669, 695, 696, 697, 626:1–627:1, 682–688 samt delar av Rasbo 628:1 och 629:1. Dnr 423-236-2010*. Riksantikvarieämbetet UV, Rapport 2014:53. Hägersten.
- LARSSON, L.-O. 1972. *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640*. Lund.
- LARSSON, L.-O. 1985. Jordägo fördelningen i Sverige under Gustav Vasas regering. I: *Scandia* 1985, s. 61–90.
- LARSSON, T. B. 1986. *The Bronze Age metalwork in southern Sweden: aspects of social and spatial organization 1800–500 B.C.* Archaeology and environment, 6. Umeå.
- LARSSON, Å. M. 2009. *Breaking and Making Bodies and Pots. Material and Ritual Practices in Sweden in the Third Millennium BC*. Aun, 40. Uppsala.
- LIDÉN, O. 1938. *Hällgröpningsstudier i anslutning till nya sydsvenska fynd*. Lund.
- LINDQVIST, S. 1935. *Svenskarna i heden tid*. Stockholm.
- LILJEGREN, J. G. & BRUNIUS, C. G. 1823. *Nordiska fornlemningar*. Band II. Stockholm.
- LINDBERG, K.-F. 2008. Slaget och slipat i sten. I: E. Hjärthner-Holder, T. Eriksson & A. Östling (red.), *Mellan himmel och jord: Ryssgårdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier, volym 5. Riksantikvarieämbetet UV GAL, Uppsala, s. 233–254.

- LINDSTRÖM, M. 1960. Knappnålar. I: *Kulturen: en årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige 1959*. Lund, s. 168–170.
- LINDSTRÖM, J. 2009. *Bronsåldersmordet: om arkeologi och ond bråd död*. Stockholm.
- LINDSTRÖM, J. 2011. Norra Mälardalen under bronsåldern. En landskapsarkeologisk analys. I: M. Artursson, L. Karlenby & F. Larsson (red.), *Nibble: en bronsåldersmiljö i Uppland. Särskild undersökning, 2007. E18 sträckan Sagån-Enköping. Uppland, Tillinge socken, Tillinge-Nibble 1:9 & Tillinge-Mälby 5:1*. Riksantikvarieämbetet UV, Rapport 2011:111, s. 511–552.
- LING, J. 2008. *Elevated rock art: towards a maritime understanding of rock art in northern Bohuslän, Sweden*. GOTARC, Serie B, 49. Göteborgs universitet, Göteborg.
- LUNDQVIST, L. 1991. Undersökta skärvestenshögar i Västsvrige. I: *Arkeologi i Sverige*. Ny följd 1. Riksantikvarieämbetet. Stockholm, s. 43–60.
- LÖTHMAN, L. 1981. Bronsåldersstråk i Västmanland. I: *Västmanlands fornminnesförenings årskrift*. Västerås, s. 84–98.
- MAGNUSSON, G. 2013. En brytningstid för järnhanteringen – Kring teknik och social organisation i det medeltida samhället. I: B. Rundberget, J. Henning Larsen & T. H. Borse Haraldsen (red.), *Jernvinna i Oppland. Symposium på Kittilbu, 16.–18. juni 2009*, Oslo: Portal, s. 145–159.
- MAGNUSSON, R. 2016. Trapetsoida långhus under den yngre bronsåldern i Mälardalen och Östergötland. I: *Fornvännen* 2016(111):3, s. 162–169.
- MALMER, M. P. 1989. Bergkonstens mening och innehåll. I: S. Janson, E. B. Lundberg & U. Bertilsson (red.), *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*. Forum, s. 9–28.
- MANDT, G. 1986. Searching for Female Deities in the Religious Manifestations of the Scandinavian Bronze Age. I: G. Steinsland G. (red.), *Words and Objects. Towards a Dialogue Between Archaeology and History of Religion*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter LXXI. Norwegian University Press. Oslo, s. 111–127.
- MARSTRANDER, S. 1963. *Østfolds jordbruksristninger. Skjeberg*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter LUI. Oslo.
- MCDONNELL, G. 2021. Bilaga 21, Metallurgisk analys. I: A. Hed Jakobsson, B. Hjulström & A. Lagerstedt. *Återbruk – Molnby i Vallentunas utkant: bosättare, stenröjare och torpare. Arkeologisk undersökning av lämningar från äldre bronsålder till 1800-talet inom fastigheten Molnby 1:5, Vallentuna socken och kommun, Stockholms län*. Rapporter från Arkeologikonsult 2021:2996. Upplands Väsby.
- MELHEIM, A. L. 2012. *Recycling ideas: Bronze Age metal production in Southern Norway*. Oslo.
- MOBERG, C.-A. 1969. Vad hällristningarna berättar och vad man berättar om hällristningarna. I: Fredsjö, Å., Janson, S. & Moberg, C.-A., *Hällristningar i Sverige*. När Var Hur-Serien. Oskarshamn, s. 9–40.
- MONTELIUS, O. 1905. Orienten och Europa. *Antikvarisk tidskrift för Sverige XIII: 1*. Stockholm.
- MUNKENBERG, B.-A. 2016. Att bygga landskap i en rituell kontext. Den yngre bronsålderns stenkonstruktioner. I: C. Toreld (red.), *Arkeologi i Tanums världsarv. Åttatusen år i Tanum utifrån sex arkeologiska undersökningar för väg E6*. Bohusläns museum, Arkeologerna och Kulturlandskapet Bohusläns museums förlag. Kulturhistoriska dokumentationer nr 31, s. 81–101.
- MÜLLER, S. 1917. "Skaalformede Fordybninger", heilige Tegn for ilden. I: *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, heft 2, s. 86–98.
- MYRDAL, J. 2008. 1500-talets bebyggelseexpansion – en forskningsöversikt. I: *Scandia, tidskrift för historisk forskning*. Lund, s. 77–98.

- MYRDAL, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen: 1000–1700*. Det svenska jordbrukets historia, Bd 2. Stockholm.
- MYRDAL, J. & SÖDERBERG, J. 1991. *Kontinuitetens dynamik: agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm studies in Economic History, 15. Stockholm.
- NILSSON, P. 2010. *Bortom åker och äng. Förekomst och betydelse av kvarnar, fiske, humle- och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna*. Acta Universitatis agriculturae Sueciae, 2010:46. Uppsala.
- NILSSON, P., HANSSON, M. & SVENSSON, E. 2020. *De obesuttnas arkeologi: Människor, metoder och möjligheter*. Riksantikvarieämbetet. Visby.
- NOGE, A.-S. 2008. *Skärvtenshögar med människoben i norra Mälardalen*. Magisteruppsats. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Uppsala universitet. Uppsala.
- NOGE, A.-S. 2009. Skärvtenshögar med människoben i norra Mälardalen. I: *Fornvännen* 104(4), s. 241–252.
- NORBERG, R. 1982. Sporre. I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 2:a oplag. Viborg, Danmark.
- NORDBERG, A. 2008. Döden är ett kosmiskt drama. I: M. Olausson (red.), *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Riga, s. 250–274.
- NORDBERG, A. 2009. The Grave as a Doorway to the Other World: Architectural Religious Symbolism in Iron Age Graves in Scandinavia. I: *Temenos*, Vol. 45, No. 1, s. 35–63.
- NORDBERG, A. 2011. Vad är en kultplats? I: *Fornvännen* 106(3), s. 215–231.
- NORDBERG, A. 2013. *Fornnordisk religionsforskning mellan teori och empiri. Kulten av anfäder, solen och vegetationsandar i idéhistorisk belysning*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CXXVI. Uppsala.
- NORDÉN, A. 1917. *Bildgåtan i bronsåldersgraven vid Kivik: En nyckel till hällristningarnas problem*. Ystad.
- NORDÉN, A. 1925. *Östergötlands bronsålder*. Linköping.
- NORDISK FAMILJEORDBOK 1876–1926. Uppslagsord: Danviks hospitalhemman, s. 1382.
- NYLÉN, E. 1958. Pryda, skydda, binda? Om gravskicketets mening och skärvtenshögarernas problem med anledning av ett aktuellt bronsåldersfynd. I: *Gotländskt arkiv*, s. 23–28.
- NYSTRÖM, B., BJÖRNSTAD, A. & BURSSELL, B. 1996. *Hantverk i Sverige: om bagare, kopparslagare, vagnmakare och 286 andra hantverksyrken*. 2., rev. och utök. uppl. LT i samarbete med Nordiska museet. Stockholm.
- ODÉN, B. 1981. Fodring. I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 2:a oplag. Viborg, Danmark.
- OHLSSON, A. 2011. Osteologi. I: Artursson, M., Karlenby L. & Larsson, F. (red.), 2011. *Nibble: en bronsåldersmiljö i Uppland. Särskild undersökning, 2007. E18 sträckan Sagån-Enköping. Uppland, Tillinge socken, Tillinge-Nibble 1:9 & Tillinge-Mälby 5:1*. Riksantikvarieämbetet, UV Rapport 2011:111, s. 501–510.
- OJALA, K. 2016. *I bronsålderns gränsland. Uppland och frågan om östliga kontakter*. OPIA, Occasional Papers in Archaeology, 61. Uppsala.
- OJALA, K. 2020. Inhumation graves from the Late Bronze Age and Early Iron Age in Uppland. I: *Fornvännen* 115(3), s. 145–155.
- OJALA, K. & ØSTIGÅRD, T. (RED.). 2022. *Bronsålderns Håga. Fornlämningar, fynd och förbindelser*. Uppsala universitet. Uppsala.
- OLAUSSON, M. 1995. *Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f.Kr. till Kristi födelse*. Studier från UV Stockholm. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter 9. Stockholm.

- OLAUSSON, M. 1998. ”Säg mig hur många djur du har ...” Om arkeologi och stallning. I: K. Viklund, R. Engelmark & J. Linderholm (red.), *Fäbus – från bronsålder till idag*. Skrifter om skogs- och lantbruks-historia, 12. Nordiska museet. Stockholm, s. 28–56.
- OLAUSSON, M. 1999. Om vallanläggningar och boplatser i ett bronsålderslandskap. I: M. Olausson (red.), *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter 9. Stockholm, s. 365–390.
- OLAUSSON, M. & GÖTHBERG, H. 2022. Kung björns kyrka. I: T. Zachrisson, I. Ullén & M. Olausson (red.), *Håga. Gravhögen och bygden från bronsålder till nutid*. Upplandsmuseet. Uppsala, s. 74–91.
- OLSSON, H. 1937. *Den äldre medeltida stjärntrisesporren i belysning av några skånska fynd*. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum. Lund.
- PERSSON, A. W. 1930. Åkerbruksriter och hållristningar. I: *Fornvännen* 25, s. 1–24.
- PETERSSON, M. 2006. *Djurbällning och betesdrift: Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder*. Riksantikvarieämbetet. Linköping.
- PETTERSSON, M. 2011. Bilaga 3 Arkiv- och kartanalys Norrkärr – ett torp under säteriet Björnviken. I: M. Carlsson. *Norrkärr: ett torp från sent 1600-tal samt en grav från övergången yngre bronsålder – äldsta järnålder. Arkeologisk undersökning av RAÄ 162, fastigheten Björnviken 2:1, Kvillinge socken, Norrköpings kommun, Östergötland*. Rapporter från Arkeologikonsult 2011:2451. Upplands Väsby.
- PETTERSSON, J. 1982. *Hällristningar på Tjörn. Del II*. Malung.
- RAGNESTEN, U. 2005. En rösemiljö i Arendal på Hisingen i Göteborg – ett komplext rituellt område. I: J. Goldhahn (red.), *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12*. GOTARC, Serie C. Arkeologiska skrifter, 59. Göteborg, s. 353–368.
- RAHMQVIST, S. 1978. Sandbroätten – en uppländsk frälseläkt och dess gods. I: *Personhistorisk tidskrift*, Årgång 74, häfte 2–3, s. 47–79.
- RAHMQVIST, S. 1989. Var bodde Erik Nilsson i Väsby? Ett bidrag till Väsby-ättens och Lindholmens historia. I: *Individ och historia. Studier tillägnade Hans Gillingstam*. Stockholm, s. 243–258.
- RAHMQVIST, S. 1996. *Sätessgård och gods. De medeltida fräsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Upplands fornminnesförenings tidskrift, 53. Uppsala, Halmstad.
- RANDBORG, K. 2011. *Bronze Age textiles: men, women, and wealth*. Bristol Classical Press. London.
- RANHEDEN, H. 1995. Pollendiagrammet från Angarnsjöängen. I: M. Olausson, *Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f.Kr. till Kristi födelse*. Studier från UV Stockholm. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter 9. Bilaga II. Stockholm.
- READ, B. 2018. *Metal Sewing-Thimbles Found in Britain*. Oxford.
- ROSÉN, C. 1991. Backastugan i Gräsåhs. *Utskrift 1*, s. 17–24.
- ROSÉN, C. 1999. Fattigdomens arkeologi. Reflexioner kring torpens och backstugornas arkeologi. I: T. Artelius, E. Englund och L. Ersgård (red.), *Kring Västsvenska hus – Boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid*. GOTARC. Serie C, Arkeologiska skrifter 22, Göteborg, s. 99–107.
- ROSÉN, C. 2001. Arkeologi i arkiven: bouppteckningar och jordfynd från en halländsk by ca 1750–1850. I: A. Andrén, L. Ersgård & J. Wienberg (red.), *Från stad till land*. Stockholm, s. 105–112.
- ROSÉN, C. 2004. *Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter 53. Lund Studies in Medieval Archaeology, 35. Halmstad.

- ROSÉN, C. 2007. Torpare och materiell kultur. I: S. Welinder (red.), *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm, s. 61–78.
- RUNCIS, J. 1999. Den mytiska geografin. Reflektioner kring skärvstenshögar, mytologi och landskapsrum i Södermanland under bronsålder. I: M. Olausson (red.), *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter 25. Stockholm, s. 127–155.
- RUNDKVIST, M. 1994. Skärvstenshögar med gravgömmor i östligaste Mälardalen. I: *Fornvännen*. 89(2), s. 83–89.
- RUNDKVIST, M. 2015. *In the landscape and between worlds: Bronze Age deposition sites around lake Mälaren and Hjälmaran in Sweden*. *Archaeology and Environment*, 29. Umeå universitet. Umeå.
- RUNER, J. 2011. Tågen. *Ett dagsverkstorp från 1600-talets mitt till 1700-talets slut. Särskild undersökning. Västerås 1316*. Rapport från Arkeologikonsult 2011:2351. Upplands Väsby.
- RÖST, A. 2016. *Fragmenterade platser, ting och människor. Stenkonstruktioner och depositioner på två gravfältlokaler i Södermanland ca 1000–300 f.Kr.* Stockholm Studies in Archaeology, 71. Malmö.
- SABATINI, S. & BERGERBRANT, S. (RED.). 2020. *The Textile Revolution in Bronze Age Europe. Production, specialisation, consumption*. Cambridge University Press.
- SANDSTEDT, F. 1998. Vapen. I: K. Borg (red.), *Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna*. Stockholm, s. 190–211.
- SCHWANTES, G. 1934. *Schalensteine als Kultsymbole des Donnergottes. Altschlesien V*. Breslau 1934.
- SCHWANTES, G. 1939. *Die Vorgeschichte Schleswig-Holsteins. Stein und Bronzezeit*. Neumünster.
- SCHÜTZLER, L. 2000. *Gravfält och boplatzlämningar vid Veda. Uppland, Vallentuna socken, Veda 1:1, 4:1, 5:1, 6:1 och Ubby 1:41, RAÄ 338*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt. Rapport 2000:26. Stockholm.
- SEILER, A. & HÅLLANS STENHOLM, A.-M. 2010. *Rituellt berg och matlagingsstation. Lämningar från bronsålder och folkvandringstid. Uppland; Täby socken; Karby 2:1; RAÄ 581:1 och RAÄ 584. Dnr 423-3356-2009*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt. Rapport 2010:10. Hägersten.
- SJÖBORG, N. H. 1822. *Samlingar för Nordens fornläskare. I*. Stockholm.
- SJÖBORG, N. H. 1830. *Samlingar för Nordens fornläskare. III*. Stockholm.
- STILBORG, O. 2014. Rambodal i Norrköping: om keramik och identitet under den yngre bronsåldern I: *Fornvännen* 2014 (109):3, s. 167–183.
- STILBORG, O. 2021. Förhistorisk keramik. I: A. Hed Jakobsson, B. Hjulström & A. Lagerstedt. *Återbruk – Molnby i Vallentunas utkant: bosättare, stenröjare och torpare. Volym III. Bilaga 7–23*. Rapport från Arkeologikonsult 2021:2996. Upplands Väsby.
- STRUCKE, U. 1998. *Skålgropar och boplatser vid Ribby. Arkeologisk undersökning RAÄ 360 och 399, Åby 1:141, Västerhaninge socken, Södermanland*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt. Rapport 1998:43. Stockholm.
- STRUCKE, U. & HOLBACK, T. J. 2006. *Järn och brons – metallhantverk och boende vid Åbrunna. Väg 73, sträckan Jordbro-Fors: Södermanland, Österhaninge sn, Åbrunna 1:1, RAÄ 201. Arkeologisk undersökning*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt. Rapport 2006:9. Hägersten.
- SVANBERG, F. 2007. Aristokratiska husgravar under bronsåldern: Hierarki ända in i döden. I: M. Artursson (red.), *Vägar till Vetland: En Bronsåldersbygd i Nordöstra Skåne 2300–500 f.Kr.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm, s. 187–222.
- SVENSSON HENNIUS, J. 2011. *Ny utredning vid Molnby. Särskild arkeologisk utredning etapp 2. Fornlämningarna Vallentuna 399, 340, 341, 607 och 608. Fastigheterna Molnby 3:1 och 5:1, Vallentuna socken, Vallentuna kommun, Uppland*. SAU rapport 2011:8.

- SÖRMAN, A. 2018. *Gjutningens arenor: metallhantverkets rumsliga, sociala och politiska organisation i Södra Skandinavien under bronsåldern*. Stockholm Studies in Archaeology, 75. Stockholms universitet.
- THEDÉEN, S. 2004. *Gränser i livet, gränser i landskapet. Om generationsrelationer och rituella praktiker i södermanländska bronsålderslandskap*. Stockholm Studies in Archaeology, 33. Stockholm.
- ULLÉN, I. 1995. Det goda exemplet: en närstudie av en bronsåldersbosättning i Uppland. I: B. Elfstrand, M. Larsson & A. Toll (red.), *Samhällsstruktur och förändring under bronsåldern: rapport från ett seminarium 29–30 september 1994 på Norrköpings stadsmuseum i samarbete med RAA UV Linköping*. Riksantikvarieämbetet. Linköping, s. 68–75.
- ULLÉN, I. 1997. Om skålgroparnas tradition. I: A. Åkerlund, S. Bergh, J. Nordbladh & J. Taffinder (red.), *Till Gunborg. Arkeologiska Samtal*. SAR, Stockholm Archaeological Reports Nr 33. Stockholms universitet. Stockholm, s. 455–462.
- ULLÉN, I. (RED.). 2003. *Arkeologi på väg: undersökningar för E18. Bronsåldersboplatsen vid Apalle i Uppland, Uppland, Övergrans socken, Apalle, RAA 260*. Riksantikvarieämbetet UV Uppsala. Rapport 1997:64. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- UTTERSTRÖM, G. 1957. *Jordbrukets arbetare: levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*. Stockholm.
- VICTOR, H. 2002. *Med graven som granne: om bronsålderns kulthus*. Aun, 30. Uppsala universitet. Uppsala.
- VICTOR, H. 2007. Skärvstensbruk och skärvstenskultur – ett uttryck för regionalitet och kosmologi. I: M. Notelid (red.), *Att nå den andra sidan. Om begravning och ritual i Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier, volym 2. Riksantikvarieämbetet UV GAL, Societas Archaeologica Upsaliensis & Upplandsmuseet. Uppsala, s. 235–254.
- VINBERG, A. 1995. Hus som arkeologisk källa. I: H. Göthberg, O. Kyhlberg, A. Vinberg (red.), *Hus & gård i det förurbana samhället – Rapport från ett sektorsforskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter 14, Stockholm, 147–162.
- VIKLUND, K. 2012. Linet i Sverige. I: *Svensk Botanisk Tidskrift*, 106. Uppsala, s. 156–164.
- DE VRIES, J. 1956. *Altgermanische Religionsgeschichte I*. Berlin.
- WADSTRÖM, R. 1952. *Svenska kvarnstermer. 1*. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A:8. Uppsala.
- WEHLIN, J. 2013. *Östersjöns skeppssättningar: Monument och mötesplatser under yngre bronsålder*. Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Göteborg.
- WEHLIN, J. 2014. Navigatören, skeppet och solen: ett maritimt perspektiv på bronsålderns skepps- och solsymbolism. I: M. Ljunge & A. Röst (red.), *I skuggan av solen: nya perspektiv på bronsåldersarkeologier och bronsålderns arkeologiska källmaterial*. Stockholm, s. 87–115.
- WELINDER, S. 1998. Växterna och djuren. I: Welinder, S., Pedersen, E. A. & Widgren, M. 1998. *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första fem tusen år. 4000 f.Kr.–1000 e.Kr.* Natur & Kultur/LTs förlag, Stockholm, s. 70–90.
- WELINDER, S. (RED.). 2007. *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- WELINDER, S. 2007. Torpens arkeologi. En inledning till något inledande. I: S. Welinder (red.), *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm, s. 9–13.
- WIDGREN, M. 2014. Hur drevs den vikingatida – medeltida storgården? Några frågor från Lägerbovada, Ydre. I: O. Karsvall & K. Jupiter (red.), *Medeltida storgårdar: 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem*. Gustav Adolfs akademien Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi. Uppsala, s. 59–72.

WIGH, B. 2008. Benens vittnesbörd. I: Hjärthner-Holder, E., Eriksson, T. & Östling, A. (red.), *Mellan himmel och jord: Ryssgården, en guldkimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier, volym 5. Riksantikvarieämbetet UV GAL, Uppsala, s. 371–390.

WIKELL, R. 1988. *Bronsålder i Haninge. En modell för rumslig och social struktur*. Uppsats i fördjupningskurs i Arkeologi, särskilt nordeuropeisk. Stockholms universitet.

WIKELL, R. 2010. Skålgropsland. Händelser vid hållar i Turinge socken, Södermanland. I: K. Alexandersson, K., L. Pappmehl-Dufay & R. Wikell (red.), *Forntid längs Ostkusten 1. Blankaholmsseminariet de två första åren*. Västerviks museum, s. 165–175.

WIKELL, R. & PETTERSSON, M. 2010. Bronsålder ute i själva oceanen – Östra Svealand för 3000 år sedan mot bakgrund av två skärvstenshögar i Turinge och på Ornö. I: Andersson, K. (red.), *Bronsålder i Stockholms län – aktuell forskning*. Stockholms läns museum. Stockholm, s. 33–40.

WIKELL, R. & PETTERSSON, M. 2012. Bronsålder i Stockholms skärgård. Exemplet Stora Björn och Ornö. I: K. Alexandersson, M. Dahlin, V. Palm, L. Pappmehl-Dufay & R. Wikell (red.), *Forntid längs Ostkusten 3. Blankaholmsseminariet år 2011*. Västerviks museum. Västervik, s. 201–213.

WHITEHEAD, R. 2003. *Buckles 1250–1800*. Essex.

WIBLING, C. 1904. Drottninghögen i Helsingborg. I: *Ymer*, s. 259–280.

WIBLING, C. 1906. *Ringstorpfynden. Grafskicket i Norden under övergångstiden mellan brons- och järnåldern*. Helsingborg.

WORSAAE, J. J. A. 1882. *The industrial arts of Denmark. From the earliest times to the Danish conquest of England*. South Kensington museum art hand books.

WRANG, S. 1988. *Om skålgropar i rum och rit*. C-uppsats, Lund.

ZACHRISSON, T., ULLÉN, I. & OLAUSSON, M. (RED.). 2022. *Håga: gravhögen och bygden från bronsålder till nutid*. Upplandsmuseets skriftserie, 12. Uppsala.

ÅBERG, L. 1842. Figurteckningar från forntiden. *Annaler for nordisk Oldkyndighed* 1842–43, København, s. 348–356.

ÅKERHAGEN, A. 2012. *Den svenska kritpipan: pipor, tillverkare och fynd*. Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum. Stockholm.

ÄIJÄ, K. 1994. *Skärgårdsstad. Uppland, Österåker socken, Översättra 1:5. RAÄ 76, 77, 266, 274, 296, 473, 473:B, 474, 481, 482:B. DNR 2676/86. Arkeologiska undersökningar*. Riksantikvarieämbetet UV Stockholm. Rapport 1994:35. Stockholm.

OESTIGAARD, T. 2022. *The Magic of Death: Corpsepower and Indo-Europeanisation in Late Bronze Age Sweden*. OPIA, 76. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University. Uppsala.

Digitala källor

ALVIN – PLATFORM FOR DIGITAL COLLECTIONS AND DIGITIZED CULTURAL HERITAGE
7:e illustrationen i handskriften
Magnus Erikssons landslag [B 68] fol. 61r
Bildsök-id: 7181
Alvin-record: 88784
Sökdatum 2023-02-28
<https://www.alvin-portal.org>

ARMÉMUSEUM VIA DIGITALTMUSEUM
Sökord: Livregementets dragoner
Id-nummer: AMA.0006170
Sökdatum: 2023-02-16
<https://digitaltmuseum.se/021016257587/plansch-i-fargtryck-med-uniform-for-livregementets-dragoner-for-aren-1687>

BRITISH LIBRARY
Catalogue of illuminated manuskripts
Sökord: blacksmith
Sökdatum: 2022-10-26
<https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMINBig.ASP?size=big&IllID=28880>

CENTRALA SOLDATREGISTRET

Sökord: Vallentuna socken

Sökdatum: 2023-02-15

<https://soldat.elektronikhuset.it/soldatregister/search.sv.aspx>

FÖRVALTNINGSHISTORISK ORDBOK

Sökord: Öresland

Sökdatum: 2023-02-15

<https://fho.sls.fi/uppslagsord/326/oresland/>

Sökord: Augmentshemman

Sökdatum: 2023-02-15

<https://fho.sls.fi/uppslagsord/284/augmentshemman/>

Sökord: Stattorpare

Sökdatum: 2023-02-15

<https://fho.sls.fi/uppslagsord/7778/stattorpare/>

GLASBRANSCHFÖRENINGEN

Sökord: Glasmästare 1600-tal

Sökdatum: 2022-04-07

<https://www.gbf.se/glasbranschen/fakta-om-glas/glasets-ursprung-och-dess-tidiga-utveckling>

KULTURMILJÖREGISTRET (KMR)

Riksantikvarieämbetets söktjänst (Fornsök) med alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige

<https://app.raa.se/open/fornsok/>

MY HERITAGE

Sökord: Kaspers

Sökdatum: 2022-11-16

www.myheritage.se

STATENS HISTORISKA MUSEER, SÖK I SAMLINGARNA

Plats: Fyrisån, Uppsala, Uppland

Föremålsnummer: 115601_HST

Sökdatum: 2023-02-16

<https://samlingar.shm.se/object/F50DA0F1-AB1A-4968-BD28-5D4BF4DD178C>

Plats: Sädvajaure (Sillbojook), Arjeplog, Lappland

Föremålsnummer: 505886_HST

Sökdatum: 2023-02-22

<https://samlingar.shm.se/object/8F880F0E-1D76-4D46-9542-CA3A54490EB3>

Plats: Läckö slott, Västergötland

Föremålsnummer: 363680_HST

Sökdatum: 2023-02-16

<https://samlingar.shm.se/object/1CD049D5-23DC-47C1-97F8-BCF75878C6CB>

Plats: Veda och Ubby, Vallentuna socken

Föremålsnummer: 391230_HST

Sökdatum: 2023-02-16

<https://samlingar.shm.se/object/5BD3C-C9C-DD03-42EC-BCE1-8715E89D7BF4>

Lokal: Ekeby, Gotland

Föremålsnummer: 273778_HST

Sökdatum: 2023-03-28

<https://media.samlingar.shm.se/item/B5DEB58A-45FB-4D3C-B36C-DE388357C209>

VALLENTUNA KOMMUN

Kulturhistoria och kulturarv

Sökdatum: 2023-02-15

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/kultur/kulturmiljo/kulturmiljo-i-samballsplaneringen/fordjupad-information/vallentuna/>

WIKIPEDIA COMMONS

Sökord: Remmare

Sökdatum: 2023-02-16

https://sv.wikipedia.org/wiki/Remmare#/media/Fil:Roemer_Waldglas.jpg

ÖREBRO STADSARKIV

Sökord: Linberedning

Sökdatum: 2023-02-16

Id-nummer: PS-010-K2b-9-00028

<https://digitaltmuseum.se/0210111643062/linberedning-pa-sodra-garden-i-lia-i-frovi-1920-tal>

Arkiv

ANTIKVARIISKT-TOPOGRAFISKA ARKIVET (ATA)

RIKSANTIKVARIEÄMBETET

Kart- och ritsamlingen

Närke, Viby socken, Falla 1:1, RAÄ 227

Ritningsnummer: 19935163-002; 19935163-003

SVENSKT DIPLOMATARIUMS

HUVUDKARTOTEK ÖVER MEDELTIDSBREVEN

SDHK nr: 17318

Sökdatum: 2023-02-16

<https://sok.riksarkivet.se/>

SDHK nr: 26454

Sökdatum: 2023-02-16

https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/Sdhk_26454

SDHK nr: 9984

Sökdatum: 2023-02-16

https://sok.riksarkivet.se/sdhk?SDHK=9984&postid=sdhk_9984

LANDSKAPSHANDLINGAR

Upplands handlingar

SE/RA/5121/5121.01/1538: 2 (1538)

bildid: A0044664_00001

(jordebok)

Upplands handlingar

SE/RA/5121/5121.01/1539: 3 (1539)

bildid: A0044669_00001

(jordebok)

Upplands handlingar

SE/RA/5121/5121.01/1545: 5 (1545)

bildid: A0044741_00001

(jordebok)

Upplands handlingar

SE/RA/5121/5121.01/1589: 18 (1589)

bildid: A0045314_00046

(jordebok)

Upplands handlingar

SE/RA/5121/5121.01/1579: 24 (1579)

bildid: A0045265_00050

(tiondelängd)

Upplands handlingar

SE/RA/5121/5121.01/1589: 18 (1589)

bildid: A0045314_00046

(tiondelängd)

Mantalslängder 1642–1820

Uppsala län

SE/RA/55203/55203.02/3 (1650)

bildid: A0003511_00123, sida 781 –

A0003511_00124, sida 782

Mantalslängder 1642–1820

Uppsala län

SE/RA/55203/55203.02/4 (1651)

bildid: A0003512_00133, sida 751 –

A0003512_00134, sida 752

Mantalslängder 1642–1820

Stockholms län

SE/RA/55203/55203.01/1 (1653)

bildid: A0005316_00167, sida 160 –

A0005316_00168, sida 161

Mantalslängder 1642–1820

Stockholms län

SE/RA/55203/55203.01/2 (1721:1)

bildid: A0005317_00023, sida 35 –

A0005317_00027, sida 43

Mantalslängder 1642–1820

Stockholms län

SE/RA/55203/55203.01/15 (1745)

bildid: A0005330_00024, sida 17 –

A0005330_00027, sida 20

Mantalslängder 1642–1820

Stockholms län

SE/RA/55203/55203.01/40 (1799)

bildid: A0005355_00030, sida 25 –

A0005355_00035, sida 30

VALLENTUNA KYRKOARKIV

Husförhörlängder

SE/SSA/1582/A I/1 (1729–1750)

Husförhörlängder,

SE/SSA/1582/A I/2 (1751–1771)

bildid: C0049169_00048, sida 28

bildid: C0049169_00102, sida 79

VALLENTUNA BILDARKIV

Sökdatum: 2023-02-22

Plats: Västergården i Gällsta

Löp-nr: 246

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=12216>

Plats: Molnby gård i Vallentuna

Löp-nr: 287

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=12257>

Plats: Oppgården i Kragsta, Vallentuna

Löp-nr: 297

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=12267>

Plats: Sjöberg, torp under Ubby i Vallentuna

Löp-nr: 307

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=12277>

Plats: Bällsta gård i Vallentuna

Löp-nr: 367

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=12336>

Plats: Olhamra gård i Vallentuna

Löp-nr: 392

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=12361>

Plats: Statåre och torpare

vid Lindö gård i Vallentuna

Löp-nr: 626

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=12585>

Plats: Västlunda 1:1, Vallentuna

Löp-nr: 663

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=12622>

Plats: Rickeby gård

Löp-nr: 671

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=12629>

Plats: Vallentuna kyrka med

Bällsta gård i förgrunden

Löp-nr: 1078

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=19509>

Plats: Husförhör i Odenslunda

Löp-nr: 1150

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=13084>

Plats: Lovisedal i Bällsta, Vallentuna

Löp-nr: 4736

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=16613>

Plats: Åby gård i Vallentuna

Löp-nr: 5047

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=16912>

Plats: Soldattorpet Björnboda i Vallentuna

Löp-nr: 6381

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=18235>

Plats: Torpet Molnbylund

Löp-nr: 7118

<https://www.vallentuna.se/fritid-och-kultur/arkiv-historia-och-slaktforskning/vallentuna-bildarkiv/Details?mediaItemid=18888>

Personliga meddelanden

MIKAEL JOHANSSON, expert historisk keramik
ARKEO keramikanalys
Muntlig kommunikation 2022-10-18

GERT MAGNUSSON, docent i arkeologi
Muntlig kommunikation 2022-12-09

SIGURD RAHMQVIST, fil. dr., medeltidshistoriker
Kontakt via e-post 2022-10-12

CLAS TOLLIN, fil. dr i kulturgeografi och docent i
agrarihistoria, Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU),
Institutionen för stad och land
Kontakt via e-post 2022-11-29

Kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

BERGA NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:62
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

BERGBY NR 1-2, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:67
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

BJÖRKEBY NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:59
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

BÄLLSTA NR 1, SKATTLÄGGNINGSBEREDNING 1707
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-7:1
Lantmätare: Lars Kietzling

EKEBY NR 1-2, GEOMETRISK AVMÄTNING
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:64-65
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

EKEBY NR 1-2, STORSKIFTE 1790
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-8:1
Lantmätare: Israel Ström

FODERBY NR 1-2, GEOMETRISK AVMÄTNING
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:64-65
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

FODERBY NR 1-2, GEOMETRISK AVMÄTNING
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:68-69
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

FODERBY NR 1-2, STORSKIFTE 1788
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-9:1
Lantmätare: Israel Ström, Johan Gustaf Högbom

GRANA NR 1-3, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:52-53.
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

GRANA NR 1-3, GEOMETRISK AVMÄTNING 1689
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A14:142-143
Lantmätare: Johan Strandman

GREVELSTA NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:76-77
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

GREVELSTA NR 1, STORSKIFTE 1764
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-11:1
Lantmätare: Johan Collin, Jonas Collin

GÄLLSTA NR 1-4, GEOMETRISK AVMÄTNING
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A14:148-149
Lantmätare: Lars Hoffstedt

GÄLLSTA NR 1-4, STORSKIFTE 1803
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-13:2
Lantmätare: Jeremias Lifman

HASSLA NR 1-2, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:54
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

KRAGSTA NR 1-3, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:75
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

KRAGSTA NR 1-3, STORSKIFTE PÅ ÅKER 1758
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-17:1
Lantmätare: Gabriel Boding

KUSTA NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:74
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

KUSTA NR 1, DELNING AV SKOG 1761
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-18:1
Lantmätare: Gabriel Boding

LINDÖ NR 1-6, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:56-58
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

LINDÖ NR 1-6, GEOMETRISK AVMÄTNING 1689
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A14:140-141
Lantmätare: -

LINDÖ NR 1-6, RÅGÅNGSBESTÄMNING 1762
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-19:1
Lantmätare: Johan Collin, Jonas Collin

LINDÖ NR 1-6, RÅGÅNGSBESTÄMNING 1763
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-19:2
Lantmätare: Johan Collin, Jonas Collin

LÖVSÄTTRA NR 1-2, GEOMETRISK AVMÄTNING 1637
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A9: 18-19
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

LÖVSÄTTRA NR 1-2, RÅGÅNGSBESTÄMNING 1777
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-21:1
Lantmätare: Gabriel Boding

LÖVSÄTTRA NR 1-2, STORSKIFTE 1806
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-21:3
Lantmätare: Karl Otto Grysinger

MOLNBY NR 1, ÄGOMÄTNING, CIRKA 1680
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-22:1
Lantmätare: -

MOLNBY NR 1, ÄGOMÄTNING, CIRKA 1680
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-22:2
Lantmätare: Johan Hofvenius

MÄLLÖSA STORA NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:55
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

MÄLLÖSA STORA NR 1, ÄGOMÄTNING 1736
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-25:1
Lantmätare: Johan Nessner

MÄLLÖSA NR 1-2, ÄGOMÄTNING 1763
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-23:1
Lantmätare: Gabriel Boding

MÖRBY NR 1-2, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:59, 63
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

MÖRBY NR 1-2, STORSKIFTE 1763
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-26:1
Lantmätare: Lantmätare Gabriel Boding

NYBY NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A10:64-66
Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

NÄLE NR 1-4, GEOMETRISK AVMÄTNING 1690

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A14:146-147

Lantmätare: Nils Lundberg

NÄLE NR 1-4, STORSKIFTE 1791

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A112-28:1

Lantmätare: Israel Ström, Johan Gustaf Högbom

OLHAMRA NR 1, ÄGOMÄTNING

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A112-29:1

Lantmätare: -

ORMSTA NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A10:71

Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

Prästgården nr 1, geometrisk avmätning 1635

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A10:72-73

Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

ORMSTA NR 1, STORSKIFTE 1765

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A112-30:1

Lantmätare: Jonas Collin, Per Gertsson Lindbeck

RICKEBY NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A10:63

Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

SURSTA NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A10:60-61

Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

SÄBY NR 1-3, GEOMETRISK AVMÄTNING, 1655

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A10:76-77

Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

UBBY NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A10:70

Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

UTHAMRA NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A10:76-77

Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

UTHAMRA NR 1, STORSKIFTE 1763

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A112-40:1

Lantmätare: Gabriel Boding

LINDHOLMEN NR 1, ÄGOREDOVISNING 1680

Orkesta socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A75-9:3

Lantmätare: Johan Hofvenius

LINDHOLMEN NR 1, ÄGOMÄTNING 1727

Orkesta socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A75-9:1

Lantmätare: Lars Kietzling, Magnus Kjellström

VÄSBY NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A10:72-73

Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

VÄSBY NR 1, ÄGOMÄTNING 1709

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A112-45:1

Lantmätare: Lars Kietzling

VESTANBERGA NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1635

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A10:64-66

Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

VESTANBERGA NR 1, STORSKIFTE PÅ HEMÄGOR 1788

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A112-43:1

Lantmätare: Israel Ström, Johan Gustaf Högbom

VALLENTUNA SOCKEN, SOCKENKARTA 1851

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A112-1:1 1851

Lantmätare: Johan Nilsson

ÅBY NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1636

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: A10:72-73

Lantmätare: Tomas Kristiernsson Hedraeus

ÅBY NR 1, STORSKIFTE PÅ ÅKER 1780
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-46:1
Lantmätare: Abraham Sjölin

ÅBY NR 1, STORSKIFTE PÅ ÄNG 1790
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: A112-46:2
Lantmätare: David Kammecker och
Karl Otto Grysinger

Lantmäterimyndigheternas arkiv

BERGBY M.FL., STORSKIFTE 1789
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-41
Lantmätare: -

BÄLLSTA NR 1 M.FL., AREALAVMÄTNING,
SKATTLÄGGNING 1707
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-2
Lantmätare: -

GUNNILBOBY I:1 M.FL., STORSKIFTE 1777
Gunnilbo socken, Västmanlands län
Aktbeteckning: 19-gun-77
Lantmätare: -

LINGSBERG M.FL., RÅGÅNGSÅTGÄRD 1763
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-27
Lantmätare: -

LINGSBERG M.FL., STORSKIFTE, RÅGÅNGSÅTGÄRD 1767
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-29
Lantmätare: -

LÖVSÄTTRA M.FL., AREALAVMÄTNING 1747
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-15a
Lantmätare: -

MOLNBY M.FL., RÅGÅNGSÅTGÄRD 1741
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-18
Lantmätare: -

MOLNBY M.FL., RÅGÅNGSÅTGÄRD 1762
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-24
Lantmätare: -

MOLNBY M.FL., AREALAVMÄTNING, ÖVRIGT 1850
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-118
Lantmätare: -

MÄLLÖSA, AREALAVMÄTNING 1763
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-23
Lantmätare: -

NYBY M.FL., STORSKIFTE 1789
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-41
Lantmätare: -

OLHAMRA M.FL., KARTA, RÅGÅNGSÅTGÄRD 1772
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-39
Lantmätare: -

ORMSTA M.FL. STORSKIFTE, RÅGÅNGSÅTGÄRD 1767
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-29
Lantmätare: -

PRÄSTGÅRDEN M.FL., KARTA 1737
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-17
Lantmätare: -

PRÄSTGÅRDEN, ÄGOUTBYTE, ÖVRIGT 1854
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-117
Lantmätare: -

RICKEBY M.FL., KARTA 1737
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-17
Lantmätare: -

SURSTA M.FL. RÅGÅNGSÅTGÄRD 1763
Vallentuna socken, Stockholms län
Aktbeteckning: 01-val-25
Lantmätare: -

SURSTA, STORSKIFTE 1772

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: 01-val-34

Lantmätare: -

SÄBY, STORSKIFTE 1794

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: 01-val-45

Lantmätare: -

UBBY, STORSKIFTE 1785

Vallentuna socken, Stockholms län

Aktbeteckning: 01-val-33

Lantmätare: -

Rikets allmänna kartverks arkiv

HÄRADSEKONOMISKA KARTAN 1901–06

Stockholms län, Vallentuna socken

J112-75-05 – Angarn

HÄRADSEKONOMISKA KARTAN 1901–06

Stockholms län, Vallentuna socken

J112-84-25 – Frösunda

HÄRADSEKONOMISKA KARTAN 1901–06

Stockholms län, Vallentuna socken

J112-84-24 – Markim

HÄRADSEKONOMISKA KARTAN 1901–06

Stockholms län, Vallentuna socken

J112-75-04 – Vallentuna

HÄRADSEKONOMISKA KARTAN 1901–06

Stockholms län, Västerhaninge socken

J112-67-5 – Västerhaninge

EKONOMISKA KARTAN 1954

Stockholms län

J133-11i0g54 – Angarn

EKONOMISKA KARTAN 1954

Stockholms län

J133-11i0e54 – Fresta

EKONOMISKA KARTAN 1954

Stockholms län

J133-11i1g54 – Lindholmen

EKONOMISKA KARTAN 1954

Stockholms län

J133-11i1e54 – Skånela

EKONOMISKA KARTAN 1954

Stockholms län

J133-11i0f54 – Vallentuna

EKONOMISKA KARTAN 1955

Stockholms län

J133-11i1f55 – Molnby

Övriga kartor

SVERIGES GEOLOGISKA UNDERSÖKNINGAR (SGU)

Strandförskjutningsmodell

3 000 BP

Sökdatum: 2023-03-10

<https://apps.sgu.se/kartvisare/kartvisare-strandförskjutningsmodell.html>

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Arkeologikonsults projektnummer:	2996
Beslutande myndighet:	Länsstyrelsen i Stockholms län
Länsstyrelsens diarienummer:	431-3853-2016
Länsstyrelsens beslutsdatum:	2016-05-19
Uppdragsnummer i KMR:	201800185
Uppdragsgivare:	Trafikförvaltningen vid Stockholms läns landsting (SL)
Län:	Stockholm
Landskap:	Uppland
Kommun:	Vallentuna
Socken:	Vallentuna
Fastighetsbeteckning:	Molnby 1:5
Koordinatsystem:	SWEREF99 TM
Höjdsystem:	RH 2000
Bokens författare:*	Anna Hed Jakobsson Anna Lagerstedt
Planer och layout:	Ida Söderström
Omslag:	Sverker Holmqvist, Ida Söderström
Illustrationer:	Sverker Holmqvist
Fyndfotografering/fotoredigering:	Stefan Gustafsson, Ida Söderström
Kvalitetsgranskning:	Björn Hjulström
Keramikanalys:	Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser

*Båda författarna ansvarar gemensamt för bokens innehåll. Anna Hed Jakobsson har skrivit kapitlen *Bronsålder i Molnby*, *Introduktion*, *Det tidsmässiga ramverket*, *Bosättningarnas landskap*, *Hantering av de dödas ben*, samt *Snapptunas medeltida föregångare*. Anna Lagerstedt har skrivit kapitlen *Medeltid och tidigmodern tid i Snapptuna*, *Introduktion*, *Torpens landskap del 1 – en kartering*, *Torpens landskap del 2 – uppkomst och orsaker*, *Torpare, landbor och statare i Snapptuna – föremålen berättar*, samt *Torparnas materiella kultur – en utblick*. Övriga delar av boken har skrivits i samarbete.

BILAGOR

BILAGOR

Bilaga 1	Dateringsunderlag för fasindelning av Molnby bronsålderslämningar.....	303
Bilaga 2	Historisk keramik – Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser	309
Bilaga 3	Lämningsnummer för kontexter och kontextgrupper.....	337

BILAGA 1

DATERINGSUNDERLAG FÖR
FASINDELNING AV MOLNBYS
BRONSÅLDERSLÄMNINGAR

Fasindelning av bronsålderslämningar

Tabellen visar grunden för den fasindelning som gjorts av Molnbys bronsålderslämningar. Första kolumnen visar de föreslagna faserna, 1–4, samt senneolitiska dateringar. Kolumnerna med ¹⁴C-värden redovisar värden med 2 respektive 1 sigma. I vissa fält anges flera värden angivna med bokstäver. I de flesta fall representerar de olika värdena skilda kontexter i anläggningen, till exempel två olika bengömmor i en grav. De specifika kontexterna har inte redovisats närmare, de återfinns i basrapporten (och jämför även bilaga 3). I sista kolumnen anges i vilket delområde den daterade lämningen funnits, uppdelat på Molnbyundersökningens norra, centrala och södra del respektive undersökningarna vid

Bröte och Veda norr om Molnby. Dessa delar kan återfinnas i bokens figur 3 och 4. För en mer exakt redovisning av lämningens placering får vi också hänvisa till basrapporten (Hed Jakobsson m.fl. 2021).

Referenser

HED JAKOBSSON, A., HJULSTRÖM, B. & LAGERSTEDT, A. 2021. Återbruk – Molnby i Vallentunas utkant: bosättare, stenröjare och torpare. *Arkeologisk undersökning av lämningar från äldre bronsålder till 1800-talet inom fastigheten Molnby 1:5, Vallentuna socken och kommun, Stockholms län*. Rapport från Arkeologikonsult 2021:2996. Upplands Väsby.

Dateringsunderlag för fasindelning

Fas	Objekt	¹⁴ C-datering (2 sigma)	¹⁴ C-datering (1 sigma)	Daterande föremål	Stratigrafi	Område
SN	Stolphål	1880–1690	*	-	-	Veda
SN	Sotfläck	1740–1410	*	-	-	Veda
1	Grav 10, röseliknande stensättning	1610–1410	1560–1410	-	Underlagrar grav 14	Centrala
1	Härd 4159	1420–1230	*	-	-	Södra
2a	Grav 494, stensättning	1260–1040	1220–1090	-	-	Södra
2a	Grav 490, stensättning	1210–1000	1125–1020	-	-	Södra
2a	Grav 461, röseliknande stensättning	1210–1000	1160–1020	-	-	Södra
2a	Grav 258, röseliknande stensättning	1210–980	1130–1010	-	-	Norra
2a	Grav 462, stensättning	A 1230–1020; B 1190–930	A 1210–1050; B 1110–1000	-	B underlagrar A	Södra
2b (-3)	Grav 410, röseliknande stensättning	A 1110–920; B 1050–890; C 1030–840; D 980–820	A 1050–930; B 1000–920; C 995–910; D 915–840	-	E högre upp i stenpackning	Södra
2b	Grav 251, röseliknande stensättning	1110–900	1030–920	-	-	Norra
2b	Grav 441 (påbyggd 410)	1110–910	*	-	-	Södra
2b	Grav 440, mindre blockstensättning	1110–910	1050–930	-	-	Södra
2b	Nedgrävning/stenkonstruktion 451	1110–910	*	-	Underlagrar stenkonstruktion 422	Södra
2b	Grav K4, mindre blockstensättning	1090–900	1020–925	-	-	Bröte
2b	Grav 257 (påbyggd grav 251)	1010–830	980–850	-	-	Norra
2b	Grav 266, stor blockstensättning	1000–820	970–840	-	-	Norra
2b	Gravrest 2161	1000–820 (95,4 %)	970–840 (940–840, 65,9%)	-	Underlagrar grav 261	Norra
2b	Grav K5, stensättning	980–820	910–840	-	Underlagrar grav K4?	Bröte

* saknas värde eller ej avvikande från 2 sigma.

Dateringsunderlag för fasindelning, forts.

Fas	Objekt	¹⁴ C-datering (2 sigma)	¹⁴ C-datering (1 sigma)	Daterande föremål	Stratigrafi	Område
3	Skärvestenshög 404	-	-	Keramik, period IV–V	-	Norra
3 (4)	Grav 14 (påbyggd grav 10)	800–350	750–380	Keramik, period V–VI	-	Centrala
3	Stenkonstruktion 11	-	-	Keramik, period V–VI	-	Centrala
3	Stenkonstruktion 15	-	-	Keramik, period V–VI	-	Centrala
3 (4)	Odlingslager, flera	-	-	Keramik, period V–FR	Underlagrar röjningsröse	Centrala
3	Grophärd 3225	900–790	*	-	-	Södra
3	Splittrat depåfynd?	-	-	Spjutspets, skivhuvudnål, knapp: period V	-	Södra
3	Sekundär depå i grav 461	-	-	Keramik, period VI–FR	-	Södra
3	Stenkonstruktion 422	-	-	-	Överlagrar stenkonstruktion 451	Södra
3	Stenkonstruktion 415	-	-	Keramik, Y Brå–FR	Överlagrar stenkonstruktion 452	Södra
3	Stenkonstruktion 418	-	-	Keramik, period V–FR; gjutform halsring	-	Södra
3	Stenkonstruktion 428	-	-	Keramik Y Brå	-	Södra
3	Stenkonstruktion 452	-	-	Keramik, period V–VI	Underlagrar stenkonstruktion 415	Södra
3	Stenkonstruktion 454	-	-	Keramik, period IV–VI; gjutform period V	-	Södra
3	Härdgrop 4165	-	-	Keramik, period V–VI	Underlagrar småstensmatta 4055	Södra
3	Grav 2205, brandgrop	840–540	820–750	-	-	Norra
3	Grav 2230, brandgrop	830–560	805–765	-	-	Norra
3	Hus 364	820–540	-	-	-	Södra
3	Grav 261, röseliknande stensättning	810–540	800–590	-	Överlagrar gravrest 2161	Norra
3	Kokgrop/stenkonstruktion 2055	810–550	*	-	-	Norra
3	Hus 128 (stolphål 1112, 1113)	811–547	805–593	Keramik per V–FR	-	Norra
3	Grav 259, stensättning	800–490	770–540	-	Överlagrar grav 261	Norra
3	Grav 262, stensättning	800–510	770–540	(Sekundärt bränd keramik)	Överlagrar grav 261	Norra
3	Stenkonstruktion 2066 (2068)	-	-	Keramik, period V–VI polerad skål	-	Norra
3	Stenkonstruktion 2046	-	-	Keramik, period V–VI textil ytbehandling	-	Norra
3	Grav 2215, stensättning	780–420	760–530	-	-	Norra
3	Grav 252, stensättning	760–410	750–430	-	Överlagrar grav 261	Norra
3	Skärvestenslager 11406	770–390	760–390	-	-	Veda
3	Stenkonstruktion 716	-	-	Keramik, period V–FR	-	Veda
3	Skärvestenshög 766	-	-	Keramik, period V–FR	Samma nivå/intill skärvestenslager 11406	Veda
3	Skärvestenshög 362	A 820–550; B 750–400	B 740–420	Keramik sen Y Brå–Å FR	-	Södra
3	Skärvestenshög 355	-	-	Keramik period V–FR, gjutform per V	-	Södra
3	Kokgrop 1462	740–380	*	(Slipstensfragment)	Underlagrar lager 1451 som överlagras av stensträng 1265	Norra

* saknas värde eller ej avvikande från 2 sigma.

Dateringsunderlag för fasindelning, forts.

Fas	Objekt	¹⁴ C-datering (2 sigma)	¹⁴ C-datering (1 sigma)	Daterande föremål	Stratigrafi	Område
3	Kokgrop 1463	-	-	-	Överlagras av stensträng 1265	Norra
3	Kokgrop 1464	-	-	-	Överlagras av skärvstenslager 1461	-
3 (-4)	Kokgrop, skärvstenslager strax norr om hus 128	-	-	Keramik (F1014:24329:1) VI-Å FR	Överlagras av sentida röjningsröse	Norra
3 (-4)	Hus 358	A 733-370; B 744-386	A 511-389; B 481-389	-	-	Södra
4	Lågtemperaturugn (lager 3246)	520-370	*	-	-	Södra
4?	Småstensmatta 4055	-	-	-	Överlagras härd 4165, stenkonstruktion 422 och konstruktion 454	Södra
4	Stenkonstruktion 263	430-230	*	Keramik, reducerad, Y Brå-Å Jä	-	Norra
4	Grav 256, stensättning	410-200	410-260	-	-	Norra
4	Grav 265, röseliknande stensättning	A 400-200; B 410-210	A 400-230; B 400-230	-	Överlagras grav 258	Norra
4	Härdgrop 201	A 390-110; B 380-170	A 360-170; B 360-200	-	-	Veda
4	Ränna (hus?) 1318	350-10	*	-	-	Norra
4	Skärvstenslager 1461	-	-	-	Underlagras lager 1451, överlagras ränna 1318 och kokgrop 1464	Norra

* saknas värde eller ej avvikande från 2 sigma.

BILAGA 2

HISTORISK KERAMIK

MIKAEL JOHANSSON
ARKEO KERAMIKANALYSER

Fyndnumret består av tre delar (X:X:X), varav det första är numret på den kontext som fyndet tillhör. Det andra numret är det löpnummer som fyndet tilldelas vid inmätningen i fält och det tredje är det nummer som fyndet får vid fyndregistrering i vår databas SiteWorks. Dessa tre bildar tillsammans föremålets unika fyndnummer.

Några tusen keramikskärvor från Molnby – kan de berätta något?

Följande text är en studie och presentation av keramikfynden från Snapptuna torp och Snapptuna gård. Keramiken är kraftigt fragmenterad och fynden utgörs enbart av mindre delar av kärl, inga hela eller mer kompletta kärl förekommer. Med anledning av detta kan man kanske tro att dessa skärvor och ”sopor” saknar informationsvärde, men så är inte fallet. Ur materialet går det att plocka ut olika kärlformer vilka haft skilda användningssätt, en del kärl har exempelvis använts för matlagning medan andra fungerat som bordskärl. Kärlens utformning och funktion ger oss en inblick i både vardagsliv och mattraditioner i Snapptuna. En del av de påträffade kärnen är allmänna och vanliga för sin tid medan andra är desto ovanligare och här kan vi hitta ledtrådar till hushållens socioekonomiska status och kontakter med omvärlden.

Keramiken från torpet kan man anta avspeglar en användning i ”fattigare” miljö än gårdens, men en direkt jämförelse av keramiken från dessa båda platser är tyvärr inte givande att göra. Det beror på tidsskillnaden i brukningstid, torpet huvudsakligen 1600-talet och gården huvudsakligen 1700-talet. Den allmänna keramikkonsumtionen skiljer sig

mycket åt mellan dessa båda århundraden och det gör jämförelser osäkra. Vad som dock är mycket tydligt är att man på torpet i stort sett enbart haft blyglaserade lergodskärl av typen yngre rödgods. Keramikmaterialet från gården består även det främst av yngre rödgodskärl men runt 26 procent av keramiken utgörs av kärl i andra godstyper som fajans, porslin, stengods och flintgods.

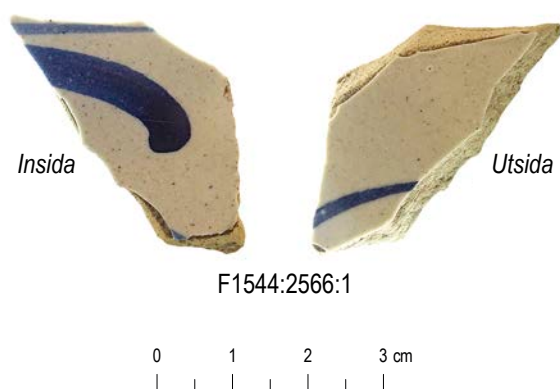
Om man jämför mängden yngre rödgods från Snapptuna gård med den från tre stadskvarter i Norrköping får man en intressant bild. I Snapptuna utgör det yngre rödgodset cirka 72 procent av keramiken medan mängden i de tre stadskvarteren är 72 procent (kvarteret Gubben, fas 1), 71 procent (kvarteret Laxen) och 75 procent (kvarteret Ruddammen) (Johansson 2014, s. 265–266). Fyndmängden av yngre rödgods från Snapptuna gård är i stort densamma som i stadskvarteren. Detta faktum och förekomsten av flera andra keramiktyper som fajanser, stengods, porslin och flintgods visar att ingen generell skillnad finns i keramik-användning. I hushållet på Snapptuna gård har man använt samma typ av keramik som ett hushåll i staden.

Snapptuna torp

I det keramiska fyndmaterial som kan knytas till Snapptuna torp förekommer nästan enbart yngre rödgodskärl. Det enda avvikande fyndet är en skärva från ett fajansfat som antagligen är tillverkat i Portugal runt 1630–1660, men en holländsk proveniens kan inte helt uteslutas (figur 1). Oavsett varifrån fatet kommer så lär det ha varit ett dyrbart kärl som enbart använts vid speciella tillfällen. Fatets vita färg och klarblå dekor torde ha gjort det till ett iögonfallande kärl på matbordet.

De flesta av kärlen i yngre rödgoods är förmodligen tillverkade vid lokala krukmakerier i Stockholmsområdet, men det förekommer även importerat

rödgoods från Tyskland. Till ovanligheterna hör ett fat med figurativ dekor av Werra-typ (figur 2). Denna typ av keramik exporteras från Tyskland till Sverige mellan cirka 1580–1630 men inte i någon större mängd. Keramiken är ovanlig att hitta i stadsarkeologiska keramikmaterial så att den finns i denna torpmiljö är oväntat och märkligt. På fatet finns en årtalsmärkning men kvar är enbart de två sista siffrorna 17. Den allmänna förekomsten av Werra-keramik mellan cirka 1580–1630 gör det dock möjligt att fastslå att årtalet måste vara 1617. Två uppborrade håll på mynningskanten visar att fatet när det inte använts förvarats upphängt på en vägg. Genom hålen har ett snöre dragits som sedan knutits till en upphängningsögla. Sannolikt har även det ovannämnda fajansfatet visats upp på detta sätt.

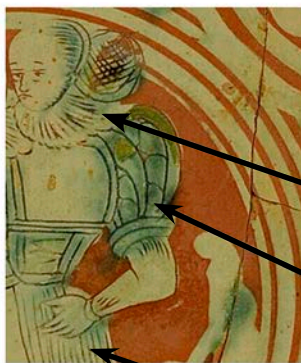

Figur 1. Till vänster: en skärva av ett fajansfat med en dekor i blått. Såväl glasyr som dekor pekar mot att det rör sig om ett fat tillverkat i Portugal. Skala 1:1. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Till höger: ett portugisiskt fat från Victoria & Albert Museum i London.

F1913 (KN&V) Museum Boijmans Van Beuningen

F3514 (KN&V) Museum Boijmans Van Beuningen

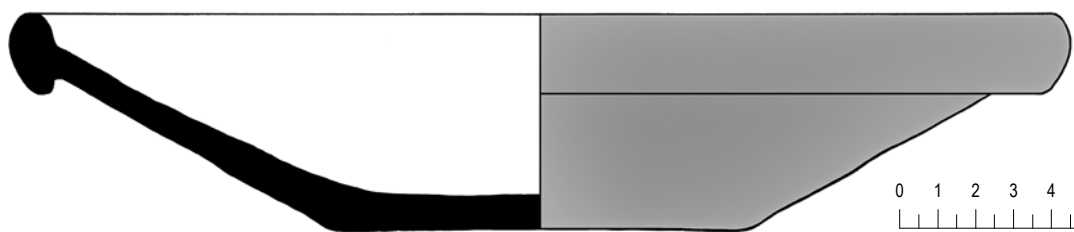
Pipkrage

Puffärm

Kjol

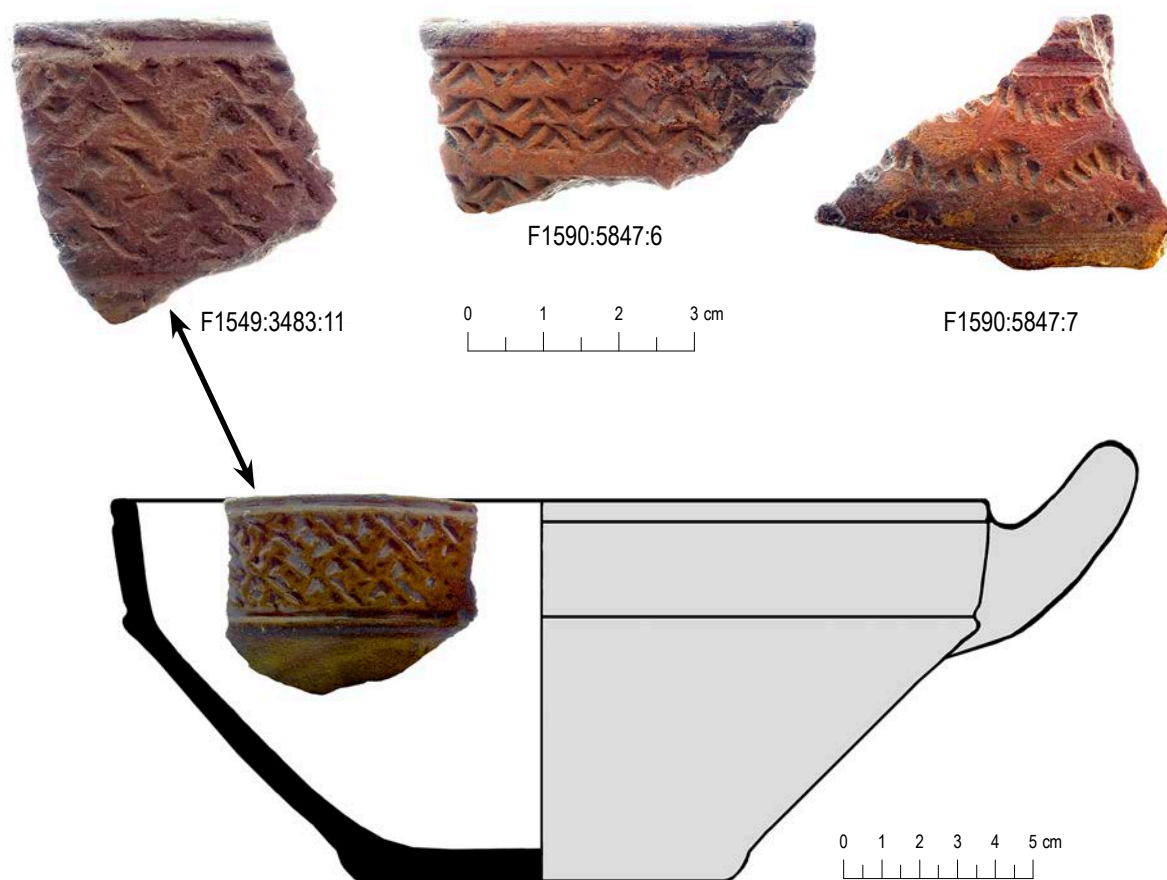
F1501:601:1

Figur 2. Överst två tyska Werra-fat från Museum Boijmans Van Beuningen och under dem det rödgodsfat av Werra-typ som hittades i torpet. På fatet finns en avbildning av en kvinna i tidstypisk klädedräkt för 1500-talets andra hälft/tidigt 1600-tal, hon bär blus med puffärmar, kjol och har en pipkrage runt halsen. En liknande klädedräkt har kvinnan på det översta vänstra fatet. På det högra fatet, som är märkt med året 1615, finns samma typ av dekor på brättet som den som finns på fatet från Snaptuna torp. Foto av F1501:601:1 och ritning: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalys. Skala 1:2.

På torpet har man använt rödgodskärnen för såväl matlagning som för uppläggning och servering av mat och dryck. De vanligaste bordskärlen har varit uppläggningsfat och skålar i olika storlekar (figur 3–5). De flesta har dekorer målade i vitlera varav de vanligaste motiven är koncentriska linjer tillsammans med blommor och stiliserade växtmönster, det finns även ett fat där en fågel avbildas. Flera större skålar har förutom en dekor i vitlera även en rullstämpeldekor på mynningens utsida. Kanske

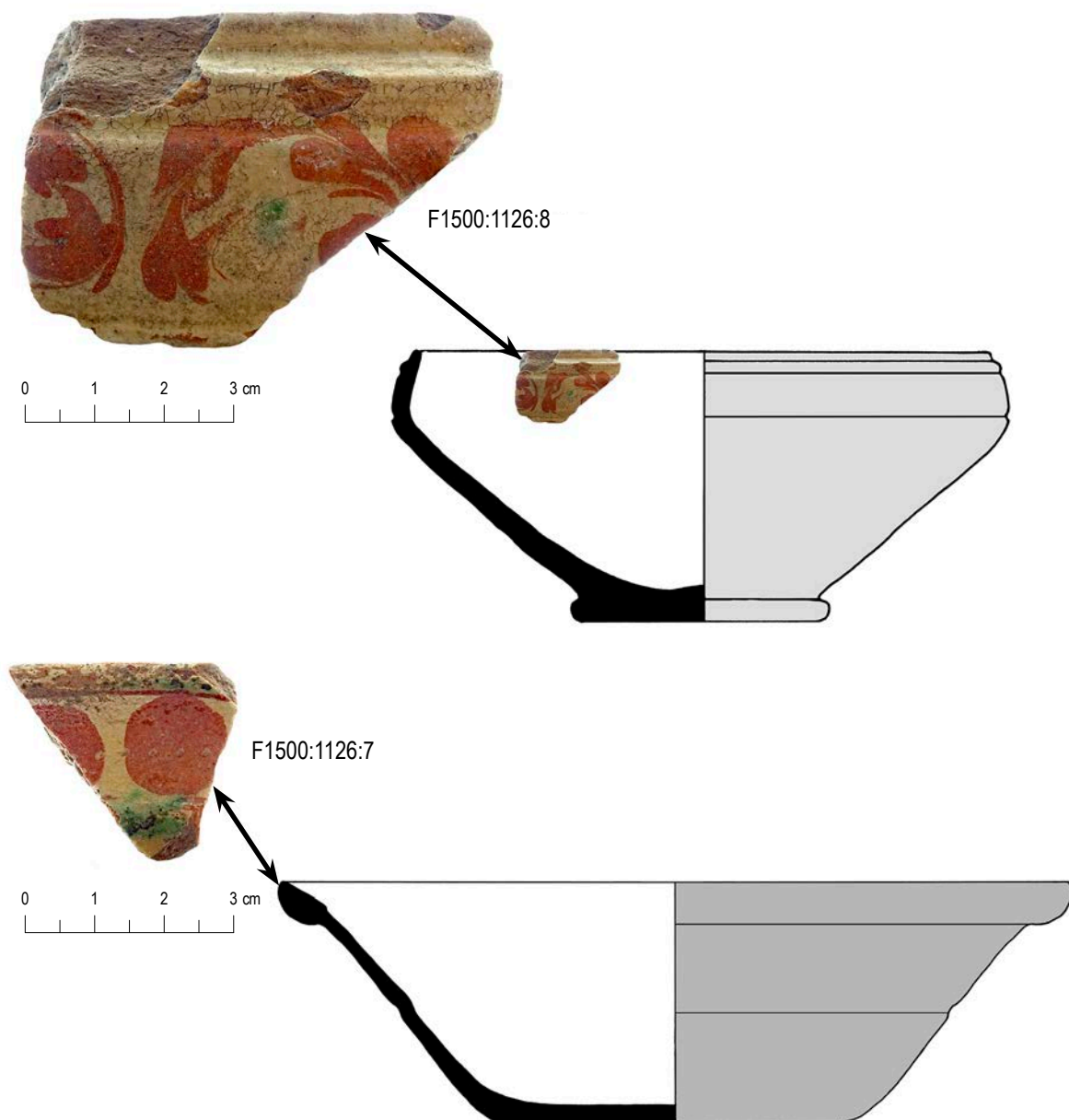
har dessa djupa skålar varit personliga och använts som matkärn för exempelvis gröt och soppor/grytor. Det finns även små odekorerade hänkelförsedda skålar med en mynningsdiameter kring 10 cm och en höjd av bara 2–3 cm. Skålarna som allmänt brukar kallas för "supkoppar" har antagligen använts som såväl dryckeskärn som uppläggningskärn för exempelvis salt och kryddor. Det verkar som om man också haft något eller några mindre dryckeskrus i keramik.

Figur 3. Mynningsskärvor från tre skålar i yngre rödgods vilka alla har olika rullstämpel-dekorer på utsidan av mynningen. Skålarna har haft en mynningsdiameter kring 20–24 cm. Foto och ritning: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Mynningsskärvorna överst i skala 1:1, skålrekonstruktionen nederst i skala 1:2.

Figur 4. Delar av fat i yngre rödglods med invändiga dekorer målade i vitlera. De övre med dekormönster i form av koncentriska linjer, blommor och stiliserade växter. På det nedre fatet till vänster finns koncentriska linjer och ett band av S-formade streck, ett mönster som brukar kallas för "löpande hund". På fatet nederst till höger avbildas en fågel. Foto och ritning: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skärvor i skala 1:2.

Figur 5. Mynningsskärvor av en skål och ett fat i yngre rödgods med heltäckande vitlereengobe och ovanpå den en målad dekor. Båda kärlen tillhör den avslutande tiden av torpets användning under sent 1600-tal och 1700-talets början. Såväl skålen som fatets utformningar tillsammans med dekorerna är tidstypiska. Foto och ritningar: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skärvor i skala 1:1.

Vad gäller matlagningen så har man huvudsakligen kokat sin mat i trebensgrytor med en rundbukig kärlekropp (figur 6). De tre benen har gjort att man enkelt kunnat ställa grytan vid elden på spisen och rörskaftet har fungerat som handtag. Till en viss del har man också använt trebenspannor med en låg och platt kärlekropp liknande en stekpanna.

Trebensgrytor i allmänhet uppvisar en kronologisk förändring i utformningen av rörskaft och mynningar vilket gör att dessa kärldelar är intressanta att studera. Den rika variationen av mynningstyper gör det också möjligt att urskilja olika grytor från varandra vilket underlättar beräkningar av antalet kärl i ett fyndmaterial. Med anledning av detta har en dokumentation gjorts av mynningar och rörskaft från Snapptuna torp, de har klassificerats enligt den typologi som uppställts för trebensgrytor hittade på Södermalmstorg i Stockholm (se Johansson 2019, s. 441–449). Tre mynningstyper som inte finns upptagna i denna typologi har betecknats som X1–X3 (figur 7).

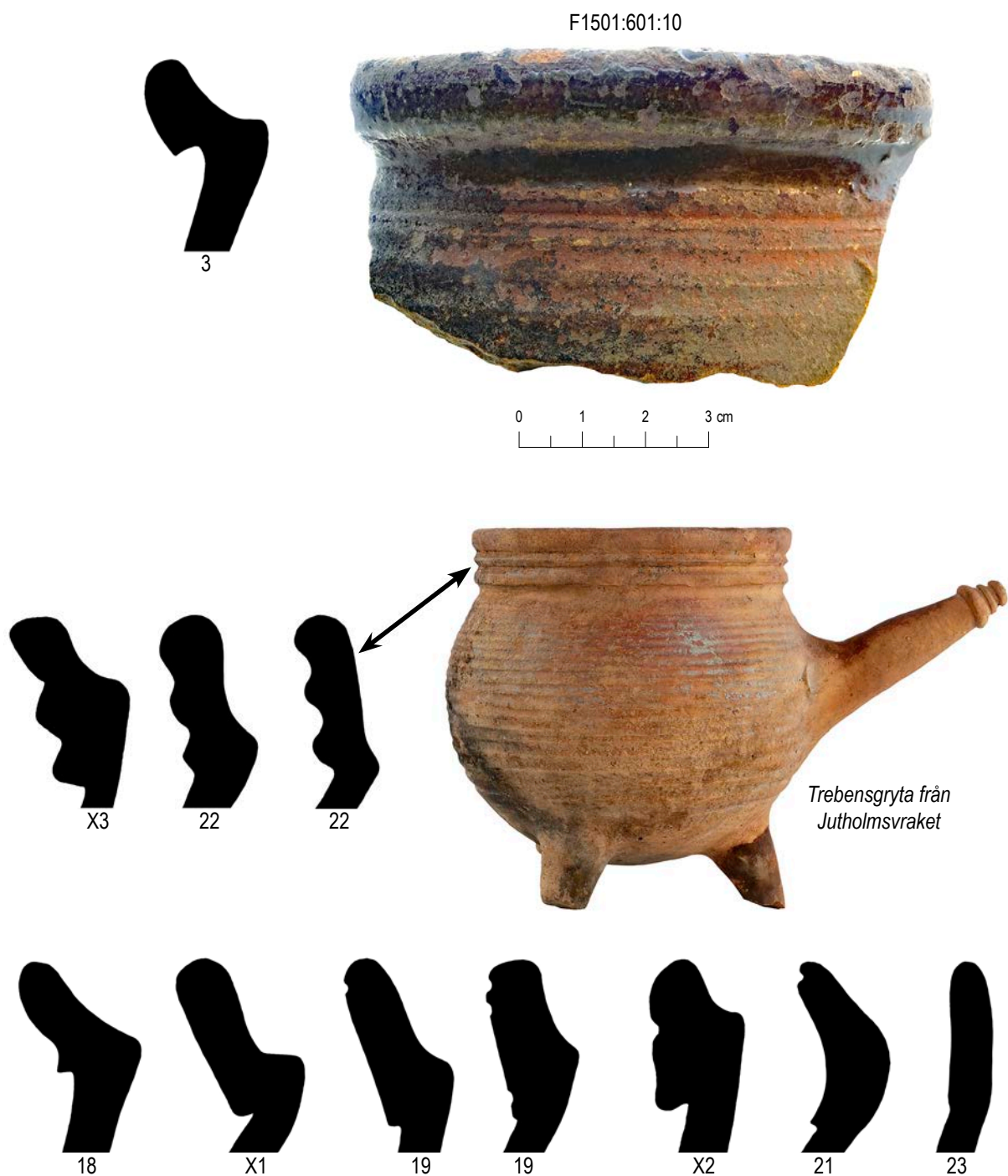
Bland trebensgrytorna från torpet har nio olika mynningstyper konstaterats förekomma och inom vissa av dessa typgrupperingar finns ett flertal grytor i olika storlekar. Sammantaget kan man fastställa att minst 15 olika trebensgrytor har varit i bruk på torpet. Vad gäller den tidsmässiga aspekten så är de flesta av mynningstyperna sådana som kommer i bruk under 1600-talet. Det finns även en gryta med

en mynningstyp som är tidstypisk för 1500-talet, likaså ett rörskaft av 1500-talstyp. Båda sistnämnda fynd bör härröra från den första bebyggelse-etableringen på platsen. De mynningstyper som förekommer på Snapptuna torp är:

- Typ 3 en utsvängd mynning med en bred kälad insida och en skarpt formad utsida som bildar ett slags ”överhäng”.
- Typ 18 en utsvängd mynning med kälad insida och en intryckt konvex utsida.
- Typ 19 en i grundformen liknande typ av mynning som 18 men som till skillnad från den har en eller flera drejfåror på utsidan, som också är mindre konvex och i vissa fall plan.
- Typ 21 en i det närmaste vertikalt ställd eller vagt inåt lutande mynning med en lätt svängd form. Insidan är konkav och utsidan konvex. På utsidan förekommer ofta en drejåra i övre delen av mynningen, mynningens nederkant är skarpt avslutad och ibland med en drejås.
- Typ 22 en rak eller något lutande mynning med två kraftiga drejåror på utsidan. Insidan kan vara rak eller något kälad.
- Typ 23 en rak vertikalt ställd mynning.

Figur 6. Delar av trebensgrytor i yngre rödgods. Rörskaftet på bilden är av en typ som är vanlig under 1500-talets andra hälft. Teckningen visar utformningen av en trebenspanna. Intressant att notera är att inga förvaringskrukor har kunnat identifieras i keramikmaterialet från torpet. Om sådana använts har det varit i liten utsträckning. Det finns dock ett handtag med tummad dekor som kan komma från en förningskruka, det vill säga en kruka med ett handtag som löper i en båge över mynningen (se ett exempel på en förningskruka i figur 15). Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalys. Skala 1:1.

Figur 7. Överst ett mynningsparti av en trebensgryta av 1500-talstyp och därunder mynningsprofiler av trebensgrytor. En vanligt förekommande mynning på grytor från torpet är den med två kraftiga drejfaror på utsidan (typ 22 och X3). Den hela trebensgrytan på bilden har just en sådan mynning, denna gryta kommer från ett fartyg som sjönk omkring år 1700 vid Jutholmen (se Kaijser 1983 sid. 28). Grytan har ett rörskaft som avslutas med tre vulster och denna skafttyp förekommer också i keramikmaterialet från torpet. Foto och ritningar: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skärva i skala 1:1.

Snapptuna gård

På samma sätt som i Snapptuna torp har man i hushållet på Snapptuna gård huvudsakligen använt kärl i yngre rödgods, cirka 72 procent av keramikmaterialet utgörs av yngre rödgods (figur 8). Men på gården har man också haft ett varierat utbud av kärl tillverkade i andra godstyper som fajans, flintgods, porslin och stengods. En del är importerade medan andra är tillverkade i Stockholm vid fabrikena Rörstrand och Marieberg.

Fajanskärl är den näst största gruppen av keramik på gården och sannolikt är de flesta tillverkade i Stockholm vid fabrikena Rörstrand eller Marieberg. Tallrikar tycks ha varit vanligast men man har också ägt en del fat och skålar, samt även en snusburk. Under 1700-talet är luktsnus populärt inom överklassen och en lyxprodukt. Luktsnus är ett torrt tobakspulver som dras in i näsan. Fajanstallrikarna

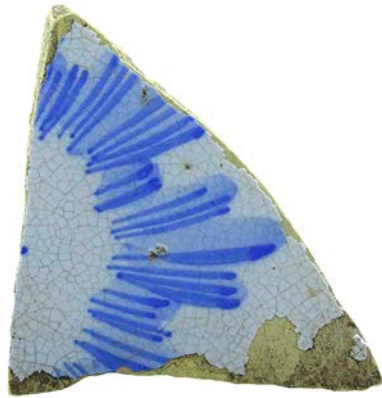
har varit dekorerade med klassiska 1700-talsmönster såsom blomdekor med nejlika och den strålande nordstjärnan (figur 9). I hushållet har man även haft en del holländska fajanser som exempelvis en tallrik dekorerad i mitten med en bladkrans. Även enstaka fat/skålar i frisisk majolika har funnits på gården.

Tredje största keramikgrupp är flintgods. Här är det intressant att notera att redan de tidigaste produktionerna av flintgods från Rörstrand och Marieberg har införskaffats till hushållet. Det handlar om tallrikar från 1770–1780-talen med gräddvit färg och inpressade dekorer på brättet (figur 10).

Dekorerna är hämtade från engelska och franska förebilder i stengods och flintgods. Förekommande dekorer är fjäderkant (engelska ”feather-edge”) och gåshudsmönstret (engelska ”barleycorn”). Fabriksmärkningen *Rst* (som är en förkortning av Rörstrand) finns inristad i botten på en tallrik.

Godstyp	Antal skärvor	Antal skärvor (i procent)
Yngre rödgods	1232	72
Fajans	209	12
Flintgods	122	7
Stengods	64	4
Porslin	60	3
Oglaserat rödgods	27	2
Majolika	4	<1

Figur 8. Keramiska godstyper i fyndmaterialet från Snapptuna gård, med uppgifter om antalet skärvor och till heltal avrundad procentuell fördelning mellan godstyperna.

F1017:2148:18

Foto: Greta Lindström/Nationalmuseum

F1046:4832:7

NOM.51109-80 ©Nederlands Openluchtmuseum

F1017:2148:16

F1046:4832:6

NOM.31799-60 ©Nederlands Openluchtmuseum

Figur 9. Överst en skärva från en Rörstrandstallrik i fajans dekorerad i mitten med Nordstjärnan (jfr tallriken till höger). I mitten en skärva från en holländsk fajanstallrik dekorerad med en bladkrans, troligen har kransen inringat ett ordspråk som på den avbildade tallriken till höger. Nederst två frisiska majolikaskärvor från fat/skålar med landskapsdekor. Vanligt på fat/skålar av denna typ var avbildningar av människor och djur (jfr tallriken till höger). Foto av skärvor: Mikael Johansson, ARKEO keramik-analyser. Skala 1:1.

Foto: Bohusläns museum, UM000601.
<https://digitaltmuseum.se/021025691077/tallrik>

Foto: Ulf Berger, Nordiska museet, NM.0101789.
<https://digitaltmuseum.se/011023553994/tallrik>

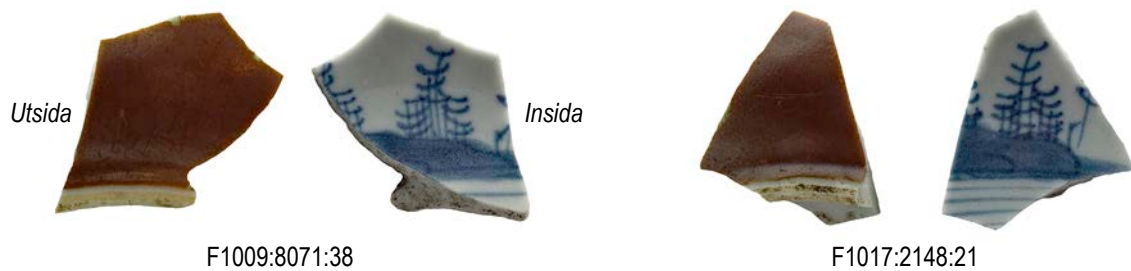
Figur 10. Överst fyra mynningsbitar av tallrikar i flintgods med inpressad reliefdekor på mynningskanten och brättet. Den avbildade tallriken längst ned till vänster har så kallad fjäderkant (engelska "feather-edge") och tallriken till höger gåshudsmönstret (engelska "barleycorn") på brättet. Foto av skärvor: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skala 1:1.

Fajans och flintgods har således haft sin givna plats på matbordet och det samma gäller även för porslin. Det handlar om importporslin från Kina (figur 11 och 12), huvudsakligen från kejsare Qianlongs regeringstid mellan 1736–1795. Porslinet infördes under denna tid till Sverige i stora mängder genom Svenska Ostindiska kompaniet. På Snapptuna gård har man haft mattallrikar, skålar och koppar med tillhörande fat för servering av te och kaffe. Kärlen är mestadels dekorerade med blommor och landskap i underglasylblått men på enstaka tallrikar finns även röd Imari-dekor och flerfärgad familie rose emalj. En del av kopparna har brun utvändigt Batavia-glasyr.

I hushållet har det också funnits en del stengodskärl vilka använts vid förvaring och transport av våta varor (figur 13). Ett exempel är små apotekskärl som fungerat som behållare för salvor och andra läkemedel. Stengodskärl är vattentäta vilket också medför att de inte ansamlar luktaromer och är lätta att hålla rena. Ett bra exempel på hur detta utnyttjats är förekomsten av en potta i tyskt stengods av Westerswald-typ. Pottan som har en grå saltglasyr är bemålad i blått och dekorerad med en reliefdekor där bland annat lejon ingår. Pottor av denna typ är inte direkt vanliga och de kan anses vara ganska lyxbetonade.

Importerat mineralvatten har druckits på gården vilket visas av förekomsten av ett flertal vattenflaskor i stengods från brunnsorter i Tyskland. De har innehållit naturligt mineralvatten, det vill säga ett källvatten som innehåller natriumkarbonat, vad vi idag brukar benämna som sodavatten. En av flaskorna är från brunnsorten Niederselters i Hessen. Flaskan är märkt med texten *SELTERS* samt ett kors och bokstäverna *CR* som står för Kurfurstendömet Trier. Mineralvattnet härifrån var populärt och vida känt och förutom natriumkarbonat innehöll det förhöjda halter av kalcium, magnesium, klorid och kaliumjoner.

Det normala för förvaring och inläggning av matvaror har varit krukor i yngre rödgods men man har även haft åtminstone en förvaringskruka i stengods. Intressant är att gården även haft större blomkrukor i oglaserat lergods, dessa lär ha använts i något växthus eller stått på en veranda eller i trädgården. Inom mer välbärgade kretsar växer under 1700-talet ett intresse fram för odling av exotiska växter och hos adeln är det inte ovanligt att man uppför stora orangerier för just detta ändamål.

AK-RBK-15194-B ©Rijksmuseum Amsterdam

Figur 11. Kinesiskt 1700-talsporcelain. Överst två skärvor från ett fat eller en mindre skål med utvändig brun Batavia-glasyr och invändigt ett flodlandskap i underglasyrblått. Under skärvorna en kopp och ett fat med brun utvändig Batavia-glasyr från Rijksmuseum Amsterdam. Nederst till vänster en mynningsbit av en tallrik med blommor på brättet, höger därom en buk/bottenskarva från ett fat eller en skål med blomdekor. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalys. Skärvor i skala 1:1.

Figur 12. Tre skärvor från en tallrik (eller flera) av kinesiskt 1700-talsporslin. Det är fullt möjligt att skärvorna härrör från en tallrik med just sådan dekor som den som illustreras i bilden. På tallriken avbildas en trädgårdsterrass invid en sjö eller ett vattendrag. På terrassen, som inhägnas av ett staket, växer bambu och blommor. Ute i vattnet finns uppstickande stenar och växtlighet. Tallrik i privat ägo av Mikael Johansson. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skärvor i skala 1:1.

Figur 13. Delar av diverse stengodskärl från Tyskland. Överst en buxkärva från en mineralvattenflaska från brunnsorten Niederselters i Tyskland. I mitten en buxkärva av en potta från området Westerwald. Nederst en mynningsbit till en förvaringskruka samt en buxkärva från ett mindre krus. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skärvor i skala 1:1. Övriga bilder Museum Rotterdam.

Kärl i yngre rödgods

Som tidigare nämnts utgörs en stor del av keramiken från gården av kärl i yngre rödgods. De förekommer i så väl köksmiljö som på matbordet. I köket har man lagat mat i trebensgrytor och värt att påpeka är att inga trebensspannor kunnat identifieras i fyndmaterialet. Det är troligt att trebensspannor som kärlform är något som huvudsakligen ingår i hushålls köksgeråd under 1500- och 1600-talen.

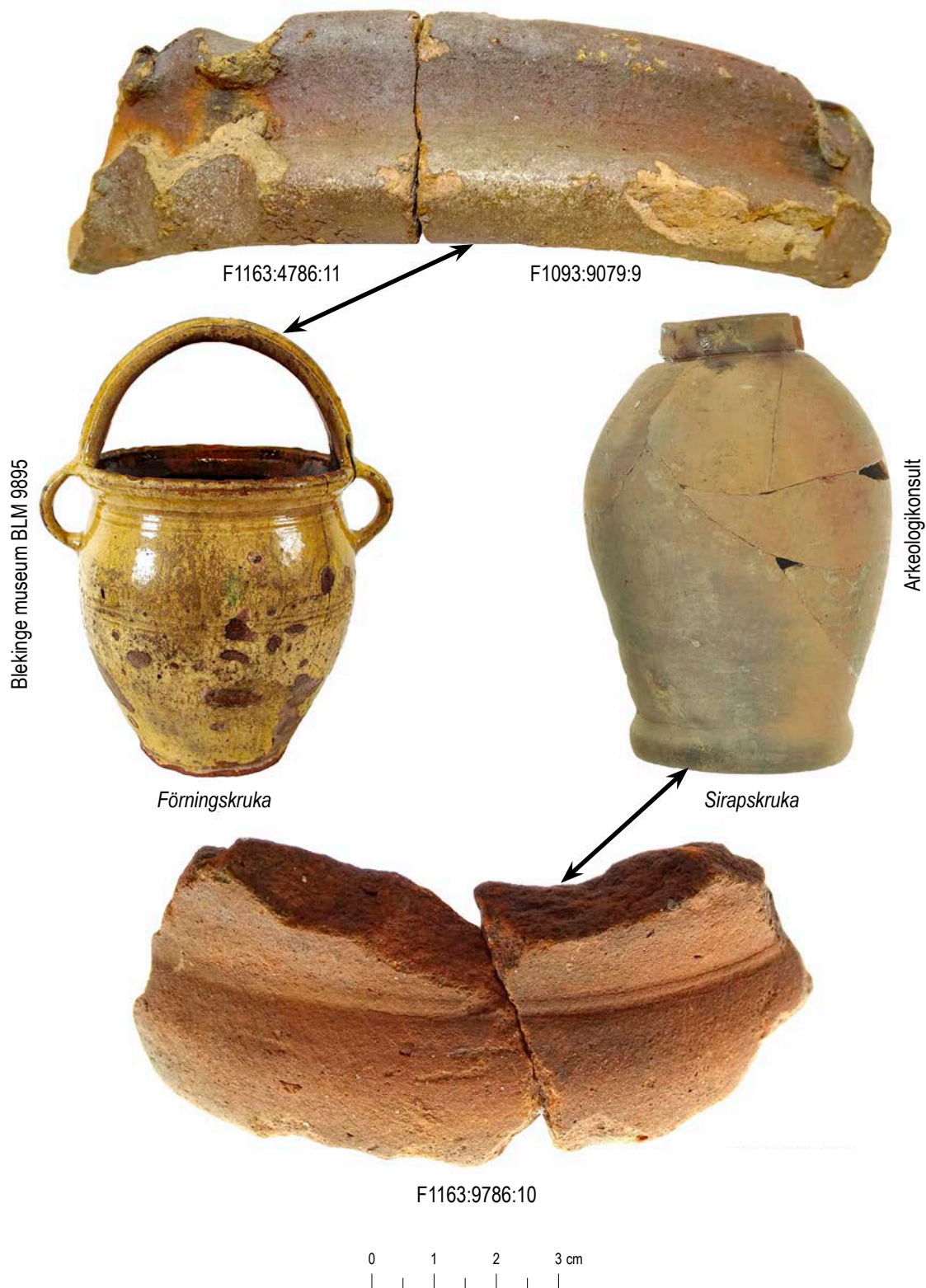
Kopplat till mathantering är också krukor med plan botten som fungerat som förvaringskärl (figur 14). Krukorna förekommer i riklig mängd vilket visar att de varit viktiga för hushållets lagring av mat och de avspeglar också traditionen av insaltning och syltning av matvaror. På gården har man även haft förningskrukor (figur 15), en kruka som i stället för hänklar har ett handtag som löper i en båge över mynningen. Beteckningen har sitt ursprung i ordet ”förning” som syftar på medhavd mat eller dryck. Man kunde ta med ”förning” till sammankomster som bröllop, barndop och begravningar. Om det blev mat över så användes förningskrukan också till att ta med sig mat tillbaka.

En annan typ av förvaringskärl som det också finns rester av i fyndmaterialet är en sirapskruka som använts vid extrahering av socker från sockerrör. Denna tillverkning skedde genom att saft från krossade sockerrör hälldes i en konisk form med ett hål i spetsen vilken ställts med spetsen nedåt i en sirapskruka. Krukan fungerade som ett uppsamlingskärl för den melass, en tjock sirapsartad substans, som ej kristalliserades i sockerformen och i stället droppade ned i krukan. Kvar i formen blev ett fast socker i formen av en kon vilket vi idag brukar kalla för en sockertopp.

Att tillverkning av socker skett på gården är inte troligt utan sirapskrukan har förmodligen inköpts med färdigt innehåll, det vill säga melass. Melassen kunde kokas till en söt och trögflytande sirap. Det kan vara intressant att veta att melass är nyttigare än rent socker och att den innehåller höga mängder vitamin B och mineraler som kalcium, magnesium och järn. Förekomsten av en sirapskruka på gården avspeglar det ökande användandet under 1700-talet av sockerrelaterade sötningsmedel i matlagning, till bakverk och framför allt som sötningsmedel i kaffe och te. Vi kan här således se en koppling till de te- och kaffekoppar i kinesiskt porslin som använts på gården.

Figur 14. Delar av förvaringskrukor i yngre rödgods. De avbildade mynningsprofilerna är de huvudsakliga typerna som finns på krukor i fyndmaterialet från gården. Att mynningarna utformats med en vinkling utåt är med stor sannolikhet ett medvetet val som underlättat möjligheten att knyta fast ett skyddande och täckande tyg över krukans mynning. Foto och ritning: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalys. Skärvor i skala 1:1.

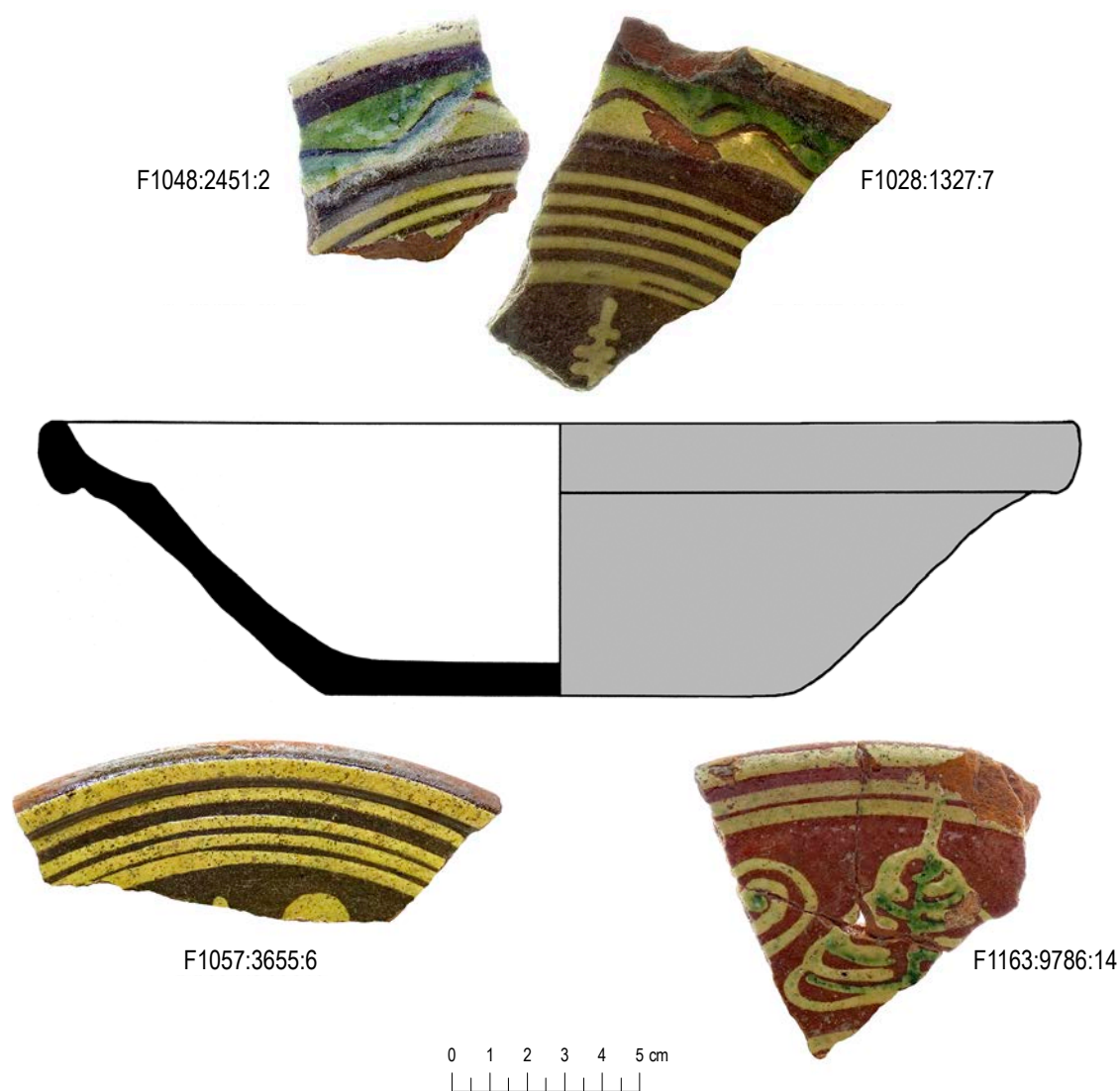
Figur 15. Överst ett handtag från en förningskruka. Handtaget har en tummad dekor på kanterna förutom i mittpartiet där man håller handen. Den hela förningskrukan kommer från Blekinge museum och är av en ovanlig modell med såväl hänklar som ett handtag. Nederst ett bottenparti av en sirapskruka. Den hela sirapskrukan är ett arkeologiskt fynd från kvarteret Gubben i Norrköping. Foto av skärvor: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skärvor i skala 1:1.

Fat och skålar har varit allmänna på gården och de flesta har dekorer i vitlera (figur 16–21). I särklass vanligast är vitlereengobe invändigt på kärnen och på faten ofta i kombination med hemring och sgraffito dekor, det sistnämnda innebär ristade linjer igenom vitlereengoben som skapar konturer till figurer och mönster (figur 17). Det är inte heller ovanligt med målade mönster ovanpå vitlereengoben i brunt och grönt.

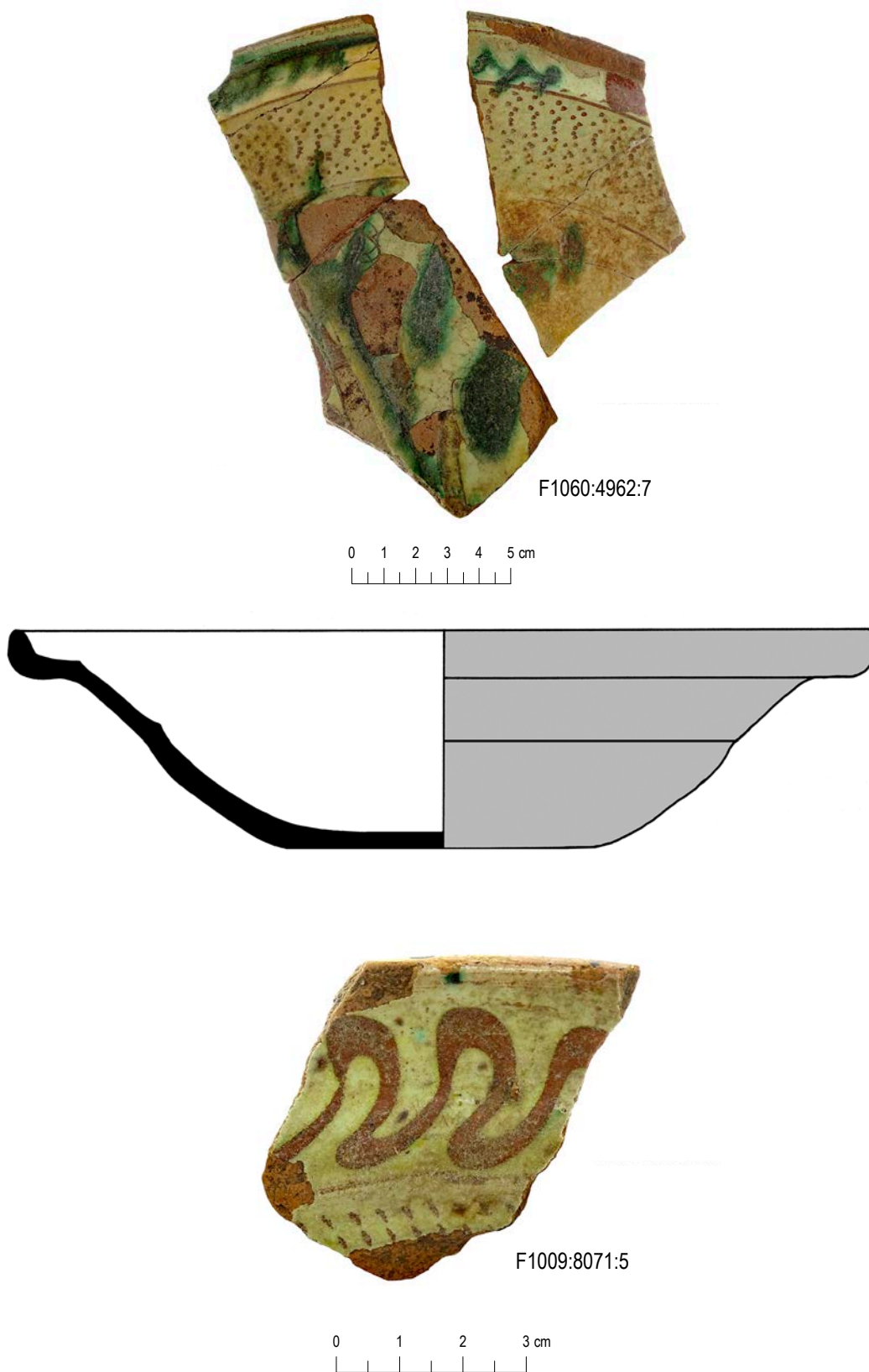
Skålar med enbart vitlereengobe finns också i flera exempel (figur 20). Engoben som lyser gul genom den transparenta blyglasyren har i dessa fall varit tillräckligt som dekor, möjligen ansågs skålarna efterlikna kärl i fajans eller flintgods. Det har även varit

populärt med skålar med vitlereengobe där blyglasyren färgats grön och även en typ av mindre fat som till formen efterliknar tallrikar har dekorerats på detta sätt (figur 21).

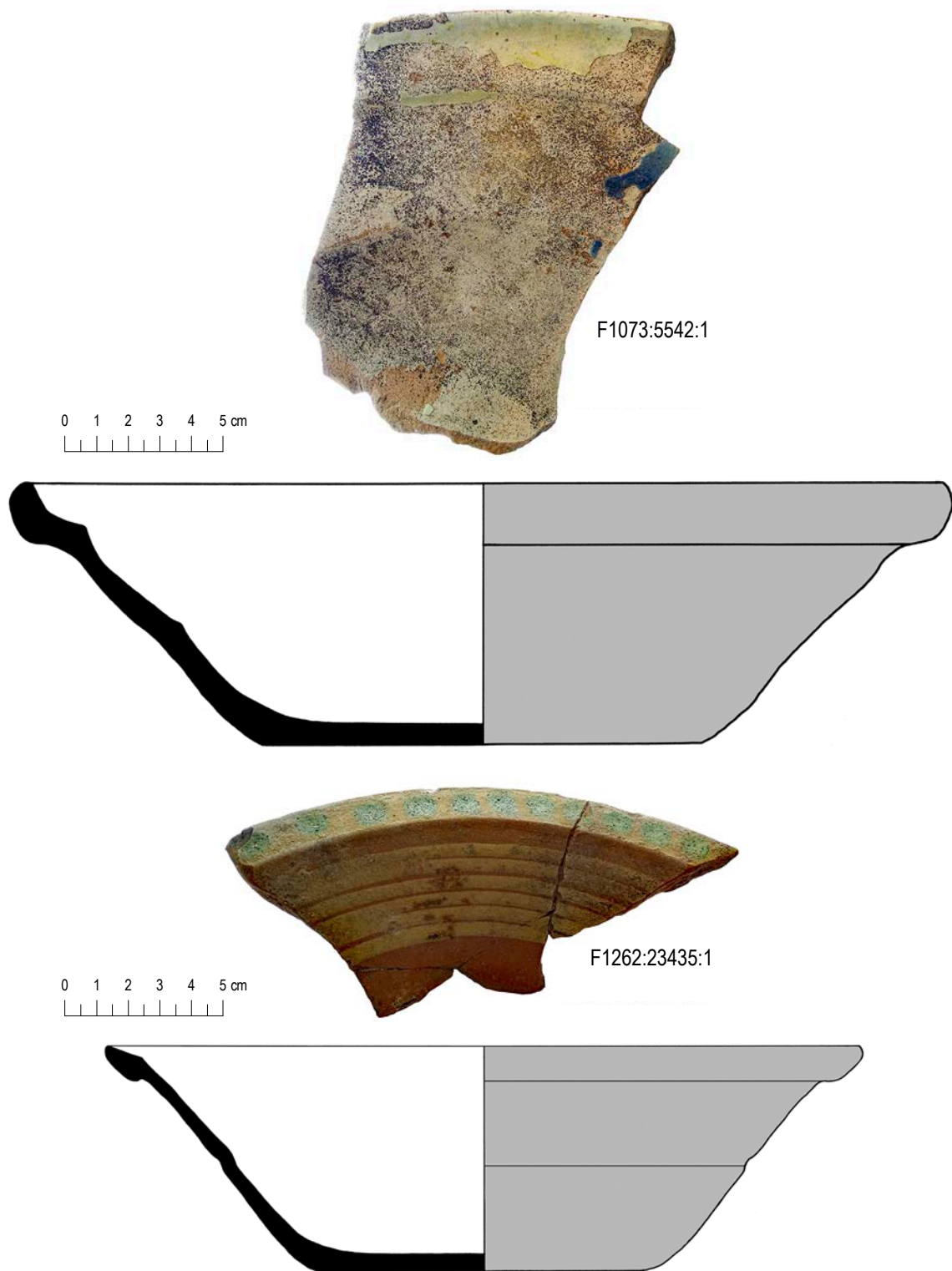
Om man ser på käriformer på faten så är det många som har djupa buksidor och smala brätten, speciellt så gäller detta faten med vitlereengobe. Fat med lite bredare brätten har ofta i stället dekorer målade i vitlera. Om man tittar på det totala fyndantalet skärvor av fat och skålar så har cirka 72 procent vitlereengobe och cirka 23 procent dekor målade i vitlera. Omkring 95 procent av faten och skålarna har alltså vitleredekorer vilket visar hur vanligt och populärt detta var. Bland de odekorerade skärvorna finns några skålar.

Figur 16. Delar av tre fat i yngre rödgods med målade dekorer i vitlera. Det övre fatet har ett ganska smalt brätte medan de två nedre har bredare brätten. Dekorena består av koncentriska linjer och stiliserade växtmönster. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skärvor och rekonstruktionsritning i skala 1:2.

Figur 17. Delar av två fat i yngre rödgods. Faten har djupa buksidor och ett smalt brätte på enbart några centimeter. Invändigt finns en heltäckande vitlereengobe med band av hemring på buken och sgraffito dekor i spegeln. Brättena är dekorerade med streck och våglinjer i brunt och grönt. Foto och ritning: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Fatet F1060:4962:7 i skala 1:2 och fatet F1009:8071:5 i skala 1:1.

Figur 18. Skärvor av två djupa fat i yngre rödgods med invändiga dekorer i vitlera. Översta fatet med en heltäckande vitlereengobe täckt av en delvis blåfärgad blyglasyr. Det nedre fatet har enbart en utsvängd mynningskant som brätte och skulle kanske kunna betecknas som en skål. Fatet/skålen har invändig dekor målad i vitlera och grönt. Foto och ritningar: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Båda faten i skala 1:2.

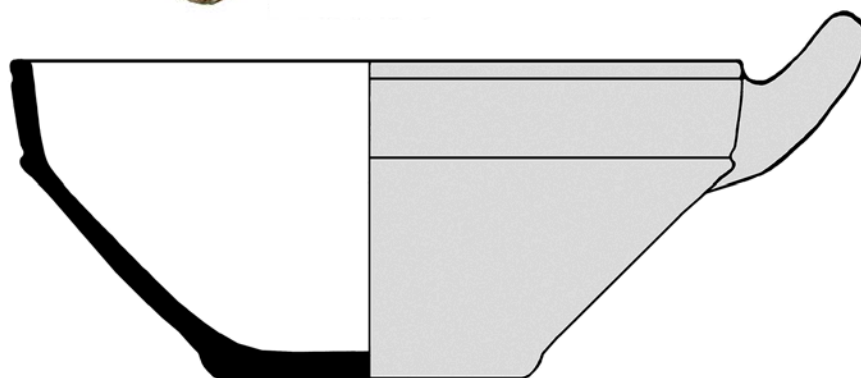
F1163:9786:29

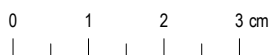
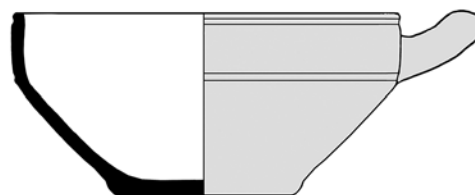
F1038:3259:13

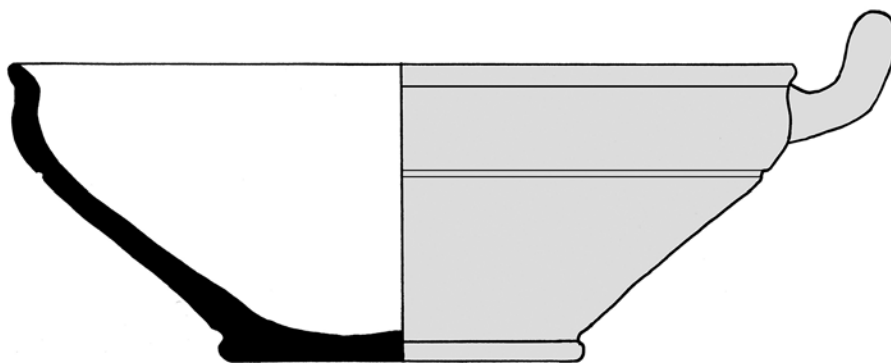
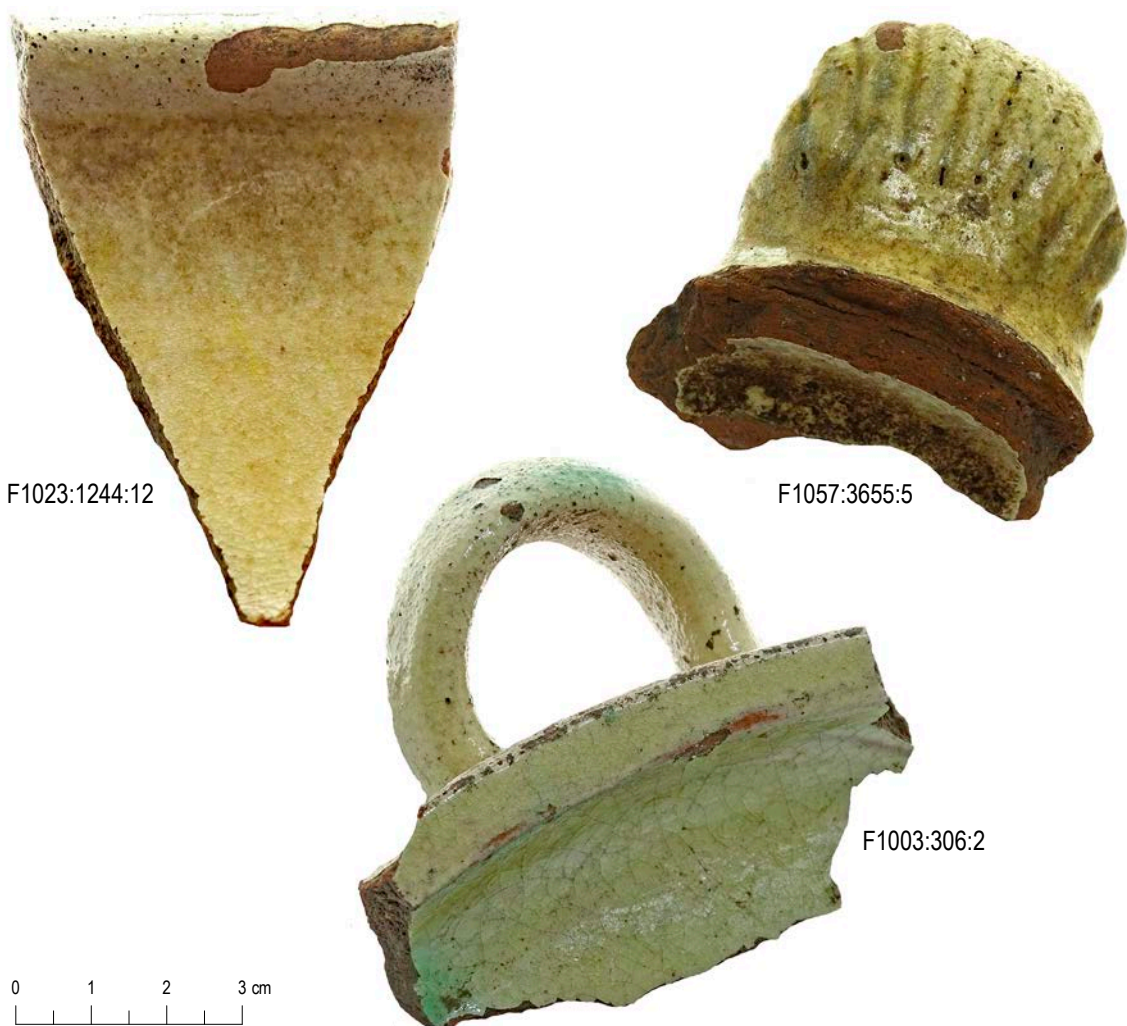
F1163:9786:19

F1017:2148:3

Figur 19. Fragment av fyra skålar i yngre rödgods. En med målad dekor på utsidan av mynningen (F1163:9786:29), en med rullstämplad dekor på utsidan av mynningen (F1038:3259:13) och med invändig vitlereengobe och grönfärgad blyglasyr (F1163:9786:19). Nederst ett av de få exemplen som finns från gården av en skål som helt saknar dekor i vitlera (F1017:2148:3). Foto och ritningar: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skärvor i skala 1:1, rekonstruktionsritningar ungefär i skala 1:2.

Figur 20. Delar av skålar i yngre rödgods med enbart vitlereengobe och glasyr. En skål har en lätt gröntonad glasyr. Skålarna är alla av samma formtyp, en skål med en rundad övergång mellan buk och mynning och en utsvängd mynningskant (se ritningen nederst). Den ena skålen har i stället för hänkel haft ett grepp utformat som en snäcka (F1057:3655:5). Foto och ritning: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skärvor i skala 1:1.

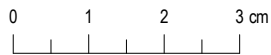

F1065:6938:3

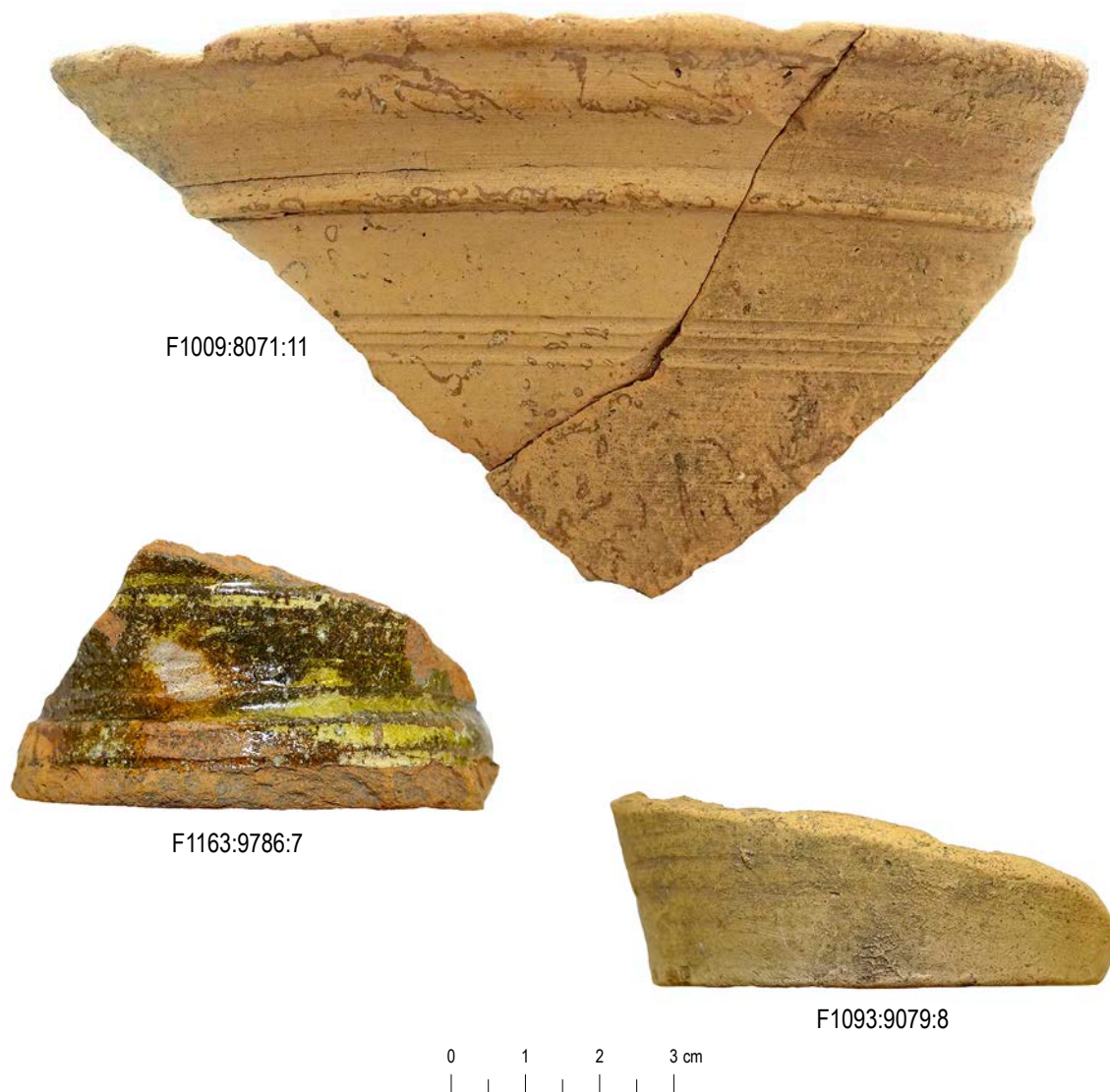
F1151:9181:3

F1023:1244:21

F1009:8071:41

Figur 21. Skärvor av två fat i yngre rödgods. Det övre fatet som i utformningen liknar en djup tallrik har en invändigt heltäckande vitlereengobe täckt av en grönfärgad blyglasyr. Det nedre fatet som är formmässigt liknande har en dekor målad i vitlera. Båda faten har en mynningsdiameter på cirka 16 cm. Foto och ritning: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skala 1:1.

Figur 22. Överst ett mynningsparti av en större blomkruka i oglaserat lergods med en mynningsvidd av 23–24 cm. I mitten en botten-del som troligen härrör från ett dryckeskruka. Kärlet är glaserat både in- och utvändigt och även utvändigt dekorerat i vit-lera. Nederst ett bottenfragment från en mindre kruka med en botten-diameter av cirka 7 cm. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skala 1:1.

Referenser

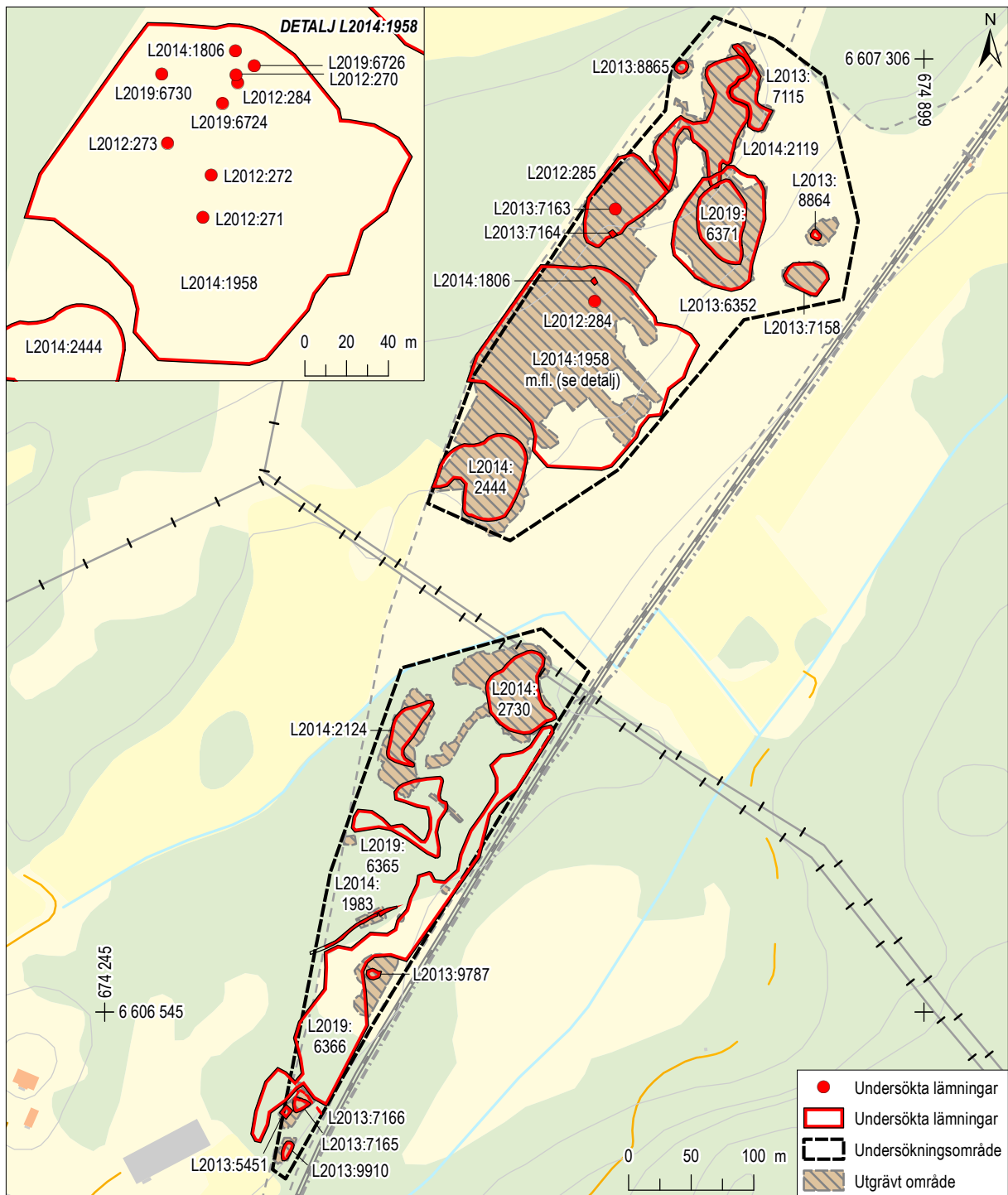
JOHANSSON, M. 2014. Bilaga 1. Keramikrapport. I: M. Carlsson, *På de rikas bord. En arkeologisk undersökning av lämningar från 1600- och 1700-talet i kvarteret Gubben i Norrköping. Arkeologisk undersökning, RAÄ S:t Johannes 96, kvarteret Gubben 8, Norrköpings stad och kommun, Östergötlands län. Rapporter från Arkeologikonsult 2014:2486. Upplands Väsby.*

JOHANSSON, M. 2019. Fynden cirka 1524–1554. Husgeråd – Keramik. I: M. Carlsson & K. Svensson, *In fundo dicto suthræmalm iam de nouo constructum... – Arkeologisk dokumentation av bebyggelsen i den nya medeltida stadsdelen på Södermalm. Lämningar från vikingatid till 1600-talets mitt. Stockholm 103:1, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Rapporter från Arkeologikonsult 2019:2746. Upplands Väsby.*

KAIJSER, I. 1983. *Vraket vid Jutholmen. Last och utrustning.* Statens sjöhistoriska museum. Rapport 17.

BILAGA 3

LÄMNINGSDNUMMER FÖR
KONTEXTER OCH
KONTEXTGRUPPER

Figur 1. Undersökta lämningar enligt Kulturmiljöregistret (KMR) och de undersökta ytorna från den arkeologiska undersökningen 2016–2017. Äldre utredningsschakt redovisas ej. Mot bakgrund av Fastighetskartan, skala 1:6 000. Detalj av L2014:1958 mot bakgrund av Fastighetskartan, skala 1:3 000.

Kontexter och kontextgrupper

Tabellen visar de kontexter/kontextgrupper (hus, gravar, etc.) som omnämns i text, tabell eller bild i föreliggande bok, och anger vilken lämning enligt Kulturmiljöregistret (KMR) de återfinns inom. För samtliga kontexter som undersöktes 2016–2017 hänvisar vi till basrapporten (Hed Jakobsson m.fl. 2021), särskilt sammanställningen med planer över alla kontexter i bilaga 28.

Kartbilden redovisar samliga lämningar undersökta 2016–2017.

Referenser

HED JAKOBSSON, A., HJULSTRÖM, B. & LAGERSTEDT, A. 2021. Återbruk – Molnby i Vallentunas utkant: bosättare, stenröjare och torpare. *Arkeologisk undersökning av lämningar från äldre bronsålder till 1800-talet inom fastigheten Molnby 1:5, Vallentuna socken och kommun, Stockholms län*. Rapport från Arkeologikonsult 2021:2996. Upplands Väsby.

Lämningsnummer (KMR)	Lämningstyp (KMR)	Omnämnda kontexter/kontextgrupper
L2014:2119	Gravfält	250, 251, 252, 253, 263, 256, 257, 258, 259, 262, 260, 261, 265, 272, 2055, 2068, 2205, 2230, 2661
L2013:7115	Lägenhetsbebyggelse	200, 206, 207, 208
L2013:8865	Grav markerad av sten/block	266
L2013:6352	Bytomt/gårdstomt	125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 140, 142, 143, 145, 1265
L2019:6371	Boplatsområde	128, 1318, 1461, 1462, 1463, 1464
L2013:7158	Smidesområde	400, 401, 402, 403, 405, 406, 407, 408
L2013:8864	Skärvstenshög	404
L2013:7163	Husgrund historisk tid	100
L2013:7164	Smideslämning	101, 614
L2014:1958	Område med fossil åkermark	11, 550, 572, 573
L2012:270	Stensättning	10
L2019:6726	Stensättning	14
L2012:271	Stensättning	15
L2014:1806	Husgrund, historisk tid	102
L2014:2444	Grav- och boplatsområde	358, 362, 364, 355, 3223, 3225, 3238, 3278
L2014:2730	Gravfält	410, 412, 415, 418, 422, 428, 440, 449, 451, 452, 454, 4055, 4165
L2014:2124	Gravfält	461, 462, 471
L2013:9787	Stensättning	490
L2013:7165	Grav- och boplatsområde	494

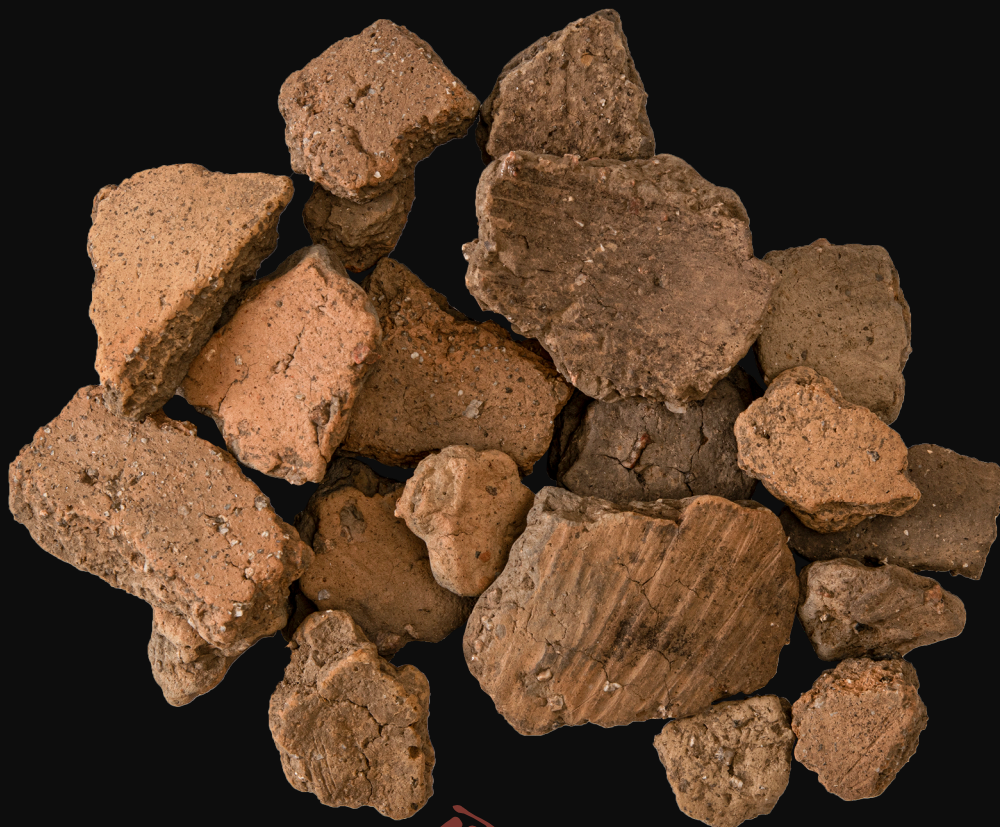
Figur 2. Lämningsnummer för kontexter/kontextgrupper (hus, gravar, etc.). För lämningarnas läge se figur 1.

En vacker försommardag blev vi förväntansfulla ut på undersökningsytan vid Molnby, strax norr om Vallentuna. Den utgrävning vi skulle påbörja var till ytan, komplexiteten och tidsomfånget mycket stor. Vi visste att vi antagligen skulle få möjlighet att undersöka ovanligt kompletta miljöer nästan oavsett tidsperiod. När vi väl klivit in i landskapet med grävmaskiner, spadar och skär-slevar och blottlagt vad som fanns kvar efter forna tider visade det sig mycket riktigt att platsen hade bebotts och brukats under mycket lång tid. I området fanns lämningar från den sena stenåldern ända fram till 1800-talet.

Emellertid var det två tidsperioder som var särskilt närvarande. Den ena var bronsåldern och den äldsta järnåldern, med ovanligt kompletta miljöer bestående av gravar, kulthus, bostadshus, skärvtenshögar, åkermarker och bronsgjutning. Den andra särskilt närvarande tidsperioden var 1600- och 1700-talen, när platsen gick under namnet Snapptuna och beboddes av torpare, landbor och smeder under Molnby säteri. Bronsålderns Molnby och den historiska tidens Snapptuna är därför vad denna bok handlar om. Den handlar också en del om upptakten till den senare perioden, med en tidigare okänd medeltida bebyggelse med smedja.

Boken är en fördjupad vetenskaplig bearbetning av en stor arkeologisk undersökning som ägde rum 2016–2017, som var föranledd av att en ny tågdepå skulle byggas strax norr om Molnby station på Roslagsbanans Kårstalinje norr om Stockholm.

Karins väg 5 Tel 08-590 840 41
194 61 Upplands Väsby www.arkeologikonsult.se

ISBN: 978-91-987745-3-5